

1999
4

AETAS

Dávid Géza
Az első szegedi bég, Dervis életpályája

Feridun M. Emecen
Egy régi imágó újbóli felfedezése

Fodor Pál
Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról

Ivanics Mária
Krími tatár követjárások a bécsi udvarban

Nenad Moačanin
Kapudánok a bosnyák határvidéken a 16-18. században

Claudia Römer
Egy, a 15 éves háborúból származó oszmán sírkő

Beszélgetés Markus Köhbachhal

Következő számunk tartalmából

NÓTÁRI TAMÁS
Medea Palatina

SZÁSZ GÉZA
A francia monarchia és a protestánsok viszonya XIV. Lajos idejében

URBÁN ALADÁR
Gróf Batthyány Lajos emlékezete

MISKOLCZY AMBRUS
Quinet és Chassin: magyarok és románok között

PAPP JÓZSEF
Vármegyei hivatalnokok a Bach-korszakban

Meszéna Ferenc visszaemlékezése 1848–49-re

GÜNTNER PÉTER
A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón

Bemutatjuk Kecskeméti Károly történész-levéltárost

1999/4

AETAS

Történettudományi folyóirat

Emlékszám az Oszmán Birodalom születésének 700. évfordulójára

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunun 700. Yıldönümü Anısına

A kiadványt szerkesztette:
PAPP SÁNDOR

A kiadvány
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Magyar Kulturális Alap,
A Soros Alapítvány,
A József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
támogatásával jelenik meg.

Megjelent a Török Köztársaság Budapesti Nagykövetsége anyagi támogatásával
Türkiye Cumhuriyeti Budapeşte Büyükelçiliği'nin maddî destekleriyle yayımlanmıştır

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

DÁVID GÉZA
Az első szegedi bég, Dervis életpályája 5

FERIDUN M. EMECEN
Egy régi imágó újbóli felfedezése: Oguz hagyomány és Közép-Ázsia ismerete az első oszmán krónikákban 19

FODOR PÁL
Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról (Megjegyzések az 1585/89. évi leértékelésről) 27

IVANICS MÁRIA
Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598-1682 (Vázlat a krími tatár diplomácia 16-17. századi történetéből) 41

NENAD MOAČANIN
Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16-18. században 51

BAGI ZOLTÁN
Esztergom 1595-ös ostroma 59

CLAUDIA RÖMER
Egy, a 15 éves háborúból származó oszmán sírkő Steyersbergben, Alsó-Ausztriában 66

PAPP SÁNDOR
Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (*telḫīs*) keletkezése 71

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ
Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez 89

NOVÁK VERONIKA
„Párizsban mindenki erről beszélt..." (Hírek egy 15. századi Párizsi Polgár naplójában) 100

VELICH ANDREA
Az ünnepségek szerepe VII. Henrik és London kapcsolatában 123

Műhely

DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK
Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér 142

Forrásközlés

NÓTÁRI TAMÁS
A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini *Európa* című művében 149

Elmélet és módszer

CIEGER ANDRÁS
A magyar mikrotörténelem hajnala 163

Határainkon túl

„Én azonban azt gondolom, hogy nekünk még hosszú ideig forráskiadásra lesz szükségünk." (Beszélgetés Markus Köhbachhal, a Bécsi Egyetem Orientalisztikai Intézetének vezetőjével) 168

Markus Köhbach műveinek bibliográfiája 173

MARKUS KÖHBACH
Çasar vagy *imperator*? – A római császárok oszmánok által használt megszólításairól a zsitvatoroki békét követően 177

Figyelő

Új szintézis a hódoltságról
(Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon.)
BAGI ZOLTÁN 184

Egy törvényesített forradalom polgára
(László Elek: Egy Gyulafehérvári Polgárnak Naplója az 1848/9. évi forradalom alatt.)
ZAKAR PÉTER 187

Egyház és Állam a késő ókorban
(Rigobert Günther: Hosiana dem Sohn Davids. Kurze Geschichte des frühen Christentums.)
MARÓTI EGON 192

A magyar társadalom élete az oszmán uralom idején
(Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban.)
HORVÁTH BRIGITTA 195

Egy arisztokrata a nagy változások Európájában
(Philip Mansel: Le charmeur de l'Europe. Charles-Joseph de Ligne 1735-1814.)
TÓTH FERENC 199

A 15 éves háború a Vatikán szemszögéből
(Marko Jačov: I Balcani tra Impero Ottomano e Potenze Europee.)
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 203

Egy dunántúli végvár a 15 éves háború forgatagában
(Tata a tizenötéves háborúban.)
VADKERTI MÁRIA 206

Egy török végvár a Dunántúlon
(Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről.)
VÖRÖS GÁBOR 210

Szerzők 213

DÁVID GÉZA

Az első szegedi bég, Dervis életpályája

Minthogy Szegeden jelenik meg az *Aetas* s annak oszmán kori száma, helyénvalónak tűnik olyan témát választani, amelynek ehhez a városhoz is köze van. Természetesen számos ilyen kérdést lehetne találni, de ezek közül sokat több-kevesebb alapossággal körüljártak már. Így esett a választásom egy eddig jóformán alig művelt területre, a hódoltság főbb tisztségviselőinek archontológiájára. Minthogy az egykor Szegeden szolgáló valamennyi szandzsákbég kinevezésének és életének nyomon követése szétfeszítené a rendelkezésre álló kereteket, ezért most csak egyetlen, de kellően súlyos személyiség, Dervis bég pályáját vázolom fel, aki kétszer is ellátta az itteni kormányzói posztot.

Más vezetőkkel ellentétben az ő származását és családi hátterét viszonylag jól ismerjük, annak dacára, hogy erről az elbeszélő források kétféle változatot őriztek meg. Ezek alapján többen Jahjapasazáde Mehmed fiának tekintik,[1] mások viszont a Jahjapasazédékkal rokonságban álló Kücsük Báli, második budai pasa leszármazottjának tartják.[2] A kérdést a Budán vezetett tímár-kiutalási napló (rúznámcse) egyik 1553. február-márciusi bejegyzésrészlete juttatja nyugvópontra, amely szerint Inebahti szandzsákbégjének, Haszánnak átadták Báli pasa fia Dervis bég néhány faluját, amelyeket ő a vidini mírlivától, Báli bégtől kapott.[3] Elmondható tehát, hogy egy albániai származású,[4] generációkon át fontos pozíciókat betöltő klánnak volt a tagja, amelyik a 15. század végétől[5] az 1560-as évekig bírt komoly befolyással a Balkánon és Magyarországon.

A Dernschwam által említett családi ház emeletes és tágas udvarú volt, s Jagodinában épült,[6] gondját egy Miskolcon (!) rabul ejtett pap viselte.[7]

---

[1] Például Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 9.) Budapest, 1970. 66.

[2] Többek között Hans Dernschwam tudta így: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984. 144. (a továbbiakban: Dernschwam): „Éjszakára Dervis bég házában szálltunk meg, melyet ennek atyja, Kücsük Báli bég emeltetett." A Kücsük Bálira vonatkozó ellentmondásokra lásd Römer, Claudia: Einige Urkunden zur Militärverwaltung Ungarns zur Zeit Süleymāns des Prächtigen. Acta Orientalia Hungarica, XLIII. 1989. (23-80.) 24/4. jegyzet. Dervis rövid életrajzára, melyben – főleg D. Bojanić egyik cikkére támaszkodva – apának Báli pasát fogadja el lásd Köhbach, Markus: Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa. Wien - Köln - Weimar, 1994. 224-227/108. jegyzet. (a továbbiakban: Köhbach)

[3] Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284, f. 14r. (a továbbiakban: Krafft 284)

[4] Jahja pasáról Hedda Reindl Sanutora hivatkozva írja ezt: Männer um Bāyezīd. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bāyezīds II. (1481-1512). (Islamkundliche Untersuchungen, 75.) Berlin, 1983. 336. (a továbbiakban: Reindl) Safvet Beg Bašagić viszont az oszmánoknak szolgáló híres horvátok, bosnyákok és hercegovinaiak közé vette fel őt, anélkül azonban, hogy állást foglalt volna pontos származásáról: Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turski carevimi. Zagreb, 1931. 37.

[5] Jahja pasa kétszeri anatóliai beglerbégségen (1480 előtt és 1502-1504 között) kívül főleg európai területeken működött; boszniai és nikápolyi bégsége mellett háromszor nyerte el a ruméliai kormányzói posztot: Reindl 335-345. Fiai közül Báli és Mehmed hol a Szendrői, hol a Vidini szandzsák élén állt: Zirojevics, Olga: Turszko vojno uregyenye u Szrbiji (1459-1683) / L'organisation militaire turque en Serbie (1459-1683)/. Beograd, 1974. 262., 264. (Adatai nem mindig tűnnek teljesen megbízhatónak.)

[6] Ma Szvetozarevo. Egyéb javaikra: Köhbach 226.

[7] Dernschwam 144.

Dervis születési dátumát nem ismerjük. Minthogy az 1519 körül készült zvorniki defterben már tímár-birtokosként találkozunk vele,[8] feltehetőleg valamikor 1500 táján látta meg a napvilágot. A családi háttér jó indulást biztosított számára, s javadalmainak összege a korabeli nagyságrendekhez képest már ekkor elég tisztes volt.[9] A magas rangú rokonok közt forgolódva szerezhette katonai és közigazgatási ismereteit, s ennek értelmében Isztambulban feltehetőleg nem töltött hosszabb időt. Midőn apja 1542 elején budai pasa lett, őt is magával vitte, s megszerezte vagy még inkább megalkotta számára a dunai kapudáni állást.[10] Szeged török kézre kerülésekor viszont, ami még valószínűleg Báli életében történt, az övé lett az ott létrehozott új szandzsák.[11]

Lévén, hogy ezekből az évekből elég szegényes az oszmán forrásanyag, nem tudjuk bemutatni az első szegedi elöljáró szervezési tevékenységét s helyi intézkedéseit. Annyi bizonyos, hogy a védelem és az államnak járó adók behajtása terén pár hónap elég volt számára a keretek kialakítására.[12] A helyzet konszolidáltságát az is mutatja, hogy az 1543-as hadjáratban számolhattak szolgálataival. Ezen a tényen semmit nem változtat, hogy többnyire nem a főséreggel vonult, hanem először Bécs irányába küldték ki nyelvet fogni és az esetleg onnan érkező hadakat feltartóztatni, majd Vác alá irányították, „mivel valószínű volt, hogy egy gyaur csapat megtámadja". Két nap után kiderült, hogy nincs mitől tartani; ekkor Pest védelmére és a dunai hajóhíd megépítésére kapott parancsot.[13]

Ezután még bő egy évig vitte az ügyeket Szegeden. 1545. január 27-én írták le azt a két parancsot, amelyben egyfelől a budai beglerbéget, másfelől őt magát tájékoztatták az udvar

---

[8] Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine). Dešifrovao, preveo i obradio: Handžić, Adem. Sarajevo, 1986. 15., 52-53. (a továbbiakban: Dva prva popisa) Handzsics egy másik cikkére hivatkozva, Dusanka Bojanics csak 1528-1530-tól említi szpáhiként őt (Pozsarevac u XVI veku i Bali-beg Jahjapasics. Isztorijszki Csaszopisz, XXXII. [1985]. [49-77.] 63.). Az eltérés abból fakad, hogy a szóban forgó későbbi időpontokban változások következtek be a birtok összetételében, s ezeket gondosan feltüntették, miközben a defter eredeti keletkezési dátuma – amint azt a közreadó utóbb, azaz 1986-ban meggyőzően kifejtette – közel 10 évvel korábbi.

[9] Az imént idézett adat szerint 1530 körül 10 000 akcse járt neki, ami 1531-ben 11 144 akcséra emelkedett: Dva prva popisa 53. (A fakszimile minősége miatt nem ellenőrizhető, hogy az elég bonyolult bejegyzéseket, ahol eleinte három fő együtt birtokolja a felsorolt falvak jövedelmeit, mennyire jól fordította le a feldolgozó.)

[10] Köhbach 224-225.: történetírói elmondás alapján, amit nem sikerült levéltári forrással megtámogatnom. Az ekkortájt vezetett udvari rúznámcsében csak Báli két másik fiáról, Ahmedről és Mahmúdról csik szó. A vonatkozó szövegrészekből kiderül, hogy egy közelebbről meg nem határozott napon e két ziámet-birtokos gyermek mellett egy harmadik fiú (talán Dervis) is részesült az apa szolgálati helyének hász-birtokaiból, ám az ő neve, legnagyobb sajnálatunkra, de a szokásoknak megfelelően homályban marad: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye defteri 34, ff. 683r., 684r.

[11] Vö. Szakály Ferenc: Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szeged, 1983. 510-511. (a továbbiakban: Szeged története)

[12] Szeged története 510-511.

[13] Murádi/Szinán csaus krónikájának vonatkozó részleteit lásd Thúry József: Török történetírók. II. (1521-1566). Budapest, 1896. 332., 336., 342-345. (a továbbiakban: Török történetírók); vö. Szeged története 511. Az 1543-as hadjáratról felfektetett pénzügyi kimutatásból érdekessége miatt idézem itt azt a pár tételt, amelyik a behódoló várak vezetőinek adott ajándékokra (!) vonatkozik. Pécsett a vár porkolábja és annak két embere, Valpón a vár porkolábja, annak helyettese, a porkoláb embere és két főember, Siklóson a megadást tudató két személy, a vár porkolábja és annak embere, illetve három főember, Tatán a vár két kapitánya és az ő két emberük, végül Székesfehérvárott a vár kapitányai (négy fő), azok emberei (két fő), egy Petró nevű valaki, egy pap (!) és egy írnok kapott egy-egy díszruhát, változó minőségben; talán a tatai kapitányok burszai bársonykaftánja ért a legtöbbet. Miután megdörzsöltük a szemünket, hogy jól látunk-e, vegyük észre: ez is belefért az oszmán politikai eszköztárba. Az adatokat lásd İpçioğlu, Mehmet: Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Yeni bir kaynak. Osmanlı Araştırmaları, X. 1990. (137-159.) 157.

döntéséről, miszerint másnaptól számítva Székesfehérváron kell képviselnie a szultánt.[14] A vonatkozó két mühimme defteri bejegyzés közül az első minket érdeklő része így szól:

„951. zilkáde 14. (1545. január 27.) Dimetoka.

Parancs a budai beglerbégnek: jelenleg az Isztolni Belgrádi szandzsákot a szegedi szandzsákbégnek, Dervisnek – tartson soká méltósága – adományoztam, a Szegedi szandzsákba pedig a ruméliai szubasik közül Miháloglu Jahsi bég[15] fiát – [Hizir[16]]t neveztem ki,[17] hogy sietve menjen oda. Evégett csavusommal elküldtem nagyúri parancsomat. Ám amíg [a bég] odaér, a Szegedi szandzsákot védeni és őrizni kell, ezért megparancsoltam, hogy halogatás és késedelem nélkül jelölj ki a Budán lévő agák közül valakit, aki erre alkalmas és akiben Te is megbízol, s kellő számú emberrel küldd őt Szegedre, hogy amíg az említett szandzsákbég meg nem érkezik, őrizze és oltalmazza azt, s nehogy az országrészt és a tartományt kár érje..."[18]

Dervis béghez egyazon napon és helyről az alábbi utasítást intézték:

„Parancs Dervis szegedi szandzsákbégnek: most kinyilvánítottam Veled kapcsolatban bőséges, magas sahi kegyeimet, s ezen 951. év zilkádéjának 15. napjától (1545. január 28.) a jelenleg birtokodban lévő szandzsák hász-birtokaihoz képest hetvenezer akcse többlettel az Isztolni Belgrádi szandzsákot adományoztam Neked. Ezen ügy tudatása végett magas udvarom csavusai közül Südzsát[19] – növekedjék méltósága – küldtem el, s megparancsoltam, hogy amikor engedelmességet kívánó nemes parancsom megérkezik, egy pillanatot és percet se késlekedj és vesztegess, hanem sietve menj az említett várhoz, csatlakozz az ott lévőkhöz, s védd és őrizd! Azt is elrendeltem, hogy nevezett csavusom is menjen Veled az említett várhoz. Amint odaértek, minden halogatás és késedelem nélkül minden bölükben tartsatok szemlét, hogy a szóban forgó várban zsoldot húzó szolgáim közül pillanatnyilag hányan vannak jelen, majd nevcikkel együtt minden egységet a valóságnak megfelelően vegyetek defterbe! Aztán lepecsételve, nevezett csavusommal a lehető leggyorsabban küldd el boldogságos küszöbömhöz!"[20]

A fentiekből kitűnik, hogy igencsak meg lehettek elégedve Dervissel, hiszen a 70 000 akcsés javadalomemelés fölöttébb ritka volt egy szandzsákbég esetében (általában 20-30 000

---

[14] A dolog hátterét elsőként Káldy-Nagy Gyula világította meg, s az alább lefordított parancsok egyikére is hivatkozott: A Budai szandzsák 1559. évi összeírása. (Pest megye múltjából, 3.) Budapest, 1977. 8. és 13. jegyzet.

[15] Gökbilgin, M. Tayyib: Mihal-oğulları. In: İslâm Ansiklopedisi VIII. İstanbul, 1987[4]. (285-292.) 290.

[16] A szóban forgó defterben valamivel később (f. 82v.), ezen a néven szerepel. Vö. Berindei, Mihnea – Veinstein, Gilles: L'Empire Ottoman et les pays roumains, 1544-1545. Etudes et documents. Paris – Cambridge/USA, [1987]. 224/71. jegyzet. Gökbilginnél (lásd az előző jegyzetben) Jahsi bégnek csakugyan van Hizir nevű fia!

[17] Személyében tehát egy másik igen fontos balkáni klán képviselője került Szegedre.

[18] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 12321 (D 12321), f. 78v. Ezen defter, illetve a Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, K. 888 (K. 888) jelzetű kötet magyar vonatkozású parancsait Fodor Pállal dolgoztuk fel a T 018358 számú OTKA pályázat keretében.

[19] A nevezett 15 év múlva is feltűnik levélvivőként, érdekes módon ismét magyar, ezúttal erdélyi területen – bizonyára nem véletlenül: 3 numaralı mühimme defteri (966-968 / 1558-1560) <Özet ve transkripsiyon>. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 12. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: I.) Ankara, 1993. 183-184., No. 407-408. (a továbbiakban: 3 numaralı)

[20] D. 12321 f. 78v.

akcsét szoktak nekik adni), s nála – lévén viszonylag friss alkormányzó – ez az összeg addigi bérének harmadát-negyedét jelenthette.

Fehérvári éveiről sem bővelkedünk forrásokkal. Csupán néhány ingatlanügylet kapcsán hallunk róla és egyik-másik emberéről. Az adatokat tartalmazó érdekes listában részben fehérvári házak eladásának, részben környékbeli puszták használatba vételének taglalása mellett a szomszédos Simontornyai szandzsákba osztott néhány értékesebb malom, szőlő stb. is felbukkan. Maga Dervis inkább a városon kívül szerzett magának néhány pusztát és malmot, köztük Batthyány Ferenc és Orbán egyik, minden bizonnyal komoly értéket képviselő földdarabját. Ozorán pedig Török Bálint malmát[21] vette meg, nem kevesebb, mint 10 000 akcsét fizetve érte.[22] Kívüle Musztafa nevű vojvodája a kisprépositi ház és egy puszta, Bajezid nevű embere pedig egy lakóépület birtokosa lett.[23]

Innen ismét délebbre vitt az útja, midőn a mohácsi-pécsi liva élére került. Egy nemrégiben talált kimutatásban 1550. szeptember 26-i keltezéssel említik őt mint itteni vezetőt, hozzátéve, hogy korábban Székesfehérváron szolgált.[24] Azonban ez a nap nem lehet ide tételének pontos dátuma, hiszen már 1549. március 21-e körül az alábbi formában tüntette fel saját rangját: „Nos Derwyzbek Locumtenenens Sacre Cesaree Mattis in Quinque ecclesiis".[25] S bár arra is kitért, hogy „mywlta ennekem tyztwl az hatalmas chazar Peczeth atta, nam en sem wtath az en nepcymwel nem allathom, sem war ala nem zagwttam", azt sajnos elfelejtette hozzátenni, hogy mikortól érvényes ez a megjelölés. A dokumentum szövege alapján az a benyomásom, hogy hosszabb tartamra visszanyúló tapasztalatait összegezte benne.

A kérdés megoldásához közelebb visz, ha tudjuk, hogy az imént idézett központi lista szerint 1547. december 15-ig, budai beglerbéggé tételéig Kászim bég intézte a fehérvári liva ügyeit.[26] Ennek alapján valószínűsíthető, hogy ennél valamivel korábban Kászim és Dervis közvetlenül helyet cserélt.

A következő években is elég gyakran találkozunk vele ahhoz, hogy folyamatos pécsi hivatalviselőnek tarthassuk. Így 1550 őszén a Rinya mocsaraiban szenvedett vereséget Babócsa urától, Báthori Andrástól, mely eseményre még 1552. január 5-én is visszatértek.[27]

---

[21] Mint máshonnan megtudjuk, e malom 8 kereket forgatott, s nemcsak a náhije egyetlen őrlőhelye volt, de az egész szandzsák legnagyobb ilyen létesítménye. Vö. Dávid Géza: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 106., 266., 274. (a továbbiakban: Dávid Géza 1982.)

[22] A malom fontosságát jelzi, hogy ügye 1560 áprilisában a díván elé került. Dervis ugyanis arról panaszkodott, hogy Ozor[a] (a közreadók Uzurnak olvasták) közelében lévő malmainak hasznából a molnárok eddig évről-évre 2 000 akcsét adtak egy bizonyos Turak Baltaoglu nevű személynek, aki most vérszemet kapott, s már a bevétel felét követeli. Az udvar természetesen megtiltotta a visszaélést (bár véletlenül „a békére és a barátságra" hivatkoztak, mintha a kérdést a határokon kívülről vetették volna fel). A dolog pikantériája, hogy nem derül ki: a nevezett milyen alapon formált egyáltalán jogot „sáp"-ra a bég malmából, s hogy miért nem tudott Dervis ennek saját hatáskörben gátat szabni. Vö. 3 numaralı 425., No. 946.

[23] Velics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. II. Budapest, 1890. 51., 53., 54.

[24] BOA, Bâb-ı âsafî, Ruûs kalemi (BARK), 1452, budai rész, p. 5.; a liva neve – kissé váratlanul – Mohácsi és Siklósi. Az anyag magyar vonatkozású lapjait Feridun Emecen professzor szívességéből ismerem, aki İhan Şahinnel a teljes deftert hamarosan kiadja.

[25] Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Pest, 1861. 57., No. XLIX. (a továbbiakban: Szalay) Csak egyet lehet érteni Szalayval abban, hogy egy másik, látszólag 1540-ben és szintén Dervis bég által Pécsről küldött levél valójában ugyancsak 1549-ben keletkezett (Szalay 11-12., No. XIII.). Ezt erősíti az a tény is, hogy a benne frissen Szigetre jött személyként üdvözölt Istvánffy Pál éppenhogy 1549. március 10. és április 1. között végezte ottani vizsgálatát. Lásd Timár György: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai, 1546-1565. Pécs, 1989. 37.

[26] BARK 1452, budai rész, p. 1.

[27] 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549-1562. I-II. Kiadja Őze Sándor. Budapest, 1996. I. 82-83., No. 18. és a hozzá tartozó 2. jegyzet. (a továbbiakban: 500 magyar levél)

1551-es hadi tetteiről Verancsics Antal emlékezett meg egyik latin nyelvű töredékében.[28] 1550-1552-ben ő készítette a Simontornyai szandzsák összeírásait.[29]

1552 első hónapjaiban vetődött fel a Görözsgali szandzsák létrehozásának ötlete, s ennek kialakításában Dervis elég szabad kezet kapott. Ekként szólt az ügy kapcsán neki címzett első szultáni leirat:

„959. rebiülevvel 23.[30] (1552. március 19.)

Parancs Dervis mohácsi bégnek: a budai beglerbég előterjesztette, hogy helyénvaló lenne Görözsgalt önálló szandzsákká tenni. Minthogy Derjá esztergomi bég bátorsága és jó képessége iránt teljes nagyúri bizalommal viseltetek, az említett szandzsákot a nevezettre ruháztam; s aszerint lakjék vagy Görözsgalban, vagy Siklóson, hogy melyik alkalmasabb erre. A szandzsák hász-birtokai[nak összege] kétszázötvenezer akcse. Az általad összeírt helyekből biztosítsd ezt számára, s tezkeréjét küldd el kapumhoz. Ha jobbnak tűnik, hogy Siklós is az fent nevezett szandzsákhoz tartozzék, tégy aszerint."[31]

Mintegy három héttel ezután pedig az alábbi utasítást kapta:

„959. rebiülahir 14.[32] (1552. április 9.)

Parancs Dervis mohácsi bégnek: mostanság a Görözsgali szandzsákot Derjá bégnek adtam, s nagyúri parancsot küldtem Neked, hogy attól függően, melyik alkalmasabb, Siklóst vagy Görözsgalt utald ki (!) neki. Az a rendeletem érvényes. Most jött meg a leveled, melyben tudattad, hogy nem szerencsés Görözsgalt leválasztani a Mohácsi szandzsákról. Nos, ez az ügy Rád lett bízva. Megparancsoltam, hogy ha szerinted Siklós vagy ez az említett vár az alkalmasabb, azt utald ki (!) neki, s küldj róla tezkerét (!), hogy berátja kiadassék."[33]

A fentiek egyrészt azért érdekesek, mert fényt vetnek a nagy kiterjedésű Mohácsi szandzsákon belüli változtatási szándékok egyik korai fázisára, másrészt – s ezt jeleztem a felkiáltójelekkel – olyan jogköröket ruház Dervisre, amelyek szokásosan még a beglerbégnek sem nagyon dukáltak volna. Ez is jelzi, hogy a család presztízse rá is átháramlott, amihez bizonyára hozzáadódtak saját jó képességei.

A következő mühimme defteri bejegyzés tartalmát azért idézem fel, mert abban véletlenszerűen mind Szegedről, mind a Mohácsi szandzsákról szó esik. A Durmus csavussal 1552. április 18-án útnak indított rendelkezés a szegedi felkelés nyomán kialakult zavaros helyzet ártatlan kárvallottainak gondjait állítja elénk. Eszerint Dervis levelet küldött és jelentette, hogy amikor az alávaló gyaurok behatoltak Szeged várába, Ali pasa[34] odament és levágta őket. Eközben az említett városból néhány hitetlen a Mohácsi szandzsákhoz tartozó városokban és falvakban kereskedést űzött. Az ámilok, arra hivatkozva, hogy Szegeden a gyaurok gaztetteket követtek el, elfogták és bebörtönözték őket, árujukat pedig a kincstár számára el-

---

[28] Fragmentum rerum Hungaricarum anni M. DLI. Verancsics Antal M. Kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I. Történelmi dolgozatok deák nyelven. Közli Szalay László. Pest, 1857. 257., 258., 262.

[29] Dávid Géza 1982. 15. és 33. jegyzet.

[30] A megírt levelet ugyanazon napon egy Mahmúd nevű csavusnak adták át kézbesítésre.

[31] K. 888. f. 123r.

[32] A végleges formába öntött fermánt ezúttal Durmus csavus kapta meg, szintén rebiüláhir 14-én, hogy Pécsre vigye.

[33] K. 888 f. 158v.

[34] Hadim Ali, budai beglerbég.

vették. A szultán megparancsolta, hogy amennyiben a nevezettek nem vettek részt a lázadásban, ne érje őket kár, csupán azért, mert szegediek.[35]

Egy 959. ramazánjából, azaz 1552 augusztus-szeptemberéből való, több szempontból is figyelemre méltó szultáni megnyilatkozásból kiderül, hogy Dervis bég részt vett az augusztus 9-10-én vívott palásti csatában, a baloldali hadoszlopban foglalván helyet Arszlán hatvani, Bajrám szerémi, Halíl esztergomi, a meg nem nevezett simontornyai,[36] valamint Mahmúd szekszárdi béggel, illetve Hizir budai mál defterdárival és Mehmed budai kapudánnal együtt.[37] Innen Eger alá vonult.[38]

A rá vonatkozó következő adatom szerint 1553. december 27-én egy általa valamivel korábban ajánlott áttért személy jutalmazásáról döntöttek.[39] Török forrásban 1554. február 24-én találkozunk újra vele,[40] majd egy októberi levél Koroknáról azt adja izgatottan hírül, hogy Dervis három bégtársával rájuk indult.[41] 1555 júliusában Csányi Ákos úgy értesült, hogy Kászim – ekkor temesvári – pasa és Dervis bég újabb somogyi akciót fontolgat:[42] a gyakorlatban ez év szeptemberében esett el Kaposvár és Korokna. Egyes kútfők nem említik őt az ostromban résztvettek között,[43] mások viszont egyértelműen a jelenléte mellett tanúskodnak.[44] Így aztán decemberben már azzal büszkélkedett – ugyancsak Pécsett diktált levelében –, hogy a szultán neki adta a két helyet,[45] míg testvére Babócsát kapta.[46]

De a magyar végeken forgolódva sem feledte a családi fészket, Jagodinát. Amikor Verancsics Antal és kísérete 1555-ben hazatérőben volt a hosszúra nyúlt követjárásból, ismét megálltak itt, amiről így számolt be Hans Dernschwam: „Amikor annak idején, két évvel ezelőtt az ország belseje irányába vonultunk, Dervis bég házában szálltunk meg, mely most teli volt az ő embereivel, ezért aztán a most épülő mecset melletti házban töltöttük az éjszakát. ... Jagoda ... ma ... még csak nem is hasonlítható faluhoz, csak annyiban, hogy Dervis bég török szokás szerint új mecsetet építtet. ... Itt Jagodában a mecset mellett, amelyet most

---

35 K. 888, f. 179b.

36 Ekkor Ahmed bég működött itt: Dávid Géza 1982. 27.

37 K. 888 f. 415r-v.

38 Lásd többek között Tinódi Sebestyén: Krónika. Budapest, 1984. 246.

39 BOA, Mühimme defteri 1. p. 236. (218.), No. 1362.

40 BOA, Kepeci 210. p. 311.: az elhunyt simontornyai bég 25 éves, a szegedi veszedelem idején 10 000 akcsés tímárra kiutalást kapott, rátermett fiának kért ziámet-birtokot.

41 Szalay 138., No. CXLVIII.

42 500 magyar levél I. 141., No. 57.

43 Dzselálzáde Musztafa nem akármilyen díszítő kifejezésekkel megtűzdelt és a nevek tekintetében hibátlan (vö. a következő jegyzettel) felsorolásából, amely a Tujgun pasa mellett hadra kelteket veszi sorra, két délvidéki bégtársával együtt éppen ő hiányzik: Török történetírók II. 273-274.

44 Kepeci 214. p. 6. szerint az alábbi bégek kaptak javadalomemelést ottani hősiességükért: Székesfehérvár – Arszlán, Mohács – Dervis, Nógrád – Szülejmán, Görözsgal – Ahmed, Hatvan – Mehmed, Szekszárd – Szinán, Simontornya – Mahmúd, Koppány – Naszúh, Szendrő – Rüsztem, Zvornik – Bajram, a korábbi esztergomi – Ahmed. Egy korabeli magyar forrás is úgy tudta, hogy a vállalkozásba valamennyi dunántúli bég bekapcsolódott: Szalay 160-161., No. CLXXVI; idézve: Török történetírók II. 274/4. jegyzet.

45 Szalay 174, No. CXCI. Alább ismertetendő kiutalási okmányában ez a két település nem szerepel, ugyanakkor hivatkoznak az elfoglalásukkor mutatott hősiességére, amelyért 40 000 akcse emelést kapott: Krafft 284, f. 428v. Lásd még Kepeci 214. 6. oldal, ahol azt mondják, hogy az akcióban részt vevő bégek közül mindenkinek egyöntetűen 20 000 akcse „prémiumot" adtak, kivéve őt, akinek azért juttattak magasabb összeget, mert hászainak egy részéből szultáni birtok lett; tehát ezekért kárpótolták a Szent-Jakab, Kaposvár, Babócsa és Korotna körül újonnan meghódított területekből számára kijelölt falvakkal. E bejegyzés dátuma 1555. november 12. Pár oldallal később (p. 9.) még egy-két újabb részletet árultak el a dologról: 400 000 akcsés javadalmaiból 150 000 akcsét engedett át a kincstárnak a mohácsi, a szekcsői, a baranyavári és a harsányi náhijéből, beleértve Siklós városát is.

46 Az illetőt Ahmednek hívták, s mint láttuk, Görözsgal bégje volt korábban; babócsai szolgálatba állásának napja: 1555. november 12. Lásd Kepeci 214. p. 5.

Dervis bég, a pécsi elöljáró az ördög nevében s lelkének üdvösségére emeltet régi lerombolt templomokból és épületekből, nagy vörös márványkövet találtunk, ... máshonnan hozhatták ide, mégpedig onnan, ahol az említett Dervis bég megpillanthatta; ő Pécs elöljárója, és nem sajnál lopni-rabolni, csak hogy neve maradandóvá váljék."[47] Egészen pontosan nem állapítható meg tehát a dzsámi-építés megkezdésének ideje, de az bizonnyal 1553. augusztus 5. utánra tehető, hiszen Isztambul felé menet még nem szólt a munkálatokról a jó szemű megfigyelő.

Másfajta kultúrtörténeti érdekessége van Csányi Ákos azon 1556. április 1-jei levelének, amelyben arra kéri Nádasdy Tamást, hogy küldjön Dervis bég diákjának „valami jó kereszténi keniveket", azzal a hátsó gondolattal, hogy így őt és általa talán főnökét is megnyerhetik.[48]

Hősünk jó ízlésére, pompakedvelésére vet fényt az az adat, amely szerint egy Ferruh nevű vojvoda[49] szabadon bocsátása ellenében többek között egy 800 aranyat érő sátort is követeltek, „mind udvarával, zékivel; oliant, mint az Dervis bék fő sátora, mikort cházár zemélével hadba vagion."[50] Úgy is mondhatnánk, hogy a mohácsi-pécsi mírliva hadisátra zsinórmértékül szolgált a végeken. Mindazonáltal építő tevékenységének nincs nyoma sem a városban, sem a szandzsákban, úgy látszik, ilyen irányú igyekezetét Jagodinára összpontosította.

Röviden érdemes kitérni arra is, hogy Dernschwam szerint Dervis magyarokat telepített Jagodinába. A témára mind odafelé, mind visszaútja során kitért. Az első esetben a miskolci papról emlékezett meg, aki „két szín alatt miséznek; kereszteli a magyarokat és prédikál nekik, nős ember." Közel két évvel később azt emelte ki, hogy „sok magyar – asszonyostul, gyermekestül – a szóban forgó bég hívására Jagodába érkezett. A bég itt is marasztotta őket; mint már említettem, magyar papjuk is van."[51]

A fenti értesülés azon részét, hogy a pécsi alkormányzó embereket küldött a régióba, megerősíti Johann Maria Malvezzi 1551. március 29-én Edirnéből keltezett levele, melyben arról számol be, hogy Rüsztem pasa 45 megláncolt hajdú előtt vezette el őt, akiket nemrég fogtak el Sziget közelében, s akiket Dervis bég irányított ide.[52] Nem kizárt, hogy utóbb visszahozta s saját területén telepítette le őket. Az egyik,[53] bár datálatlan, de – mint látni fogjuk – minden kétséget kizáróan 1560 utáni,[54] szendrői defterben ugyanis Jagodina kaszaba

---

47 Dernschwam 481-482.

48 500 magyar levél I. 218-219., No. 118.

49 A nevezett feltehetőleg azonos azzal a Dervis bég embereként emlegetett személlyel, akinek 1546-ban és 1552-ben két csiftlikje volt az anyavári náhijében: Dávid Géza 1982. 264/12a, 16a, 266-267., illetve 1552-ben: Dávid Géza 1982. 272/13a, 18a.

50 500 magyar levél II. 302., No. 431. Dátum: 1561. augusztus 21.

51 Dernschwam 144., 481.

52 Austro-Turcica 1541-1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Bearbeitet von Džaja, Srećko M. unter Mitarbeit von Weiß, Günter. In Verbindung mit Bernath, Mathias herausgegeben von Nehring, Karl. (Südosteuropäische Arbeiten, 95.) München, 1995. 565, No. 215.

53 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. (Mxt.) 632 = Flügel 1376.

54 Korábbi munkáiban Olga Zirojevics is ehhez közeli dátummal szerepeltette mint az „ötvenes-hatvanas évekből" valót (Putopisi u ogledalu deftera. Prilozi za orijentalnu filologiju, XVI-XVII, 1966-67 [1970]. [125-134.] 129.), illetve mint a „hatvanas években" készültet: (Carigradszki drum od Beograda do Szofije [1459-1683]. Intereszovanye za carigradszki drum od XV veka do danasz. In: Zbornik Isztorijszkog Muzeja Szrbije 7. Beograd, 1970. [3-196.] 139.) Utóbb „1536 utáni" összeírásként hivatkozott rá: Zur historischen Topographie der Heerstrasse nach Konstantinopel zur Zeit der osmanischen Herrschaft. Das Interesse an der Heerstrasse nach Konstantinopel vom 15. Jahrhundert bis heute. [I.] Études Balkaniques, 1987/1. (81-106), 85-86. A szendrői defterek keletkezéséhez lásd még Heywood, Colin: The Evolution of the Ottoman Provincial Law-Code (Sancak Kānūn-nāme): The Kānūn-nāme-i Livā-i Semendire (I). The Turkish Studies Association Bulletin XV/2, 1991 [1992]. (223-251.) 225-228. Szerinte két bécsi töredék – az Mxt. 632 mellett az Mxt. 629 = Flügel

(kisváros) tárgyalásakor az ő 40 nős és 10 nőtlen fel nem szabadított rabszolgájáról[55] esik szó.[56] Uruk halála után egy Jagodina közeli pusztán, Dobranjén jelöltek ki lakhelyet nekik. A számunkra kissé idegen módszerrel készített névsor elemzése után elmondhatjuk: a felsoroltak közül többen egyértelműen magyarok voltak![57] Természetesen elképzelhető, hogy ők nem azonosak az 1551-es csoporttal, de a lényegen az sem változtat, ha máskor jöttek.[58]

A vizsgált defter még más alkalommal is szolgál hasonló meglepetéssel: a lefcsei náhijében[59] Dosna (?), illetve Banik (?) település után a temesvári mírliva,[60] Musztafa bég egy-egy csiftlikjének szolgái (bendegán) között is akadunk, ha jóval kisebb számban is, mint az imént, „magyar"-nak nevezett személyekre.[61] Nem néztem át módszeresen a teljes szandzsákösszeírást a benne esetleg előforduló magyarok szempontjából, de ha már ezek az adatok felbukkantak, ide iktattam őket, hisz igen ritkák a hasonló, a Balkánra rabként áttelepített hazánk fiaira vonatkozó konkrét fogódzók.

1375 számú – összetartozik, és valamikor 1540-1545 között tisztázták le őket (227. és 16. jegyzet, 228.). Ezt az időmeghatározást is el kell vetnünk, legalábbis a minket érdeklő kötet esetében. Máshonnan tudjuk, hogy 1560. április 7. és 16. között fejeztek be itt egy összeírást: Bojanić, Dušanka: Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XV veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast. (Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu 2.) Beograd, 1974. 51. Nem kizárt, hogy ennek egy kicsit későbbi másolatát őrzik ma a Nationalbibliothekban. Meg kell még említenem, hogy a két bécsi defter egymást kiegészítő volta sem minden vitán felüli; egyrészt nem ugyanattól a kéztől származnak, másrészt több náhije ismétlődik bennük.

55 A fejlécen „bendegán", azaz szolgákként szólnak róluk, a magyarázatban találkozunk a fenti fordításnak megfelelő „ázádszuz kullar" kifejezéssel.

56 Pp. 116-117. (Az oldalakat Zirojevics alapján adom meg, az ELTE Török Tanszékén lévő fotómásolaton nincs számozás.)

57 Így Mátyás fia Petri, Mihál fia Máté, Alberd fia Vitán (?) (= Vitán Alberd), Kelemen fia Huszti (= Huszti Kelemen), Jákob fia Bányi* (= Bányi Jákob), Gergör fia Márton, János fia Horvát (= Horvát János), Imre fia ... (= ... Imre), Lőrinc fia Szente (= Szente Lőrinc), János fia Borsós (= Borsós János), András fia Kaptár* (= Kaptár András), Mihál fia Kozma (= Kozma Mihál), Gáspár fia Kozma (= Kozma Gáspár), Pál fia Bakos (= Bakos Pál), János fia Sárkezi (= Sárkezi János), Imre fia Arsók (?) (= Arsók Imre), Imre fia Pál, Ágoston fia István, Balázs (?) fia Ács (= Ács Balázs), Balás (?) fia Szentei (= Szentei Balás). A többi név valamivel bizonytalanabb; így például Keszer Lukács, Keszer Isztovi (?) és Keszer Mihál, Nagy Bendi (?), Göker (?) Pál és mások. Akad pár szláv hátterűnek tűnő személy, illetve egy Bendöl (?) fia Korkudnak hívott áttért is.

58 A városka lakóinak és adóinak lajstromba vétele után az idézett defterben az alábbi, magyar vonatkozása miatt közlésre érdemes megjegyzést olvashatjuk: „Az említett Jagodina kaszaba nyilvános átkelőhely, nincs hiány jövő-menőkben, s a boldogság küszöbétől Buda felé áthaladó kincstár[i pénz]t és a Pozsegai és Szegedi és Mohácsi szandzsákban a zsoldjukat mukátaákból átutalással kapó várkatonák akcséját, annak megérkezésekor őrzik és egészen a Lokofcsa (?) nevű derbend (hegyszorost védő) faluig a kincstári[pénz]t eljuttatják, s amúgy is a kincstárnak folyamatosan szolgálnak. Minthogy kezükben parancs van arról, hogy ennek fejében az említett kaszaba lakói mindaddig, amíg szolgálatukat hiánytalanul ellátják, a rendkívüli hadiadótól (avárizi-i divánije) mentesek legyenek, az új defterbe is bejegyeztett, hogy a nemes parancs szerint a rendkívüli hadiadótól mentesek legyenek."

59 Ma Levač néven tájegység Szerbia középső részén a Gledička Planina és a Juhor hegység között, a Morava folyótól nyugatra. Lásd Römer, Claudia: On Some Ḫāss-Estates Illegally Claimed by Arslan Paša, Beglerbegi of Buda 1565-1566. In: Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage. Ed. by Heywood, C. and Imber, C. Istanbul, 1994. 299/20. jegyzet.

60 A dolog hátterére, miszerint a Temesvári vilájet központja átmenetileg Lippára került, maga Temesvár pedig szandzsákszékhely lett, ahol 1558 elején emlegették bégként Musztafát lásd Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa. II. rész. Keletkutatás, 1996. 1. (Sajtó alatt.)

61 Pl. Girgor, azaz Gergely – magyar; Petri – magyar; Imre – magyar; máskor tévesen: Radoszav – magyar.

Tovább követve Dervis bég magyarországi pályafutását, azt látjuk, hogy 1556. április 4-én úgy döntöttek Isztambulban, hogy a korábban szultáni hász-birtokká tett 150 000 akcsényi bevételeiből 50 000 akcsét visszaadnak neki.[62]

Javadalmainak megújított listája valamikor 1555 novembere után készült. Ekkor 441 190 akcsét szedhetett be évente a pécsi, a szentlőrinci, a szentmártoni, a szekcsői, a harsányi, a siklósi, a görözsgali, a szászi, a sellyei, a baranyavári és a koroknai náhijéban. Ezek mellett volt egy négy tagból álló, 12 000 akcsés birtoka a Szendrői szandzsák lefcsei náhijéjában, mely fölé odaírták: „bárhol is birtokol szandzsákot, számítsák hászaihoz." (A négy helység egyike maga Jagodina volt 8 668 akcséval, a harmadik pedig Dobranje – „Jagodina mellett" – 332 akcséval,[63] azaz éppen az a két település, amely a környékre hozott magyarokkal kapcsolatban szóba került!) A fontosabb településekből övé volt Pécs, Pellérd, Szentlőrinc, Szentmárton, Siklós, Kálmáncsa, Lábad, Szigetvár (!) és Marcal város valamennyi nem kincstári jövedelme. Meg kell jegyeznem, hogy a teljes összegből 146 134 akcse olyan helyekről származott, amelyek adózóképességét csak becslés, illetve elfogadás (azaz Dervis bég beleegyezése) alapján lehetett megállapítani.[64] Az ilyen, még nem teljesen meghódított régiókban aztán mindig a javadalmazott ügyességén múlott, hogy mennyit tudott beszedni. Esetünkben, persze, Szigetvár is ebbe a kategóriába tartozott, hiszen még távolról sem volt oszmán kézen.

Dervis mohácsi-pécsi bég egyik utolsó javaslatát, melyben a Kaposvár 1555-ös ostromakor vitézkedők számára kiutalt településeknek az illetők szolgálati helyéhez közelebb csőkkel való kicserélését kérte, 1556. november 24-én vették érdemben figyelembe Isztambulban.[65]

Nem sokkal ezután, vélhetően a budai pasa áskálódása következtében, aki az 1556-os szigeti kudarcért részben Dervist tette felelőssé,[66] 1557. február 4-én született az a portai határozat, melynek értelmében az elég távoli Avlonjába (ma Valona Albániában) kellett volna mennie.[67] Négy nappal később azonban igazítottak az elgondoláson, s megengedték neki, hogy visszatérjen Szegedre.[68]

---

[62] Mühimme defteri 2. p. 50. No. 453.

[63] Az Mxt. 632-ben a városka jövedelmei (feltehetően az önállóan ekkor nem szereplő Dobranjével együtt) már 11 843 akcsét tesznek ki. Ugyancsak nőtt Rahnik vagy Racsnik falu adója; 1 500-ról 3 921-re. Az 1555-ben szintén 1 500 akcsét fizető Szredna Bunifcét/Bedincét (?) viszont nem sikerült a későbbi defterben fellelni.

[64] Krafft 284. ff. 427r-428v.

[65] Mühimme defteri 2. p. 186., No. 1700. Lásd még Mühimme defteri 2. pp. 51., No. 469; 55., No. 507. Mindkettő 1556. április 2-i kelettel.

[66] Még folyt az ostrom, amikor már panaszkodott ellene: Szalay 193., No. CCX.

[67] Mühimme defteri 2. p. 208., No. 1882. Vass Előd szerint (A Szekcsői-Mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. Baranyai Helytörténetírás, 1977. Pécs, 1979. [15-93.] 91/4. jegyzet) már 1555-ben letették volna, s egy állítólagos, Bécsben őrzött irat szerint egy Mehmed nevű pécsi lovastiszt követte volna. Úgy tűnik, valami félreértésről van szó, hisz Dervis 1555-ben vitathatatlanul végig Pécsett volt hivatalban. Hozzáteszem: sem Ernst Dieter Petritsch katalógusában (Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band 1. [1480-1574]. [Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband, 10/1.] [Wien], 1991. /a továbbiakban: Regesten/), sem Anton Schaendlinger és Claudia Römer vonatkozó szövegkiadásában (Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Transkriptionen und Übersetzungen. Wien, 1986.) nem fordul elő ilyen tartalmú oklevél. Ami felbukkan, s gondos átírásban és fordításban az utóbbi munkában olvasható, az éppenhogy Dervis mohácsi bég előterjesztése nyomán történt kinevezés 1555. augusztus 25-én: 51-52., No. 33.

[68] Mühimme defteri 2. p. 209., No. 1896. Avlonjába pedig a sokkal közelebbi Janjai (Janinai) szandzsák első embere, Szinán bég került: Mühimme defteri 2. p. 209., No. 1894.

Összesen tehát közel 10 évet töltött Dervis bég Pécsett, ami hazai és birodalmi viszonylatban is komoly időtartamnak számít.[69]

Dervis bég Szegedről sem tévesztette teljesen szem elől korábbi „munkahelyét". Egy alkalommal például arról tájékoztatta az udvart, hogy a legénység kis száma miatt a mohácsi út bezárult, s emiatt a Budai vilájetbe igyekvők kénytelenek a Dunán Tolnánál átkelni.[70]

A különböző forrásokban 1560 augusztusáig,[71] szeptemberéig,[72] sőt akár októberéig[73] kísérhető nyomon régi-új helyén Dervis bég. Ebben a szakaszban többször is elszólította őt a kötelesség saját közigazgatási egységének éléről. Így átmenetileg helyettesítenie kellett a budai beglerbéget. Amikor Tujgun pasa halálhírét[74] jelentette az udvarnak, egy 1559. június 19-én kézbesítésre átadott (s valószínűleg ugyanazon napon írt) levélben ekként válaszoltak neki:

„Parancs Dervis szegedi szandzsákbégnek: levelet küldve tudattad, hogy Tujgun budai beglerbég elhunyt. Most az említett beglerbégség Rüsztem temesvári beglerbégre – tartson soká szerencséje – ruháztatott. Megparancsoltam, hogy amíg a nevezett megérkezik, a Budai vilájet védelmében és őrzésében egyetlen percet se veszíts, óvakodj, nehogy az ellenség részéről az országot és a tartományt, a rájákat és az alattvalókat kár s ártalom érje; kellően figyelmezz, s különféle szép igyekezetekkel légy."[75]

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Güzeldzse Rüsztemet legalább két nappal korábban nevezték ki Budára, mint arról a Gévay által citált követ értesült.[76]

---

[69] Vö. Dávid Géza: Szigetvár 16. századi bégjei. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. Szerkesztette: Szita László. Pécs, 1993. (159-191.) 176-177. Kunt, Metin I.: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650. (The Modern Middle East Series, 14.) New York, 1983. 70-72.

[70] Mühimme defteri 4. p. 170., No. 1764.

[71] 3 numarali 614., No. 1415.

[72] Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550-1580. Budapest, 1962. 549. (a továbbiakban: Számadáskönyvek)

[73] A Szegedi szandzsák számunkra fontos tímár-defterijét hónap megadása nélkül a 986. hidzsra szerinti évre keltezték: BOA, Tapu defteri 333. p. 1. A szóban forgó esztendő 1560. szeptember 22-től 1561. szeptember 10-ig tartott. Minthogy a vilájet többi közigazgatási egységében 1559-ben folytak a konskripciós munkálatok, feltehető, hogy a szegedi javadalmazottak listája inkább 1560-ban, mintsem 1561-ben lett letisztázva.

[74] Gévay Antal: A' budai pasák. Bécs, 1841. 7., No. 6. (a továbbiakban: Gévay): június első harmadaként jelölte meg a halál időpontját, annak alapján, hogy híre 20-án érkezett meg a fővárosba. Ehhez annyit főzhetünk hozzá, hogy volt, aki már június 12-én tudott a dologról – kérdés, hol tartózkodott a névtelenségbe burkolózó személy. Levele a szultán lépéseiről is tájékoztat, ami azt sejteti, hogy nem magyar földön gyűjtötte információit (Szalay 329-330., No. CCCXXXVI). Állapotának romlására érdekes módon a budai rúznámcséban is utaltak 1559. június 5-én: Krafft 284. 622. felvétel. Minthogy Tujguntól az utolsó ismert megnyilatkozás június 6-i dátumot visel (Regesten 133., No. 367), legkorábban ezen a napon távozhatott az élők sorából. A gyászeseményt tudató „posták" tehát igen sebesen haladhattak, hisz még a Gévay-féle verzió esetében sem állt két hét rendelkezésükre az út megtételére. (A szakirodalomban – a mondottak fényében kissé alábecsülve az emberi teljesítőképességet – 15 napra tették egy gyorsfutár megérkezését Budáról Isztambulba: Groot, A. H. de: The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630. Leiden – Istanbul, 1978. 3.)

[75] 3 numarali 6., No. 9.

[76] Gévay 9., No. 11. Az imént idézett névtelen hírközlő Hamza, Derwys (Dervis), Arzlam (Arszlán), Banja (Bajram ?) béget, illetve Kazwn (Kászim) pasát tartotta esélyesnek az utódlásra („az bassasaghert elkewldetthenek"), de végül egyikőjük sem futott be: Szalay 329., No. CCCXXXVI.

Valószínű, hogy Dervis ügyvivői munkakörébe tartozott Velidzsán füleki bég szabadon bocsátása, aki egy sikertelen Szikszó elleni akció után Sajókazánál szenvedett 1558 októberében súlyos vereséget Telekessi Imrétől és Bebek Györgytől, minek következtében novemberben leváltották posztjáról.[77] Istvánffy úgy tudta, hogy Isztambulba ment kegyelmet kérni, s mivel nem járt sikerrel, megmérgezte magát.[78] Két egymáshoz közeli s ugyancsak 1559. június 19-én postázott mühimme defteri bejegyzés viszont ellentmond ennek: az elsőben magát Velidzsánt értesítik arról, hogy kegyelmet kapott, s Dervis bég fogja kiengedni a börtönből,[79] a másodikban pedig a szegedi elöljárót utasították egész röviden ugyanerre.[80] Minthogy azonban később nem találkozunk a nevezett béggel, nem állíthatjuk nyugodt szívvel, hogy időben érkezett számára az amnesztia.

Utóbb a hódoltság öt livájának összeírásával bízták meg Dervist,[81] amihez jó ajánlólevél lehetett korábbi hasonló sikeres simontornyai ténykedése. A központi és területileg is legnagyobb Budai mellett a Hatvani, a Füleki, a Nógrádi és a Szécsényi szandzsák felmérését kellett elvégeznie.[82] Különösen a határok megvonása terén kellett nagy figyelemmel eljárnia. Így figyelmeztették erre 1559. december 23-án:

„Parancs Dervis szegedi szandzsákbégnek: minthogy a Füleki, Nógrádi és Szécsényi szandzsák – melyek összeírására most parancsot kaptál – határai nem voltak világosak és pontosak, ezért szandzsákbégjeik között állandó viták és ellentétek támadtak. Most megparancsoltam, hogy amikor [rendeletem] megérkezik, [járj a dolognak utána]. Ha az említett szandzsákok határai nem lennének világosak és pontosak, hanem egymásba mosódnának, menj ki a vitatott helyekre, s a szakértők egyetértésével mindenütt jelöljétek ki az alkalmas és megfelelő helyeknél a határokat, majd tegyetek ki egy-egy [határ]jelet. De e dologban légy teljesen igazságos, s óvakodj attól, hogy bárkit zaklatás érjen."[83]

Nem fogok most a szóban forgó kérdéskörbe belemenni, csak arra emlékeztetek, hogy például Gyöngyöst 1546-ban mind a Hatvani, mind a Nógrádi livában feltüntették,[84] azaz Dervis dolga egyáltalán nem volt könnyű, amikor egyértelmű határokat akart meghúzni.[85]

---

77 Köhbach 293/440. jegyzet.

78 Köhbach 293/440. jegyzet.

79 „Parancs Velidzsán bégnek: levelet küldtél, s kegyet kértél elkövetett bűnöd megbocsátására. Nos, a bűnök és vétkek megbocsátása boldogságos küszöböm szép szokása, ezért bűnöd tekercsére a megbocsátás jelét tettem, s megparancsoltam, hogy a börtönből kiszabadulj. Ez ügyben Dervis szegedi bégnek – tartson soká méltósága – nagyúri rendeletet küldtem, s megparancsoltam, hogy amikor rendeletem értelmében kiszabadulsz, ne szűnj meg imádkozni birodalmam fennmaradásáért." 3 numaralı 5., No. 7.

80 3 numaralı 6., No. 10.

81 Röviden érdemes utalni arra, hogy amint a végbeliek, az adott esetben a meglehetősen távoli szigetváriak, megneszelték, hogy a szegedi bég figyelmét más köti le, rögtön feltűntek a környéken, s Zomborra támadtak, melynek védelmére korábbi ismerősünket, Ferruh vojvodát jelölte ki Dervis bég: 3 numaralı 58., No. 118.

82 A Budai szandzsák 12.; Köhbach 226.

83 3 numaralı 291-292., No. 639. Feltehetőleg téves bekötés miatt ugyanebben a defterben korábbi – december 3-i – dátummal, de később kerül elő a Mahmúd szécsényi bég hasonló problémát taglaló beadványa nyomán Dervisnek küldött parancs, ahol mind az öt éppen összeírt szandzsák kapcsán említik a határok zavaros voltát: 3 numaralı 301., No. 663.

84 Fekete Lajos: A Hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. (Jászsági füzetek, 4.) Jászberény, 1968. 37-42. (A szóban forgó defter minden bizonnyal 1546-ban készült.) BOA, Tapu defteri 981. pp. 70-80.

85 A központ viszont nagyon hitt ebbéli képességeiben, mert még János Zsigmondnak és Izabellának is azt ígérték, hogy Durmus temesvári defterdárral ő fogja a Szolnok vidéki határokat kijelölni: 3 numaralı 71., No. 146.

Nehéz világosan látni a tekintetben, hogy a fülekihez hasonlóan[86] végül letisztázták-e az elkészült és mára csak piszkozatban ránk maradt tahrír-defteriket.[87] Bárhogy volt is, a várható jövedelmekben főleg a gabona árának növelése révén mutatkozó többletet gondosan kiszámították, s büszkén jelentették is a Portára, ahonnan úgy intézkedtek, hogy a 2 693 947 akcse emelkedést teljes egészében tegyék – arra alkalmas helyekből – kincstári bevétellé.[88] Ezzel párhuzamosan a tímár-osztás három-négy szandzsákban meg is valósult.[89] Igaz, nem mindenütt az érdekeltek megelégedésére. Voltak, akik a magyar módit szerették volna követni, s folyamatosan ugyanazon települések jövedelmeit élvezni,[90] ami persze ellentétben állt a központ érdekeivel és az oszmán alapelvekkel. Egy másik példa arra vet fényt, hogy Dervis a hovatartozás kérdésében sem mindig döntött jól.[91]

Ezen nem kis felelősséggel járó munka mellett több török „megye" dzsizje-adójának beszedését is magára vállalta.[92] Az egész hódoltságon belüli töretlen presztízsét pedig jól mutatja az, hogy az ellenség előli megfutamodással és gyávasággal vádolt korábbi szécsényi bég, Ahmed és a budai mír-i álem, Mahmúd ügyének kivizsgálására is őt kérték fel.[93]

Kimondottan Szegedet érintő ügy csupán egy mühimme defteri bejegyzésben olvasható. A budai beglerbég közvetítésével Isztambulba juttatott szandzsákbégi előterjesztés nyomán 1560. május 19-én tárgyalt és 22-én útnak indított díván-határozatban jóváhagyták, hogy a várban lévő raktár tetejét keramittal fedjék be, nehogy a benne tárolt hadianyagokat kár érje. Bár a becsült költség a maga 30 000 akcséjával nem tartható túlzottan magasnak, a központ – mint oly sokszor – most is óvott a felesleges költségektől.[94]

Módunk van még bemutatni Dervis bég javadalmainak a Szegedi szandzsákba eső részeit. Ezek végösszege 310 373 akcsét tett ki, amin belül a szegedi náhijéből 116 292, a titeliből 23 681, a bácsiból 43 119, a soltiból 50 930, a zomboriból 26 145, a kalocsaiból pedig – hozzávéve a szandzsákbégnek a teljes livából származó nijábet-jövedelmeit is – 50 206 akcse volt várható. A nagyobb települések közül őt illették Szeged városának nem kincstári adói, illetve Titel kivételével az összes nahije-székhely hasonló típusú bevételei, bár ezek külön-külön elég szerény tételeket képviseltek.[95] Feltehető, hogy más livából vagy livákból is kapott kiegészítéseket, ugyanis nem valószínű, hogy lefaragtak volna járandóságaiból.

Dervis bég tehát 1560 őszén tűnik el a szemünk elől. Mi történhetett vele? Itt halt meg talán a magyar végeken 60 valahány éves veteránként? Emellett szólna, hogy a szandzsákösszeírások közül többnek csak a fogalmazványa készült el. Vagy éppen kedves Jagodinája felé igyekezve történt vele valami? Az nem valószínű, hogy magán a településen érte a vég, mert akkor ott temették volna el, s ebben az esetben Evlia Cselebi a türbéjéről is megemlékezett volna. Ám sírkápolnáról hallgat, miközben felsorolja a dzsámi melletti szegénykonyhát, fürdőket, karavánszerájokat, üzleteket stb.[96]

Közelebb visz a megoldáshoz az a tény, hogy a fentebb említett szendrői defterben Jagodina egyetlen mohamedán városrészének elnevezése így hangzik: „Az elhunyt Dervis bég nemes dzsámijának mahalléja." Ugyancsak megboldogultnak mondják, midőn szolgái-

---

[86] BOA, Tapu defteri 343.

[87] Tapu defteri 314., 318.

[88] Vö. Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 52. Szerkesztette: Varga János). Budapest, 1970. 45-46.

[89] Tapu defteri 329., 335.

[90] 3 numarali 314., No. 696.

[91] Karácson Imre: Török-magyar oklevéltár, 1533-1789. Szerkesztette: Thallóczy Lajos, Kresmárik János, Szekfű Gyula. Budapest, 1914. 71., No. 71. Idézi: Köhbach 226.

[92] Számadáskönyvek 604-606. és passim.

[93] 3 numarali 317., No. 704.

[94] 3 numarali 510., No. 1157.

[95] Tapu defteri 333. pp. 6-7.

[96] Köhbach 226.

nak felsorolásához kezdenek, csakúgy mint amikor adóikat részletezik, illetve áttelepítésükről szólnak.[97] Ha ismernénk e defter készítési idejét, minden gondunk megoldódna. Csakhogy bármennyire is igyekeztem valami biztos pontot találni, a jó szerencse ezúttal cserben hagyott. Egy kétségtelennek tűnik: minthogy az 1560-1561-es szegedi tímár-defteriben Dervis még aktív bégként szerepel, a szendrői felmérés vagy annak kezünkben lévő másolata csakis ez után keletkezhetett. A sátrát érintő 1561. augusztusi, fentebb idézett utalás látszólag kijjebb tolja életének lehetséges tartamát, ám nem zárhatjuk ki, hogy a szóban forgó levelet Dervis elhalálozása után vetették papírra.

Azt is meg kell jegyeznem, hogy éppen az 1560 utáni néhány évből maradt fenn – rejtélyes módon – viszonylag kevés adat az oszmán kancellária máskor oly gazdag terméséből. Így nincs hol keresni a Dervis bég esetleges kegyvesztésére vagy leváltására utaló döntés nyomát. Ami vitathatatlan: a következő, 1564-1565-ből való mühimme defteriben egyetlen Dervis nevű főtisztviselőt sem találunk.[98] S bár ez sem abszolút érv amellett, hogy az egykori szegedi bég 1560-1561 és 1564 augusztusa között eltávozott az élők sorából, pillanatnyilag – s főleg a szendrői defter tanúsága fényében – mégis ez tűnik a legésszerűbb feltételezésnek.[99]

Reményem szerint a fentiekből annyi világossá vált, hogy az oszmán levéltári források segítségével a vártnál jelentősen pontosabban határozhatók meg a magasabb rangú vezetők életútjának főbb állomásai.[100]

---

[97] Mxt. 632. i. h.

[98] 6 numaralı mühimme defteri (972 / 1564-1565) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks>. I-II. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: III.) Ankara, 1995. passim.

[99] Az ozorai malmot ugyan még 1565-ben is Dervis bég nevén szerepeltették, pedig az időközben már az 1559-1563 között pasáskodó Rüsztem budai beglerbégé lett, hiszen 1570-ben az ő alapítványaként bukkan fel: Dávid Géza 1982. 289., 306.

[100] Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a nemzetközi turkológiai és a hazai történeti szakirodalomban mind a mai napig kísért az a gyakorlat, hogy történetírók, illetve az azokra támaszkodó kompilációk alapján próbálják megragadni a vezetők egykori posztjait. Főleg a Mehmed Süreyya által összeállított Sicill-i Osmanîr szokás ilyen összefüggésben citálni. (Legutóbbi, latin betűs kiadását Seyit Ali Kahraman és Nuri Akbayar készítette el, s a Tarih Vakfı tette közzé hat kötetben 1996-ban Isztambulban.) E munkában Dervis bégről az alábbiak olvashatók (II. 410.): „Jahjapasazáde Báli pasa fia [részben téves]. 956-ban (1549) szegedi bég lett [igen pontatlan], 957-ben (1550) meghalt [abszolút félreértés]." Azaz ennyi és nem több, de az melléfogások sorozata. Meglepő módon még olyan jeles személyiség esetében is hibát-hibára halmoz a kiadvány, mint Kodzsa Szinán pasa, aki ötször volt nagyvezír. Ehhez lásd Babinger, F. – Dávid, G.: Sinān Paşha. The Encyclopaedia of Islam. IX. Leiden, 1997. 631-632.

DÁVID, GÉZA

The Life-Story of Dervish, the First Sancakbeyi of Szeged

He came from an influential family, the Yahyapashazade clan of Albanian origin. His father, Küçük Bali had a house in Jagodina, modern Svetozarevo. Dervish was probably born around 1500 since he is mentioned as a timar-holder in the sancak of Zvornik as early as 1519. When his father became the beylerbeyi of Buda in 1542, he became the commander of the Danube flotilla, a new post created specifically for him. When Szeged was taken by the Ottomans early in 1543, he became the first district governor there. On 28 January 1545, he was nominated sancakbeyi of Székesfehérvár (İstolni Belgrad). Then he went to administer the liva of Mohács in the last months of 1547. Usually he stayed in Pécs, where his cami was erected. He held this office for almost 10 years, an exceptionally long period. His many duties can be illustrated by several hitherto unknown orders which were sent to him. At the same time, he did not forget Jagodina where he had a cami built and where – as Hans Dernschwam reported – he also settled some Hungarians. This is shown by a defter of Szendrő (Smederovo), in which several individuals with Hungarian names were registered.

On 4 February 1557, he was appointed to Avlonya, partly as a punishment for the unsuccessful siege of Szigetvár in 1556. Four days later, however, he was allowed to return to Szeged. Like in Pécs, he was charged with the praparation of the new dommsday-book of some of the Hungarian sancaks.

Dervish bey vanishes from sight around 1560/1561. In all likelihood he died, either in Hungary or on his way to Jagodina.

FERIDUN M. EMECEN

Egy régi imágó újbóli felfedezése: Oguz hagyomány és Közép-Ázsia ismerete az első oszmán krónikákban

Az egyetemes török történelem legfontosabb kérdései közé tartozik annak a megfogalmazása, hogy a Közép-Ázsiából Európáig és Elő-Ázsiáig terjedő földrajzi környezetben létrejött török államok a történelem folyamán kapcsolatban voltak-e egymással, rendelkeztek-e egymásról ismeretekkel, vagyis a történelmi hagyományokban ezen kapcsolatok és a származás hogyan került megfogalmazásra. Amennyire tagadhatatlan korunkban az ilyen típusú ismeretek integrálódásának fontossága, ugyanígy lényeges ez a kérdésfeltevés az azonos történelmi korokban létező és széles földrajzi térségekre szétterülő török államokra vonatkoztatva is. E gondolatból kiindulva fontos történelmi problémaként kerül elénk, hogy a térségünkben 600 évig fennálló és Anatólia fennsíkjairól nyugatra Közép-Európáig, délen az Arab-félszigetig és Észak-Afrikáig, északra az orosz és ukrán sztyeppéig, Krímig és Kaukázusig terjedő, s ezáltal az emberiség legrégebben lakott területeit határozottan ellenőrzés alá vonó Oszmán Birodalom magasan iskolázott rétegei és történészei, amikor a saját eredetük kutatásával foglakoztak, milyen ismeretekre hagyatkoztak, hogyan különböztették meg a saját azonosságukat, avagy egyáltalán megfogalmazták-e ezt. Ez a helyzet, vagyis a nemzeti azonosságra való ráeszmélés a 19. század második felétől kezdve a teljesen eltérő etnikai és vallási alkotóelemekből felépített birodalom, az Oszmán Birodalom értelmiségét súlyos kétségekbe sodorta, miszerint az etnikai avagy pedig a vallási közösség azonosságát kell-e előtérbe helyezni. Az ebben a korszakban vadul lángoló viták azzal értek véget, hogy az Oszmán Birodalom felbomlása után megalakuló Török Köztársaság a nemzeti azonosság iránti elkötelezettségét hivatalosan kinyilatkoztatta. De ezen komoly vita légkörét, a nyugati kultúra befolyásának következtében, teljesen értelmetlen missziókeresés követte, mint például: „az ősi Elő-Ázsia és Anatólia történelmének birtokosává válni", vagy pedig „méltóvá lenni arra, hogy az emberiség történetének irányt adjunk", ami kulturális és politikai szakadást idézett elő. Az ezen célokból készült tudományos művek, amelyek a kor követelményeit szem előtt tartva az értékelés szándékával születtek, az Oszmán Birodalom történeti misszióját háttérbe szorították; az őshaza, Közép-Ázsia és az ősi Anatólia történelmi kapcsolatára vonatkozó témák kerültek előtérbe. Azzal együtt, hogy ezek a munkák valós alappal nem rendelkezvén, rövid idő múlva eltűntek a kor süllyesztőjében, annyiban mégis csak szerepet játszottak, hogy a közép-ázsiai hagyományok irányába mutató szellemi érdeklődést tudományos és metodikai megközelítéssel tovább élesztgették és fenntartották. Mindezek következtében a Közép-Ázsiából Anatólia fennsíkjáig húzódó folyamatos török történelem elmélete erős bizonyítékokkal alátámasztást nyert.

Ebben a helyzetben a 19. század második felétől kezdve mintegy az új felfogás létrejöttével a következő kérdések merültek fel: Megtalálható-e az oszmán történetírás mélységeiben ugyanez a visszhang? Az első oszmán szerzők saját államaik gyökereinek Közép-Ázsiához való kötődését milyen mértékben érzékelték? Amikor az első oszmán krónikák alapján a fenti kérdésekre választ keresünk, előzetes elképzeléseinkkel szemben, meglepő mértékben tárul fel előttünk ezen ismeretek egész sora.

Mint ismert, az oszmán bégség megalakulásának első időszaka, az anatóliai Szeldzsukok uralmának végét és az Ilhanidák hatalmának felívelő korszakát jelentő, a legteljesebb mérték-

ben zavaros évekre tehető. A mongol nyomás alatt ezerszámra menekültek Ázsiából a sátoros türkmén/oguz törzsek Anatóliába, akik szokás szerint Nyugat-Anatóliában, a Bizánc határainál húzódó hegyvidékeken gyülekeztek.[1] Az oszmán bégség létrejötte pedig ennek a nem mindennapi fejlődésnek a következménye. Az első krónikák, amelyek az oszmán állam eredetével foglalkoznak, a 15. századból, vagyis az alapítástól számítva 100-150 évvel későbbi időből származnak.[2] Ezek a források sok esetben egymással összefüggésben az eredet problematikája tárgyalásakor erős türkmén/oguz hagyományt mutatnak, és a bégség legitimációs alapját ebben az etnikai felépítésben keresik.[3] Annak a kornak a gondolkodását és ideológiáját vetítik vissza a korai oszmán történelemre, amelyben íródtak, az állam alapításának idejét idealizálva tárgyalják, és ha a bennük foglaltakat koruk politikai–szociális felfogásába helyezve értékeljük, s ezzel a forrásokat[4] komolyan kritika alá vetjük, azok tulajdonképpen alapvető bizonyítékokkal szolgálnak, és figyelemre méltó ismereteket tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy az oszmán uralkodóház és az azt megalkotó alapelemek mely népfajhoz köthetők. Mégsem lehet azt mondani, hogy határozott szándék húzódik meg e mögött.

Úgy értelmezhetjük ezt, hogy az átadott ismeretek a megszakítás nélküli török történelem természetes lefolyását tolmácsolják. Ebből következően a tárgyalt források anyagára úgy tekintünk, hogy azok irányt fognak mutatni a manapság oly széles földrajzi térségekre kiterjedt török államok történelmi alapjai általános vonásainak megvitatására – amelyeket pedig fentebb mint a török történelem legfontosabb kérdéseit említettünk – és a „folyamatos össztörök történelem" elképzelésére. A 15. század történetíróinak e témában írt műveiben lehetetlen bármiféle mesterséges ideológiát felfedezni. Ezek nem értelmezhetők a napjainkban oly gyakran felbukkanó „megalkotott történelemként" sem, inkább azt lehet mondani, hogy azon fáradozva kezdtek munkához, hogy az eseményt és a hozzá tartozó alapítási legendákat az eredeti folyamatukban mutassák be. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezen források lejegyzése az igencsak erős iszlám hagyományok meghonosodásának időszaka volt, az igen eltérő iszlám forrásokból származó eredettörténettel való összevetésekor felmerült annak a problémája, hogy az oszmánok eredetét miért a közép-ázsiai hagyományokban és az oguz törzsek között kutatták, s miért ilyen egyszerű leszármazást mutattak fel.

A továbbiakban annak bemutatásával foglalkozunk, hogy az első oszmán krónikák említett hagyománya hogyan, milyen formában került tolmácsolásra. A legkorábbi oszmán történeti munkaként ismert Ahmedi az oszmán dinasztiát mindenekelőtt az oguz törzshöz köti, közli az oguz törzs élén álló Gündüz Alp, Ertugrul és Gök Alp nevű előkelő bégek Konyából Szultánönübe menetelét, az első sejtmag létrejöttét, más egyéb részletezést azonban nem ad.[5] Az ő művében olvasható először „oszmánik" formában a bégség neve. A török megnevezést pedig gyakran az etnikai viszonyok bemutatásának szándékával használja.[6]

---

[1] Emecen, Feridun: Osmanlı Siyasi Tarihi: Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi. İstanbul, 1994. 5-9. (a továbbiakban: Emecen)

[2] Az oszmán történetírásra vonatkozóan általános értékelést ad: Menage, V. L.: Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı. Fordította: S. Özbaran. Tarih Enstitüsü Dergisi, IX. 1978. 227-240.

[3] Az oszmán bégségek származásának kérdésében az oguz hagyományra vonatkozóan: Gallotta, A.: Il mito oguzo e le origine dello stato ottomano: Una riconsiderazione. [The Ottoman Emirate (1300-1389), Rethmnon, 1993.] 41-59. Török fordítása: Osmanlı Beyliği. İstanbul, 1997. 34-61.; Gallotta itt annak ellenére, hogy a forrásokban lévő ismereteket oguz legendának nevezi, ezen hagyományt mégiscsak a történelmi realitás talaján tárgyalja. Hogy az oguz öntudat születését egyedül az eredményezte volna, hogy a Kizilirmakon való átkelés után az oszmánok türkmen nomádok által lakott területen ezek szomszédságába kerültek, azzal a véleményével együtt, hogy az oszmánok ebbe a világba egy kívülről jövő közösségként érkeztek, magának a szerzőnek a későbbi megállapításai alapján is teljesen tarthatatlanok. Végül is úgy tűnik, hogy a Gallotta érdeklődésére számot tartó oguz-türkmen hagyományok közül sok az oszmánok eredetére vonatkozóan került összegyűjtésre.

[4] Például lásd: Imber, C.: The Ottoman Dynastic Myth. Turcica, XIX. 1987. 7-27.

[5] Amedi művére vonatkozóan folyt némi kutatómunka. Atsız, N. a krónikát az Osmanlı Tarihleri gyűjteményben jelentette meg (İstanbul, 1949.) (a továbbiakban: Ahmedi (Atsız kiadása)). Ezt megelőzően

A művét perzsául író Sükrullah pedig, aki II. Mehmed (1450-1480) korának történetírói közé tartozik, az oszmán történelmet Dzsingisz Kánnal kezdi. Kidomborítja, hogyan pusztította el Turkesztánt, Szamarkand felégetését, Belh[7] elpusztítását, majd azt, hogy a fentiek miatt az oguz törzseknek el kellett hagyniuk hazájukat, és Anatólia irányába indultak el. Ily formában leírja az Oszmán bégség születése körülményeinek létrejöttét. A bégség megalapítójának, Oszmánnak az apját, Ertugrult Oguz egyik fiaként mutatja be. Sőt eközben arról is beszámol, hogy 1449-ben a korszak padisahja, II. Murád (1421-1451) őt magát a Karakojunlu Dzsihánsahhoz küldte, hogy hozza el Dzsihánsah egyik oguz történetét, amiből megtudta, hogy ők is rokonságban vannak az oszmán nemzetséggel.[8] Ilyenformán Sükrullah határozottan összekapcsolja az Oszmán dinasztiát és az őt létrehozó türkmén népcsoportokat Közép-Ázsiával, s nyíltan tárgyalja az oguz törzsekhez való kötődéseket. Másik oldalról Jazidzsizádénak is fontos szerepe volt az oguz hagyományok erővel történő megvédésében, amikor Ibn Bibi híres művét törökre fordította, és a műhöz sok információt hozzáadott.[9] Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy ismertette Rasidaddin listáját is, amely az oguz törzseket tartalmazza. Ez a tény alapvetően II. Murád korának történelmi és politikai viszonyaival hozható összefüggésbe. II. Murád ez idő tájt azon fáradozott, hogy Timur igencsak növekvő nyomásával szemben a többi türkmén bégséggel fenntartott kapcsolataiban makacsul az oguz-türkmén hagyományokat helyezze előtérbe.[10] Azt állítják, hogy mind Jazidzsioglu, mind pedig Sükrullah ennek a politikai célnak a megvalósítását célozták. Ennek ellenére ezt mégsem szabad egy kitalált származástörténetként értelmezni, sokkal inkább az uralkodóház és az állam gyökerei bemutatásaként. Ha ez nem így lenne, akkor Ahmedi témára vonatkozó megállapításaival szemben, amelyeket ő egy politikai kényszerűségeket nélkülöző korban írt, eltéréseknek kellett volna mutatkozni. Azok a megállapítások pedig, amelyeket Jazidzsioglu és Sükrullah lefektetett, a későbbi oszmán történelemi művek számára is alaptételekké váltak, amely alkotások ezeket az ismereteket kiegészítették és a „történelmi állandóság" folyamatában és tudatában tartották.

Ezzel az első korszak végéhez ért, és az oszmán történeti hagyomány ebben a körben elfoglalta helyét. Az oszmán történetírás első törökül megírt standard műve Ásikpasazáde Tevárih-i Al-i Oszmánja (Az oszmán ház történetei) volt, amely az oszmán bégség eredetét egyszerű formában mutatta be, és a fentebb említett szerzők ismereteit nem ismételte meg. A szerző nagyjából a perzsa-arab háborúról és az arabok Bizánc és Perzsia feletti győzelméről számol be, továbbá – miközben arról emlékezik meg, hogy a perzsák a törököket a saját oldalukra állították, és az arabokat legyőzték – leírja, hogy a háború miatt a nomád törökök el kellett távozniuk, Sülejmán sah a törökökkel és tatárokkal bevonult Anatóliába, felprédálta egész Anatóliát, Dzsáber[11] vára alatt utolérte a halál, majd az ezután szétváló türkmének az ő három fia vezetése alatt, akik közül az egyik Ertugrul bég volt, ismét beköltöztek Anatóliába.[12] Az író világosan annak a hagyományozásán fáradozott, hogy az Oszmán Birodalom legitim alapra helyezése végett az Anatóliában legendás hírnévnek örvendő Kutalmi-

Banarlı, N. S. a Türkiyat Mecmuasıban szintén kiadta (VI. 1939). Ünver, İ. pedig közzétette az egész szöveg fakszimiléjét (İskendername. Ankara, 1983.) Lásd még: Fodor, P.: Ahmedi's Dasitan as a Source of Early Ottoman History. Acta Orientalia Hungaricae, XXXVIII. 1984. 41-54.

6 Ahmedi (Atsız kiadása) 15.

7 Város Afganisztánban Üzbegisztánhoz közel. 1221-ben Dzsingisz kán hadai teljesen elpusztították. Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopesisi (TDVİA) V. 410. (A fordító megjegyzése.)

8 Osmanlı Tarihleri (Atsız kiadása) 51.

9 Tarih-i Al-i Selçuk, III. (Houstma kiadása) Leiden, 1902. 204-205. Eszerint a mongol nyomás alatt a bizánci határokhoz vonuló oguz törzsek bégei Oszmánt kánnak választották, a kurultájban háromszor meghajoltak előtte és egy csésze kumránt nyújtottak oda neki.

10 Lásd Emecen 21.

11 Észak-Szíriában az Eufrátesz folyó bal partján. TDVİA VI. 525.

12 Osmanlı Tarihleri. (Atsız kiadása) 92-93.

soglu Szülejmán sah személyében az uralkodóház előkelő eredetét bemutassa, és a türkmének között még mindig emlékezetben élő Szülejmán sah genealógiájából származó előnyöket biztosítsa. Ennek elvégzésekor azonban az uralkodóház gyökereit szintén a közép-ázsiai hagyományokhoz kötötte. Másrészről azt is meg kell említenünk, hogy Ásikpasazáde az oszmán kifejezés helyett a török terminológiát használta. Nisandzsi Karamani Mehmed pasa, aki szintén II. Mehmed korszakának történetírói közül való, egy kicsit ugyan eltérő, de nagyon érdekes ismeretekről tudósít. Ő arról emlékezik meg, hogy miközben az Ilhanidák Bagdadot ostromolták, az előlük menekülő és Ahlat környékén letelepedő oszmán uralkodói dinasztia, amelyet Oguz kán fiához tartozónak mutat be, Kajik Alp vezetésével Anatólia belsejébe vonult.[13]

II. Bajezid (1480-1512) korszakában az oszmán történetírás a legtermékenyebb korszakát élte. Azon munkák mellett, melyeknek az írója ismert, jó néhány olyan is elkészült, melynek a szerzője ismeretlen, anonim.[14] Ezen eredményeket áttekintve, vegyük kezünkbe a leghíresebbet azok közül, amelyeknek a szerzője ismert, Nesri Kitab-i Dzsihánnümáját (A világ bemutatására szolgáló könyv), amely eredetileg világtörténetnek volt tervezve. Nesri még a mű bevezetésében is azt hangsúlyozza, hogy szándéka „Oguz kántól kezdve az Oszmán Dinasztia történetének" a megírása. Érdekes, hogy a mű tervezetét a fentiek szellemében elkészítő szerző világosan kifejezi a Közép-Ázsiából eredő történelmi folyamatosságot. A török Oguz kán (Oguz Han-i Türki) fiaira vonatkozó részeket három egységbe tervezte rendezni: az első egységet Oguz kán fiai genealógiájának (Ensab-ı Evlad-ı Oğuz Han), a másodikat a rúmszeldzsuk szultánoknak (Selatin-i Selçukiyye-i Rumiyye), a harmadikat pedig az Oszmán-ház szultánjainak (Selatin-i Al-i Osman) szentelte. Nesri figyelemre méltó módon a Dzsejhun folyó és Kína közötti Turkesztánt említi a törökség őshazájának, székhelyük a Talasz nevű város volt, és nomád életmódot folytattak. Azzal, hogy Oguz kánt Karahan fiának (Karahanida származásúnak) mutatja be, iszlám motívumot is kölcsönöz a történetnek. Azt írja róla a szerző, hogy mivel „szemében az iszlám fénye csillogott", a török törzsek nagyon kötődtek hozzá, az Etrak (a türk szó arab többese) népet meghívta az iszlám felvételére, később pedig Turkesztánban, Jeszi városában lakott, és az apjával is megküzdött; mindezekből következően olyan magyarázat születik, hogy a török törzsek Oguztól származnak.[15] Az itt elmondottakat kétségtelenül Oguz legendájából és korábbi forrásokból állították össze, s ez abból a szempontból nagyon jelentős, hogy egy 15. század végi oszmán forrás saját államának eredetét egyenesen ide köti, s a törökség történelmének egészére figyelmet fordít. Kijelenthető, hogy az oszmán intellektuális világban „Turkesztán" fogalma ismert volt, s ez legalább a 15. század első feléig írásbeli bizonyítékokkal alátámasztható. Természetesen az ilyen ismeretek felhalmozódásában nem szabad elfelejteni a turkesztáni iszlám teológusok Anatóliával való szoros kapcsolatainak a szerepét. Ha például megvizsgáljuk az első időszak oszmán teológusainak az életrajzát, mozgásukat egy Közép-Ázsiától Egyiptomig és Anatóliáig húzódó háromszögben lehet ábrázolni.

Ha a 24 oguz törzset Nesri egy kicsit ügyetlenül is jegyezte fel, érintette szétterjedésüket Turkesztánból Transoxániáig, Horaszánig, Perzsiáig, Azerbajdzsánig, Dijárbekrig, Anatóliáig, Szíriáig, Irakig és Egyiptomig, sőt még Magrebig (Észak-Nyugat Afrikáig) is. Ezután a szeldzsuk történelmet ehhez kötve kivonatolja, sőt az oszmán genealógia ismertetésekor, némely perzsa történeti műben a szeldzsukok őseinek tendenciózusan eltérő bemutatását

[13] Osmanlı Sultanları Tarihi, Osmanlı Tarihleri című műben (fordította: Konyalı, İ. H.) 343.; ismert az, hogy Ásikpasazáde korai időszakra vonatkozó ismeretei Jahsi Fakih legendáriumába is átkerültek. (Lásd: Menage, V. L.: The Menaqib of Yakhshi Faqih. BSOAS, XXVI. 1963. 50-54.

[14] Giese, Fr.: Anonim Tevarih-i Al-i Osman. Breslau, 1922. Ez a kiadást Azamat, N. átírta latin betűkre, és ugyanakkor az „Anonimokról" és a példányokra vonatkozóan is tájékoztatást nyújtott. (Istanbul, 1992.)

[15] Kitab-i Cihannüma. Kiadta: Köymen-Unat. I. 12-14. (a továbbiakban: Kitab-i Cihannüma)

ezek közönséges fanatizmusából származónak tartja, és előtérbe helyezi a szeldzsuk-oszmán genealógiai kapcsolatot.[16]

Eközben a Tebrizből származó Bajatli Haszán történetíró, aki II. Mehmed fia, Dzsem herceg mellett tartózkodott, művében, a Dzsam-i Dzsem Ajinban a herceg érdekében az Oguznámét új összeállításban ismertette. Ennek a műnek a létezése – melynek célja az uralkodóház emlékezetét, amelyből a herceg származik, előtérbe helyezni és az ősi történelmi hagyományokat ismét felélesztení – a hagyományok fennmaradása szempontjából különösen érdekes. A mű ugyanis egy mesteri láncolattal az Oguznámét és a oszmán dinasztia őseit egymáshoz kapcsolja.[17]

Az első oszmán történetírók általában egyhangúlag úgy gondolták, hogy az oszmán uralkodóház gyökerei a törökség általános fejlődési folyamatában megtalálhatók. A 16. századtól kezdve, az oszmán állam birodalommá válásának korszakában a vallási közösség gondolata került előtérbe, amin keresztül az iszlám védelmét és vezetésének szerepét magukra vállalták; ennek az alátámasztása a későbbi korok történetírói számára is feladatot kellett hogy kirójon. Ennek ellenére az eredet kérdéseit ezek az írók is a régi történeti művekkel egybehangzóan tárgyalták, többnyire mindenféle kritikai fenntartás nélkül. A teológus körből történésszé váló Kemálpasazáde például, aki művét az évszázad első negyedében alkotta meg, miközben az uralkodó család szent feladatát hangsúlyozta, az eredet kérdésében újra csak megismétli, hogy a Dzsingisz kán elől menekülő türkmének Belhből Anatóliába vonultak, és letelepedtek, amit azonosnak tart az Oszmán Birodalom megalakulásával.[18]

A fentebb említett forráscsoportban az uralkodóház eredete kapcsán Turkesztán iránt mutatkozó érdeklődésre Timur anatóliai katonai megmozdulásai újólag serkentőleg hatottak. Timur és Bajezid rivalizálása a forrásokban az egymástól eltérő és földrajzilag nagyon távol lévő térséget egymással kapcsolatba hozta. Az oszmán történetírók Timur irányában alkalmazott vizsgálódási szempontjai és a megvilágítás módja egy másik fontos problémát is felvet. Az oszmán történetírók a timuridákkal fennállott kapcsolatokban a származás problémáját sohasem tárgyalták világosan. Ebben a versengésben azzal együtt, hogy általában Bajezidet hibáztatták, Timurt éles szavakkal illették, mivel az Oszmán Birodalom a hanyatlás küszöbéhez ért; csak a 16. század történészeinek a nézőpontjába szövődött bele az a gondolat, hogy mivel Bajezid korában a vallási törvénnyel ellentétes dolgok történtek, ez az oszmánok fejére isteni büntetést hozott.[19]

A 16. században az oszmán történetírók, akik általános világtörténelmet alkottak, miközben a közép-ázsiai hagyományokat még a korábbi szerzőkhöz mérten is az iszlám miszticizmusnak megfelelően ismertették, ugyanakkor ezektől eltérően a különböző időszakokban alapított kisebb-nagyobb török államokat is egyaránt érintették. Ilyenformán a Közép-Ázsia és más területek iránti érdeklődés, egészséges keretek között, a történelmi kapcsolatok megteremtésével tovább növekedett. Az alábbiakban azon fáradozunk, hogy ezekből az általános történeti művekből a főbb csapásirányok mentén kiindulva bemutassuk, hogy ezek munkák a tartalmi kérdéseket érintve hogyan tárgyalják és közelítik meg témánkat.

Amikor Kücsük Nisándzsi Mehmed pasa a 16. század közepén írt, kronologikus rendszerbe rendezett művében az iszlám történetének kezdetén megalapított államokat felsorolja, a következő láncolatot említi: Omajád, Abbaszida, Fatimida, Mameluk, Szeldzsuk, Oszmán.[20] Ezzel szemben a művét arabul 1587-ben kiegészítő Dzsenabi Musztafa első ízben tárgyalja az iszlám államokat nagyon széles körben. Művében, amely 82 államot ölel fel, az

[16] Kitab-i Cihannüma 55-57.

[17] Osmanlı Tarihleri. Kiadta: F. Kırzıoğlu, 371-403.

[18] İbn Kemal: Tevarih-i Al-i Osman. I. defter. Kiadta: Ş. Turan, 40-41.

[19] A témára általános ismereteket tartalmaz: Emecen, F.: İlk Osmanlı Kronikleri ve Timur Imajı. (Kiadás alatt.)

[20] Tarih. İstanbul, 1279.

Ázsiában és Elő-Ázsiában megalapított országok közé olyanokat is besorol, mint Büvejhik[21] és Hvárezmsahok.[22] Ez a felfogás ellentétben áll III. Murád (1574-1595) világbirodalmának keleten és nyugaton, északon és délen fekvő nagyon messze lévő földek iránt mutatott érdeklődésével. A Nyugaton Európáig és az új földrészig, Amerikáig terjedő érdeklődés az oszmán-iráni háborúk következtében a szafavida állam mögött található szunnita közép-ázsiai kánságok irányába terelődött át. Ebben valamelyest annak szükségessége is szerepet játszott, hogy Iránnal szemben politikai és katonai szövetséget találjanak. Különösen az oszmánok és az üzbég kánság közötti kapcsolatok váltak ebben a korban, összehasonlítva a korábbiakkal, első alkalommal egészen szorossá, ami visszatükröződik az oszmán forrásokban is.

Az érdekek ebben az időszakban fellelhető közelségének legegyértelműbb visszatükröződését a kor híres történészének, Alinak a művében figyelhetjük meg. Ali széles körű történelmi ismereteivel és kultúrájával, „totális történelemnek" nevezhető megközelítésével Dzsenábitól eltérően, a Szamanikat,[23] Szaffarikat,[24] Gaznavidákat,[25] Szeldzsukokat, Hvárezmsahokat, Dzsigiszidákat, Perzsia és Azerbajdzsán kánjait az Ilhanidákat, Timuridákat, Sirvánsahokat, Sejbániakat[26] is tárgyalás alá vette. Az oszmán értelmiségi rétegnek széles körű egyetemes történeti ismereteket nyújtott, és eközben kifejtette a történelem oszthatatlanságát is. Abból, hogy híres művének, a Künhü' l-Ahbarnak (Az ismeretek belső értelme)[27] négy fejezetre osztásakor a harmadikat elejétől a végéig a török és mongol uralkodó dinasztiáknak szentelte, kiolvasható ennek a történelmi tudatnak a kifejeződése. Ali is azon a véleményen van, hogy a oszmánok és a korábbi török népek között rokonság állt fenn. Sőt a harmadik fejezetben említett etrak és tatár nomád népekről, melyeknek az oszmán nemzettel való azonosságát hangoztatja, mint „kiválasztott népről (millet-i güzide)" és mint „a boldog vallási közösségről (ümmet-i latife)" szól. Amikor az államaik eredetét meghatározza, úgy véli, ezek a kiválasztott és kiszemelt fajhoz tartoznak. Mindezekből úgy tűnik, hogy Ali a jó tulajdonságokat az etnikai kapcsolatokból származónak vélte. Vagyis egyik nézőpontból a közép-ázsiai örökséget nagyon kedvezőnek tartotta és akként értelmezte. Az ő nézőpontja szerint az Oszmán, Szafavida, Baburida, Timurida és üzbég uralkodók a 16. századra rányomták bélyegüket, és a Közép-Ázsiától Európáig tartó térségben szuverén uralkodókká lettek. A probléma ilyen típusú megvilágítása figyelmet érdemel. Ahogy az is, hogy Dzsingisz kán és Timur iránt mutatott különös érdeklődése az elbeszéléseiből is kiderül.[28] Figyelemre méltó, hogy amíg Timurról a világhódító jelzővel emlékezik meg, addig Bajezidot mint egy neki szükségszerűen alávetett állam uralkodóját láttatja. Ebből kiderül, hogy nagyon jól ragadta meg a régi közép-ázsiai török-mongol hagyományt.

Végül a 17. század végén élő és szintén az ulema osztályból származó történetíró, Müneddzsimbasi Ahmed Dede műve, a Dzsámi' ü' d-düvel (A birodalmak összessége) kö-

---

[21] 932-1062 között Iránban uralkodó dinasztia. TDVİA VI. 496. (A fordító megjegyzése.)

[22] El-Aylemü' z-Zahir, Süleymaniye-Hamidiye, nr. 896.

[23] 892-999 között iráni dinasztia. (A fordító megjegyzése.)

[24] 867-1163 között uralkodó iráni dinasztia. (A fordító megjegyzése.)

[25] 963-1186 között Horaszán, Afganisztán és Észak-India felett uralkodó dinasztia. (A fordító megjegyzése.)

[26] Batu kán Sejbán fiától származó dinasztia, amely Hvarezm felett a 17. század végéig uralkodott. İslâm Asiklopedisi XI. İstanbul, 1973. 456-458. (A fordító megjegyzése.)

[27] A Künhü' l-Ahbar tartalmi értékelésére nézve lásd: Schmidt, Jan: Pure Water for Thirsty Muslims. Leiden, 1991.; a mű Kayseriben lévő, a Raşid Efendi könyvtárában megtalálható 901. és 920. számmal ellátott példányait, amely I. (Rettenetes) Szelim szultán haláláig tartanak. Kiadta: Uğur, A.–Çuhadar, M.–Gül, A.–Çuhadar, İ. Kayseri, 1997. I/1-2.

[28] Alinak mint történésznek a gondolatai hátterére, az események tárgyalására és a Közép-Ázsia iránti érzéseire vonatkozóan lásd: Fleischer, C. F.: Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati. Fordította: Ortaç, Ayla. İstanbul, 1996. 241-305.

vetkezik, amely az összes alapvető történelmi értelmezés kiérlelt példáját tartalmazza.[29] A legkisebb közép-ázsiai kánságról is beszámol. Az ilyen részletes történelmi értelmezés a műnek úgyszólván az államok enciklopédiája jelzőt szerezte meg. Müneddzsimbasi egy olyan korban, amely felhagyott a 15. század politikai kényszereivel és nehézségeivel, mindenféle gyakorlati politikai cél nélkül azt a véleményt fogalmazta meg, hogy az oszmán uralkodóház eredete, miközben jó néhány mondának is alapot adott, a Kaji törzshöz kötődik, mely Transoxániából elindulva Szamarkand és Buhara környékén tartózkodott, majd ezután idővel bevonult Anatóliába, ahol egy világhódító birodalmat alapított, amely elmélet kidolgozása Müneddzsimbasi számára az oszmán történetírásban kivételes helyet biztosított.

Fordította: **Papp Sándor**

[29] Ezt a művet Sahaifü' l-Ahbar (A hírek oldalai) cím alatt három kötetben törökre fordították (İstanbul, 1285.). Ennek ellenére az arab eredeti különböző munkáknak adott témát. Például: Ağirakça, A.: Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Cami'ü' d-düvel, Osmanli Tarihi (1299-1481). İstanbul, 1995.

FERIDUN M. EMECEN *(Istambul)*

The recent discovery of an old image: Oguz tradition and knowledge of Central Asia in the first Ottoman chronicles

The Ottoman Empire, which had been constructed of diverse ethnic and religious elements, saw, from the second half of the nineteenth century, serious doubts raised as to whether the ethnic or the religious community should be preferred. The Republic of Turkey, established after the disintegration of the Ottoman Empire, emphasized national identity. The following questions were raised since the second half of the nineteenth century: Does Ottoman historiography present the links to the old, historical Turkic peoples? To what extent did the first Ottoman authors link the roots of their own state to Central Asia, the original homeland. The answer to the question above was surprising: the early works proved well-informed concerning the late Ottoman and Central Asian connections.

The first chronicles come from the fifteenth century, that is, from 100-150 years after the foundation of the empire, and display a strong Turkmen/Oguz tradition when discussing the issues of origins. The paper surveys data from the following works: Ahmedi, Şükrullah, Aşikpaşazade, Nişancı Karamani Mehmed Paşa, Neşri, Bayatlı Hasan, Küçük Nişancı Mehmed Paşa, Cenabi Mustafa, Âli, Müneccimbaşı Ahmed Dede. These works would later provide detailed data for the origins of the Ottoman ruling dynasty, which are also the basis of the national consciousness of origin of present day Turkey. It is important to point out that the concept of "Turkestan" was continuously known in the Ottoman intellectual world. The geographical distance from the original homeland was partly reduced in a spiritual sense by the fact that the Turks of Central Asia also belonged to the Sunnite branch of Islam, and that Islamic theologians from Turkestan maintained close connections with Anatolia. From time to time, political, military events brought closer the Turkic peoples long separated. The assault on Anatolia by Tamerlaine was such an event, and the prolonged wars against Iran were another example. During the latter, close diplomatic relations were established with the Sunnite Uzbek Khanate against the Siite Iran, the ideological grounds being religious unity *and* the sense of common origins. The myth of origin, developed by the end of the seventeenth century, can be summed up in the following way: the ancestors of the Ottomanscan be linked to the tribe Kayı of Oguz origin; they left Transoxania, stayed for a time near Samarkand and Bokhara, and later marched into Anatolia, where they founded an emouire that conquered the world.

FODOR PÁL

Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról

Megjegyzések az 1585/89. évi leértékelésről

Az oszmán pénzrendszer a birodalom kialakulásának időszakában az akcsének (nyugaton aszpernek, oszporának) nevezett ezüstérmén nyugodott. Ez a kisméretű fémpénz, amely egyúttal számítási pénz is volt, a túlnyomóan naturális gazdaság viszonyai között hosszú időn át igen alkalmasnak bizonyult a viszonylag korlátozott pénzforgalom lebonyolítására (egyes becslések szerint a 15. századi oszmán parasztság adóinak csupán mintegy 20%-át rótta le pénzben).[1] Az akcse természetesen nem az egyedüli fizetőeszköz volt. A helyi forgalomban, bár az állam nem fogadta el őket, különféle rézvereteket is használtak, a nagyobb állami pénz- és hitelügyleteknél (például az adóbérleteknél), a nemzetközi kereskedelemben pedig főleg aranypénzeket. Az utóbbiak jórészt, de nem kizárólag Velencéből érkeztek az Oszmán Birodalomba. A köztársaság a keleti kereskedelem finanszírozására a 14. század közepe óta egyre nagyobb mennyiségben veretett aranydukátot, amely hamarosan elárasztotta a levantei piacokat, és fokozatosan háttérbe szorítva a korábbi ezüstpénzeket, jó kétszáz éven át a legfontosabb fizetési eszköz lett Jementől Londonig.[2] Az oszmán piacokon szívesen fogadták még a genovai, az egyiptomi és a magyar aranyat is. Az aranypénzek sikerét főleg három tényező segítette elő: a viszonylagos ezüsthiány, a forgalom növekedése és az, hogy a nagy aranyérmék ritkábban voltak kitéve az ezüstpénzeknél sűrűn előforduló manipulációknak: hamisításnak, súlycsökkentésnek, nyírásnak stb. A 15. században az oszmán állam ezért nemcsak beengedte, hanem – a magyar kivételével – alkalomadtán utánozta (verette) is a külföldi aranyakat.

Mikor Konstantinápoly bevétele után II. Mehmed szultán (1451-1481) elszánta magát Velence gazdasági és politikai hatalmának megtörésére, az oszmán pénzügyi önállóság növelését is szükségesnek vélte. Ennek érdekében 1477-78-ban (éppen a hosszú velencei háború idején) oszmán aranypénzt bocsátott ki, melyet *szultáni*nak vagy *haszené*nek neveztek. Az új érmének a velencei dukát szolgált mintául. Ezzel új korszak kezdődött az oszmán pénztörténetben: az eddigi monometallizmust felváltotta a bimetallizmus. Ez annyit jelent, hogy az oszmán pénzverdék folyamatosan juttatták piacra mindkét oszmán pénzérmét, a kettő között hivatalos átváltási arányt állapítottak meg, s árfolyamukat a külföldi pénzekkel szemben is rögzítették.[3] A *szultáni* megjelenése azonban távolról sem vetett véget az akcse

---

1 Az oszmán pénzrendszer ismertetésekor főleg a következő munkákra támaszkodtam: Sahillioğlu, Halil: The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History 1300-1750. (a továbbiakban: Sahillioğlu) In. Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds. Ed. by J. F. Richards. (a továbbiakban: Precious Metals) Durham, 1983. 269-304., főleg 269-281. Pamuk, Şevket: Money in the Ottoman Empire 1326-1914. (a továbbiakban: Pamuk) In. An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914. Edited by Halil İnalcık with Donald Quataert. Cambridge, 1994. 947-985., főleg 950 skk. (a továbbiakban: An Economic and Social History)

2 Robbert, Louis Buenger: Monetary Flows – Venice 1150 to 1400. In. Precious Metals 77.

3 Pamuk 956. Haim Gerber ezzel szemben úgy véli, a rendszer nem nevezhető bimetallizmusnak: The Monetary System of the Ottoman Empire. Journal of the Economic and Social History of the Orient, 25:3. 1982. 309. (a továbbiakban: Gerber)

„uralmának": az utóbbi még 1582-ben is 58,25%-át tette ki a kincstárba befolyt pénzeknek (szemben a különféle aranypénzek 20,51-%-os arányával).[4] Ugyanígy továbbra is zavartalanul áramlott be és ki a velencei dukát, melyet az oszmán államkincstár hovatovább a sajátjával azonos pénzként kezelt: ezüstben, ill. akcsében kifejezett értékét a szultániéval egyezően állapította meg, s a központi elszámolásokban időnként el sem választotta egymástól a kétféle aranyérmét. A 16. század közepe táján megjelentek a birodalomban a törökül (a német Groschenből) *gurus*nak nevezett új, nagyméretű európai ezüstpénzek. Ezeket a kormányzat az 1560-as években kezdte hivatalos fizetőeszközként elfogadni, de csak az 1580-as évek közepétől tettek szert nagyobb jelentőségre (főleg a spanyol *real* [*riyal*] és a holland oroszlános [*eszedi*] gurus).[5]

Míg a monometallizmus korában többé-kevésbé egységes (akcse-alapú) pénzrendszerről beszélhetünk, az 1477-től 1690-ig tartó bimetallizmus idején a kormányzat ezt már nem akarta és nem is tudta fenntartani többé. A birodalom több kontinensre történő kiterjedésével négy nagyobb és több kisebb különálló pénzügyi zóna jött létre. A Balkán nagy részén és Kis-Ázsia középső és nyugati felében, vagyis a birodalom magterületein az akcse és a szultáni számított a legfontosabb pénzfajtának. Az 1517-ben meghódított Egyiptomban (s részben Arábiában és Jemenben) a *medin* vagy későbbi nevén a *para* lett a csereforgalom alapvető eszköze. Kelet-Anatóliában és Irakban jobbára (de nem kizárólag) a *sáhi* forgott, amelyet az itteni oszmán pénzverdék pontosan a „hivatalos" perzsa valuta, a *dirhem* mintájára vertek (magyarán szólva: a birodalom keleti fele a vetélytárs Perzsia pénzét használta). A negyedik nagyobb pénzügyi egységet a magyarországi hódoltság és a szomszédos területek alkották: itt az akcse jelenléte ellenére a magyar *dénár* (törökül *penz*) és más nyugati érmék uralkodtak.[6] Innen jutottak el az első európai *gurus*ok is az Oszmán Birodalomba. Voltak területek, amelyek több zónába vagy éppen egyikbe sem illeszkedtek: Szíria (para és sáhi vegyesen), Észak-Afrika (különféle helyi és európai pénzek), a Krím (oszmánok ellenőrizte saját pénz) és a két román fejedelemség (akcse, dénár, más nyugati pénzek és sáhi).[7]

A 15. század végi és a 16. századi oszmán pénzrendszer különféle elemeit a politikai és gazdasági változások eltérően befolyásolták. A szultáni a 16. század végéig nagyrészt megőrizte értékét, hiszen mindössze kétszer nyúltak hozzá: először 1526-ban, amikor az eredeti 3,572 g-ról 3,544 g-ra, másodszor 1564-ben, amikor 3,517 g-ra csökkentették a súlyát (0,996%-os tisztaságát megőrizve).[8] Ezzel szemben az akcse az első száz évet leszámítva fo-

---

[4] Sahillioğlu 298. Ebben szerepet játszott az is, hogy az oszmán aranyellátás csak Egyiptom elfoglalása után lett biztonságosabb.

[5] Ezek elterjedésére és árfolyamváltozásaira lásd Buza János: Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). Acta Historica, Budapest, 27. 1981. főleg 339 skk.

[6] Hegyi Klára: A török hódoltság és pénzforgalma: Numizmatikai Közlemények, 86-87. 1987-1988. 77-83. A dénár szerepére lásd Buza János: Pénzforgalom a tizenötéves háború idején: Numizmatikai Közlöny 94-95. 1995-1996. 34. Buza János: A magyar dénár kivitele Észak-Itáliába a XVI. század közepén. In. Numizmatika és társadalomtudományok, II. Debrecen, 1996. 92. A régészeti eredmények arról tanúskodnak, hogy Magyarországon az akcse elhanyagolható szerepet játszott. Lásd Dávid Géza – Gerelyes Ibolya: Ottoman Social and Economic Life Unearthed. An Assessment of Ottoman Archeological Finds in Hungary. Előadás a heidelbergi oszmantikai gazdaságtörténeti kongresszuson. (Sajtó alatt.)

[7] A két vazallus fejedelemségben forgó veretekre lásd még Murgescu, Bogdan: The Circulation of the Hungarian Denars in the Romanian Principalities in the 16th Century: Numizmatikai Közlöny, 96-97. 1997-1998. 39-44. Murgescu, Bogdan: The Shahis in Walachia. Revue des Études Sud-Est Européennes, 32:3-4. 1994. 293-300.

[8] Pamuk 955. Sahillioğlu szerint (Sahillioğlu 281.) a két leértékelés 1552-ben és 1565-ben történt. Lásd még Sahillioğlu, H.: *Sıvış* Year Crisis in the Ottoman Empire. In. Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. Ed. by M. A. Cook. London – New York – Toronto, 1970. 240. (a továbbiakban: Studies in the Economic History of the Middle East)

lyamatosan veszített értékéből. A kezdetben 1,03 g ezüstöt tartalmazó, 1,15 g súlyú érmében az 1440-es évektől kezdve újra és újra csökkentették a nemesfémtartalmat. II. Mehmed például négyszer értékelte le, s így 1481-ben csaknem 30%-kal kevesebb ezüstöt tartalmazott, mint uralma kezdetén.[9] A sorozatos pénzrontások történetében is különleges helyet foglal el az, amelyet 1585 és 1589 között hajtottak végre több szakaszban: ekkor a kormányzat a pénzverés bevett alaptömegéből, azaz 100 dirhem (307,2 g) ezüstből a korábbi 450 helyett 800 akcsét veretett, s ezzel szoros összefüggésben az aranyforint árát 60-ról 110-re, majd 120 akcséra, a gurusét pedig az átlagos 40-ről 80 akcséra emelte fel. A „reform" anyagi hátterének biztosítására rendkívüli adót vetett ki, amelyből 100 millió akcsét szedett be.[10] A 100%-os leértékelés, a 44%-os pénzrontás és a súlyos adók mellett a birodalom alattvalói soha nem tapasztalt mértékű inflációtól is szenvedtek. 1586 és 1596 között az élelmiszerárak ezüstben kifejezve (tehát ténylegesen, nem nominálisan) évente 9,85%-kal emelkedtek, amit sokan egyenesen „árforradalomnak" neveznek. Ennek brutalitása akkor válik nyilvánvalóvá, ha felidézzük, hogy az 1580-as évek előtt az élelmiszerek évenként csupán 1,4%-kal drágultak.[11] Nem maradtak el a pénzrontást és az árak meglódulását kísérő szokásos mellékjelenségek sem: a piacot elárasztották a körbenyírt, hamisított és „vörös" színű (vagyis nagyrészt rézből készült) akcsék és a gyenge minőségű nyugati tallérok vagy gurusok. A század végére, néhány kivételtől (mint a kairói és az isztambuli) eltekintve, az oszmán pénzverdéket bezárták, és az akcse, a pénzrendszer addigi alapja, lassanként kiszorult az oszmán gazdasági életből, ahol egyre inkább csak számítási pénzként funkcionált.

Ezt a 16. század végi „pénzreformot" általában az oszmán gazdaságtörténet egyik legdrámaibb fordulópontjának tekintik, ám okairól és következményeiről, például az oszmán „árforradalomról", élesen megoszlanak a vélemények. Abban azért szinte mindenki egyetért, hogy az akcse megrendülése felborította a hagyományos társadalmi egyensúlyt, és kikezdte a hatalom legitimitását. A 14-16. században ugyanis mind a kormányzat, mind az oszmán társadalom úgy hitte, a rendezett pénz- és árviszonyok, azaz a szilárd pénz(ek) és a viszonylagos olcsóság a társadalmi béke legfontosabb feltételei közé tartozik. Az a felfogás uralkodott, hogy a gazdaság célja nem a haszonszerzés, hanem a társadalom szükségleteinek kielégítése: olcsó és jó minőségű áruk biztosítása olyan mennyiségben, hogy az alapvető cikkek mindig mindenki számára hozzáférhetők legyenek. Ezt a célt a termelékenység és a szállítás korabeli körülményei között csakis úgy lehetett elérni, ha az állam politikai ellenőrzése alá vonta a gazdaságot. Mindez a termelési tényezők: a föld-, a munkaerő- és a tőkemozgás, valamint a piaci (kereskedelmi) tevékenység szigorú szabályozását kívánta meg.[12] Erre szolgált a pénzverés monopolizálása, a pénz- és nemesfémforgalom ellenőrzése, a központi árszabás intézménye, valamint a kivitel korlátozása és a behozatal bátorítása. Az 1580-as évek közepén hozott intézkedésekkel és az ezutáni pénzpolitikával viszont az állam mintha lemondott volna

---

9 Pamuk 953. Akdağ, Mustafa: Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi. II. 1453-1559. Istanbul, 1974. 240-241. (a továbbiakban: Akdağ) Aykut, Nezihi: Osmanlı İmparatorluğunda XVII. asır ortalarına kadar yapılan „sikke tashihleri". (a továbbiakban: Aykut „sikke tashihleri") In. Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan. İstanbul, 1991. 346-347.

10 Aykut „Sikke tashihleri" 351-352., Kafadar, Cemal: Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane de déclin. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, 1991/2. 386. (a továbbiakban: Kafadar)

11 Sundhaussen, Holm: Die „Preisrevolution" im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. „Importierte" oder intern verursachte Inflation? (zu einer These Ö. L. Barkans). Südost-Forschungen, 42. 1983. 180. (a továbbiakban: Sundhaussen)

12 Genç, Mehmet: Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi. In. V. Milletlerarası Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi. Tebliğler. Ankara, 1990. 13-25. İnalcık, Halil: The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. In. Studies in the Economic History of the Middle East, 207-218. İnalcık, Halil: The Economic Mind. In. An Economic and Social History 44-54. (a továbbiakban: İnalcık)

a pénzrendszer teljes ellenőrzéséről, feladta volna a belső ellátás elsőbbségét biztosító, a bérből és fizetésből élő rétegek védelmét szolgáló tradicionális politikáját, és – ha egyelőre korlátozottan is, de – rászabadította volna a társadalomra a szabadpiac könyörtelen törvényeit.[13]

Az oszmán állam viselkedését vizsgálva két markánsan eltérő véleményt szoktak megfogalmazni.[14] A kutatók egyik csoportja a monetáris zavarokat – főleg J. Hamilton és Fernand Braudel munkáira támaszkodva – importált jelenségnek tartja, és az európai kapitalizmus kifejlődésével, valamint a nemzetközi árviszonyok drámai átalakulásával hozza összefüggésbe.[15] Ezt a „gyarmati tézist" legátfogóbban Ömer Lütfi Barkan fejtette ki, akinek az oszmán ártörténet legfontosabb adatsorait köszönhetjük.[16] Szerinte az történt, hogy a „magas nyomású" atlanti gazdaság behatolt az autarchiás, államilag ellenőrzött, „alacsony nyomású" oszmán gazdaságba, és új kereskedelmi szervezetével, ipari technológiájával és a mögötte álló modern állam támogatásával fokozatosan felbomlasztotta azt. Ugyanis a két terület közötti árkülönbségek miatt (magas árak nyugaton, alacsonyak keleten) megkezdődött az oszmán élelem- és nyersanyag tömeges kivitele nyugatra. Az alapanyagokért folytatott versenyben a céhes keretek között működő oszmán ipar alulmaradt a nyugati tőkés vetélytársakkal szemben, s fokozatosan leépült. A mezőgazdasági termékek árának emelkedése életre hívta a csiftlikeket, a piacra termelő nagybirtokokat, amelyek a hagyományos kisparaszti gazdaságok kisajátításával jöttek létre. Mindez épp akkor következett be, amikor a népesség és a zsoldos hadsereg létszáma számottevően megemelkedett, vagyis jelentékeny keresletnövekedés támadt az oszmán piacon. Ez és a nyugati árak szívó hatása az alapvető termékek hiányához, áremelkedéséhez, inflációhoz s végül „árforradalomhoz" vezetett. Az adóalap és a bevétel csökkenése meg a kifizetendő zsold szakadatlan növekedése összeroppantotta az állami költségvetést: a központ már csak a pénz folyamatos rontásával, leértékeléssel tudta előteremteni a szükséges összegeket.

Míg Barkan inkább a nyugati kapitalizmus és az oszmán világ szerkezeti eltéréseire helyezte a hangsúlyt, addig Halil İnalcık egy korábbi írásában közvetlenül az amerikai ezüst beáramlásában jelölte meg azt az „alapvető tényezőt", amely szétzilálta az oszmán pénzrendszert, és kikényszerítette az 1585-89-es leértékelést.[17] Mivel nyugaton az ezüst ára alacsonyabb volt, mint az Oszmán Birodalomban, a 16. század második felében a kereskedők a 20-30% körüli haszon reményében tömegesen kezdték behozni az ezüstöt (pénzformában is) az oszmán piacra. A viszonylagos túlkínálat lenyomta az ezüst és felemelte az arany árát, vagyis a termékek akcsében (ezüstben) kifejezett árai rohamos növekedésnek indultak, ami spekulációhoz, az akcse tönkremeneteléhez vezetett. További fontos változásokat kapcsolt össze az amerikai fémdömpinggel Halil Sahillioğlu.[18] Az a tény, hogy a levantei kereskedők

---

[13] A korabeli oszmán társadalom reakciójára lásd Kafadar főleg 381-82., 390-396.

[14] Az 1988 előtti álláspontokról jó tájékoztatást nyújt Tóth Sándor László: The „Price Revolution" in the Ottoman Empire at the End of the Sixteenth Century. Acta Historica, Szeged, 87. 1988. 35-47.

[15] Hamilton, Earl J.: American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650. Cambridge, 1934. Braudel, Fernand: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. II. 503-586., III. 1269-1270.

[16] Barkan, Ömer Lutfi: The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East. International Journal of Middle East Studies, 6. 1975. 3-28. (a továbbiakban: Barkan) Barkan, Ömer Lutfi: Les crises économiques et sociales de la deuxième moitié du XVIe siècle dans l'Empire ottoman. Kézirat a párizsi Maison de Science de l'Homme könyvtárában, F. Braudel adománya, 99 oldal.

[17] İnalcık, Halil: Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle. Belleten, 15. 1951. 629-690. = Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler. İstanbul, 1993. 139-186., főleg 158-167., 179-186. Az idézett kifejezés (*esas âmil*): 185.

[18] Sahillioğlu 281-288.

mindinkább ezüstpénzekkel fizették ki keleti vásárlásaikat, súlyos gondokat okozott az államháztartásnak, mivel a hagyományosan aranyban adózó tartományok (Egyiptom, Szíria, Dijárbekir) egyre nehezebben jutottak aranypénzekhez. Sahillioğlu rámutatott arra is, hogy a nyugati tallérok (*gurus*ok) tömeges elterjedése válságba sodorta az oszmán nemesfémbányászatot és pénzverést. Az oszmán verdék ugyanis olcsóbbnak találták a gurusokat beolvasztani és abból akcsét verni, mint a bányákat üzemeltetni, ámde a gurus összetétele miatt az előírt fémtisztaságot nem tudták tartani. Hogy a szabványtól eltérő pénzek terjedését megakadályozza, az állam sorra becsukta a verdéket. Ráadásul az exportcikkek hiánya és az árkülönbségek miatt a birodalomba érkező európai gurus tovább folyt Keletre, ami hatalmasra növelte az ezüst iránti keresletet. Az 1585-89. évi pénzkiigazítás, amely az európai szinthez közelítette az arany és az ezüst közötti átváltási arányt, lényegében a nemesfém-kiáramlást kísérelte meg korlátok közé szorítani azzal, hogy túlértékelte az aranyat és a gurust, és alulértékelte az akcsét. Ámde a piacot csak a pénzekben található nemesfémtartalom érdekelte, ezért a szabvány méretű akcse eltűnt a piacról, és nyírt és hamisított akcsék foglalták el a helyét. Ez azonban egy idő után ismét kikényszerítette az akcse állami leértékelését, mert csak így lehetett mérsékelni a hivatalos és a piaci árfolyam közötti eltéréseket. Egy későbbi írásában İnalcık is a fémmozgások befolyásolásának szándékát és a különféle pénznemek közötti diszparitást tette felelőssé a folyamatos (és az 1585-89. évi) pénzrontásért, fenntartva, hogy az egész folyamatot a nyugati aranyéhség, az ezüstinfláció és az arany-czüstár változékonysága váltotta ki.[19]

Az európai „árforradalomból" levezetett „gyarmati tézissel" szemben számos ellenvetést fogalmazott meg Holm Sundhaussen.[20] Véleménye szerint nem mutatható ki közvetlen összefüggés az árak (inkább szerény, mint „forradalmi") növekedése és a nyugattal folytatott, éppenséggel többletet termelő kereskedelem között. A birodalom válságát inkább a népességnövekedés, az állandó háborúk, a rossz termések és a pénzjövedelem ésszerűtlen felhasználása (végső soron a rugalmatlan társadalmi struktúra), vagyis belső feltételek idézték elő.[21] Más elemzések is arra mutatnak, hogy Barkan eltúlozta a 16. századi atlanti hatásokat. Immanuel Wallerstein és Reşat Kasaba arra a következtetésre jutott, hogy az Oszmán Birodalom az 1750 és 1815 közötti időszakban tagolódott be a világgazdaságba, ezt megelőzően a politikai hatalom még kordában tudta tartani a gazdaságot.[22] Érdekes, hogy egy későbbi munkájában Fernand Braudel is hasonlóképpen látta a kérdést: az Oszmán Birodalom a 18. században is megmaradt különálló gazdasági világnak (*économie-monde*), amelyet nem hódított meg és nem taszított teljes mértékben peremhelyzetbe a Nyugat (ezt majd csak az angol export viszi véghez a 19. században).[23] Az ún. „csiftlik-vitát" áttekintve Gilles Veinstein úgy

---

[19] İnalcık, Halil: Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings. Review, 1. 1978. 90-96.

[20] Sundhaussen 169-181.

[21] Újabban Barkannak a népesség robbanásszerű növekedését kimutató számításait is komoly kritikák érték. Mindenekelőtt lásd Káldy-Nagy Gyula: A szandzsák-összeírások forrásértékéről: Keletkutatás, 1992. ősz, 114-120. Vö. Faroqhi, Suraiya: Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600. An Attempt at Interpretation. In. Türkische Miszellen. Robert Anhegger Festschrift-Armağan–Mélanges. Hrg. von J. L. Bacqué-Grammont–Barbara Flemming–Macit Gökber–İlber Ortaylı. İstanbul, 1987. 117-130.

[22] Wallerstein, Immanuel–Kasaba, Reşat: Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839. In. Économies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe – début du XXe siècle). Ed. par Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont. Paris, 1983. 335-354.

[23] Braudel, Fernand: L'Empire turc est-il une économie-monde? In. Mémorial Ömer Lütfi Barkan. Paris, 1980. 39-50., főleg 44. Ez nem zárta ki, hogy bizonyos empóriumokban és régiókban, mint például Izmir és annak hátországa, a nyugati kereskedők megvessék a lábukat, és komoly károkat okozzanak a hagyományos oszmán iparnak és ellátási rendszernek. Lásd Goffman, Daniel: Izmir and the Levantine World, 1550-1650. Seattle–London, 1990. főleg 50 skk. A levantei kereskedelem változásairól

foglalt állást, hogy az árutermelő, „Gutsherrschaft"-típusú birtoknak tekintett csiftlikek még a 18. században is szerény helyet foglaltak el az oszmán mezőgazdaságban, és elsősorban belső okokból jöttek létre, anélkül, hogy gyökeresen átalakították volna a hagyományos termelési szervezetet.[24] Időközben a gyarmati tézis kiindulópontját, az európai „árforradalom" hagyományos, mennyiségi (kvantitatív) magyarázatát is mélyreható kritikák érték. Hamilton klasszikus tétele szerint egyenes, oksági összefüggés állt fenn az árak növekedése és az Amerikából érkező ezüst mennyisége között. Michel Morineau azonban meggyőzően bizonyította, hogy az árak a 19. század előtt elsősorban a terméseredményekhez igazodtak. Kimutatta, hogy az amerikai fémbehozatal 1660 után sosem látott csúcsokat ért el, mégsem emelkedtek az árak, ami egyértelműen cáfolja Hamilton feltevését.[25] Az európai „árforradalmat" (az évi 1-1,5%-os inflációt) ma már inkább a népesség és a fizetőképes kereslet nagyarányú növekedésének tulajdonítják, annál is inkább, mivel – mint fentebb már utaltam rá – a nemesfém nagy részét a kereskedők Ázsiába hordták.[26] Mivel a megnövekedett népesség a luxuscikkek helyett elsősorban a közfogyasztási cikkeket, azon belül is a mezőgazdasági termékeket kereste, az utóbbiak (valamint a nyersanyagok) ára „elhúzott" az ipari termékekétől. Így hát végső soron inkább agrár-árforradalomról és az árstruktúra forradalmi átalakulásáról lehet beszélni, amely a nemzetközi kereskedelem csatornáin keresztül „begyűrűzött" az európai világgazdasággal kapcsolatba került országokba is.[27]

Részint ezeket a szempontokat figyelembe véve, részint ezektől függetlenül más kutatók azt a véleményt fogalmazták meg, hogy az oszmán pénzek és árak zavarai mögött az államot kell keresnünk. Mustafa Akdağ szerint az oszmán állam még politikai hatalmának tetőpontján sem volt képes úrrá lenni a krónikus nemesfémhiányon, amit a szűkös fémkészlet és a keleti kereskedelemben folyamatosan termelődő deficit okozott. A gazdaság állandó pénzszűkével, az államháztartás pedig visszatérő fizetési nehézségekkel küszködött. A kormányzat intézkedései (kiviteli tilalmak, fémfelhasználás korlátozása, magánkészletek felkutatása és elkobzása stb.) csak átmeneti és tüneti javulást eredményeztek, ezért aztán az emelkedő közkiadásokhoz (zsold) szükséges készpénzkészlet növelésére nem maradt más eszköze, mint az akcse állandó rontása, a régi pénzek bevonása és új pénz kibocsátása, ami az alattvalók nemesfémvagyonának megcsapolását jelentette. Az akcse a gazdaság szereplői körében is állandó spekuláció tárgya lett, s mindez együttesen áremelkedéshez, az állami bevételek elértéktelenedéséhez, az adóprés növeléséhez, a paraszti birtokok elhagyásához, társadalmi lázadásokhoz és a régi társadalmi struktúra megbomlásához vezetett.[28] Haim Gerber, aki európai összehasonlításban vizsgálta meg az oszmán pénzpolitikát, szintén úgy találta, hogy az államháztartási deficit finanszírozása áll a pénzekkel kapcsolatos manőverek hátterében. Fel-

lásd még: Hóvári János: Az Oszmán Birodalom és a Levante-kereskedelem a 15-16. században. Világtörténet, 1983. 2. 42-62.

[24] Veinstein, Gilles: On the Çiftlik Debate. In. Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East. Ed. by Çağlar Keyder and Faruk Tabak. New York, 1991. 35-53., 200-203.

[25] Morineau, Michel: Incroyables gazettes et fabuleux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises (XVIe-XVIIIe siècles). London, etc. et Paris, 1985. 30-31., 34-41., 87., 258-259., 320., 563., 578-586., 597.

[26] Diederiks H. A. et alii: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig. Budapest, 1995. 111-113.

[27] Minderről lásd Pach Zsigmond Pál kiváló összefoglalását: Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. Századok, 1983. 3. szám, 427-458., 434-435., 458-459.

[28] Szerinte a helyzetet súlyosbította, hogy fokozódott az európai ipari termékek (főleg szövetek) beáramlása a birodalom piacaira: Akdağ, Mustafa: Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti. Belleten, 13:51. 1949. 497-568., főleg 509-537., 14:55. 1950. 319-418. Akdağ, Mustafa: Türkiye'nin, II. 230-249., 359-369., 395-443. Akdağ, Mustafa: Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası. Ankara, 1975. 36-44. İnalcık felrótta Akdağnak, hogy hibát követett el akkor, amikor a pénzhiányt *ab ovo* a gazdasági válság jelének tartotta. Az ugyanis gyakran éppen a gazdasági fellendülés mutatója.

hívta a figyelmet arra, hogy a rontás és a devalváció szinte mindig az akcsét sújtotta, az aranyat és a gurust általában nem érintette. Ennek oka az, hogy a kormány az apparátus és a hadsereg fizetésére elsősorban az akcsét használta, tehát a rontással voltaképpen a saját költségeit csökkentette, vagy másként megfogalmazva: a pénz inflálásával fedezte a költségvetés hiányát. Pontosan ugyanúgy járt el, mint a középkori és a kora újkori európai államok, amelyek hasonló eszközökkel próbálták orvosolni a pénzgazdaság fejlődése, a népesség növekedése, a közkiadások megugrása és a nemesfémellátás ingadozása miatt előállott pénzhiányt. Az oszmán gondokat tehát nem a nemzetközi kereskedelem okozta, hiszen a nyugatról beáramló fém tovább folytatta útját Perzsia és India felé. Ezt igazolják (és a beáramlási teóriát cáfolják) az áradatok is: 1587 és 1650 között az ezüstben kifejezett éves infláció 0,5% körül mozgott. Gerber ugyanakkor elismeri, hogy a pénzrontás kiugróan gyors üteme nem magyarázható csupán egyetlen tényezővel, és feltételezi, hogy a gazdaság bővülése és készpénzigényének felfutása is hozzájárulhatott az akcse sűrűn bekövetkező súlyvesztéséhez.[29]

Az utóbbi megállapítással a legújabb elemzések is egyetértenek. Cemal Kafadar, tüzetesen megvizsgálva az oszmán keleti kereskedelmi deficit okait, óvatosan úgy fogalmazott, hogy az amerikai ezüst és a nemzetközi pénzkereskedelem mindenekelőtt a pénzforgás sebességének növelésével járult hozzá az oszmán inflációhoz. Hangsúlyozva, hogy egy sor változó (bérek, kamatok stb.) még alapos kutatásra szorul, véleménye szerint az áremelkedések talán a következő „forgatókönyv" szerint következtek be: „a 16. században a népesség, a városiasodás növekedésével, a bővülő kereskedelemmel és az ügyletek és a pénzügy növekvő monetizálásával az oszmán rendszer inflációs nyomásnak volt kitéve; amikor megindult az ezüst-fém be- (és ki)áramlása, parancsoló szükséggé vált a pénztömeg forgásának felgyorsulása. A rendelkezésre álló pénztömeg gyarapodása hatással volt a fémpénzek iránti növekvő keresletre, és elősegítette a készpénz szélesebb körű használatát, ami kiváltotta a pénzrontást és a magas árakat".[30] Az áremelkedések mértékét és társadalmi hatását Kafadar sokkal súlyosabbnak, rombolóbbnak ítéli, mint például Gerber vagy Sundhaussen, s aláhúzza, hogy bár az oszmán vezetés felismerte a kereskedelmi egyensúlyhiányból fakadó gondokat, nem rendelkezett hosszú távú koncepcióval ennek kezelésére.[31] Kafadarhoz hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonít a gazdaság bővülésének és az erősödő pénzkeresletnek Şevket Pamuk is, amit szerinte egyértelműen jelez a verdék számának felfutása Szülejmán korában. Ez a folyamat (amelyben fontos szerepet tulajdonít a népesség növekedésének is) az európai árforradalommal együtt az 1580-as évekre megingatta az államháztartást, mivel annak jövedelmei a vásárló erejéből fokozatosan vesztő akcsében folytak be. A lelassuló és mind drágább hódítások (főleg az iráni háború), illetve a zsoldos sereg létszámának emelkedése aztán elkerülhetetlenné tette a drasztikus pénzrontást. Nem kizárt, hogy a döntés meghozatalára az iráni valuta ekkor tájt bekövetkezett leértékelése is hatással lehetett. Mindenesetre az 1585-89. évi „reformmal" megkezdődött a „klasszikus" oszmán pénzrendszer szétesése: az akcse lassanként eltűnt, a piacot a legkülönfélébb (köztük sok igen rossz minőségű nyugati és hazai) pénz lepte el, a megmaradt verdék mind nehezebben jutottak fémhez. Ráadásul az állam egyre nagyobb mértékben tért át a pénzadóztatásra, ami aztán a 17. században szűnni nem akaró pénzügyi zavarokat okozott.[32] Az a tény, hogy az állam pénzben, mégpedig értékálló pénznemekben kezdte követelni az adókat, Suraiya Faroqhi szerint kényszerűen a piac felé terelte az oszmán alattvalókat. Annál is inkább, mivel az oszmán pénzverés beszűkülése miatt a pénzszerzés egyetlen forrása a nemzetközi kereskedelem lett. A kereslet élénkülése

[29] Gerber 308-324.
[30] Kafadar 389.
[31] Kafadar 384.
[32] Pamuk 958-966.

következtében előállott pénzhiány aztán inflációs hatásokat váltott ki, és hasznot hajtó vállalkozássá tette a pénzhamisítást.[33]

Eddig a főbb álláspontok. Egyesek tehát a nemzetközi nemesfémmozgásokban (a viszonylagos ezüstbőségben, vagy éppen ellenkezőleg: a nemesfémhiányban), mások az állam fizetőképességének megingásában látták az oszmán monetáris gondok legfőbb okát. Abban azért egyetértés mutatkozik, hogy akármi történt is, annak árát végeredményben a „bérből és fizetésből" élő rétegek fizették meg. A továbbiakban néhány saját megfigyelésemet szeretném közzétenni, amelyek talán hozzásegíthetnek ahhoz, hogy világosabban lássuk a válság kibontakozásának időrendjét és némely kevesebb figyelemre méltatott összetevőjét.

1. Első lépésként vizsgáljuk meg az oszmán államháztartás helyzetét közvetlenül a nagy leértékelés előtt. Erre a célra rendelkezésre áll az 1582. március 11. és 1583. március 21. közötti időszak költségvetési beszámolója. Ennek a büdzsének a legfontosabb sarokszámai (az összes bevétel és kiadás, a tartományok befizetései, a zsoldkiadások egy része, a bevételezett és a kincstárban maradt pénzfajták megoszlása) már ismert, maga a defter azonban egyelőre kiadatlan.[34] Első pillantásra az elszámolás egy kiegyensúlyozott helyzetben lévő állam képét mutatja. Az összes bevétel 313 744 645 akcsét tett ki, amivel szemben 277 578 755 akcse kiadás állt, vagyis a kincstár 36 165 890 akcse többlettel zárta a szóban forgó időszakot. Ám ha tekintetbe vesszük, hogy ez a többlet csak azért keletkezett, mert az előző évből a kincstárnak megmaradt csaknem ugyanennyi (pontosan: 34 094 678) akcséja, akkor azt mondhatjuk, hogy az oszmán állam alig valamivel (2 071 212 akcséval) több pénzt teremtett elő, mint amennyire a kiadásaihoz szüksége volt. Ez önmagában nem rossz eredmény, hiszen a 16. században máskor is megtörtént, hogy csak a megelőző pénzügyi évben felhalmozott tartalék segített egyensúlyba hozni a két oldalt. Szemet szúr azonban, hogy ez a megtakarítás mennyire lecsökkent a korábbiakhoz képest. 1547-48-ban 69 839 477 akcse készpénzzel rajtolt a költségvetés, amihez még további 86 889 845 akcse felesleget tudott termelni, így az átvitel a következő évre már 156 729 322 akcsére emelkedett. A költségvetés szilárdságára és „önbizalmára" utal, hogy az 1546-47. évi maradványt nem is számolták bele a kincstári összbevételbe (az ún. *asl-i mal*ba). Pedig ezzel együtt a kincstár a feltüntetett 198 887 294 akcse helyett valójában 268 726 771 akcse elkölthető pénzzel rendelkezett. Alaposan megváltozott a helyzet 1567-68-ra. Ekkor a múlt évben megmaradt felesleget, 119 509 235 akcsét már a költségvetés egyik legfontosabb bevételi tételeként könyvelték el, amelynek így 34%-át tette ki a korábbi megtakarítás. Miután a pénzügyi év végén 127 011 728 akcse maradt a kincstárban, látnivaló, hogy ezt az összeget szerény mértékben ugyan, de ebben az évben is növelni tudták. Ám szemben az 1547-48. évi csaknem 87 millióval, a gyarapodás már

[33] Faroqhi, Suraiya: Counterfeiting in Ankara. Turkish Studies Association Bulletin, 15:2. 1991. 281-292. (a továbbiakan: Faroqhi: Counterfeiting)

[34] İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver 893. Kiadását H. Sahillioğlu tervezi. Az eddigi részadatok: Barkan 17., 20. Sahillioğlu 298-299. Sahillioğlu, Halil 1524-1525 Osmanlı bütçesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 41:1-4. 1985. 423-424., 427. A központi „költségvetési beszámolókról" lásd Sahillioğlu utóbb említett cikkét, valamint Barkan úttörő tanulmányait és forrásközléseit (ezúttal csak a 16. századiakat): Osmanlı İmparatorluğu „bütçe"lerine dair notlar: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15:1-4. 1953-1954. 238-250. Barkan: H. 933-934 (M. 1527-1528) malî yılına ait bir bütçe örneği. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15:1-4. 1953-1954. 251-329., Barkan: 954-955 (1547-1548) malî yılına âit bir Osmanlı bütçesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 19:1-4. 1957-1958. 219-276. Barkan: H. 974-975 (M. 1567-1568) malî yılına âit bir Osmanlı bütçesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 19:1-4. 1957-1958. 277-314. Lásd még Tabakoğlu, Ahmed: Türk iktisat tarihi. Genişletilmiş 2. baskı. İstanbul, 1994. 173-187.

csak 7 502 493 akcséra rúgott.[35] A következő tizenöt év során deficites éveknek is kellett lenniük, hiszen 1582-83-ig az áthozatal 34 094 678 akcséra olvadt, a tárgyévi növekmény pedig 2 071 212 akcséra zsugorodott. Ha megvolnának a következő két-három év büdzséi, nyilvánvalóan arról tanúskodnának, hogy a nyolcvanas évtized közepére a 16. század derekán még számottevő tartalékok teljesen elolvadtak. Ez az adatsor világosan jelzi, hogy az 1582-83-at megelőző fél évszázadban, főleg az 1548 utáni időszakban, a központi kincstár pozíciói fokról fokra romlottak (különösen a nagy hadjáratok éveiben, amit a jobb évek eredményei aztán már nem tudtak olyan mértékben ellensúlyozni, mint korábban).[36]

Ezt a benyomást az 1582-83. évi költségvetés tüzetesebb vizsgálata csak megerősíti. Idézzük fel még egyszer, hogy az összes bevétel 313 744 645, a kiadás pedig 277 578 755 akcséra rúgott. Ezekből mindjárt levonhatunk 30 811 452 akcsét (522 228 aranyat), Egyiptom befizetését, mert ezt a szokások szerint teljes egészében a szultán kapta „zsebpénznek", vagyis csupán átfolyt a kincstáron (ezt az összeget ezúttal további 7 578 766 akcséval megtoldották). Ha ugyanígy eltekintünk a tavalyi áthozataltól és az idei megtakarítástól, de az utóbbi javára mutatkozó 2 071 212 akcsét számításba vesszük, akkor marad 248 838 515 akcse bevétel és 246 767 303 kiadás. A bevételeket közelebbről megnézve kiderül, hogy ezt a minimális többletet csak újszerű megoldásokkal sikerült elérni. Többek között 6 millió akcsét utaltak át (kölcsönként?) a belső (szultáni magán)kincstárból. Aztán a 16. századból ismert büdzsék történetében első ízben a dzsizje-bevételek közé beiktatták a moldvai és a havasalföldi fejedelemségek adóját is. Ennek összegét nem adták meg külön, de ha (túl jóindulatúan) feltesszük, hogy ugyanannyi volt, mint 1570-75 táján, akkor legkevesebb 8,5 millió akcsét kell számítanunk rá.[37] Ezenkívül a kincstár bevételezett még 47 831 181 akcse nem tervezett vagy „nem rendszeres" (*gayr-i mukarrere*) jövedelmet, amelyből 40 147 623 akcséval részesedtek az ún. „rendkívüli hadiadók" (*avarız, bedel-i kürekçi, nüzül*). A felsorolt tételek (54 647 623 akcse) az összes bevétel 22%-át teszik ki, vagyis az állami pénzszükséglet mintegy ötödét már csak rendkívüli vagy külső források igénybevételével tudták biztosítani. És ami a legárulkodóbb: az elszámolásból kitűnik, hogy a „rendkívüli hadiadókat" 1576 óta minden évben kivetették, s azóta folyamatosan szedték be azok hátralékait. Nem túl nagy merészség ebből arra következtetni, hogy a költségvetés csak ezen adók miatt nem fordult deficitesre már jóval korábban (ha 1582-83-ban nem sikerült volna majdnem 22 millió akcsét behajtani az előző évi hadiadóból, nem képződött volna maradvány, sőt a korábbi is lecsökkent volna). Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy az erősödő adóztatás dacára az államháztartás már 1583 elejére az egyensúly megbomlásának küszöbéhez érkezett.[38]

---

[35] Ennek a büdzsének a számai, amint azt Sahillioğlu jelezte (1524-25 Osmanlı bütçesi, 425.), nem tűnnek teljesen megbízhatónak. Egy kiegészítő jegyzék (Ö. L. Barkan, H. 974-975 [M. 1567-1568] malî yılına, 314.) ugyanerre az évre a bejtülmál, az uralkodói és a vezíri hászok jövedelmével együtt 159 800 033 akcse többletet mutatott ki. Ha ezt vesszük alapul, a megtakarítás növekménye 40 2490 798 akcse. Ez ugyan jóval több a fent említettnél, de a tendencián nem változtat. Egyébként a maradványokat az 1547-48 előttről fennmaradt elszámolásokban meg sem említették.

[36] Ez a folyamat a főbb tartományi kincstáraknál is megfigyelhető: folyamatosan csökkent Isztambulba küldött feleslegük. Inalcık 84-87.

[37] A havasalföldi harádzs 1569-70-ben 6 millió, a moldvai 1575-76-ban 2 586 000 akcse volt. Lásd Maxim, Mihai: Considérations sur la circulation monétaire dans les pays roumains et l'Empire ottoman dans la seconde moitié du XVIe siècle. Revue des Études Sud-Est Européennes, 13. 1975. 409-410. (a továbbiakban: Maxim)

[38] Nem segítettek a kincstáron a különböző készpénzkímélő módszerek sem: a zsold-tímárok széleskörű alkalmazása (a magyarországi gyakorlatról lásd Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. 90-94.), vagy az olyan közönséges pénzügyi trükkök, amelynek egyikét egy 1550. évi magyarországi zsolddefterben figyelhetjük meg: az oszmán aranyat, amelyet a kincstár 60 akcséért vett be, a várkatonáknak 75 akcséval számolták el (a normális kincstári haszon a pénzváltáskor 1-2 akcse szokott lenni). Ottoman Garrisons on the Middle Danube. (Based on Austrian National Library MS

2. Miután a költségvetési beszámoló azt is részletezte, hogy a jövedelmek milyen pénzfajtákban folytak be, bizonyos képet alkothatunk a pénzforgalomról s arról, hogy miképpen viszonyult az állam az egyes érmékhez. Amint az várható volt, a bevételek zömét (58,25%-át) akcséban fizették be.[39] Az is egyértelmű, hogy a kincstár igyekezett szabadulni az akcsétól: kerekítve 90%-át szétosztotta, 10%-át megtartotta. Ugyanez mondható el a sáhiról (aránya az összbevételben 17,11%): 98,82%-át kifizették, 1,18%-át a kincstárban hagyták. Az aranypénzekkel (arányuk a bevételben 20,51%) már megfontoltabban gazdálkodtak: 78,43%-ukon adtak túl, 21,57%-ukat visszatartották. Ha a szultánnak (mindig) aranyban átadott „egyiptomi kincstárat" (*Mısır hazinesi*t) is ide számítanánk, akkor kitűnne, hogy a befolyt aranypénzek 78,43%-át nem közkiadásokra költötték. A kincstár birtokába jutott kétfajta „pénz" (*penz)* is: 102 778 db fél akcse értékű „kis pénz", azaz magyar dénár (51 389 akcse összértékben), és 7830 db másfél akcse értékű „nagy pénz", azaz magyar garas (11 745 akcse összértékben). Ezeket vagy nagyon szerették, vagy nem tudták elsózni, mert már az előző évben is a kincstárban voltak, és továbbra is megőrizték mindet. A végére hagytam a gurust, mert ennek tárgyunk szempontjából különös jelentősége van. Az adott pénzügyi évben a kincstárba 196 159 db, többségében 39-40 akcséra értékelt különböző gurus, vagyis nagyméretű európai ezüstpénz (tallér) folyt be 7 693 180 akcse összértékben. Ezzel a gurus a bevételkor szerzett pénzfajták között (ha a magyar dénároktól eltekintünk) az utolsó helyen végzett a maga 2,45%-os részesedésével. A csaknem kétszázezer érmének 66%-át elköltötték, 34%-át visszatartották.

Ezekből az arányokból kiolvasható, hogy az állam valamennyi pénzfajta közül a különféle aranyakat és a gurust értékelte a legtöbbre.[40] Ám az is nyilvánvaló, hogy a gurus iránti vonzalmát egyelőre nemigen élhette ki, hiszen ahhoz elenyésző mértékben tudott hozzájutni (lásd a 2,45%-os részesedést). Ebből viszont az következik, hogy 1583 márciusában, tehát két és fél, három évvel a nagy leértékelés előtt, a birodalom központjában semmi nyoma olyasféle ezüstdömpingnek, amely alkalmas lett volna a piac felforgatására. Egyértelmű jelek utalnak viszont az állami költségvetés megroppanására, valamint arra, hogy a pénzügyi nyomás hatására a szabadpiacon az akcse árfolyama az arannyal szemben sosem látott mélypontra süllyedt.[41] Vizsgáljuk most meg e megfigyelések fényében az 1585-89. évi leértékelést.

3. A „reform", mint láttuk, lényegét tekintve abban állt, hogy az akcsét 100 százalékkal leértékelték az oszmán és a velencei aranyhoz meg a gurushoz képest, ezüsttartalmát pedig 44%-kal csökkentették. Kétségtelen, hogy a kormányzatot részben a piac kényszerítette erre a lépésre, ahol az arany 1585 folyamán már „magától" is csaknem elérte ezt az árat. A művelet egyik, és talán elsődleges célja mégis az lehetett, hogy minél több darab álljon rendelkezésre a létfontosságú akcséból, hiszen a katonák zömét ezzel fizették ki. A rontás és a leértékelés arányszámainak eltérései azonban azt a gyanút keltik, hogy további meggondolások is szerepet játszhattak. Miként arra már Sahillioğlu felhívta a figyelmet, az akcsét itt egyértelműen alulértékelték. Ugyanis nem a hivatalosan megállapított 80, hanem 65-66 db akcse ezüsttartalma egyezett meg egy gurus ezüsttartalmával, ami azt jelenti, hogy a gurust felülértékelték az akcséhoz képest. Mármost a pénztörténet jól ismert jelensége, hogy az a pénz, amelyik alulértékelt, lassanként eltűnik a forgalomból, és a felülértékelt kezdi átvenni

MXT 562 of 956/1549–1550). Transcribed into Regular Arabic Script and Translated by Asparuch Velkov and Evgeniy Radushev. With an Introduction by Strashimir Dimitrov. Budapest, 1996. 11v, 20r, 24r stb.

39 MM 893, 6-7, 28. Vö. Sahillioğlu 298-299. 5. táblázat.

40 Az arannyal mindig is így volt, lásd Sahillioğlu 281.

41 1585 őszén 110 akcsét is elkértek egy aranyért. Aykut „Sikke tashihleri" 349. Vö. Beldiceanu, Nicoară: La crise monétaire ottoman au XVIème siècle et son influence sur les principautés roumaines. Südost-Forschungen, 15. 1957. 75. Kafadar 385.

a helyét (ebben fizet az adóbérlő, ez áramlik a verdékbe), hiszen ez a pénz olcsóbb. Pontosan ez történt az Oszmán Birodalomban is: a szabvány méretű és minőségű akcse olyan lett, mint a fehér holló, mert a közönség az akcse elrejtésével, körbenyírásával, hamisítással stb. igyekezett a tényleges arányokat helyreállítani. Ha ez igaz, akkor megfogalmazható egy olyan állítás, hogy 1585-89-ben az oszmán pénzügyi kormányzat az árfolyamok ilyetén alakításával arra próbálta rávenni a társadalmat, hogy a jövőben akcse helyett inkább gurusban rója le járandóságait (hogy aztán abból pénzt verethessen).[42] Kissé élesebben megfogalmazva: világosan kinyilvánította, hogy mostantól fogva az akcse már nem olyan fontos számára. Ennek lehet a következménye az, hogy a havasalföldi és a moldvai vajdák, akik eddig adóik nagyobbik részét akcsében fizették be, a reform elindítása óta csak gurust és sáhit küldtek Isztambulba.[43]

Amikor az oszmán kormányzat igyekezett olyan feltételeket teremteni, amelyek között az alattvalóknak megérte gurusban teljesíteni a befizetéseiket, akkor elvileg bízhatott abban, hogy ezzel egyidejűleg képes lesz korlátozni a gurus keleti kivitelét is (ti. számíthatott arra, hogy az oszmán alattvalók fogják felvásárolni azt). Sahillioğlu kutatásaiból tudjuk, hogy ez a kivitel már az 1570-es években javában folyt, mivel az indiai és a perzsa kereskedők 6-7 akcsés felárat is megadtak a gurusért, és ezzel alaposan megnehezítették a kormány számára, hogy nagy mennyiségű nyugati pénz (ezüst) birtokába jusson. Ugyanakkor, s erre szintén Sahillioğlu hívta fel a figyelmet, a gurus felül- és az akcse alulértékelése nyilvánvalóan a nyugati pénzbehozatal bátorítására is szolgált, hiszen a hivatalos árfolyamon történő átváltás tetemes hasznot biztosított a kereskedőknek (és még nagyobbat, ha a gurus nem érte el a szabványt).[44]

4. Mindez arra utal, hogy legalábbis a kincstár szempontjából nézve a fejleményeket, nem a fémbőség, hanem a fémhiány jelentette az igazi problémát. Nyilvánvaló, hogy ezen a 15. század óta fennálló helyzeten a tallérok fokozódó beáramlása sem változtatott lényegesen.[45] Úgy tűnik, inkább csak a kormány magatartása módosult annyiban, hogy a hagyományos kezelési módok mellett (kiviteli tilalmak, nemesfém-felhasználás korlátozása a kézműiparban, akcse bevonása) a pénzrontást most a forgalom szabályozásának eszközeként is bevetette. Valójában azonban ezzel a módszerrel már korábban is próbálkozott. Ilyen esetről értesülünk abból a parancsból, amelyet a szultáni tanács Ali pasa egyiptomi beglerbégnek küldött 1552. július 28-án. Ebből megtudjuk, hogy az egyiptomi vezetést erősen aggasztotta a helyi pénz, a para külföldre vitele (nyilván Arábián át Indiába). Már korábban azzal a javaslattal fordult Isztambulhoz, hogy ennek megakadályozására (*harice gitmemek içün*) „hetven dirhem ezüsthöz harminc dirhem rezet kellene keverni", azaz minden 100 dirhem alapanyag 70% ezüstöt és 30% rezet tartalmazzon. A parával kapcsolatos ismereteink hiányosak,

---

[42] Ehhez hasonló megoldásokkal másutt is kísérleteztek, ha egy pénzfajtából nagyobb készleteket kívántak begyűjteni. Egy magyar példa a 14. század közepéről: Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok, 1990/1. 50.

[43] Maxim 409-410. Igaz, a Porta korábban is elsősorban jó magyar aranyban szerette volna megkapni a vazallusi adót, de – mint egy 1552 júniusi rendeletben írták – ha nem sikerült elegendő aranyat szerezni, akcsében is elfogadta azt. Lásd İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar, 888. 262b. (Ezt a deftert Dávid Gézával közösen dolgoztuk fel OTKA pályázat keretében.) 1590-91-ben az akcse aránya 28%-ról 6%-ra csökkent Moldva belső forgalmában: Maxim 414.

[44] A különféle pénzek közötti diszparitás másutt is szívó hatást fejtett ki. Így például a 16. század végén és a 17. század elején a lengyel Düttchen (garas) tömeges megjelenése a német piacokon oda vezetett, hogy az értékesebb birodalmi tallérok Lengyelországba áramlottak. Lásd Buza János: Báthori Gábor dutkája a délnémet pénzforgalomban. Numizmatikai Közlöny, 88-89. 1989-1990. 96.

[45] A nemesfém kivitelének és hiányának problémáját folyamatosan jelzik az oszmán források; lásd Akdağ 245:1. jegyz., 367., 399:1. jegyz. (1525-1557); Kafadar 384., 398:13. jegyz. (1566-1595); Gerber 318. (1592-1640).

de ha őrizte 1524-ből ismert tulajdonságait, akkor 1552-ben az 1,224 g súlyú érme 1,054 g ezüstöt tartalmazott, azaz 86%-os tisztaságú volt. Ha a javaslatot megfogadják, az egyenértékű lett volna a para 18,4%-os leértékelésével/rontásával. A központ a döntést a beglerbégre bízta, és elküldte neki a pénzveréshez kért több mint 18 kantar ezüstöt. Ekkor a beglerbég összehívta az egyiptomi kereskedőket, és megkérdezte a véleményüket. Azok egyöntetűen a pénzrontás ellen foglaltak állást, mert szerintük az a következő káros következményekkel járna: megemelkedne az arany, azt követően pedig a ruházati cikkek és a szövetek ára (nyilván az élelmiszereké is, de hát őket elsősorban a távolsági kereskedelem árucikkei érdekelték); a kereskedők a rossz pénz miatt ezüstöt hoznának be Anatóliából; az arany áremelkedése az ezüstpénzek hamisításához vezetne, ami aztán megnehezítené a kincstári jövedelmek behajtását. A pasa az ellenvetések hatására a régi rendszer fenntartása mellett döntött, s inkább az ezüstöt árusította ki jó pénzért (dirhemét 4,5 oszmániért).[46]

Ez az eset világosan mutatja, milyen dilemmákkal nézett szembe a kormányzat, amikor hozzányúlt az alapvető pénzekhez. Számunkra itt az a lényeges, hogy már 1585 előtt is elképzelhetőnek tartotta oly módon akadályozni a pénzek kiáramlását, hogy lerontja azok minőségét, és ezzel nem kívánatos árucikké teszi a kereskedők szemében. És ami még fontosabb: bár tisztán látta, hogy a pénzrontás elkerülhetetlenül áremelkedést, csempészetet és hamisítást von maga után, a nemesfém benntartása érdekében ezt a áldozatot is hajlandó lett volna vállalni.

5. Ezek után térjünk vissza ismét az 1585-89-es leértékeléshez, és tegyük mérlegre az elmondottak fényében. Nyilvánvaló, hogy a művelettel az oszmán irányítók több problémát kívántak egyidejűleg orvosolni. Nem lehet kétséges, hogy a legégetőbb gond megoldására, az állam fizetési kötelezettségeinek teljesítésére nemigen adódott más eszköz, mint az akcse rontása, hiszen a kincstárnak leginkább ezt a pénzt állt módjában manipulálni. Úgy tűnik azonban, hogy az árfolyam-politikával kissé túllőtt a célon. A másik nagy probléma, hogy a nemesfémáramlás befolyásolása érdekében alulértékelte az akcsét, amivel olyan ördögi körbe került, amelyből nemigen tudott kikecmeregni. Az oszmán közönség ugyanis nem vette figyelembe az állam óhaját, és a gurust valódi értékén adta-vette. Emiatt az akcsét állandóan rontották, hamisították, sőt kivitték az országból, ami újabb és újabb korrekciós állami leértékeléseket kényszerített ki. A kivitelben szerepet játszott az is, hogy a devalvációval az állam az ezüst-aranyár korábbi 10-11:1-es arányát egy időre 13:1-re módosította, ami ahelyett, hogy visszafogta volna, további nagy lökést adott az ezüst keleti exportjának és csempészetének, mivel ott az ezüstnek magasabb volt az ára (Indiában például 9:1).[47] Lehet, sőt biztos, hogy 1585 után a korábbinál sokkal több gurus érkezett a birodalomba,[48] és keve-

[46] İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar, 888, 320b. A parára vonatkozó adatok: Sahillioğlu 303. 9. táblázat és Pamuk 958. Nem sokkal később aztán mégiscsak végrehajtották a tervet (vagy valami hasonlót), mert 1564-re a para összsúlya 1,054 g-ra, ezüsttartalma pedig 0,731 g-ra (70%-os tisztaságúra) csökkent.

[47] Kafadar 383. Vannak, akik összefüggést látnak az oszmán reform és ama talányos perzsa leértékelés között, amely egyesek szerint az oszmán előtt, mások szerint azzal egyidejűleg zajlott le. Velencei forrás alapján Johann Wilhelm Zinkeisen (és őt követve Braudel) azt írta, hogy az oszmánok a sahot utánozták: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. III. Gotha, 1855. 802-803. Niels Steensgaard (Carracks, Caravans and Companies. The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century. Kobenhavn, 1972. 419-20.) azonban csak 1593-94-ben találta nyomát ilyen műveletnek.

[48] Mégpedig azért, mert az Amszterdamba befutó amerikai ezüst egy része Lengyelországon át szintén az Oszmán Birodalomban kötött ki. A lengyel kereskedőknek ugyanis nem volt más csereárujuk, amit felkínálhattak volna. A lengyel pénzkivitel kezdeteire lásd Kołodziejczyk, Dariusz: The Export of Silver Coin through the Polish-Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade. Turcica, 28. 1996. 105-116.

sebb arany ment nyugatra, de a Kelet javára mutatkozó árfolyamkülönbség és a jó akcse eltűnése következtében végső soron nemhogy csökkent, hanem éppenséggel növekedett a fém- és pénzhiány, ami így a vártnál jóval nagyobb inflációt okozott. Ebben része volt annak is, hogy a reform elhúzódott, vontatottan haladt, majd megrekedt az akcse bevonása és kibocsátása; ráadásul sokféle pénz forgott egyidejűleg, ami rendkívül elbátortalanította a piac szereplőit. Különösen a kereskedelmi utaktól távol eső területek szenvedtek sokat, mert ezek továbbra is az akcséra voltak utalva, de a csökkenő, majd csaknem teljesen leálló pénzverés mellett igen nehezen tudtak megfelelő minőségű fizető eszközhöz jutni.[49] Súlyosbította a helyzetet, hogy ez idő tájt sorozatban igen rossz terméseket takarítottak be, s hogy az állam a nem szűnő pénzhiány miatt gyors ütemben tért át a pénzadók követelésére.[50]

Mindent összevetve: véleményem szerint az Oszmán Birodalom monetáris zavarai az 1580-as években elsősorban a túlméretezett bürokrácia és hadsereg ellátásának nehézségeiből fakadtak. A közköltségek lefaragására az adott viszonyok között nem kínálkozott más út, mint az akcse rontása. Ezt a módszert, illetve a mesterséges árfolyam kialakítását az állam ugyanakkor a fémáramlás szabályozására is felhasználta. A viszonylag olcsó amerikai ezüst (pontosabban az európai ezüstpénzek) megjelenése szintén zavarokat okozott, mivel az oszmán kormányzatot arra ösztökélte, hogy inkább a nemzetközi kereskedelemben mozgó pénztömegből próbálja megszerezni a birodalom fémszükségletét. Ez azonban a korábbinál sokkal inkább kitette a nemzetközi árviszonyok és árumozgások változásainak. Az 1585-89-es leértékelés az első olyan oszmán pénzügyi intézkedés volt, amely ezeket az összetett problémákat egyidejűleg kívánta kezelni. A választott módszer azonban nem volt alkalmas erre, az egymással is ütköző célok között nem sikerült összhangot teremteni, s gyanítható, hogy a kormányzat nem is látta át az intézkedés összes lehetséges következményeit. Így a gyógymódnak szánt pénzrontás/leértékelés olyan pénzügyi átrendeződést indított el, amelyet az állam egyre kevésbé volt képes ellenőrzése alatt tartani. Mindenestre a bajok belül kezdődtek, amire a nemzetközi folyamatok csak rásegítettek.

Kiegészítés

Alig tettem pontot e tanulmány végére, amikor Isztambulban megjelent Şevket Pamuk oszmán pénztörténeti monográfiája, amely a téma legalaposabb és legkiegyensúlyozottabb feldolgozásának tűnik. (Osmanlı İmparatorluğu'nda paranın tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 73. İstanbul, 1999 áprilisa). Futólag áttekintve a munkát (főleg annak az általam tárgyalt korszakra vonatkozó fejezeteit), megállapíthattam, hogy Pamuk eredményei érdemben nem módosítják a fentiekben kifejtetteket. Végezetül szeretnék köszönetet mondani Pach Zsigmond Pálnak, Engel Pálnak, Buza Jánosnak és Dávid Gézának értékes észrevételeikért.

[49] Faroqhi, Suraiy: Town Officials, *Timar*-Holders, and Taxation: The Late Sixteenth Century Ottoman Crisis as Seen from Çorum. Turcica, 18. 1986. 82. Faroqhi: Counterfeiting 285.

[50] Az 1590-es évek legelején a pénzügyigazgatás alapvető módszerével, a szandzsákösszeírásokkal is felhagyott (erre egy másik tanulmányban szeretnék kitérni). Az akcse zavaros helyzete arra ösztönözte az embereket, hogy pénzügyi műveleteiket inkább a nagyobb, megbízhatóbb pénzekhez kössék (ún. linkage-elv, lásd Gerber 321.), ami egyébként már a 16. század elején is megfigyelhető volt (lásd Akdağ II. 243., 396-397.). Ez végül is egybecsett a kormányzati szándékokkal, de értelemszerűen csak siettette az akcse bukását, és növelte az inflációt.

FODOR, PÁL

On the crisis of the Ottoman monetary system in the 16th century (notes on the depreciation of 1585/1589)

Some of the scholars who have studied the main causes of the Ottoman monetary problems have found them rooting in international movements of precious metals (the abundance of silver, or, on the contrary, the scarcity of precious metals), while others have opted for the unsteady state of the solvency of the state. The author of the present paper also has surveyed the figures of the available state budgets from the 16th century, and these data clearly indicate that the positions of the central treasury were continuously deteriorating during the fifty years before 1582/83, especially after 1548. The accounts show that the "special war-taxes", levied every year after 1576, were the only factor that had kept the budget from sliding in deficit much earlier. Despite the increasing taxes, in 1583 state finances got to a point where balance was to collapse. It was indicated by the fact that the exchange rate of *akçe* against gold in the free market fell to unprecedented depths as a result of financial pressure.

The *Porte* wished to handle the crisis within a "monetary reform", which essentially consisted in devaluating the *akçe* by 100% as against the Ottoman and Venetian gold, and the *guruş*, a large size silver of western origin, its silver content also reduced by 44%. One of the purposes, probably the primary purpose, of the manoeuvre may have been to have as many as possible *akçe*s at the disposal of the treasury since most of the army was paid with this money. *Akçe* becoming cheaper than *guruş*, the Ottoman financial government thus tried in 1585/89 to have society pay its debts in *guruş* rather than in *akçe* in the future. However, the laws of the market would soon establish a trading rate between the *akçe* and the other means of exchange, and so the "reform" slipped from the hands of the government. To sum it up, the monetary problems of the Ottoman Empire in the 1580s were caused by the difficulties of providing for a bureaucracy and an army both rather oversized. The only way to cut back public expenses in the circumstances seemed to be the debasement of the *akçe*. The appearance of the comparatively cheap American silver (or, more precisely, European silver coins) was another source of trouble because it moved the Ottoman government to try to meet the demand of the empire for metal from the mass of money moving in international commerce. This, however, exposed it to a larger extent to the changes in international prices and movement of goods. The depreciation of 1585/89 was the first Ottoman financial measure that attempted to handle these complex problems simultaneously. But the method was not fit for that, no harmony could be established among conflicting goals, and it is fair to say that the government itself never foresaw all the possible consequences of the operation. Thus, the debasement/devaluation, meant to be a therapeutic measure, started a series of monetary rearrangements that the state was increasingly unable to control. The problems started at home, and the international processes only deepened them.

IVANICS MÁRIA

Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598-1682

(Vázlat a krími tatár diplomácia 16-17. századi történetéről)

„Nincs dicsőségesebb jele a szuverenitásnak, mint a jog arra, hogy követeket küldjünk és követeket fogadjunk" – írta Abraham de Wicquefort, a kor legismertebb diplomáciai kézikönyvének szerzője 1682-ben.[1] Az 1440-es évek elején az Arany Horda utódállamaként szuverenitást szerző Krími Kánság három évszázadon keresztül folytatta a követküldés gyakorlatát, noha 1475-ben előbb névleges, majd a 17. század második felétől tényleges függésbe került az Oszmán Birodalomtól. A krími tatár diplomácia a 15-17. században számos európai udvarral és ázsiai hatalommal tartott fenn érintkezést. Oroszország, Lengyelország, az ukrajnai kozákság, Svédország, Dánia, Brandenburg, a Német-Római Birodalom, Erdély, Grúzia, Perzsia voltak a tatár követjárások levéltári forrásokkal dokumentálható főbb állomásai.[2] A tatár diplomácia hagyományos működési területe a szuverenitás kivívása után a kelet-európai térség volt. A 15. század első felében a kánság önállósulásában jelentős szerepet játszó litván nagyfejedelmi udvarral, majd a Lengyel Királysággal tartottak fenn rendszeres diplomáciai kapcsolatot. A század második felében pedig III. Iván moszkvai nagyfejedelemmel léptek szövetségre a közös ellenség, az Arany Horda hegemón szerepét felújítani kívánó Nagy Horda ellen.[3] A 15. század végétől a Lengyelországhoz és Oroszországhoz fűződő korábbi jószomszédi-szövetségesi kapcsolatok gyökeres változáson mentek keresztül. A krími kánok kelet-európai szomszédaikkal szemben a felemelkedő Oszmán Birodalomra támaszkodtak. 1484-ben a kiújuló lengyel-török háborúban Moldván át a Fekete-tenger felé terjeszkedni kívánó lengyel-litván állammal szemben a szultánt támogatták. A Moszkvai Nagyfejedelemséggel szövetségben 1502-ben véglegesen megtörték a Nagy Horda hatalmát, de a sztyeppei aranyhordai örökség, a kazányi és asztrahányi kánság feletti befolyás kérdése évszázados orosz-krími tatár ellentét alapját vetette meg. Ennek fényében a 16. századi krími tatár követjárások feladatát a kelet-európai térségben a következőkben összegezhetjük:

1. elismertetni a krími kánt az Arany Horda örökösének;
2. tárgyalni a kánnak fizetendő adó összegéről és összetételéről;

---

[1] „Es gibt kein rühmlicheres Zeichen der Souveränität als das Recht Botschafter zu entsenden und zu empfangen." Idézi Müller, K.: Das kaiserliche Gesandschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden (1648-1740). Bonn 1976, 117.

[2] Matuz, J.: Les Relation étrangeres du Khanat de Crimée (XVe-XVIIIe siécles). In. Revue d' Histoire Diplomatique 3-4. 1988. 233-249. (a továbbiakban: Matuz 1988.) A cikk a krími tatár–Habsburg kapcsolatokat az említés szintjén tárgyalja. Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem westfälischen Frieden (1648). Hrsg. Ludwig Bittner und Lothar Groß. I. Band (1648-1715). Berlin, 1936. Itt 18 követséget sorolnak fel megadva az első és utolsó audiencia időpontját is. A krími kánok hatalmi aspirációi miatt követeiknek gyakran meg kellett fordulniuk Kazányban és Asztrahányban, valamint a Nogáj Hordában, míg a közép-ázsiai kánságokkal az innen érkező mekkai zarándokok útjának biztosítása végett kellett diplomáciai érintkezést tartaniuk. Erre vonatkozóan azonban eddig nem kerültek elő diplomáciai iratok.

[3] A 15. századi orosz–krími tatár levelezés egy része orosz nyelven ki van adva. Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoričeskogo Obščestva. tom 41, tom 95.

3. meghatározni a tatár rabságba esett foglyok kiváltásának feltételeit;
4. megállapodni a tatárok által adandó katonai segédcsapatok nagyságáról.[4]

A krími tatár diplomácia sikerét mutatja, hogy Kazány és Asztrahány orosz kézre kerülése után a hódítás és a cári cím használatának elismerése fejében jelentősen megemelték az orosz adót.[5] A térség másik meghatározó hatalma, Lengyelország igyekezett mind az Oszmán Birodalommal, mind pedig a kánsággal szemben jóindulatú semlegességet tanúsítani, s rendszeres adófizetéssel vásárolta meg a békét.[6] Az oroszokkal és a lengyelekkel való szembenállás késztette arra a tatár diplomáciát, hogy 1592-től rendszeres diplomáciai kapcsolatokat építsen ki a regionális hatalommá fejlődő Svédországgal.[7]

A krími tatár–Habsburg diplomáciai kapcsolatok történeti háttere

A diplomáciai érintkezés első szakasza 1597-1606

A krími tatár diplomácia nyitása Közép- és Nyugat-Európa felé egészen más indítékokból táplálkozott, mint a kelet-európai aktivitás. Amíg az orosz, lengyel, svéd kapcsolatokban a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom közös érdekei domináltak, addig a Giray-dinasztia és a Habsburg-ház között majd egy évszázadon keresztül ápolt diplomáciai érintkezésnek voltak burkolt oszmánellenes vonásai is. Kétségtelen, hogy Bécsből nézve a tatárok mindvégig ellenségnek számítottak, hiszen 1521 óta a török hadsereg segédcsapataiként folyamatosan részt vettek a Magyarország meghódításáért vívott harcokban. A tizenöt éves háború eseményeinek hatására azonban az évtizedeken át tartó katonai szembenállást szívélyes diplomáciai érintkezés, esetenként szövetség váltotta fel.

A 16. század végén az Oszmán Birodalom előbb a perzsa, majd a magyarországi hadszíntéren elhúzódó háborúkba keveredett. A hadi helyzet kedvezőtlen alakulása miatt a harcokban résztvevő tatár segédcsapatokat a nyári-őszi hadműveleti idő letelte után sem engedték haza, hanem az ellenség földjén teleltették azért, hogy a török főerő tavaszi felvonulásáig a meghódított területeket általuk biztosítsák. Ha a tatár sereg a kán vezetésével vonult a távol eső perzsa vagy magyarországi hadszíntérre, a Krím védtelenül állt a nogáj és kozák betörésekkel szemben. Ekkor vált gyakorlattá, hogy a krími kánok igyekeztek a hatalmi hierarchiában második helyet betöltő kalgára bízni a török hadjáratok támogatására küldendő segédcsapatok vezetését. A kalgával azonban csak kisebb és alacsonyabb harci értékű segítség érkezett, hiszen a tűzfegyverrel bánni tudó alakulatok a kán mellett maradtak. Válaszként a Porta a krími hadipotenciál maximális igénybevételét csak úgy látta biztosítottnak, ha megszünteti a krími tatár nemzetségek szabad kánválasztó jogát, s ezentúl a megerősítést csak a szultáni akaratnak elkötelezett kán kaphatja meg. Első alkalommal a mezőkeresztesi csatatéren, közvetlenül a háromnapos ütközet után hozott a szultán döntést arról, hogy a hadjáratról távol maradó II. Gázi Girájt leváltja, és helyére a csatában magát kitüntető fivérét,

---

[4] A tatár nyelvű diplomáciai levelezést – fordítás nélkül – H. Feyzhanov másolatai nyomán publikálta Veljaminov-Zernov, V.: Materialy dlja istoriii Krymskogo Hanstva. Sanktpetersburg, 1864. Az orosz-krími tatár diplomáciai kapcsolatokra további rendkívül gazdag – sajnos kiadatlan – forrásanyagot (jelentéseket, követutasításokat, követbeszámolókat) kínálnak a Posol'skije Knigi-nek nevezett levéltári egységek. Mutatóját kiadata: Rogožin, N. M. :Obzor posol'skih knig iz fondov-kollekcij hranjaščichsja v CGADA (konec XV – načalo XVIIIv.) Moskva, 1990.

[5] Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen tiyiš defters. AOH 47. 1994. 1-2. szám, 105-112.

[6] A Krímben járt lengyel követek beszámolói közül legjobban használható Broniewski és Taranowski jelentése. Opisanije Kryma Martina Bronevskogo v 1579 g. In: Zapiski Odesskogo Obščcestva Istorii i Drevnostej. 6. 1867. 333-361. Tardy L. – Vásáry I.: Andrzej Taranowski's Bericht über seine Gesandschaftreise in der Tatarei (1569). AOH 28/2. 1974. 213-252.

[7] Zetterstéen, K. V.: Türkische, tatarische und persiche Urkunden im Schwedischen Reichsarchiv. Uppsala, 1945.

Feth Giráj kalgát teszi meg kánnak. A Krímen fellángoló ellenállás miatt azonban hamarosan kénytelen volt Gázi Girájt tisztségébe visszahelyezni. A dinasztikus érdek, trónjának védelme, valamint a háború mielőbbi befejezésének vágya Gázi Girájt arra sarkallta, hogy ne csak a Portán lévő híveit mozgósítsa, hanem „az ellenségem ellensége – a barátom" elv alapján a másik táborban is szerezzen támogatókat. 1597 végén követet küldött a Habsburgok vezette törökellenes szövetséghez tartozó Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemhez. A Krímbe küldött erdélyi követtel, Bernárdffyval folytatott tárgyalásokon a kán kölcsönös támogatást ajánlott a Porta túlkapásaival szemben, s késznek mutatkozott békét közvetíteni a szultán és a császár között. A Bernárdffyval visszatérő tatár követség Erdélyben gyökeresen megváltozott helyzetet talált. Báthory Zsigmond lemondott, és országát feleségére, Mária Krisztiernára, a császár unokahúgára, valamint a melléje rendelt császári biztosokra bízva, elhagyta az országot. A császári biztosok a lehetőséget felismerve a törökellenes szövetséghez tartozó Mihály havasalföldi vajda közvetítésével tárgyalásokba kezdtek a tatárokkal, amelyek folyamán rábírták a kánt, hogy a következő hadjárat alkalmával késedelemmel csatlakozzék a török sereghez, s az elmaradó zsákmány fejében pedig pénzt ajánlottak fel neki.[8]

A császári udvar és a kán közvetlen kapcsolatfelvételére 1599-ben került sor. A hadakozásban kimerült Porta a seregével Magyarországon telelő Gázi Girájt ruházta fel teljhatalommal a császárral folyó béketárgyalások vezetésére.[9] A kán így közvetlenül, s ráadásul a Porta megbízásából léphetett érintkezésbe a császári tárgyaló biztosokkal, s küldhette követeit Bécsbe, illetve Prágába. A gyakori kölcsönös követjárások jóllehet nem vezettek békéhez, nem lebecsülendő eredményt hoztak a Krím számára: kialakultak és megszilárdultak a tatárok és a császári udvar közötti diplomáciai érintkezés szabályai. A diplomáciai kapcsolatoknak ez az első szakasza a zsitvatoroki békével zárult. Mindkét fél számára kölcsönös előnyöket hozott, s a diplomáciai érintkezés mindvégig kétirányú volt.

A diplomáciai érintkezések második szakasza 1633-1662

A 17. század első felében a Krímen folyó belviszályok miatt hosszú időn keresztül nem küldtek tatár követet a császárvárosba. Először 1633-ban, amikor Dzsánibek Girájnak harmadszorra sikerült trónját megerősíteni, indult újra küldöttség Bécsbe. Ezt követően rendszeressé vált a tatár követségek jelenléte a császári udvarban. A diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele az oszmán politika irányváltozásával állt összefüggésben, amelynek középpontjában a 17. század 20-as éveitől kezdve egyre inkább a Lengyelországhoz és a kozákokhoz fűződő viszony állt. A Habsburg-uralkodók és a tatár kánok számára a kapcsolattartás az ebben a térségben zajló események figyelemmel kísérése miatt vált fontossá.

A Bécs és Bahcsiszeráj közötti diplomáciai kapcsolatok különösen a 17. század közepén, IV. Mehmed Giráj kán uralkodása idején váltak intenzívvé. A követjárások megélénkülése szoros összefüggésben állt az északi háborúval, amelyben Lengyelországot a svéd-erdélyi szövetséggel szemben a tatárok és a császár kölcsönösen támogatta.[10] A császári udvart aggasztotta, hogy a lengyel korona Báthory István után újra erdélyi fejedelem fejére kerülhet, ezért Bécsben arra törekedtek, hogy a kánt az ott tartózkodó tatár követ útján értékes ajándékokkal Erdély ellen hangolják.[11] A császári csapatokat ugyanis a svéd hadsereg egy esetle-

[8] Részletesen lásd a tatár kán levelének fordításával együtt: Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból: Keletkutatás, 1989. Ősz. 27-59.

[9] A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi béketárgyalások. Történelmi Szemle, 35. 1993. 3-4. szám, 297-311.

[10] A császári diplomácia erőfeszítéseire, melynek nyomán Dánia és Brandenburg is felsorakozott Lengyelország mellett lásd: Opitz, E.: Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655-1660. Militärgeschichtliche Studien, 10. Boppard am Rhein, 1969.

[11] HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 176. Fo.18r-20v. HHStA Hofarchive. Ältere Zeremonialakten, Karton 5, Konvolut 14, Fo. 292r-295r (ajándéklista).

ges szilézíai támadása miatt keleten nem lehetett bevetni, így a Lengyelországba bevonuló erdélyi hadsereg semlegesítése a krími tatár kánra hárult.

IV. Mehmed Giráj nemcsak a lengyel és a császári diplomácia ösztönzésére, valamint a Porta felszólítására, hanem sokkal inkább hatalmi érdekei érvényesítése végett fordult szembe az erdélyi fejedelemmel. A krími kánok a 17. század első felében a Porta gyengeségét kihasználva kísérletet tettek arra, hogy kiterjesszék befolyásukat Erdélyre, s a két román vajdaságra. Ennek jegyében rendes évi adóvá akarták változtatni azokat az összegeket, amelyeket korábban alkalmanként az erdélyi fejedelmeknek nyújtott katonai segítség vagy portai közbenjárás fejében kaptak. II. Rákóczi György ezeket a próbálkozásokat következetesen visszautasította. Sőt azáltal is útjában állt a kán ambícióinak, hogy érdekszférájába vonta a két román vajdaságot, amelyeket a tatároknak katonai fenyegetéssel sikerült gyakran adófizetésre kényszeríteni.[12] Röviden így összegezhetők azok az előzmények, amelyek miatt 1657 nyarán IV. Mehmed Giráj egész seregét mozgósította a lengyelországi erdélyi hadsereg megsemmisítésére.

A krími tatár-Habsburg diplomáciai kapcsolatok 1660-as évek elejével záródó második szakaszát a kelet-európai hatalmi viszonyok befolyásolásában való közös érdekeltségük jellemezte. A korábbi időszaktól eltérően azonban 1633-tól kezdve ez a diplomáciai érintkezés egyirányú volt. Bárhogy is szorgalmazták válaszkövetség küldését a Bécsben megjelenő tatár követek, az Udvari Haditanács, mivel a krími kánt nem tartotta egyenrangú, szuverén uralkodónak, elzárkózott a kérés teljesítése elől.

A diplomáciai érintkezések harmadik szakasza 1666-1683

Az 1663-64-es török hadjárat miatt, amelyhez a tatárok is csatlakoztak, négy évig szünetelt a diplomáciai kapcsolat Bécs és Bahcsiszeráj között. Az 1666-tól számított és Bécs második ostromáig tartó harmadik szakaszban viszont minden eddiginél sűrűbb követjárás figyelhető meg. Szinte minden évben megfordult egy tatár követség a császári udvarban, néha kettő is. A kiterjedt diplomáciai aktivitás mögött azonban kevéssé ismerhető fel valamiféle közös politikai szándék. A Hofkammerarchiv anyagából előkerült iratok és úti levelek (Paßbrief) azt mutatják, hogy a követjárások igazi célja a kereskedelem volt. Mivel a követség mindennemű vám és illeték nélkül vihette ki az országból az árukat, a követek éltek is ezzel a lehetőséggel. A kivitt áruféleségeket és azok mennyiségét engedélyeztetni kellett. A gondosan megőrzött jegyzékek alapján megállapítható, hogy legnagyobb mennyiségben köznapi szükségletet kielégítő finomacélárukat vásároltak, főleg kést, ollót, tűt, gyűszűt, melyeket hordókban szállítottak. Ritkán találni kaszák kivitelére adott engedélyt is. Az ilyen igényt többnyire azzal utasították vissza, hogy a kaszákból könnyen lehet fegyvert kovácsolni. Külön uralkodói kegynek számított, ha a követ egy pár pisztolyt vásárolhatott. Az áruk másik csoportját a luxuscikkek képezték, finom holland szövetek, velencei tükrök, arany fonalak, sújtások és paszományok.[13]

Az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara, amelyre a tatár követségek tartása hárult, korlátozni akarta a csak kereskedelmi tevékenységet folytató követségek gyakoriságát. Elsősorban protokolláris eszközökkel kívánták elérni, hogy a látogatások csökkenjenek. Ezt a szándékot mutatja a kánhoz küldött levelek intitulációjának megváltoztatása. 1669-től a válaszlevelekben a kánt már nem *Serenissimo Vostra*nak, hanem csak *Serenissimo Tuá*nak titulálták, s az *amico honorato* helyett az *amico dilecto* megszólítást használták.[14] A kán protokolláris

[12] Mihordea, V.: Raporturile Moldovei şi Ţarii româneşti cu tatarii in secolele XVI-XVII. Revista de Istoria, 6. 1979. 1069-1095.

[13] Az engedélyeket a Hofkammerarchivban őrzik: HKA Reichsakten, Fasc. 188, Fo. 242rv. 1667; Fasc. 169, Fo. 638r. 1673; Fasc. 169, Fo. 644r. 1674; Fasc. 169, Fo. 648rv. 1675; Fasc. 169, Fo. 664rv. 1681.

[14] HHStA, Staatskanzlei Türkei, Kart. 141, Konv. 3, Fo. 160rv. und Fo. 181r.

lefokozása azonban nem érte el célját, mert Bécs 1683-as ostromáig mit sem változott a tatár követségek gyakorisága. Az azt követő felszabadító háborúk után azonban nincs dokumentálható nyoma a diplomáciai érintkezésnek.

A követjárásokkal kapcsolatos diplomáciai forrásanyag

A Habsburgok és a krími kánok közti levelezésre a neves osztrák oszmanista, Joseph von Hammer hívta fel a figyelmet még a múlt században. Az Oszmán Birodalom története című munkájában többször is utalt a bécsi udvari levéltárban őrzött krími tatár oklevelekre. Akkoriban ezeket az iratokat – Hammer szerint – a Staatskanzleiregistratur 46-os fasciculusában őrizték.[15] Az idők folyamán ezt a levéltári egységet többfelé osztották: a török nyelvű okiratok a Türkische Urkunden sorozatba, a magyar ügyekkel kapcsolatos iratok a Hungaricába, a lengyel vonatkozású dokumentumok a Polonica nevű fondba kerültek. Így ma már csak több, terjedelmes levéltári egység átvizsgálásával lehet a bahcsiszeráji és a bécsi udvar között fennállt diplomáciai kapcsolatokat rekonstruálni.

1598 és 1682 között 32 tatár követség járt Bécsben, illetve a császár tartózkodási helyét követve Prágában vagy a nyári rezidencián, Laxenburgban. Tekintettel arra, hogy minden követség legalább 6-7 személytől, leggyakrabban a kántól, a kalgától, a nureddintől, a kán anyjától, első feleségétől és a kán agájától hozott levelet a császárnak, illetve a császárnénak, azt várnánk, hogy nagyszámú tatár nyelvű irat maradt fenn. Ehhez képest eddig mintegy két tucatnak került elő az eredetije. Megvan viszont többségüknek a latin vagy olasz nyelvű fordítása, amelyre szemmel láthatólag jobban vigyáztak, mint az eredetiekre, hiszen azokat nem értették. A fordításokat és a rájuk adott latin nyelvű válaszokat – esetleg egyéb, szintén a követségre vonatkozó iratokkal együtt – külön egységként kezelték, és 1633-tól kezdve *Tatarische Legation* néven folyamatosan sorszámozták is.

A tatár diplomáciai iratok az ún. *muhabbet-nāme* „barátság-levél" típusba tartoznak, melyek a két fél közti barátságot hivatottak kifejezni, s egyben a követek megbízóleveléül is szolgáltak. A kán üzenetét a követ az Udvari Haditanácsban folytatott tárgyalásokon többnyire szóban adta át, és így kapott rá választ is. A császári udvartól származó válaszlevelekben szintén a barátság fenntartásáról szóló ígéreteket találunk. A követjárások valódi politikai hátteréről az Udvari Haditanácsban és a császári audienciák után készült feljegyzések, a követséggel kapcsolatos beszámolók és a követség elhelyezéséről és tartásáról fennmaradt gazdasági elszámolások árulkodnak.

A krími tatár kancellária

A krími tatár kancellária a 16. század közepéig megőrizte az Arany Horda oklevélszerkesztési gyakorlatát és tatár irodalmi nyelvét. A diplomáciai levelezésben a század végére két stílusirány alakult ki. Orosz- és Lengyelországgal szemben megtartotta a korábbi gyakorlatot, míg Svédországgal, Közép- és Nyugat-Európa országaival – figyelembe véve az itteni tolmácsok nyelvtudását – oszmán-törökül levelezett. Az iratok kiállításában is jelentős különbség figyelhető meg. Az orosz cárokhoz küldött tatár iratokon pasztellszínű virágmintás díszítést alkalmaztak, mely egyáltalán nem hasonlít az oszmán iratok arab befolyást mutató, túlfűtött ornamentikájára. A Nyugatra küldött diplomáciai iratok nélkülöznek mindenfajta díszítést, eltekintve attól a szokástól, hogy a kész levelet aranyporzóval szórták be. Egy-két iraton a kán intitulációját tartalmazó sorokra körülbelül 5 mm-es átmérőjű arany pöttyöket is raktak díszítésül.

[15] Hammer-Purgstal, J.: Geschichte des osmanischen Reiches. V. Pest, 1829. 670.

Az iratok kiállításáért és tartalmáért felelős személy kilétét forrásaink nem fedik fel. Matuz feltételezte, hogy a külügyek vezetése is a 16. század végétől ismert új tisztség, a kán agájának vagy főagának nevezett személy hatáskörébe került. Ezt látszik alátámasztani az, hogy a 17. század második felétől a tatár követségek által hozott iratok között gyakran található levél a kán agájától is.[16]

A 16. század közepéig az iratokat kiállító íródeákok, akiket az orosz forrásokban *bahšï*nak vagy arab szóval *hāfiz*nak neveztek, nemcsak a kancellárián működtek, hanem ők vezették a követségeket is.[17] A császári udvarral való érintkezésben a 16. század végén keresztény (ortodoxokat és katolikusokat egyaránt) közvetítőket használtak, a moldvai vajda és az erdélyi fejedelem embereit. A következő század első felében többnyire olyan tatár diplomatákat küldtek Bécsbe, akik már korábban megfordultak az erdélyi fejedelmi udvarban.[18] A 17. század közepére alakult ki a nyugati országokkal diplomáciai kapcsolat tartására alkalmas követek viszonylag szűk köre. Valószínűleg gazdasági megfontolásból egy-egy követ diplomáciai küldetése több országra is szólt. Általában Svédország és Dánia, esetleg Brandenburg tartozott egy diplomáciai útvonal keretébe, melynek végállomása vagy kiindulópontja Bécs volt. A követek mind világiak voltak, s ha nevük mellett a *beg* vagy a *mirza* cím szerepelt, akkor a tatár nemzetségi arisztokrácia, ha az *aǧa* cím állt, akkor a káni udvar tisztségviselői közül kerültek ki.

A tatár követségek útvonala

A tatár követek három úton keresztül juthattak el a császárvárosba. A 16-17. század fordulóján Erdély és Kassa érintésével a Felvidéken át vezető utat használták. A 17. század közepén Moldván, Lengyelországon és Morvaországon keresztül közelítették meg a fővárost. A dunai hajóutat csak akkor választották, ha a Krímből Konstantinápoly és Buda érintésével tartottak északnak. Bécsbe a követek nemcsak a Krímből érkezhettek, hanem diplomáciai körutat téve Svédországból is Dánián keresztül. A dokumentumok keltezése és a követ érkezése között eltelt idő, mind a vízi út, mind a szárazföldi út esetében közel azonos, 4-5 hónap. A követséget járványok, de akár politikai okok miatt is feltartóztathatták. Érkezéséről külön levélben értesítették az adott terület uralkodóját, aki melléjük kíséretet adva az illető ország határáig gondoskodott a tatárok ellátásáról.[19] Ha a követség Lengyelországon keresztül érkezett, a lengyel megbízott a diplomáciai küldetés teljes idejére szintén Bécsben maradt, s vissza is kalauzolta a tatárokat. A feladattal többnyire tatár nemzetiségű lengyel alattvalókat bíztak meg, olyan művelt embereket, akik nemcsak beszélni tudtak a követtel, de ismerték és használták az arab írást is.[20]

A követségek elszállásolása és ellátása

A tatár követeket az Udvari Haditanács egyik ellátási biztosa rendszerint Schwechatnál fogadta, de néha elmentek eléjük egészen a magyar határig, Királyhidáig (Bruck), s innen ki-

[16] Matuz 1988. 246. HHStA, Staatskanzlei Türkei, Kart. 130.Konv. D. Fo.94r, 1658.; Kart.134.Konvolut 3. Fo.80rv, 1662.; Kart. 144.Konv. 3. Fo.68r. 1673.; Kart. 150 Konv. 2. Fo.82rv 1680.

[17] Listájukat lásd Vásáry I.: Az Arany Horda kancelláriája. Budapest, 1987. 36.

[18] Mint például Karagöz Haci, aki 1628-ban járt Bethlen Gábornál Gyulafehérvárott, mielőtt 1633-ban Bécsbe küldték volna. Két krími-tatár oklevél Bethlen Gáborhoz. Nyelvészeti dolgozatok, 145. Szeged, 1975-1976. 253-276.

[19] Egy, az erdélyi fejedelemhez küldött ilyen tartalmú levélre lásd: Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Első Osztály: Okmánytár VIII. Török-Magyarkori Állam-Okmánytár. Szerkesztette: Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Hatodik kötet, Pest, 1871. 35.

[20] HKA RA Fasc. 189/a Fo. 290rv. 1669 és HKA RA Fasc. 187, Fo. 557v. 558r. 1660.

sérték őket a szállásukra. A követséget a kor szokásának megfelelően a városfalakon kívüli vendégfogadókban helyezték el azért, hogy ne tudják kifürkészni a város védelmi rendszerét. Forrásaink két fogadót említenek: az Arany Strucc fogadót[21] a hajóhíd (a mai Schwedenbrücke) mellett és a városhoz közelebb eső Fehér Bárány fogadót,[22] a ma már a belvárosban lévő Hohe Brücke mellett. A követségek nem voltak népesek, számuk 7-23 fő között ingadozott, lovaik száma 14-30 között volt. Ennek ellenére a tatár követek tartása jelentős anyagi kiadásokkal járt. Egész „lakosztályt" béreltek a számukra. Mehmed Mirza 17 fős követségének például 1669-ben három szoba, három kamra, konyha, előszoba és őrszoba állt a rendelkezésére. A követek biztonsága ürügyén, valójában azonban szemmel tartásukra 16 muskétást tartottak, számukra szintén őrszobát béreltek. A szállásért az Udvari Kamara napi hat forintot fizetett, ehhez járult még a tűzifa és az őrszobában egész éjjel égő gyertyák költsége. A tatárok Bécsben meghatározott napidíjat kaptak. A főkövet napi 6 aranyforintot, a tolmács ennek felét, a többiek egységesen másfél aranyat. Ebből a pénzből kellett fedezniük a teljes ellátásukat és állataik takarmányát is.[23] A tatár követségek bécsi tartózkodása általában egy-két hétig tartott, és csak ritkán haladta meg az egy hónapot. Mehmed Mirza már említett követsége 26 napot töltött a császárvárosban, tartásuk 1658 aranyforintba került.

A vendéglátóknak nemcsak a követek ellátására volt gondjuk, hanem szórakoztatásukkal is törődtek. A Haditanács elnöke, Gonzaga herceg például kétszer is elvitette az 1667-ben Bécsben tartózkodó tatár követet, Ahmed Agát a Jezsuita Kollégium színházi előadásaira.[24]

A diplomáciai protokoll

A költségek kímélése végett az udvarnál arra törekedtek, hogy a tatár követek mielőbb audienciára járulhassanak a császárhoz. A protokoll szerint fedetlen fővel jelentek meg a császár előtt, háromszor mélyen meghajoltak, majd török szokás szerint megcsókolták a kabátja szegélyét (Mantel geküßt), átadták a kán leveleit, majd ismét háromszor meghajolva visszatértek a helyükre, és a tolmács segítségével rövid beszélgetést folytattak a császárral.[25] Ezalatt a követség lovászmestere bekötötte a császári istállóba a kán ajándékát, egy felszerszámozott nemes vérű lovat, s átvette az állat gondozásáért járó szokásos jutalmát, a 36 aranyforintnyi zablapénzt (Zaumgeld).[26]

1657-ben különös óhajjal állt elő a tatár követ: szeretett volna audienciát kapni a császárnénál is. A császári udvarban, ahol az uralkodócsalád nőtagjai a Krímmel ellentétben nem tarthattak fenn diplomáciai kapcsolatot külföldi uralkodókkal, értetlenül álltak a kérés előtt, de nem zárkóztak el azonnal előle. Utasították a Hadikancelláriát, nézzenek utána az iratok között, volt-e már erre korábban precedens, s csak az innen kapott negatív válasz után tagadták meg a követ kérését.[27]

Az érdemi tárgyalások a követséggel az Udvari Haditanácsnál folytak. Ezalatt az udvari tolmács a tatár leveleket lefordította, s a kancellárián elkészültek a rájuk adott válaszok is. A császári leveleknek csak a fogalmazványait ismerjük, ezek latin nyelven készültek. Nagy a valószínűsége azonban annak, hogy a 17. század második felében már az udvari tolmács ál-

[21] HKA RA Fasc. 189/a Fo. 272v. und 397r. 1669.

[22] HKA RA Fasc. 189/b fo. 1040rv. 1673. A fogadó alaprajza 1758-ból ismert. HKA Kartensammlung Rb.221. Ungarische Hoffinanz 2. Jänner 1758. Fo.64r-65r.

[23] HKA RA Fasc. 189/a Fo. 269r-312v.

[24] HKA RA Fasc. 188. Fo. 247rv. 4 September 1667.

[25] HHStA Staatskanzlei Türkei, Kart. 139, Konv. Fo. 163r-164v. 1667.

[26] HKA RA Fasc. 189/a Fo. 308v 1669, Fasc.189/b Fo. 1072v. 1673.

[27] HHStA Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 176 Fo. 109r. August 1657.

tal oszmán-törökre fordítva küldték be a Krímbe.[28] Erre utal az a feljegyzés, mely a Hofkammerarchivtól a tatár válaszlevelek számára arany porzót, arany tintafestéket, az irat védelmét szolgáló díszes borító készítésére pedig tafotát, selymet, zsinórt és aranygombocskákat kért vásároltatni.[29] Az iratoknak ezüst vagy arany szállal átszőtt brokátselyembe való csomagolása a török és a tatár kancellária reprezentációjának elengedhetetlen kelléke volt, melyhez a császári udvar is alkalmazkodni kényszerült.

A válaszleveleket a búcsúaudiencián vehették kézhez, a Krímbe küldött ajándékokkal együtt. A 17. század közepéig a császár ajándékai között még találni szép művű órákat, de a század második felére eltűnnek a listákról azok, s helyüket finom holland szövetek, aranyozott czüstkupák veszik át.[30] Az ajándékok értéke a 17. század közepéig nem érte el a 2000 aranyat, utána viszont valamivel fölötte volt. Az ajándékok átvétele után, de különösen akkor, ha az áruk kiviteléhez megvolt az Udvari Kamara engedélye is, a követség útra készen állt. A visszaút költségeire a követek 300 aranyat kaptak, amelyről török nyelvű nyugtát adtak.[31] Ha szárazföldön utaztak, a tatár követeket Győrig kellett kísérni, ha vízi úton, Komáromnál adták át őket a budai pasa megbízottainak.

Mindent összevetve egy-egy tatár követség 2000-5000 arany kiadást jelentett a bécsi udvarnak.[32] Bár a Habsburg-diplomácia nem tartotta egyenrangú partnernek a korlátozott szuverenitással rendelkező krími kánt, s ezért a kezdeti időszakot kivéve válaszkövetségeket sem küldött, a tetemes kiadások ellenére mégis ápolta a diplomáciai kapcsolatokat. A krími kánok viszont a kezdeti anyagi támogatás megszűnésével sem mondtak le azokról az előnyökről, amelyhez a császárvárossal való állandó kapcsolattartás révén jutottak, hisz ezáltal kerültek be az európai diplomácia véráramába. Noha még csak a kutatás kezdetén tartunk, nyilvánvaló az a hasonlóság és időbeli egybeesés, amely a Krími Kánságnak mint a Porta vazallusának és a szintén oszmán függőségben lévő Erdélyi Fejedelemségnek a 17. századi európai diplomáciában betöltött megnövekedett szerepét és mozgásterének bővülését jellemzi. Mindez kétségtelen jele az Oszmán Birodalom meggyengülésének, de a teljes értékű diplomáciai elismerés hiánya egyben mutatja a vazallus államok lehetőségeinek határait is.

---

[28] Montecuccolinak a budai pasához írt levele is így készült. Előbb megfogalmazták olaszul, majd alája írták a török fordítást, melyet letisztáztak, s úgy küldték el. HHStA Staatskanzlei Türkei, Kart. 150, Konv. 1. Fo. 30r.

[29] HHStA Staatskanzlei Türkei, Kart. 149, Konv. 1. Fo. 22r. 12 April 1679.; HHStA Staatskanzlei Türkei, Kart. 128, Konv. 2. Fo. 2r.17 Juli 1656 (ármegjelöléssel).

[30] HKA RA Fasc. 194 Fo. 15r 1658/59, Fasc. 189/a Fo. 308v.1669, Fasc. 189/b Fo. 1072v 1673, Fasc, 169 Fo. 668rv és 673rv. 1682

[31] HKA RA Fasc.. 189/a, Fo. 280r. 1669.

[32] 1679-82 közötti négy évben csak a követség ellátására a következő összegeket számolták el: 1679: 1936Rtl, 1680: 1644Rtl, 1681: 2519Rtl, 1682: 1612Rtl., HKA RA Fasc. 169. Fo. 671r.

A krími tatár követségek ideiglenes listája

1598. X. 2. – XI. 20.	Alexander Paleologus, Rácz György	30 fő
1599. II. 1. – 21.	Balcı Mehmed Ağa, Antho Ağa, Alogazi (?)	9 fő
1599. V. 10. – VI. 11.	Alexander Paleologus	?
1599. VII. 22. – 29.	[Alexander Paleologus]	?
1599. VIII. 15. – 19.	[Alexander Paleologus]	?
1610	?	?
1628	?	?
1633. VII. 29.	Ahmed Ağa, Bayram Gazi, Karagöz Haci Ağa, Murteza	?
1636 vor I. 2.	Ali Ağa	?
1640. V. 6 – ?	?	?
1643 IV. 28 – V. 14.	Bayram Gazi	23 fő 30 lóval
1646. VII. 18 –VIII. 4.	?	20 fő 29 lóval
1655. II. 23 – III. 2.	Meydan Gazi	25 fő
1656. VII. 2 – 19.	Meydan Gazi „Hasnadar Ağa", Mustafa Ağa	10 fő 15 lóval
1658. XI. 13 – XII. ?	Devlet (?) Ali Ağa	9 fő
1660. IV. 30 – V. 28.	Meydan Gazi Beg, Alristan (?) Beg	20 fő 22 lóval
1661. IV. 28 – V. 1.	Kantemir Mirza, Bahadur Şah Ağa, Taymas, Gazi Beg	20 fő 27 lóval
1662. VI. 26 – VII. 11.	Gazi Arslan Mirza	18 fő 26 lóval
1666	Kantemir mirza	?
1667. VII. 6 – VIII. 31.	Ahmed Ağa (Dániából)	12 fő 16 lóval
1668. XI. 5 – 18.	Şah Gazi Ağa	15 fő 22 lóval
1669. VIII. 23 – 25.	Arslan Ağa (Svédországból)	7 fő, 8 lóval
1669. XI. 20.– XII. 16.	Mehmed Mirza	17 fő 25 lóval
1673. I. 2 – II. 5.	Ahmed Ağa	9 fő 14 lóval
1674. I. 16 – II. 21.(?)	Canıs Imbrisse (?) Ağa	11 fő 19 lóval
1675. IV. 22 – V. 4.	Hasan Ağa	14fő 25 lóval
1676. V. 3 – VI. 15.	Abdul Gani Ağa (?)	15 fő 22 lóval
1677. IV. ? – V. 15.	Tamas (Taymas?) Ağa	?
1679. III. 19 – IV. 12.	Abulhayr Ağa	20 fő 28 lóval
1680. IV. 1 – ?	Kültaze Ağa	21 fő
1681. IV. 26 – V. 6.	Ahmed Ağa, Mustafa Ağa	?
1682. IV. 22 – V. 12.	?	19 fő 26 lóval

IVANICS, MÁRIA

Crimean Tartar envoys to the Court in Vienna, 1598-1682

Crimean Tartar diplomacy maintained connections with a number of European and Asian powers during the fifteenth to seventeenth centuries. The main destinations of Tartar diplomatic missions as documented by archival sources included Russia, Poland, the Cossacks in the Ukraine, Sweden, Denmark, Brandenburg, the Holy Roman Empire, Transylvania, Georgia, and Persia. The motives of the diplomatic opening by the Crimean Tartars towards Central and Western Europe were completely different from those that underlay their activities in Eastern Europe. While the connections with Russia, Poland, Sweden were determined by the common interests of the Crimean Khanate and the Ottoman Empire, the diplomatic contacts maintained between the Giray dynasty and the Hapsburgs for nearly a century sometimes had covert anti-Ottoman features as well. The years between 1598 and 1682 saw more than thirty Tartar diplomatic missions in Vienna and/or Prague. Within this period, the diplomatic connections between the Crimean Tartars and the Hapsburgs can be dicided in three phases.

The initial phases is closely connected with the events of the Fifteen Years' War. The first contact was made through the mediation of the ruling Prince of Transylvania and the Voivode of Wallachia, allies of Emperor Rudolph II, in order to negotiate a peace between the Sultan and the Emperor as well as to initiate joint action against the transgressions of the Ottoman Souzerain.

In the middle of the seventeenth century relations between the courts of Vienna and Bakhciseray were revitalized during the reign of Mehmed Giray IV. This can be explained by the Northern war, in which imperial diplomacy and the Tartar Khan jointly supported Poland against the alliance of Sweden and Transylvania.

In the last phase Tartar envoys were annually sent to Vienna. Various economic records as well as export licences (*Passbrief*) suggest that these missions had economic rather than political motives. It is possible to reconstruct, with the help of archival sources, the route of the envoys, their accommodations in Vienna, the imperial audiences as well as the value of the gifts brought and received by them. The paper is concluded by a provisional list of envoys.

NENAD MOAČANIN

Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16-18. században

A témáról szóló egyetlen monográfia szerint – amelyet H. Kreševljaković készített 1954-ben – a boszniai ejáletben a „kapudánnak"[1] nevezett oszmán tisztségviselők szerepe, valamint a vezetésük alatt lévő kerületek (*kapudanlık, „kapetanija"*) működése lényegében ugyanaz volt a 16. század második negyedétől kezdve egészen a 19. század második negyedéig, amikor is az intézmény megszűnt.[2] Kreševljaković úgy vélte, hogy ez a szervezet teljesen ismeretlen volt az oszmán katonai szervezetben, és a már létező horvát–magyar és Habsburg határ menti erődök, illetve védelmi egységek mintájára hozták létre, s parancsnokaikat szintén „kapitányoknak"-nak hívták, területeiket pedig „kapitányságoknak". 1960-ban Hazim Šabanović[3] pontosította az előbbi állítást hozzáfűzvén egy megjegyzést a 16. század közepén tevékenykedő első kapitányokról, amelyben hangsúlyozza rendkívüli gazdagságukat és befolyásukat, továbbá a vízi utakhoz és tengerészeti ügyekhez fűződő különleges kapcsolatukat. Ő is úgy gondolta, hogy ez az intézmény *lényegében* változatlan maradt a történelem folyamán. A későbbiekben megjelentetett különböző cikkek és források új adatokkal szolgáltak a korai kapudánokra vonatkozóan, a 17. és 18. századról szóló információinkat illetően azonban továbbra is e két szerző fenti munkáira kell hagyatkoznunk.[4]

Ha azonban összevetjük egymással azokat az adatokat, amelyek három évszázad alatt a kapudánokra vonatkozóan csak a nyugati balkán térségben összegyűltek, rögtön előtűnnek a szembeötlő különbségek. Az egyéb régiókra vonatkozó információkat is figyelembe véve[5] új út nyílik az Oszmán Birodalom északnyugati határvidéke történelmének vizsgálata előtt. Próbáljuk meg tehát ezt az új megközelítést alkalmazni!

Az első ismert *kapudánlik*ot 1535 körül alapították Gradiškában a Száva középső szakaszánál. Úgy tűnik azonban, hogy mindaz, amit a működéséről ismerünk, merőben eltér attól a képtől, amelyet az előbbiekben vázoltam. Elképzelhető, hogy a *kapudán* az azabok vezére *lehetett*, és közvetlenül felelős volt a folyóval, illetve a hajózással kapcsolatos katonai ügye-

---

[1] A kapudan török szó eredeti jelentése a flotta parancsnoka, admirális, kapitány volt. (A szerkesztő megjegyzése.)

[2] Kreševljaković, H.: Kapetanije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1980.[2] (a továbbiakban: Kreševljaković)

[3] Šabanović, Hazim: Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XI. Sarajevo, 1960. 173-224. (a továbbiakban: Šabanović)

[4] Zlatar, Behija –Malkočima, O.: Prilozi za orijentalnu filologiju XXVI/1976. Sarajevo, 1978. 105-114.

[5] Nem volt még alkalmam szisztematikus kutatást végezni az oszmán központi katonai intézmények területén. Remélem azonban, hogy nem követtem el hibát azzal, hogy előbb az „azeb" címszót néztem meg a Pakalın szótárban, amikor lényeges különbségeket próbáltam kimutatni a központi, területi, valamint a helyi viszonyok között. Ennek a címszónak az alapját főleg az „azap kanunu", a Sülejmán híres általános kánunnáméja egy részlete képezi, amelyet Hamid Hadžibegić kiadásában használhattam fel (Kanun-nama sultana Sulejmana, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija IV–V. Sarajevo, 1950. 366-368.). A kapudánoknak eredetileg valóban az azabok között volt a helyük, így ésszerűnek tűnt ezzel kezdeni. A következő lépésben figyelembe vettem azt, amit Evlia Cselebi a főbb dunai kikötőkben szolgáló kapudánokra vonatkozóan (Izmail, Isakça, Belgrád és Buda) írt. Végül pedig ellenőriztem néhány információt, amelyek az oszmán tudósok által írt monográfiák glosszáriumában elvétve találhatók. Együtt véve ezek a referenciák mind egy olyan általános benyomást keltenek, amelyet keretként lehet elfogadni arra vonatkozóan, hogy mi is lehetett a kapudán és a kapudánlik.

kért, ezt viszont még nem tudjuk bizonyítani.[6] Több mint valószínű azonban, hogy sokkal inkább más dolgokkal foglalkozott. Tény, hogy feladatai közé sorolható egy nagy terület valamilyen szintű igazgatása, az újjátelepítésről való gondoskodás, és tagadhatatlanul ő volt egy jelentős nagyságú körzet legmagasabb rangú vezetője, akinek alárendelték az erődökben lévő egyéb katonai egységeket is. Az első *kapudán*ra való utalás Gradiškából 1540 körül származik, amikor egy bizonyos Mahmúd bég latin nyelven írott levelet küldött az akkori horvát bánnak. Ebben a levélben ígéretet tesz arra, hogy megakadályozza a Stupčanica erőd martalócainak támadását, majd arra kéri a bánt, hogy szabadítson ki egy Turhán Jazidzsi nevű személyt (akit Zrinski/Zrínyi gróf tartott fogságban), végül pedig úgy mutatkozik be, mint *„Croatię et portu Zawy dominus"* (Horvátország és Zawy kikötő ura).[7] 1560-ban, röviddel a halála után újra említést tesznek róla, neki tulajdonítván 39 Száva menti kipusztult falu újjátelepítését, a célból, hogy 26 296 akcséval növelje a ziámet birtokát, mely így 50 000 akcséra rúgott.[8] Eszerint feltételezhetjük, hogy az a gradiškai kapudán, aki 1558-ban 5000 fővel érkezett a régióba, hogy megerősítse az Oszmán Birodalom legnyugatibb pontját (Čazma, csupán 50 km-re Zágrábtól), egy és ugyanazon személy volt.[9] Vitatható azonban, hogy valóban ő lett volna (1537-ben?) a *„vilayet-i Hirvat"* nevű határ menti dalmáciai tartomány kormányzója is, ugyanis itt is egy bizonyos Mahmúd bég felügyelte a területet a harmincas években. Vagy talán lehetséges lenne, hogy egy a boszniai fennhatóság alatt álló hatalmas határ menti területet egy különleges kormányzati formával, a dalmáciai hátországból Gradiškáig és még északabbra is, ugyanerre a személyre bíztak, még ha csak nagyon rövid időre is?[10]

Mahmúd bég után Bosznia szandzsákbége, a híres Malkocs bég kérte, hogy fia, Dzsáfer kapja meg ezt a tisztséget hasonló jogokkal. Állítólag ennek a Dzsáfer bégnek sikerült végbevinnie azt, amit Mahmúd bég nem tudott megvalósítani, sőt arra is vállalkozott, hogy Novaselben (mai Donji Vakuf) lévő *hász* birtokait betelepítse. Rövid időn belül azonban, kapudánná való kinevezése évében egy Čazma melletti harcban elesett. Malkocs bég ezután egy másik fiát, Hüsein béget nevezttette ki, akit 1565-ben fivére, Ali bég követett. Ez utóbbi Esztergom és valószínűleg Pozsega szandzsákbége volt 1569-ben.[11] Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy amikor Malkocs bég fia, Dzsáfer részére a kapudán tisztséget kérelmezte, egyidejűleg egy másik kérelmet is benyújtott egy bizonyos Perváne aga érdekében, amelyben javasolja, hogy nevezzék ki őt az azabok agájának, „mivel az erődnek, az ellenséges flotta veszélyeztetése miatt, azabokra és egy kapudánra van szüksége."[12] Természetesen meg kell különböztetnünk a „nagyobb" kapudánokat (nevezzük őket „főkapudánnak"), azaz azokat a bégeket és ziámet birtokosokat, akik majdnem olyan magas pozícióban voltak, mint egy szandzsákbég, valamint a „kisebb" kapudánokat, akiket úgy kell elképzelni, mint a magas rangú dunai flotillakapitányok alacsonyabb rangú és helyi illetőségű megfelelőit.

A következő példa az eszéki *kapudánlik*, ahol 1564-ben bizonyos Gázi (Arnavut?) Mehmet bég nevű személlyel találkozunk, aki egy személyben kapudán, ziámet birtokos és emin (kikötői vagy vámfelügyelő) volt, s akit megbíztak a szerémségi, pozsegai, začasnai,

---

[6] Šabanović ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, miszerint a kizárólag folyami kapitányokról és kapitányságokról a szárazföldiekre (különböző feladatokkal) való áttérés meglehetősen mechanikus volt. Šabanović 219-223.

[7] Petrisch, Ernst: Regesten der osmanischen Dokumente im österreichischen Staatsachiv 1. Wien, 1991. 40.

[8] Kovačević, Ešref: Muhimme defteri. Sarajevo, 1985. 64. Mühimme 215-IV/6, 967. 10. 21-28. (a továbbiakban: Kovačević), Šabanović azonban úgy véli, hogy a szövegben csupán a jobboldali folyópartról van szó. Šabanović 221.

[9] Laszowski, Emilij: Monumenta Habsburgica III. 457.

[10] Lásd a 13. lábjegyzet.

[11] Lehetségesnek tűnik, hogy azonos volt Javuz Ali basa nagyvezírrel.

[12] Kovačević 62. Mühimme 215-IV/V, 967. 10. 21.

boszniai és klisi szandzsákok igen nagy értékű együttes állami adója beszedésével.[13] Később ő lett a pozsegai szandzsákbég és egy egész határvidéki bég „dinasztia" ősatyja.[14] A kapudán tisztségében egy másik ziámet birtokos követte, ez a személy azonban nem „örökölte" az eminséget.[15] Úgy tűnik, a kapudán pozíció betöltése a határvidék urainak (*serhat ümera*) csupáncsak az egyik, és nem szükségképpen a legfontosabb feladata volt.

Felmerülhet bennünk a kétség, valóban azzal van-e dolgunk, amit kapudánnak szoktunk nevezni, vagy inkább egy más, de ugyanolyan *nevű* tisztségről van szó – annál is inkább, ha emlékezünk arra, hogy Gradiškában egy *„főkapudán"* volt a flotilla parancsnoka, *felettese* is.

A gyanúnk tovább erősödik, ha megvizsgáljuk harmadik esetünket, az 1592. évi oszmán foglalás után létrehozott bihácsi kapudán posztot. Ott aligha volt jelentősége az Una folyónak a vízen folytatott hadműveletek szempontjából. Következésképpen, nem létezett egy „Una folyó kapudáni tisztsége", mint például a Száva vagy a Dráva esetében. A bihácsi kapudán, elődeihez hasonlóan, egy nagy terület legmagasabb rangú vezetője volt. Evlija Cselebi tanúskodik arról, hogy milyen nagy összegű váltságdíjat kértek egy bihácsi kapudánért, hogy a fogságból kiszabadítsák.[16] Hivatalos címe és rangja nem volt annyira tekintélyes: ő csupán az azabok egyik katonai alakulatának (*cemaat*) volt az agája.[17] Egyrészt a bihácsi kapudánok egy **új típushoz** tartoztak (csupán agák, nem pedig előkelő emírek leszármazottai, és nem szolgáltak jelentős folyóvíz mentén), másrészt viszont annyiban a **korábbi csorporthoz** tartoztak, hogy egyikük, Mustajbeg/Musztafa bég (Idris aga Velagić/Veliaagaoglu fia) hamarosan Krka/Likában szandzsákbég és a helyi mondák, valamint egy elbeszélő költemény hőse is lett.[18] A fentiekből úgy tűnik tehát, hogy legalábbis egynéhány 16. századi határvidéki előkelő esetében a kapudán címmel – inkább a gyakorlatban, mint a feljegyzésekben – többnyire a *kormányzó katonai-közigazgatási helyettesét* illették a „legforróbb" határ menti területeken, nem pedig a legfőbb erőd helyőrsége egyik egységének parancsnokát, leginkább az azabokét – pontosabban azokat, akik a folyami flottában szolgáltak. Való igaz, egyéb tiszteket is megbíztak azonos vagy hasonló feladatokkal ugyanazon vagy közel megegyező területen: például a vajdát, szeraszkert, szubasit vagy akár a szandzsákbéget is, ha az történetesen egy másik kormányzótól függött.[19] Úgy tűnik azonban, hogy a „nagyobb" kapudán, talán ugyanúgy mint az „alárendelt" szandzsákbég, gyakran a kormányzó fia vagy egyéb rokona volt, nem pedig kísérői egyike. De egy köztiszteletben álló bég is kaphatott olyan vagyonnal és hatalommal járó tisztséget, mint egy szandzsákbég (Gazi Memi bég). Ez a tény segítségünkre lehet annak megértésében, hogy miért bukkannak fel hol itt, hol ott folytonosság nélkül. A valamelyest homályos kapudáni rang elég rugalmas volt ahhoz, hogy ilyen esetekben alkalmazzák. Végül is, a kapudán eredetileg azab tiszt volt, de ezt tágan kell értelmezni.[20] Az azabokéhoz hasonló szerepe volt az irányítása alá tartozó

---

[13] BOA, Malije 2775 (125, 127)

[14] Állítólag bizonyos szintű kormányzónak is kinevezték a dalmáciai Obrovacban 1527-ben vagy röviddel azután. Lásd Šabanović: Evlija Čelebi, Putopis. Sarajevo, 1979. 163. A következő szerzőkből idéz: Çelebi, Katib: Fezleke. I, 176. 195.; Sicill-i Osmani IV. 514. (itt azonban nem tesznek említést az obrovaci posztjáról); Muvakkit (Muvekit): Tarih-i diyar-i Bosna. I. 199., valamint Bašagić: Safvet-beg, Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini. Zagreb, 1934. 50. Mahmud bej talán az utódja lehetett, ám a horvát vilájetet 1537-ben felszámolták.

[15] Österreichische Nationalbibliothek Wien, MXT 485, fol. 6.

[16] Çelebi, Evliya: Seyahatnamesi V. Istanbul, 1315. 508., 527-529. (a továbbiakban: Seyahatnamesi)

[17] Österreichische Nationalbibliothek Wien, MXT 627, fol. 121. Nincs okunk feltételezni, hogy egyéb kapudánok valaha is magasabb rangot kaptak volna.

[18] Krešević-Jaković 103-104.

[19] Hasonló Arslan bej (Jahjapasaoglu Mehmet bej fia) sorsa, aki az oszmán foglalás korai időszakában Pozsega szandzsákbége volt.

[20] Pakalın szerint az ő beosztása alacsonyabb volt az azabok agájánál. Pakalın, M. Z.: Türk tarih terimleri ve deyimleri. Istanbul, 1983. (azap)

paraszt önkénteseknek és irreguláris csapatoknak, a martalócoknak és a gönüllüknek. Végezetül a Gradiškához hasonló helyeken a kapudán feladatai hajózási ügyekre is kiterjedtek.[21] Nem merem teljesen kizárni a Habsburg határ menti *capitaneus* és *Hauptmann* intézmény lehetséges hatását, mint további „tudatalatti" befolyást, ám ez csupán másodlagos szerepet játszhatott.[22] Feltételezem tehát, hogy azok a „nagyobb" kapudánságok valóban helyi szinten születtek, nem pedig a Habsburg intézmény másolataiként.

A következő században azonban a kép teljesen megváltozik: addigra már a bihácsi kapudán a régi rendszer egyedüli képviselője maradt, miközben a „kisebb" kapudánok (azok, akik a folyami ügyekkel foglalkoztak) megmaradtak. Továbbá, ami még fontosabb, kapudánok jelentek meg egy sor olyan helyen, ahol előzőleg nem létezett ilyen tisztség. A helyőrség mobil része (azab, fárisz, martalóc) felett láttak el parancsnoki feladatokat, és hajlamosak voltak arra, hogy a dizdár (várkapitány) szerepét is lehetőség szerint csökkentsék, mégpedig úgy, hogy azzal azonos hatalommal kérkedtek vagy egyszerűen a fejükre nőttek. Evlia Cselebi megjegyzi, hogy „ebben a térségben kapudánnak hívják a dizdárokat".[23] Ha ezt a kijelentést összevetjük a katonai feljegyzésekkel, nyilvánvalóvá válik, hogy nem tévedett, csak kissé pontatlan volt. Egy 1643-ban feljegyzett esetben úgy tűnik, hogy egy kapudán dizári tisztséget töltött be, ezért dizdárnak nevezték. A források arra is rámutatnak, hogy a kapudán a legmagasabb rangú tiszt volt, sokkal fontosabb a dizdárnál.[24] Még az is előfordulhatott, hogy egy erődben több kapudán is tartózkodott.[25] Ilyen esetekben ezt a címet meglehetősen különös módon használták, és gyökereit nem lehet egyszerűen a folyami vagy tengeri kapudánokra visszavezetni, annál kevésbé az egynéhány korai előkelő méltóságra. Elképzelhető, hogy valamikor létezett egy nagyon gyenge és ingatag kapcsolat azokkal a csoportokkal, a mélyebb gyökereket azonban másutt kell keresnünk.

Ez az új jelenség csak 1580 körül jelent meg. Vajon miért? Ezen változás okait illetően csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Nem lesz könnyű közvetlen bizonyítékot találnom az alábbiakban kifejtett hipotézisemre, meggyőződésem azonban, hogy egy ésszerű megoldásra éppen elegendő utalás található. A korai rablóhadjáratokat többnyire az akindzsik és az vlahok (eflak) hajtották végre, akik, bár csak ritkán szolgáltak a helyi haderő kötelékében, ugyanúgy martalócoknak hívták magukat, mint a sokkal kisebb létszámú hivatásos várvédő martalócok.[26] Ezek az vlah martalócok **nem** voltak erődítmények katonái. Eszerint a kapu-

---

[21] Vasić, Milan: Martolosi u jugoslovenskim zemljama. Sarajevo, 1967. 68. (a továbbiakban: Vasić) Pest egyik kapudánját a martalócok sorából nevezték ki, és 1548-ra ez a tiszt már bégség lett. Šabanović 219. (Vasić és Šabanović közül egyikük sem nevezi meg forrásait.)

[22] Mahmúd bég, mint Horvátország „ura" és kapudán, úgy ír Keglevich horvát bánnak és bihácsi kapitánynak, mint egyenrangúnak.

[23] Seyahatnamesi V. 510.

[24] MXT 627, fol. 164, Sirač Nyugat-Szlovéniában. Ennek a 269 főt számláló helyőrségnek volt egy dizdárja, aki a mustahfizek agája volt (csak 19 volt ezek közül), majd egy nagy azab csoportot helyeztek át ide a közeli Çernik/Cernikből. Az ő agájuk, akit – a defterben lévő esetekből ítélve – kapudánnak hívhattak, megkapta a dizdár tisztséget is. Nyilvánvaló, hogy nagyobb hatalommal és befolyással bírt, mint az előző dizdár. A teljes tržaci helyőrség (145 fő) alá volt rendelve a bihácsi kapudánnak (MXZ 627, fol. 151-153.). A közelben lévő velikai helyőrségre (421 fő) vonatkozóan egyértelműen állítják, hogy az erődnél egy „kapudan-i kale" szolgált (MXZ 627, fol. 170.).

[25] Smičiklas, Tadija: Dvijestogodišnjica osobodjenja Slavonije. Zagreb, 1891. 253. (Hofkammerarchiv Bécsben, az 1702-ből származó Habsburg felmérés Szlavóniában; Pakrac esete.)

[26] Vasić 85-88. Foscarini proveditore azt állítja, hogy Dalmáciában az oszmán szolgálatban lévő vlahok ezreit megfizették (1572). Lásd Grgić, Ivan: Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572. Zadarska revija 4. Zadar, 1956. Ez igencsak megegyezik azzal, amit az azabokról és szolgálatukról olvastunk, miszerint ezek szolgálata végül is az avárizból származott. 1596-ban (Sisak) Hasan basa hadseregében rengeteg vlah szolgált: nagy a valószínűsége annak, hogy ez a nagymértékű foglalkoztatás valamiféle tömeges martalóc-szolgálatnak felelt meg. Mindazt, amit ma Nyugat-Boszniaként ismerünk, néha a „Martolosia" vagy „monti dei Martelossi" néven is emlegették. Lásd Lopašić,

dán ott, ahol egyáltalán volt ilyen ebben a korai időszakban, valóban vezényelt támadásokat az ellenséges területre, ugyanakkor viszont ténylegesen az azabokkal állt kapcsolatban, s hatalma csak rájuk korlátozódott, pontosabban a flottára, legyen az folyami vagy tengeri (Gradiška, Obrovac és Gabela folyótorkolatnál helyezkedtek el, ahonnan megközelíthették a tengert). A „kisebb" kapudánok hatásköre meglehetősen korlátozott volt a „nagy" vagy a 18. századi kapudánokéhoz képest. Kevesen voltak még körülbelül 1580-ig, talán csak féltucatnyian. Egynéhány évtizeddel később az egész határvidéket sűrűn benépesítették a kapudánok, hatáskörük pedig nagyobb volt, mint valaha. Pedig nyilvánvaló, hogy nem keletkeztek új hajózható folyók. 1578-1579 után azonban a Habsburg védelmi rendszer megerősödött. Intenzív portyákat már csak a határvonal középső szakaszán hajtottak végre (az Una-Kupa vidéken), míg a határvonal többi részén gyakoriságuk jelentősen csökkent. Mi több, a Lika és Neretva közötti déli részen az oszmán határszakaszt súlyos csapások és zavargások érték a Zenggből érkező Habsburg *uskok* kivédhetetlen rajtaütései miatt. Ezt követően az 1593-1606-os háború csak súlyosbította a helyzetet. Az oszmánok végül felhagytak az ilyen támadásokkal, helyette a sündisznó védekezési stratégiát választották. A Drávától egészen Dél-Dalmáciáig terjedő régióban 1643-ban a megnövekedett számú erődökben sokkal több katona állomásozott, mint 1586-ban vagy korábban. Különösen az azabok és fáriszok száma nőtt meg jelentősen (100%-kal vagy még többel). Semmi jel nem mutat azonban arra, hogy ezen katonák nagy részét Bosznia belsejéből vagy az oszmán Európa egyéb rejtett zugából telepítették volna a legnyugatibb határ mentére. Az egyetlen elfogadható magyarázat az lehet, hogy számos vlah irreguláris katonának (akiket martalócnak hívtak), miután feleslegessé vált eredeti foglalkozásában, az erődökben, módja nyílt azabként vagy fáriszként szolgálni, s ezzel bekerült az állandó fizetett állományba. Ezen vlahok szinte mindegyike a későbbiekben áttért a muzulmán vallásra.

A 17. században a határ menti erődök állandó őrségének létszámát is növelték valamelyest, ám a vlah martalócok többségét nem lehetett olyan könnyen mustahfizzé (különleges jellegük és janicsár kapcsolataik miatt) vagy topcsivá (tüzérré) változtatni, de még hivatásos martalóc sem válhatott belőlük az erődökben, mivel ezek száma is csak lassan növekedett vagy éppenséggel stagnált. Feltételezhetjük, hogy miután azabnak vagy pedig fárisznak sorozták be őket, új rangok alakultak ki e két csoporton belül. A fontosabb erődök legtöbb egységében a parancsnoki stábban feltűnt egy csausz (őrmester) vagy kilavuz. Ez teljesen újszerű. Ezek a rangok az állandó martalócok között is léteztek, ám nehéz lenne az új fejleményt a hadsereg egységesítése érdekében tett szándékos lépéssel magyarázni úgy, hogy közben figyelmen kívül hagyjuk a kívülről való beáramlást. Az ország belsejében található erődökben lévő számos aga számára a kapudán titulusa szintén új volt. Szeretném hangsúlyozni, hogy a martalócok felettesei, mivelhogy *vlah irreguláris katonák* voltak, a martalócbasik voltak, akik egy kaza-nagyságú (egy kádi alá tartozó bírósági körzet nagyságú) területért voltak felelősek, és velencei feljegyzések szerint *capi*nak hívták őket.[27] Az vlahok egyébként naponta kapcsolatba kerültek a Habsburg határvidék katonáival, főleg az uszkokokkal, akik a zenggi *kapitány* parancsnoksága alatt harcoltak, vagy pedig kisebb közeli erődökben egyéb *kapitányok* és *alkapitányok* alatt.[28] A források megerősítik, hogy az uskok vezetők, akik

Radoslav: Bihać i Bihaćka krajina. Zagreb, 1890. 305. Monumenta historiam uscocchorum illustrantia. Pars altera (1602-1620). Szerkesztette: Karlo Horvat. Zagreb, 1913. 225.

[27] Vasić 65.

[28] Bracewell, Catherine Wendy: The Uskoks of Senj. Cornell University Press, 1992. Én a horvát fordítást használtam fel: Zagreb, 1997. 48., 60., 107., 120., 133-134., 137. Zengg esete igen hasznos összehasonlítási anyaggal szolgál. A mindkét oldalon meglévő szerkezet- és irányzatbeli hasonlóságok eléggé szembetűnőek ahhoz, hogy megerősítsék a közös háttér létezését, annál is inkább, ha felidézzük az azonos vagy majdnem azonos etnikai, társadalmi és kulturális motívumokat a helyi lakosság soraiban. Természetesen ez nem tagadja meg a másik lényeges, „tisztán" oszmán tényezőt a kapudánlikok kialakulásában.

az esetek többségében korábban a martalócegységek élén (tehát az ellenséges oldalon – a szerk.) harcoltak, a saját embereiket hozták az Oszmán Birodalom különböző részeiről, hogy ***vajdává* és/vagy kapitánnyá** nevezzék ki őket.[29] Eszerint a titulust **már az oszmán hadseregben** is használták az vlah irreguláris csapatok körében. Mindkét ugyanazon vagy nagyon hasonló délszláv eredetű csoport tagjai szabadon vándoroltak a határ egyik oldaláról a másikra, különböző uraknál szolgálva és egyforma vagy hasonló szociokulturális életmódot folytattak. Könnyen elképzelhető, hogy most már sok kiváló, vlah eredetű aga a **saját hagyományait** alapul véve tett szert a kapudán címre. Talán felismerték a kapetan-kapudán szó rokonságát. Mindenesetre, a magasabb szintű oszmán hatóságok nem ellenezték ezt az újítást. Ez alátámaszthatja azt a feltevést, hogy ezek a rangok funkcionálisan rokonok és felcserélhetők voltak az akidzsi, azabok, valamint a martalócok körében. Ebben a tekintetben igen sokatmondóak Nedim Filipović (1983) feltevései, bár más összefüggésben (például iszlámosítás), s talán időmeghatározása is kissé korai.[30]

A katonai alakulatokra alkalmazott különböző elnevezések függtek a hagyománytól, vallástól és attól is, hogy fizetett vagy fizetetlen egységről volt-e szó és így tovább. Amikor a horvát-bosnyák határon állomásozó 100 bármilyen elnevezésű katona vezetőjéről beszélünk, a latin *capitaneus* pontos fordítása századparancsnok (jüzbasi) vagy *szermije* lehet, ugyanakkor a *vajda* elnevezés is tökéletesen megfelel.[31]

Az új kapudánok hamarosan beolvadtak egy új, helyi elit társadalmi osztályba, mely ugyan kevésbé volt előkelő, mint a csekély létszámú, a „nagy" emírektől származó 16. századi kapudánok, ám elég erős ahhoz, hogy kiváltságos legyen. A tisztség immár örökletessé vált egynéhány kisebb dinasztia kezében. Úgy tűnik, a 17. század közepén még a híres korai kapudán családok távoli leszármazottaival is találkozunk (Malkocs bég és Gazi Arnavut Memi bég leszármazottai), akik valamennyien „új" vagy „kisebb" kapudánként szolgáltak Dalmácia északi részén.[32] Amikor 1700 után az oszmánok elkezdték a sokkal kisebb bosnyák ejálet katonai, közigazgatási és adóztatási átszervezését, felismerték a kapudánok helyi hatalmát, és még nagyobb hatáskörrel ruházták fel őket olyan területek felett, amelyeknek határai a történelem folyamán először kerültek egyértelmű kijelölésre, és ezzel egyúttal az állam érdekeihez kötötték őket. A ***kapudánlik*ok** teljes egészében felügyelték a területet. Következésképpen a 18. századi háborúk alatt a védelem sokkal eredményesebb volt. Még nemrégiben is meggyőző bizonyítékok nélkül elvetették a bosnyák tartományi hadsereg (helyőrségek) körében a tisztségek és adományok öröklődésének a gondolatát.[33] Most már látjuk, hogy a régi történetírásnak (Kreševljaković és a többiek) lényegében igaza volt, de megállapításaik sokkal inkább a népi hagyományban gyökereztek, mint a modern módszertani megközelítésben és forráselemzésben. Természetesen az örökletesség nem jelentette azt, hogy mindig kifejezetten egy bizonyos tiszt sarjainak tartották fenn a különböző tisztségeket ebben vagy abban a erődben *(kale)* és/vagy palánkvárban *(palanka)*. Tény azonban, hogy

---

[29] Historija naroda Jugoslavije II. Zagreb, 1959. 409. (Fedor Moačanin)

[30] simp. VI. TT 742.

[31] Mažuranić, Vladimir: Prinosi za hrvatski pravno – povjestni rječnih. Zagreb, 1975.[2] 486. Egy lényegesen nagyobb akindzsi egység 100 főből állt. Ennek az egységnek az ellenséges területen végrehajtott támadásait haramiliknek nevezték, a martalócoknak pedig megvolt a maguk haramiavezérük. Mindazonáltal a 17. században minden végvár agájának sokkal kevesebb, mint 100 ember állt az irányítása alatt. Ennek ellenére, mivel csupán egyiküknek – ha egyáltalán volt egy – lehetett kapudán, azt a következtetést vonjuk le, hogy háború vagy támadások idején több, mint 100 embert vezetett.

[32] A híres várnai Halil bég (a 17. század első fele) valószínűleg a Gazi Memi bég leszármazottja volt, míg az 1647-ben említett kapudán (Alipasazáde Szelim) Malkocs bég ivadéka lehetett. Archivio di stato, Venezia, Documenti tirchi, busta 13, 1509. Traljić, Seid: Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine. Povijest Vrane, Zadar, 1971. 357-358.

[33] Hickok, Michael Robert: Ottoman Military Administration in eighteenth-century Bosnia. The Ottoman Empire and its Heritage. Vol. 13. Brill, Leiden – New-York – Köln, 1997. XXIII + 190.

a határ menti katonacsaládok legtehetségesebb tagjait jog szerint ki lehetett nevezni abban a régióban, ahol az *odzsak*juk (nemzetségük) élt. Először az odzsak timárok (nemzetségi timárok) fejlődtek ki a 17. század elején, majd ugyanazt az elvet alkalmazták a fizetéses odzsaklikok esetén a zsoldos katonaságra.[34] Ez valóban szerencsés kompromisszum volt, azonban sem az állam, sem a kapudánok nem tudták már fenntartani a Tanzimat küszöbén. Michael R. Hickok újabb keletű tanulmánya (lásd a 33. lábjegyzetet) arról próbál meggyőzni minket, hogy a kormányzók a „néppel" (azaz a kapudánokkal és csapataikkal) kialakított konszenzus és „közös nézetek" alapján cselekedtek.

Az odzsaklik timárok (nemzetségi timárok) végig jelen voltak a 17. században és egészen a timár-rendszer végéig. Maga a terminus mint olyan megjelenik a rúznámcse defterekben (például Ruznamçe 505, Bosnia, nahiye Zvečan/Izveçan; nahiye Novi, sancak Kırka stb.). Ebben látjuk, hogy mi is volt létrehozásuk mozgatórugója (*„serhat ocakları bozulmamak üzere"*, hogy a határvidékek odzsakjai ne bomoljanak fel), mely döntés nyomán (hatt-i hümájún, amelyet valószínűleg I. Ahmed bocsátott ki hidzsra szerint 1017-ben [1608/1609]) szabályozták és korlátozták az örökösödést (apáról fiúra, vagy ahol nem voltak fiúk, a testvérekre, illetve bármely, ugyanazon nemzetségben, odzsakban, élő rokonra, feltéve, hogy a férfi katonai szolgálatra alkalmas volt). Alkalomadtán a *serhat timarı* vagy *ocak timarı* szavak ugyanazon jelentéssel szerepelnek. Maga az elnevezés nem tartozott a bürokrácia kifejezései közé, inkább a hétköznapi nyelvből került a defterekbe. Ennek alapján tagadták az ilyen típusú adományok létezését Boszniában.

A helyőrségek támogatása céljából áthelyezett fizetett odzsaklikok esetei nagyjából megegyeznek az odzsaklik timárok kijelölésének elveivel. Mivel az odzsaklik timárok három évtizeddel a fizetett odzsaklikok előtt jelentek meg, az utóbbiak – nem teljes mértékben, de nagyrészt – az előbbiek mintáját követték. A 17. század végén elszenvedett jelentős területi veszteségek és az elnéptelenedés előtt az anyagi eszközöket főleg helyi forrásokból (különböző boszniai adóbérletekből, *mukataa*ból) merítették, nem pedig a központtól. Számos esetben említést tesznek fizetett ocaklikokról mint gabonatermelő helyekről (BOA, MMD 10310 1702-ből). Úgy gondolom, igen nagy jelentőséggel bír az a tény, hogy a szpáhik többsége azért nem vett részt az 1740-1753. évi felkelésben, mert alapjában véve ugyanahhoz az alcsoporthoz tartoztak, mint a várak őrsége. Elég gazdagok voltak-e vajon a kapudánok ahhoz, hogy szerepet játszanak a politikai életben? Természetesen az olyan szerény, örökre befagyasztott adományok, mint a timár birtokok nem szolgálhatták ezt a célt. A megfelelő vagyonnal rendelkezőknek sem jutott eszükbe, hogy társadalmi vagy nemzeti forradalmat kezdeményezzenek. A városi felsőbb osztályok és a kapudánok kezében lévő hatalmas magánbirtokok (*csiftlik*) azonban erős fegyvert jelentettek az autonómiáért törekvő felkelésekben, amelyekben előbb csak a városra építő elit, majd 1831-ben mindenki részt vett. A boszniai csiftlik gazdaság nem irányult nemzetközi exportra, de elég erős volt ahhoz, hogy a tartományi elit hatalmának az alapját képezze. A kapudánok gyakran egy időben rendelkeztek családi ziámet birtokkal és tisztviselői pozícióval az ájánlik-intézményben (ájánlik többet jelentett az ájánok [a birodalom előkelői, oszlopai] összességénél). Ilyen módon kapcsolódtak össze az aszkeri (katonai) osztály és a városi elit különböző részei és rétegei.

A fokozatos homogenizációs folyamat lassú volt. A 18. század közepén a katonák csak ritkán csatlakoztak a felkelőkhöz, mert általában nem érintette őket az adózás; ellenkezőleg, némely kapudán maga is adóbérlő volt. 1827-ben a helyőrség katonáinak egy része csatlakozott az üldözött „helyi janicsárokhoz", míg végül 1831-ben a hercegovinai csapatok kivételével mindenki csatlakozott a mozgalomhoz. A kulcsfontosságú most sem a finanszírozás módja volt, hanem a politikai motívum: előbb a kivégzések, majd az elhagyatottság érzése – amikor az oszmánok hat náhijét átadtak Miloš Obrenovićnak Szerbiában. A kapudánok szempont-

[34] Filipović, Nedim: Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Radovi LXXIII. Sarajevo, 1983. 139-148.

jából mindkét esetben a félelmet növelte, hogy a reformok miatt a hagyományos rend közelgő teljes felbomlásától tartottak, bár semmilyen „nagy dolog" nem történt még.

Összegezve elmondhatom, remélem, hogy a boszniai kapudánságok három évszázados történetének a bemutatása segíthet abban, hogy egy „harmadik utat" találjunk az elavult nemzeti-romantikus koncepciók és a hasonlóan naiv kutatás között, amely utóbbi a modern kort megelőző oszmán világ valóságában a politikai és a társadalmi szervezet (post)modern elveit véli felfedezni.

Fordította: **Blumenthal Diána**

NENAD MOAČANIN *(Zagreb)*

The Captancies in the Bosnian Frontier Area in teh 16-18th centuries

The author, having compared the data concerning the "kapudans" in the western region of the Balkans, concludes that there are significant differences among the officers bearing the title "kapudan".

The so-called "chief" or "grand kapudans" should be distinguished from "small kapudans". The former group could also be connected with river or maritime navigation and warfare, but their main job was to control the military and civil administration of larger regions. The "smaller kapudans", who came from families of lower status, can be regarded as the lower ranking local equivalents of high ranking Danubian flotilla captains.

In the following century, the situation is completely different: we find new kapudans in a number of places where this office had not existed before. They acted as commanders of the mobile parts (*azab*, *faris*, *martaloc*) of garrisons, but they also tended to push *dizdars* (castellans) into the background.

The new type of kapudans appeared around 1580. In the beginning they were few, perhaps half a dozen, but a few decades later they were all over the frontier region, with powers greater than ever before. Obviously, no new navigable rivers had been created. The reason for the rise of the new office would seem to be that, by the end of the sixteenth century, the forays of the Ottoman raiders had gradually stopped, indeed, the tables had been turned. The Ottoman section of the border in the south between the Lika and the Neretva was receiving serious blows because of the unstoppable raids by the Hapsburg *usks* from Zengg. In 1643, the increased number of fortresses in the region from the Drave down to South Dalmatia were manned by more soldiers than in 1586 or earlier. The Wlach irregulars, called *martaloc*, having lost their use in their original jobs as marauding raiders, were given the chance to serve as *azab* or *faris* in the fortresses and thus become part of the permanent, paid personnel.

The leaders of these *Wlach irregular soldiers* were called *martalocbashi*, but the term *kapudan/captain* was also commonly applied to them. The author claims that both the south Slav *usks* fighting as mercenaries for the Hapsburgs around Zengg and the *martaloc* bands under Ottoman command on the other side came from the same south Slav Wlach ethnic group, among whom the title *voivode* and/or *captain* was well-known on both sides.

The new *kapudans* soon became part of a new social elite, less illustrious than the smaller group descending from the sixteenth-century "grand" *kapudans*, but powerful enough to have privileges. The office had become hereditary in the hands of a few minor dinasties. The most talented members of the soldier families along the frontier had the right to be posted in the region where their *ojak*s (wider family) lived. This ensured that the estates held by the wider family would also become hereditary.

BAGI ZOLTÁN

Esztergom 1595-ös ostroma

Szüleimnek, tanáraimnak,
barátaimnak szeretettel.

A 15 éves vagy „hosszú" háború harmadik évében (1595) a császári hadvezetés kihasználva azt, hogy az Oszmán Birodalom fő erőivel vazallusai, Erdély és Havasalföld ellen támadt, mind a három magyarországi hadszíntéren sikereket ért el. A Dráva-Száva mentén horvát, magyar és stájer csapatok augusztusban Babócsát, szeptemberben Petrinját és Hrastovicát foglalták el, novemberben pedig Bihacot rohanták meg és égették fel. Miksa főherceg felső-magyarországi seregei októberben Törökszentmiklóst, Szarvast és Békést hódították meg, de Szolnok ostromára már nem vállalkoztak a novemberi esőzések és a pénzhiány miatt. A legnagyobb fegyverténvt azonban az alsó-magyarországi vagy más néven császári fősereg hajtotta végre a főhadszíntéren. Az Udvari Haditanács számára Esztergom elfoglalása nagy jelentőséggel bírt, hiszen ezáltal megnyílhatott a Buda felé vezető vízi- és szárazföldi út. Az első, 1594. évi kísérlet (május 4.-június 29.) nem járt sikerrel, sőt szeptember 29-én Győr is török kézre került. Az 1594-es év kudarcainak fontos kihatása volt a következő évre. A császári udvarban világossá vált, hogy Mátyás főherceg helyett „...egy hadakozásban nagyon jártas és gyakorlott vezérre van szükség...",[1] aki sikerrel ostromolhatja Esztergomot. II. Rudolf császár választása Ernő főherceg[2] németalföldi spanyol helytartó seregében szolgáló Karl Mansfeld grófra esett, akivel együtt 4500 vallon gyalogos és lovas érkezett Magyarországra. Győr elestének híre a pápai udvart is aktivizálta. VIII. Kelemen[3] pápa engedve Don Gianfrancesco Aldobrandini befolyásának a keresztes hadjáratokat idéző expedíciós hadsereget szerelteteti fel, amely 1595. augusztus 22-én érkezett meg az ostromlók táborába.

A Karl Mansfeld vezette alsó-magyarországi császári sereg 1595. július 1-jén vonult Esztergom alá. Harc nélkül megszállták a Vízivárossal szemben elterülő Rácvárost, valamint a várral átellenben magasodó Szent Tamás-hegyet, és azonnal hozzáfogtak mindkettő módszeres ágyúzásához. Az ostromlók több török támadást is visszavertek. Ezek közül a legjelentősebb az augusztus 4-i összecsapás volt, amikor a Szinánpasazáde Mehmed[4] szerdár vezette sereget a keresztény had elkergette Esztergom alól. Augusztus 13-án – többszöri eredménytelen kísérlet után – a Pálffy Miklós és Karl Burgau őrgróf által vezetett roham-

[1] Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Fordította Juhász László, a jegyzeteket és a bevezetőt írta, a szövegeket válogatta Székely György. Budapest, 1962. 373-374. (a továbbiakban: Istvánffy)

[2] Ernő főherceg (1553. június 15. – 1595. február 20.), II. Rudolf császár-király öccse, németalföldi helytartó. Habsburg Lexikon. Szerkesztette: Brigitte Hamann. Új Géniusz Kiadó, 1990. 73-75. (a továbbiakban: HL)

[3] A firenzei Aldobrandini családból származó Ippolito Aldobrandini 1592 és 1605 között viselte a pápai tiarát, VIII. Kelemen néven. Dr. Szántó Konrád: A katolikus egyház története. II. kötet. Budapest, 1985. 141-142.

[4] Szinán nagyvezér fia, Mehmed kétszer volt budai beglerbég (1592. január – 1593. január 28.; 1594. május – 1595. május), 1595-ben pedig magyarországi szerdár. Gévay Antal: A budai pasák. Bécs, 1841. 16. Gömöry Gusztávnál, Kápolnai Istvánnál, Bánlaky Józsefnél és Csorba Csabánál helytelenül Hasszán néven szerepel a szerdár. Gömöry Gusztáv: Esztergom vár bevétele 1595-ben. Hadtörténeti Közlemények (HK) IV. évfolyam, 1891. (a továbbiakban: Gömöry); Csorba Csaba: Esztergom hadi krónikája. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Csorba); Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténete. XIV. kötet. Budapest, 1940. (a továbbiakban: Bánlaky); Kápolnai István: Esztergom hadtörténelme. Ludovika Akadémia Közlönye, 1883. X. évfolyam. (a továbbiakban: Kápolnai)

oszlopok elfoglalták a Vízivárost. Mansfeld a következő napon vérhasban meghalt Komáromban[5], ezért az augusztus 18-án a táborba érkezett Mátyás főherceg vette át az ostrom irányítását. A pápai segélyhad megérkezése után augusztus 25-én a keresztény erők rohamot intéztek a vár ellen, sikertelenül. Augusztus 27-én egy Vörösvárnál gyülekező török csapatot vert szét az ostromlók táborából kiküldött lovaskülönítmény. Szeptember 2-án 62 napi ostrom után a törökök szabad elvonulás fejében átadták a várat.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy újabb és már kiadott források segítségével, illetve a szakirodalom bizonyos részeinek újragondolásával pontosítsam az ostrom körülményeit és eseményeit.

Az Esztergom ostromában részt vett alsó-magyarországi keresztény sereg teljes jegyzékét, valamint említés szintjén (a margóra írva) a Miksa főherceg által vezetett felső-magyarországi had létszámát és összetételét a Nicolaus Gablman[6] által 1595. november 25-én összeállított zsoldoslajstrom tartalmazza.[7]

Ez a német nyelvű irat több szempontból is elgondolkodtató. Első ránézésre a császári fősereg létszámául megadott 57 145 fő[8] a kor logisztikai lehetőségeihez mérten túlságosan nagy embertömegnek tűnik. Ekkora számú *regisztrált* katona azonban bizonyíthatóan nem tartózkodott – ugyanazon időben – az ostromlók táborában, hiszen más forrásokból tudjuk azt, hogy bizonyos egységek az ostrom közben, illetve azután érkeztek meg: Wilhelm Terzka 3000 cseh gyalogosa július 8-án,[9] a sziléziai rendek által fizetett 700 huszár Forgách Zsigmond vezetésével július 19-én,[10] 600 archebusier Karl Tettau lovag parancsnoksága alatt július 20-án,[11] 2000 vallon vértes július 31-én,[12] a 13 000 fős pápai segélyhad augusztus 22-én,[13] 600 német fekete lovas augusztus 25-én,[14] a sikeres vörösvári rajtaütés napján 3000 milánói zsoldos,[15] a mantovai fejedelem 700 lovasa pedig szeptember 3-án érkezett meg.[16] Figyelembe véve a harcok hevességét, a táborban kitört vérhasjárványt, a távoli vidékekről (ti. Itália, Németalföld) idevonult csapatok elkerülhetetlen útközbeni veszteségeit, valamint

---

5 Vö. Helius és Illésházy. Istvánffy augusztus 15-re, Ortelius pedig augusztus 24-re datálja Mansfeld halálát. Strigoniensis obsidionis diaria synopsis ab Arnoldus Helius. In: Reusner: Rerum memorabilium in Pannonia ... gestarum narrationes. Frankfurt, 1603. 276. (a továbbiakban: Helius) Gr. Illésházy István nádor feljegyzései 1592-1603. Közli: Kazinczy Gábor: Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya. Második Osztály: Írók. Hetedik Kötet. Pest, 1863. 23. Istvánffy 388. Ortelius, Hieronimus: Continuatio des Ungarischen und Siebenburgischen Kriegswesen. Nürnberg, 1603. 280. (a továbbiakban: Ortelius)

6 Vö. Thallóczy Lajos: Gablman Miklós császári hadi történetíró emlékezete. Történelmi Tár, 1896. (a továbbiakban: Thallóczy)

7 Vö. 1595. november 25-i zsoldoslajstrom. Hof-, Haus- und Staatsarchiv, Wien. Hungarica Fasc. 128 Allgemeine Akten 1595. Folio: 317a-324b, OL, Filmtár, W 711. (a továbbiakban: Zsoldoslajstrom)

8 Lásd Zsoldoslajstrom

9 Helius 265.

10 Gablman július 19-i jelentése II. Rudolf császárnak. Nicolas Gabelmann jelentései és feljegyzései az 1594/95. évi magyarországi hadieseményekről, különösen Esztergom ostromáról. Másolatok a bécsi Staatsarchivban őrzött eredetiről. Fond: 32/ 429. Poss. OSZK V. 41/ 10-1964.

11 Gablman július 20-i jelentése II. Rudolf császárnak. Nicolas Gabelmann jelentései és feljegyzései az 1594/ 95. évi magyarországi hadieseményekről, különösen Esztergom ostromáról. Másolatok a bécsi Staatsarchivban őrzött eredetiről. Fond: 32/ 429. Poss. OSZK V. 41/ 10-1964.

12 Ortelius 270.; vö. Istvánffy 383.

13 Ortelius 281.

14 Gablman augusztus 25-i jelentése. Hof-, Haus- und Staatsarchiv, Wien. Hungarica Fasc. 128. Allgemeine Akten 1595. Folio: 195a-197b, vö. Magyar Országos Levéltár, Filmtár W711.

15 Gömöry szerint augusztus 27-én 2000 milánói zsoldos érkezett Bio Márkus Frigyes parancsnoksága alatt. Gömöry 668.

16 Banfi, Florio: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. HK XL. évfolyam, 1939. 29-31. (a továbbiakban: Banfi)

a magyar könnyűlovasság állandó portyázó-felderítő tevékenységét,[17] véleményem szerint az alsó-magyarországi sereg *lajstromozott* létszáma sem a Komáromból történt június 28-i kivonuláskor, sem a hadművelet egyéb időszakában nem haladhatta meg a 35 000 főt. Nem véletlenül emeltem ki a regisztrált, illetve a lajstromozott szavakat, ugyanis Gablman augusztus 4-i jelentéséből tudjuk azt, hogy ismeretlen számú szabadhajdú is csatlakozott az ostromlók táborához, akik feltehetőleg nem kaptak zsoldot, hanem szabad rablást engedélyeztek számukra, ezért hiába keresnénk bármiféle bejegyzést róluk a szövegben.[18] Megállapításommal egybevág Gömöry Gusztáv Esztergom 1595. évi visszafoglalásával foglalkozó, a témában etalonnak számító cikke,[19] amely szerint a császári had körülbelül 40 000 főt számlált Komáromban. A magyar kontingens létszámát illetőleg azonban jelentős eltérés mutatkozik Gömöry véleménye és a forrásban található adat között. Míg az előbbi 18 000 főt említ, addig az utóbbiban hozzávetőlegesen 11 000 (egészen pontosan 10 745) huszárt és hajdút találunk.[20] Az irat segítségével a Németalföldről érkezett vallon katonaság létszáma is pontosítható. Thallóczy Lajos szerint Mansfeld 2000 lovas és 6000 gyalogos vallon felfogadására tett ígéretet II. Rudolfnak,[21] azonban ebből csak a Schwarzenberg vezette lovasság jelent meg teljes számban Magyarországon, a gyalogságból pedig csak 2500 fő.[22]

Véleményem szerint hitelesnek tekinthető az alsó-magyarországi had összlétszámául az iratban megadott hozzávetőleges 60 000 fő és ezzel összecseng két egykorú elbeszélő forrás adata is. Istvánffy szerint a német, a magyar, a vallon és az olasz csapatok „ ... teljes létszáma meghaladta a hatvanezret",[23] míg Pecsevi – aki szintén szemtanúja volt az eseményeknek – művében 50 000 gyalogos és 20 000 lovas keresztény katona szerepel.[24]

A török védők és a Szinánpasazáde Mehmed magyarországi szerdár által vezetett hadak létszámáról sajnos nem rendelkezünk a fentiekhez hasonló részletességű és pontosságú információkkal. Az esztergomi őrség a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint 2300 főből állt, amelyet kiegészített a városban élő törökök közül mintegy 400 fegyvert fogható férfi.[25] Mindezeknek azonban ellentmond Gablman *Diarium bellicum*a, amiben a következőket írja egy Esztergomból szökött német fogoly vallomása alapján: „... Két bég van a várban, összességében nem több, mint ezer török."[26] Ez az ezer fő körüli katona – amely az erősség békelétszámával egyezik meg[27] – azonban valószínűtlenül kicsinek tűnik, hiszen a stratégiai fontosságú erősség kiterjedt védműrendszerének (Rácváros, Szent Tamás-hegyi palánk, érseki város, Víziváros) sikeres védelme több ezer főnyi katonát igényelt. De az a tény, hogy a törökök Esztergomba többször is (július 9-én, július 14-én és július 25-én sikertelenül; augusztus 4-én sikeresen)[28] nagy mennyiségű muníciót és fegyverest igyekeztek

[17] Lásd Istvánffy 378.

[18] Gablman augusztus 4-i jelentése. Hof-, Haus- und Staatsarchiv, Wien. Hungarica Fasc. 128. Allgemeine Akten 1595. Folio: 133a-139b, OL, Filmtár W711. (a továbbiakban: Augusztus 4-i jelentés, HHSta)

[19] Vö. Gömöry 463.

[20] Lásd Zsoldoslajstrom.

[21] Vö. Thallóczy 584.

[22] Lásd a szövegben.

[23] Lásd Istvánffy, 375.

[24] Thúry József : A török történetírás Esztergom visszavételéről 1595-ben. Egykorú török forrás szerint. HK V. évfolyam, 1892. 181. (a továbbiakban: Pecsevi 1892.)

[25] Vö. Bánlaky 149.; Csorba 146.; Gömöry 467.; Kápolnai 988.

[26] Diarium bellicum, azaz Nicolaus Gablman hadiföljegyzései az alsó-magyarországi táborból 1595. június 29-től július 3-ig. Íratott a Fenséges Főhercegnek, Mátyásnak etc. 1596. június 29. Hof-, Haus- und Staatsarchiv Wien Hungarica Fasc. 127. Allgemeine Akten, Folio: 148a-156b. OL, Filmtár, W 711. (a továbbiakban: Diarium Bellicum)

[27] Vö. Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. 91.

[28] Vö. Csorba 146., 147., 149., 151.

bejuttatni, arra utal, hogy az őrség sem létszámában, sem készleteiben[29] nem volt felkészülve egy tartós ostromra.

A török felmentő csapatok létszámáról sincsenek pontos ismereteink. Pecsevi szerint a szerdár „... a belgrádi zsoldos haddal és még két-három ezernyi sereggel[30] följött és Ó-Budán szállt meg. Ejáleteik seregeivel megérkeztek: Szófi Szinán pasa budai, Mikhalidsli Ahmed pasa temesvári, Terjáki Hasszán pasa szigetvári, Mahmud pasa aleppoi, Oszmán pasa győri beglerbégek. De egész hadseregünk csak 10 000 emberből állt."[31]

Gablman július 29-i leveléből kiderül, hogy egy, a Thannhauser huszárok által Szent Mártonnál elfogott előkelő török azt vallotta, hogy 30 000 fős a szerdár hada. Ezt azonban Gablman nem tartotta valószínűnek, sőt a következőket írta: „... mint azt a hódolt parasztság, egyik a másik után beszélve állítja; ezek szerint 6000 lovas (a tatárokkal együtt) és 4000 gyalogos áll Válnál."[32]

Pecsevivel és Gablmannal ellentétben mind Istvánffy, mind Baranyai Decsi harminccezer főnyi török hadról ír művében.[33] A szakirodalomban pedig egységesen 16 000 fegyverforgatóról olvashatunk. Az általam talált két forrás segítségével talán sikerül tisztább képet adni erről a problémáról: egy Oszmán nevű budai török latin nyelven ránk maradt vallomásából ugyanis kiderül, hogy Mehmed szerdár megérkezése előtt Budán és Pesten mintegy 6000 török lovas, 500 gyalogos, 3000 janicsár, valamint 900 tatár gyűlt össze. Ezenkívül még csapatokat vártak Győrből, Pápáról és Hatvanból is.[34] Véleményem szerint a leginkább hitelt érdemlő adat az augusztus 4-i csata során fogságba esett aleppoi beglerbég vallomásában szerepel, aki 15 000 törökről számolt be foglyul ejtőinek.[35]

A keresztény sereg június 29-én Komáromból az Almás, Neszmély, Tata, Újfalu útvonalon indult el Esztergom irányába, ahogy ezt Kápolnai, Gömöry és Bánlaky is említi.[36] Tata a 16-17. században egy kiterjedt mocsársáv legfontosabb, ha nem az egyetlen átkelőhelye volt. Ugyanis bár a Duna mentén kiváló út vezetett, azonban ez Almás falunál megtört. Innentől Szőnyig a Duna árterülete húzódott. Magasabb vízállás esetén Füzitő szigetként emelkedett ki a vízből, és az ár egészen Neszmélyig feljött. Ilyenkor mind a tatai tóból lefolyó, mind pedig a vártól északra eredő forrásokból és patakokból származó víz szétterült a völgyben. A bővizű Által ér, a források és a völgybe lefutó patakok akkor is fenntartották a mocsarat, ha a Duna áradása visszahúzódott. A Tatától a Dunáig húzódó mély mocsáron még a 18. században is csak egyetlen helyen, Tatánál lehetett átkelni.[37] Ezért talán nem meglepő, hogy a június 30-i haditanácson felmerült az erősség esetleges ostroma. A már említett *Diarium bellicum* szerint a támadást szorgalmazó Mansfeld és Ungnád azzal érvelt, hogy a vár birtoklásával végérvényesen el lehetne zárni Győrt a hódoltság többi területétől, valamint biztosítani lehetne általa egy újabb utánpótlási vonalat a keresztény sereg számára.

---

[29] A már említett német fogoly vallomása szerint a várban sem bor, sem hús nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségben. Diarium bellicum.

[30] A havasalföldi táborból Szinán nagyvezír átirányította Budára a ruméliai és anatoliai csapatok egy részét. Finkel, Caroline: The Administration of Warfare the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606. Wien, 1988. 55.

[31] Pecsevi 1892. 181-182.

[32] Gömöry 477-478.

[33] Istvánffy 383.; Baranyai Decsi János magyar históriája [1592-1598]. Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Budapest, 1982. 241.

[34] A budai Oszmán fogoly vallomása. Hof-, Haus- und Staatsarchiv Wien, Staatskanzlei Türken Karton 81 1595. Folio: 85ab, OL, Filmtár, W3494.

[35] Gablman augusztus 4-i jelentésének egy fél mondatában említi ezt meg. Augusztus 4-i jelentés, HHSta

[36] Vö. Diarium bellicum; Kápolnai 987.; Gömöry 464.; Bánlaky 149.

[37] Vö. Kelwenik József: Tata helye és szerepe a végvári rendszerben a 16. század utolsó harmadában. In: Tata a tizenötéves háborúban. Annales Tataienses I. Szerkesztők: Fatuska János, dr. Fülöp Éva Nóra, ifj. Gyüszi László. Tata, 1998. 47-48.

Ezzel szemben Pálffy Miklós vitatta Tata stratégiai szerepét és felesleges időpocsékolásnak tartotta ostromát, arra hivatkozva, hogy képtelen lenne megvédeni mind a Győrhöz, mind az Esztergomhoz vezető utat az ellenséges portyáktól, betörésektől.

Mansfeldet végül egy neszmélyi magyar paraszt által hozott hírek győzték meg arról, hogy haladéktalanul az esztergomi vár alá vonultassa seregét: „Semmiféle hírük nincs a [császári sereg] mostani felvonulásáról, hanem azt hiszik, hogy a seregek Tatára, majd onnan Győrre vonulnak; ... Eléggé félnek és semmiféle külső segítségről nem tudnak."[38] Emiatt Tatánál csak egy jelentéktelen csatározásra került sor.[39]

Július 22-én és 23-án indult el a szerdár serege Piliscsabán, Pilisszántón és Pilisszentkereszten át Esztergom irányába, a szakirodalom szerint azzal a céllal, hogy felmentse azt.[40] Véleményem szerint azonban a törökök azzal a céllal érkeztek, hogy a keresztény tábor zaklatásával és friss erők, illetve utánpótlás bejuttatásával támogassák az ostromlottakat. Ugyanis Szinánpasazáde Mehmed serege kis létszáma miatt nem bízhatott egy felmentési kísérlet sikerében a létszámfölényben lévő és sáncokkal megerősített táborban védekező keresztény csapatokkal szemben. A július 25-e és augusztus 3-a között kis erőkkel végrehajtott próbálkozásaik azonban nem hoztak számottevő sikert.[41] Ezért határozhatott úgy a szerdár, hogy augusztus 4-én teljes haderejével megtámadja az ostromlókat. A terv értelmében Oszmán győri pasának és Lala Mehmed anatóliai beglerbégnek 6000 lovassal[42] a Károly-hegyet megkerülve, a Szent György mezőn át kellett a Víziváros felé átverekedniük magát, míg a Szinánpasazáde Mehmed vezette zöm a Rácváros irányába támadt, hogy magára vonja az ostromlók figyelmét.[43] A támadás szinte azonnal kudarcba fulladt. Oszmán csapatait – akiknek mozgását jelentősen lassította a magukkal vitt utánpótlás súlya – Pálffy és Schwarzenberg lovasai kergették szét. Közülük csak 1400 töröknek sikerült a várba jutnia.[44] A szerdár által irányított „martalék" még szerencsétlenebbül járt. Mansfeld nehézlovassága és gyalogsága súlyos csapást mért az itt előrenyomuló egységekre, amelynek rendezetlen futása katasztrófába torkollott.[45]

Esztergom ostromának utolsó napjait, az erősség átadásának körülményeit, valamint az alsó-magyarországi császári sereg további harcait mutatja be Visegrád megtámadásáig az a Brüsszeli Okmánytárban található francia nyelvű irat, amelyet a bécsi kancelláriába beérkezett és kivonatolt napi jelentések alapján állított össze Rutger Velpius.

A szövegben található két dátum (augusztus 29. és szeptember 3.) hitelességét megkérdőjelezi azonban az, hogy más egykorú források, illetve a szakirodalom nem támasztja alá, kivéve Horváth (Hatvani) Mihály történelmi műve, aki a forrásgyűjteményt szerkesztette.[46] Mindkét esetben egy valójában korábban történt eseményt tesz más időpontra: a vár elleni

[38] Lásd Diarium bellicum

[39] Diarium bellicum

[40] Vö. Csorba 149-151.; Gömöry 473-481., ill. 648-656.; Kápolnai 994-996.; Bánlaky 155-161.

[41] Csorba 149-151.; Gömöry 473-481., ill. 648-656.; Kápolnai 994-996.; Bánlaky 155-161.

[42] Vö. Pecsevi 1892. 183.

[43] Vö. Csorba 149-151.; Gömöry 473-481., ill. 648-656; Kápolnai 994-996.; Bánlaky 155-161.

[44] Vö. Pecsevi 1892. 184.

[45] Vö. Csorba 150-151.; Gömöry 650-656.; Kápolnay 995-996.; Bánlaky 158-16.; Pecsevi 183-184.; Istvánffy 385-387.

[46] Vö. Horváth Mihály: Magyarország története III. Budapest, 1870. 341. (a továbbiakban: Horváth)

augusztus 25-i támadást,[47] valamint az Esztergom felmentésére készülő török sereggel vívott augusztus 27-i ütközetet.[48]

Az irat alapján érdemes átgondolni Esztergom átadásának okát, okait. A témával foglalkozó szakirodalom szerint a készletek kimerülése vezetett a vár kapitulációjához.[49] A török és a keresztény források eltérően nyilatkoznak a várban maradt ivóvíz, élelmiszer és lőpor mennyiségéről. Ibrahim Pecsevi érzékletesen írja le az ostrom utolsó napjainak nélkülözéseit: „...Egy csapatban lévő egy-, két-, háromszáz embernek egy-két lóra felrakható vizet adtak. Azt is a pasa[50] maga osztotta ki, más senki nem oszthatta. ... Így állván a dolog, már három napra való vizünk sem maradt. Kenyérnek pedig csak a néhai Kara Ali bég[51] élelmiszerkészletéből volt egy kis liszt csupán a pasa számára, s a várparancsnok is takarékos ember lévén, összeszedett maga számára egy kevés lisztet, a többi népnek élelme csakis búza volt..."[52] Pecsevi tudósításával ellentétben a 16. századi német krónikás, Ortelius, illetve az említett forrás szerint „30 tüzérségi löveg, nagy mennyiségű lőpor, kén, sok bor, búza és árpa volt. A ciszterna tele volt vízzel, ily módon hosszabb ideig is kitarthattak volna, ha akarnak. Sok élelmet, muníciót és mindenféle holmit találtak a vár föld alatti helységeiben [a keresztények]."[53] Véleményem szerint Esztergom feladásához pszichés indokok vezettek: egyrészt a már 62 napja tartó ostrom, a szakadatlan ágyúzás, a várban összezsúfolódott sebesültek, asszonyok és gyerekek állandó jajveszékelése[54] felőrölte az őrség fizikai és lelki erejét. Másrészt a Vörösvárnál gyülekező török csapatok vereségc után a védők számára nyilvánvalóvá vált, hogy nem számíthatnak semmiféle külső segítségre, helyzetük reménytelen.[55] Mindezekhez hozzájárult az, hogy az esztergomi vár vízellátását a Víziárosban lévő Veprech- vagy másnéven Vízitorony biztosította.[56] A várban lévő ciszterna az augusztus végi esőzéstől ideiglenesen megtelt ugyan esővízzel,[57] ez azonban hosszú távon önmagában nem fedezhette a védők ivóvízszükségleteit. E három tényező miatt kitört pánikhangulat kényszerítette Lala Mehmed pasát az erősség átadására.[58]

Esztergom visszavételével gyakorlatilag véget ért a keresztény főserec 1595-ös hadműveletc a Duna mentén. Az Udvari Haditanács által előirányzott feladat maradéktalanul teljesült, Mátyás főherceg bizonytalankodása és tétlenkedése viszont meghiúsította Buda megostromlásának a lehetőségét. Esztergom elfoglalását mindenképpen a háború jelentős eseményeként kell értékelnünk, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy 1595-ben a fő hadműveleti terület a Török Birodalom számára nem Magyarországon, hanem Havasalföldön volt.

---

47 Vö. Ortelius 281.; Bethlenfalvi Gróf Thurzó György levelei nejéhez czóbor-szent-mihályi Czóbor Erzsébethez I. 1590-1600. Közrebocsátotta: id. Zichy Edmund. Budapest, 1876. CLXVI. 154. (a továbbiakban: Thurzó-levelek); Gömöry 664-665.; Csorba 154.; Bánlaky 166.; Banfi 26-27.; Kápolnai 1003.

48 Lásd Ortelius 282.; Thurzó-levelek CLXVII. 155.; Gömöry 665-667.; Csorba 154.; Bánlaky 166-167.; Istvánffy 390-391.; Kápolnay 1003-1004.

49 Vö. Kápolnai 1007.; Gömöry 669.; Bánlaky 170.

50 Lala Mehmed

51 A vár parancsnokaként augusztus 17-én kapott halálos sebet. Vö. Csorba 153.

52 Pecsevi 1892. 120. Pecsevi Ibrahim tarikhjából. In: Török történetírók. MTA Történelmi Bizottságának megbízásából. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Szekfű Gyula. III. kötet. Budapest, 1916. 118-120. (a továbbiakban: Pecsevi 1916.)

53 Lásd az iratban; vö. Ortelius: „A várban búzát és árpát, illetve mást találtak. Nem volt kevés fegyver és egy ciszterna tele tiszta vízzel..." 283.

54 Pecsevi 1916. 120.

55 Vö. Thurzó-levelek CLXVII.155.; Istvánffy 392.; Pecsevi 1916. 122.

56 Csorba 83.

57 Vö. Bánlaky 170.; Ortelius 283.; Pecsevi 122.

58 Vö. Pecsevi 1916. 120.

A keresztények Esztergomot csak tíz évig birtokolták. 1605. október 3-án a védők 35 napi küzdelem után a sors különös játékaként Lala Mehmed pasa szerdárnak adták át a vár kulcsait.

BAGI ZOLTÁN

The Siege of Esztergom in 1595

The recapture of Esztergom during the Fifteen Years' War is a comparatively little researched section of Hungarian historiography. This castle was the most important of those standing in front of Buda, protecting both the region and the waterway to Buda.

The Christian forces commenced the siege of the fortress on July 1, 1595, and 62 days later the defenders were forced to hand over Esztergom to them on September 2. This short paper attempts, on the strength of both hitherto unknown and already published documents, to clear up a few details of the recapture of Esztergom, such as the size of the besieging and the defending armies; the deployment route of the Christian army; whether the siege of Tata was possible at the same time; what the opinion of the Turkish military leadership was before the battle of August 4; what the causes and the circumstances of the surrender of the castle were.

The author believes that psychological factors underlie the surrender of Esztergom: the physical and spiritual strength of the defenders had been shattered by the 62-day siege, the incessant bombardment, the constant wailing of the wounded, women and children crowded into the castle. On the other hand, in the wake of the defeat of the Turkish troups gathering at Vörösvár, the defenders had to face the fact that they could expect no help from the outside, and that their situation was hopeless. All this was aggravated by the inability to provide water for the fortress of Esztergom. The cistern in the castle had been filled up with rain at the end of August, but it was not enough to meet the drinkig water demand of the defenders in the long run. It was the panic caused by these three factors that forced Pasha Lala Mehmed to surrender the stronghold. The Christians would hold Esztergom for ten years only. On October 3, 1605 it was, ironically, *Pasha Serdar* Lala Mehmed who received the keys to the fortress after 35 days of siege.

CLAUDIA RÖMER

Egy, a 15 éves háborúból származó oszmán sírkő Steyersbergben, Alsó-Ausztriában[1]

Steyersberg vára körülbelül 10 kilométerre délre fekszik Neunkirchentől Alsó-Ausztriában, és az 1600-as évektől kezdve a Wurmbrand-Stuppach grófok birtokában van.[2] A bejárati kapuval szemben egy magaslaton egy diófa alatt áll egy oszmán síremlék fej- és lábköve, amelyet „török sírkőnek"[3] vagy pedig „török sírköveknek"[4] neveznek. Steyersberg 1683. évi törökök általi ostromáról egy legenda maradt fenn, amelyet tévesen összefüggésbe hoztak a török síremlékkel.[5] Egy török portyázó sereg eredménytelenül ostromolta Steyersberget, amelyet Gróf Johann Ehrenreich és néhány fegyveres megvédett.[6] Miután a törökök visszavonultak, ezen történet szerint egyikük egy magas diófában a várkapuval szemben elrejtőzött, „...bosszúra éhesen leselkedett a rejtekhelyéről. Miután az ellenséges raj a távolban eltűnt, a felszabadult várnép sietett volna a szabadba sétálni. Hirtelen egy nyílvessző keresztülsurrant a levegőn és egyikük holtan rogyott a földre. Rémülten menekültek vissza mindnyájan az oltalmazó falak mögé. Sok órán keresztül fürkészték a környéket a (falak) párkányzatáról, de sehol sem tudtak ellenséget felfedezni. A következő nap ismét kimerészkedett néhány férfi és egy harcos ismételten áldozatává vált a láthatatlan íjásznak. A férfiak kutatták az alattomos gyilkost, de ismét hasztalanul. Hamarosan egy harmadik harcost is megöltek orvul. Mivel az elkeseredett gróf összes emberével a vár körüli összes zugot és rejtekhelyet szerényen átkutatta, végül megtalálták a bosszúszomjas törököt egy hatalmas diófa magas törzsében, amely a várkapu előtt állt, és fogságba ejtették. Lángoló haragjukban rögtön elevenen elásták ugyanezen fa alatt. A haláltusa erejével kétszer emelte fel az őt fedő homokréteget és sietett fölfelé. Harmadszorra már nem volt rá képes. Annak az emlékezetre méltó diófának egy érdemes sarjadéka még néhány évvel ezelőtt is ott állt és hirdette susogva ezt a borzasztó történetet."[7]

Gertrud Buttlar várkalauzában tett megjegyzései szerint mindkét kő Temesvár környékéről származik, és ezeket gróf Christian Siegmund (1683-1737) mint zsákmányt hozta magával a Savoyai Jenő herceg által vezetett hadjáratáról Steyersbergbe. Ezek az adatok gróf Ernst Wurmbrand-Stuppach Gertrud Gerhartl (Buttlar)-nak tett szóbeli tájékoztatására tá-

---

1 Ennek a tanulmánynak egy rövidített változatát előadtuk a Hadtörténeti Intézet által rendezett 15 éves háború konferencián Budapesten (1994. április 6-8.).

2 Vö. Gerhartl, Gertrud: Geschichte der Burg und Herrschaft Steyersberg. Wien, 1957. (gépiratos disszertáció) 70. (a továbbiakban: Gerhartl)

3 Gerhartl 100. 251. lábjegyzet.

4 Buttlar, Gertrud: Notizen zur Burgführung, Pkt. 4)c): „Barocke türkische Grabsteine aus der Gegend von Temešvar, von Graf Christian Sigismund aus seinen Feldzügen unter Prinz Eugen als Beutestücke nach Steyersberg gebracht. Sage von der Belagerung Steyersbergs durch eine türkische Streifschar 1683 ..." -Köszönöm a Steyersbergben lévő Wurmbrandi Erdő-és Jószágigazgatóságnak, hogy a várkalauz vonatkozó oldalát elküldték, Wolfgang Haider-Berkynek (Neunkirchen) pedig érdeklődését és a további információkat.

5 Vö. Gerhartl 100.

6 Vö. Gerhartl 99-100. a 251. lábjegyzettel és utalással a VI. számú mellékletre „Der Türkengrabstein", amely mindenesetre sajnos a disszertáció összes rendelkezésre álló példányából hiányzik.

7 Leeb, W. L.: Sagen Niederösterreichs I. Wien, 1982. Nr. 138. 93-94.

maszkodnak.[8] Christian Siegmund Jenő herceg bizalmasa volt, számtalan hadjáratában részt vett, és szintén ott volt Temesvár 1716. évi elfoglalásakor is, ahonnan Jenő herceg egy jelentését Bécsbe hozta.[9]

Úgy tűnik, a sírköveket hadizsákmánynak tekintették. Az 1739. évben, Belgrád elfoglalása után Laudon által elhozatott és Hadersdorfban felállított sírkő esetében egyik oldalról egy értékes anyagról, tudniillik márványról,[10] másik oldalról egy történelmi szempontból fontos személyről, név szerint a fővezérről, İbraēīmről volt szó. Ő ratifikálta 1699-ben a karlócai békét, és 1121-ben (1709-1710) temették el Belgrádban.[11]

A sírkő feltehetően a 15 éves háborúból származik, és egy magyarországi török szandzsákbégé volt.[12] Az, hogy ez legalábbis nem egy szegény ember sírját jelezte, kiderül abból a tényből, hogy az anyaga nem fa, hanem kő. Tudniillik a *taşğık* (kőfaragók), akik a sírköveket készítették, árultak fát is, de mégsem világos, hogy a kőfaragók, akik a drága márványsírokat, és azok, akik a szegény emberek sírjára a fa fejfákat előállították, azonos személyek lettek volna.[13]

Most pedig kísérletet teszünk arra, hogy a sírkövet és az igazi tulajdonosát bemutassuk. A fejkő egy 36x17x 17 cm nagyságú kockakő, amelyre „egy nyakat" helyeztek turbánnal. Így az összmagassága kb. 60 cm-t tesz ki.[14] A díszítés nélküli, kerek lábkő valamivel alacsonyabb. A felirat a fejkövön, amely rézsútosan alulról felfelé párhuzamosan lett kifaragva, így szól:

vilādet sene 965
merḥūm sene 1009
Vehbī bin 'Alī
İpek qaṣṣāb

Született a 965 (1557-58) évben
elhunyt az 1009 (1600-1601) évben[15]
Vehbī bin 'Alī
Ipekből, mészáros

Előttünk áll tehát egy ipeki (Peć kb. 80 km Prištinától nyugatra) mészáros, név szerint Vehbī bin 'Alī sírja, aki 1600-1601-ben 43-44 éves korában halt meg. Bár a halál éve valóban a 15 éves háború idejére esett, semmilyen összefüggés sem feltételezhető bármilyen,

---

8 Gerhartl 106. 267. lábjegyzet és G. Buttlar 1994. február 11-én kelt levele.

9 Vö. Wurzbach, Costant v.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, 57. Theil. Wien, 1889. 293-294.; Temesvár 1716. évi elfoglalására lásd például: Braubach, M.: Prinz Eugen von Savoyen, III. Wien, 1964. 322-ff. és Hammer, Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches. (GOR) VII. 212-213. (a továbbiakban: Hammer)

10 A sírkő is egy sötétebb kőből készült, amely részben elporladt és kismértékben zuzmóval fedett.

11 Vö. Hammer 208. A sírkő leírására és a feliratra nézve vesd össze: Hammer, J. v.: Die türkischen Stein-Inschriften auf den Denkmälern im Parke zu Hadersdorf. In: Fundgruben des Orients. V. Wien, 1816. 331-332.

12 Ez a híresztelés a Wurmbrand-Stuppach család egyik tagjától származik, akinek nevét ez idáig homály fedi. Ahogy a Steyersberg vára mai birtokosával, Thomas von Wertheimerrel folytatott telefonbeszélgetésből kitűnt, a feliraton szereplő családnév és dátum már évek óta ismert.

13 Vö. Vatin, Nicolaus: Documents sur les cimetières ottomans, II. Statut, police et pratiques quotidiennes (1565-1585). Turcica, XXVI. 1994. 178.

14 Ahogyan az első írássor keretéből, ugyanúgy az alsó szakaszból is kiderül, hogy a kő nem sérült, és így a félhold és a csillag alatt semmilyen további feliratot sem tartalmazhatott.

15 Mindkét évszám a második fényképen 945 és 1005, illetve 1006-nak néz ki, de az eredeti alapján 965 és 1009 olvasható.

Temesvár környéki katonai eseménnyel.[16] Ez nyilvánvalóan azt az elméletet is megcáfolja, hogy egy magyarországi szandzsákbég sírkövéről lenne szó. Az egyes szandzsákok szandzsákbégei listáinak az összeállításától sajnos még nagyon távol vagyunk.[17] A temesvári beglerbégségre vonatkozóan mindazonáltal létezik egy névsor.[18] Mivel a sírkövet eredetileg Temesváron találták meg, el kell fogadnunk, hogy Vehbī ott, vagy legalábbis a közelben hunyt el. A halál okáról nincs semmilyen ismeretünk.

A felirat más szempontból is figyelemre méltó. A szegényes, címszószerű formája miatt teljesen kiesik az oszmán sírfeliratok köréből. Mindenekelőtt sajátságos az a tény, hogy egyetlenegy vallási formulát sem tartalmaz. Még egy invocatio (fohász az Istenhez) (pl.: *hüve*, vagy *hüve l-bāqī* „Ő (az Isten)" vagy pedig „Ő a megerősítő") sem létezik rajta, sem pedig egy bölcs mondás (ami tulajdonképpen akár hiányozhat is). Ugyanúgy az áldás két legfontosabb elemét (pl.: *raḥimahū llāh* „Allah könyörüljön rajta") és a Fātiḥa[19] recitálásának kérelmét (*rūḥına fātiḥa* „A lelkéért egy Fātiḥát) is hasztalan keresi az ember.[20]

Miközben a sírfelirat lényeges elemeit hiányoljuk, meglepő módon az elhunyt születési dátumát megadták. Ez nem szokásos,[21] és csak az Oszmán Birodalom utolsó évtizedeiben fordul elő, akkor is csak ritkán.[22] A boszniai és hercegovinai anyagban egyetlenegy sírfelirat említhető, amelyben az elhunyt születési dátuma is megtalálható. Juszuf fia Sejh Juji Musztafa sírjáról van szó, aki 1061-ben (1650-51) született és 1119-ben (1707) halt meg Mosztárban.[23]

---

16 Vö. például az események bemutatását Hammernél 262-296.

17 Mint kifejezetten hasznos kezdeményezés vö. Dávid Géza: Die Bege von Szigetvár im 16. Jahrhundert. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 82. 1992. 67-96.; Dávid Géza: The sancakbegis of Arad and Gyula. Acta Orientalia Scientiarium Hung. Tom. XLVI. (2-3.) 1992/93. 143-162.

18 Schwicker, Johann Heinrich: Geschichte des Temeser Banat. Grosz-Becskerek, 1861. 297-298.

19 A Fātiḥa a Korán nyitó szúrája, amit a halott sírjánál mondanak el a muzulmánok. (A fordító megjegyzése.)

20 Az oszmán sírfeliratok részeire lásd: Prokosch, Erich: Osmanische Grabsinschriften. Leitfaden zu ihrer sprachlichen Erfassung. Islamkundliche Materialien, 10. Berlin, 1993. (a továbbiakban: Prokosch); Laqueur, H. P.: Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul. Tübingen, 1993. (a továbbiakban: Laqueur 1993.); Laqueur, H. P.: „Maḳbara", EI². Vol. VII. 125. (a továbbiakban: Laqueur: Maḳbara); továbbá Vatin, Nicolas: Le rôle de la stèle funéraire et l'aménagement des cimetières musulmans à Istanbul. In: Mélanges Professeur Robert Mantran. Szerkesztette: A. Temimi. Zaghouan, 1988. 293-294. (a továbbiakban: Vatin)

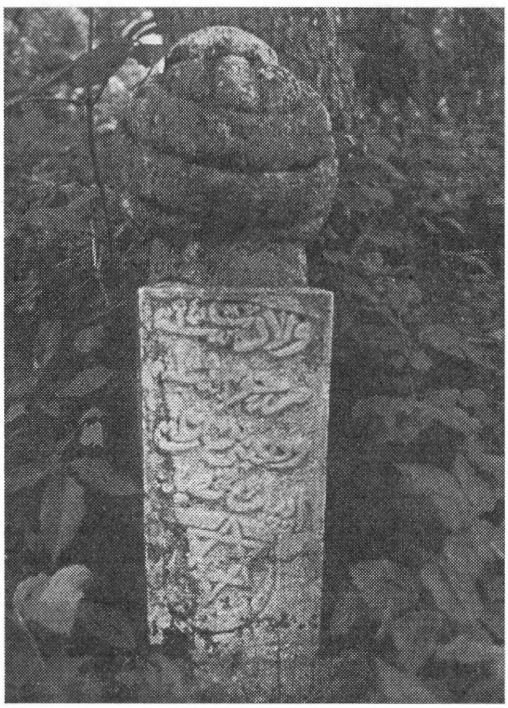
21 Vö. Vatin 294. ("5) „date de la mort, jamais de la naissance."

22 Laqueur: Maḳbara 81.

23 Mujezinović, M.: Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine. III. Sarajevo, 1982. 236. (a továbbiakban: Mujezinović)

A tárgyalt sírkőn a felirat alatt egy félhold és egy csillag látható, ahol a csillag, a *mühr-i Süleymān*[24] (Salamon pecsétje) hatágú formát kapott. A félholdban lévő csillag általában pentagramma, illetve sokágú csillag,[25] amire szintén van példa.[26] A hatágú *mühr-i Süleymān* félhold nélkül ugyancsak előfordul a sírköveken.[27]

Jogosan panaszolja Prokosch,[28] hogy még nem rendelkezünk egyetlen átfogó kutatással sem az Oszmán Birodalom turbánjairól.[29] Mindazonáltal Laqueur összeállítása a sírkövek turbánjairól[30] és az ő nagy anyagára épülő pontosítás és bővítés[31] fontos lépést jelent a különböző foglalkozási csoportok turbánformájának a megismerésére. Laqueur bemutatása nagyszámú, de kizárólag a 18. és 19-20. századi isztambuli sírköveken alapul. Ezenfelül az Oszmán Birodalom néhány területén a turbánformák tovább felhasználásra kerülhettek, mint a fővárosban, így például Boszniában, ahol „azokat a turbánformákat, amelyek a fővárosban már a 18. század elején kimentek a használatból, még a 19. század végén is ismerték."[32] Korábbi korra és az Oszmán Birodalom más területeire vonatkozóan nem készült el a turbánformák összeállítása. A tárgyalt sírkövön lévő turbánt mégiscsak összehasonlíthatjuk a hozzá legközelebb álló E III. formával,[33] bár a kendő csavarása nem tökéletesen megegyező. Az ilyen formájú turbán hordói kétkezi munkások, kereskedők, alacsonyabb papsághoz tartozók,[34] illetve kisiparosok voltak.[35] Ezek az adatok nagyon jól illenek emberünk foglalkozásához.

[24] A mühr-i Süleymān definícióját lásd: Meninski: Lexicon Arabico-Persico-Turcicum (Wien, 1680) az alábbi címszó alatt: „Nodus aut annulus Salomonis. Figura duo in se aut plura triangula continens et kabalica."

[25] A pentagrammát is lehet mühr-i Süleymānnak nevezni. Vö. Hammer: GOR, Neudruck Graz, 1964. IV. 127, a. lábjegyzet. A mühr-i Süleymānra lásd: Dawkins, J. Mc. G.: The Seal of Solomon. In: JRAS 1944. 145-150. Eszerint a csillag csak az első az összesen hét mágikus jel közül, amelyek a Salamon pecsétjét kiadják.

[26] Például: Mujezinović 194.

[27] Mujezinović 44. A hatágú mühr-i Süleymān felhasználására az oszmán zászlón lásd: Kurtoğlu, Fevzi: Türk Bayrağı ve Ay Yıldız. TTK Yayınlarından, Seri VII. No. 4. Ankara, 1938. 74. és a 47. ábra.

[28] Prokosch 53.

[29] Számtalan fejfedő került ábrázolásra, leírásra és foglalkozási csoportok szerinti rendezésre az İzzet Kumbaracılar, Serpuşlar, (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını (kiadási hely és év nélkül) című műben, a vizsgált sírkő turbánformáját azonban ott sem találtuk meg.

[30] Laqueur, H. P.: Die Kopfbedeckung im osmanischen Reich als soziales Erkennungszeichen, dargestellt anhand einiger Istanbuler Grabsteine des 18. und 19. Jahrhunderts. Der Islam, 59. 1982. 80-92. (a továbbiakban: Laqueur 1982.)

[31] A Die Kopfbedeckungen – Die Turbane fejezet. Laqueur 1993. 119-134.

[32] Laqueur: Maḳbara 125.

[33] Laqueur 1982. 87. és Laqueur 1993. 127, 13. ábra.

[34] Laqueur 1982. 87.

[35] Laqueur 1993. 128.

Összefoglalva kijelenthető, hogy annak a híresztelésnek, miszerint a 15 éves háború idején Steyersbergbe hurcolt magyarországi szandzsákbég sírkövéről lenne szó, mind a sírkövön lévő felirat, mind pedig ennek egyszerű kiképzése és turbánformája ellentmond. A sírkő az 1683-as évi Steyersberg környéki harcokkal, amelyet a bevezetésben idézett monda sugall, sincs semmilyen kapcsolatban. Az egyedüli biztos adatokat a felirat és a kő későbbi Steyersbergbe való áthelyezése képezik, amelyek elárulják nekünk, hogy a 43-44 éves ipeki Vehbī b. 'Alī mészáros 1600-1601-ben, tehát a tizenöt éves háború alatt valószínűleg Temesváron hunyt el.

Fényképek: 1. A felvételt készítette: Claudia Römer
2. A felvételt készítette: W. Sramek

Fordította: **Papp Sándor**

CLAUDIA RÖMER *(Vienna)*

An Ottoman tombstone from the Fifteen Years's War in Steyersberg, Lower Austria

The castle of Steyersberg is in Lower Austria, not far from Neunkirchen. Opposite to its entrance gate, a walnut tree stands on a hill, with an Ottoman sepuchral monument under it. Popular imagination has created a number of legends about it. One of these associates it with the Turkish troops raiding the country during the second siege of Vienna. The troops, apparently, also laid siege to the fortress, without success. After they had left, one warrior, hiding in the walnut tree across the gate, terrorized the defenders of the castle for days. When he was discovered, he fell victim to the vengeance of the garrison. Historical scholarship has found that Count Christian Siegmund, serving in the army of Eugene of Savoy, had the tombstone carried from Temesvár to Steyersberg. Until now, however, it was not clear when and for whom the stone in question was erected. It has also been suggested that the monument is that of a Hungarian *sancakbegi*.

However, the inscription of the tombstone having been read and interpreted, it would seem that originally it was raised over the body of a butcher called Vehbī bin 'Alī from İpek (now Peç, west of Priština). The inscription also says that he was 43/44 years old when he died. Although the inscription and the turban on the tombstone slightly differ from those customary in the early seventeenth century, the shape of the traditional Muslim headgear imitates those of the lower classes, indicative of the social position of the deceased. Although the time of death can be dated to 1600/1601, that is, to the days of the Fifteen Years' War, no connection can be established with the military events in those parts in those days.

PAPP SÁNDOR

Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés *(telḫīs)* keletkezése*

Székely Mózes erdélyi fejedelem rövid uralkodását nem méltatta túl nagy figyelemre a magyar történetírás. Magyarázható ez korával, amelyben az egyszerű, székely nemesi családból származó katona az események középpontjába került, de uralma rövid időtartamával is. Hatalomra kerülése merőben szokatlan volt a korábbi erdélyi uralkodókhoz képest. Bár János Zsigmond választott magyar királytól, majd fejedelemtől kezdve a Báthori testvérek vajdaságán keresztül Báthori Zsigmondig minden uralkodónak – még Báthori Andrásnak is – szigorú beiktatási folyamaton kellett átesnie, mire a Porta véglegesen elismerte az uralmukat, olyan azonban még nem történt, hogy valaki kívülről, az országlakosok csak egy kis részének beleegyezésével, főként pedig török katonai erővel szerezze meg a vajdai címet. Várfalvi Nagy János, Székely Mózes életrajzának összeállítója a múlt századi történetírás követelményeinek megfelelően dolgozata végén megkísérelte hősének egyéniségét is megrajzolni. Megállapította, hogy nem hatalomvágyból, hanem a kényszer nyomása alatt lépett fel a vajdai méltóság megszerzéséért.[1] Ennek oka Báthori Zsigmond következetességet sokszor nélkülöző, tétova politikája volt. A mezőkeresztesi vesztes csata és Eger tartós török megszállása arra indította Báthori Zsigmondot, hogy ismét felvegye a kapcsolatot a törökkel. Az angol diplomácia segítségével lépéseket tett, hogy az isztambuli udvari körökkel kibéküljön. Másfelől a Krímbe is elküldte diplomatáját, Bernárdffy Jánost, hogy közvetítésre kérjék fel a kánt. A tárgyalások közben szorosabb szövetség lehetősége is megfogalmazódott, esetlegesen oszmánellenes éllel.[2] Ugyanakkor lépéseket tett annak érdekében, hogy Oppeln és Ratibor hercegségek fejében átadja Erdélyt II. Rudolf császárnak. Ezzel lezártnak tűnt az az 1541-től megoldásra váró probléma, amely szerint a török által meg nem szállt magyar területek ismét egy kézben, mégpedig a magyar királyi koronát is viselő Habsburg-uralkodóház kezében egyesüljenek.[3] A Szuhai István váci püspökből, Barthalomäus Pezzenből, az

* Az F. 030437. számú OTKA pályázat támogatásával folyik a kutatásom, amelynek keretében a 17. századi erdélyi fejedelmek török beiktatásait dolgozom fel.

1 Várfalvy Nagy János: Székely Mózes. Századok, 1869. 726-728. (a továbbiakban: Várfalvy Nagy)

2 Ivanics Mária: A krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. 31.; Ivanics Mária: Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból. Keletkutatás, 1998. Ősz. 39.

3 Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Handschriftensammlung Mxt 174. fol.: 10v.-11r. Szinánpasazáde Mehmed budai beglerbég levele, amelyben tudatja Mátyás főherceggel III. Murád szultán halálát: „Isten küldötte Mohamed Musztafa, legyen rajta a béke és a boldogság, kivonulásának ideje szerint 1003. év dzsemázijü l evvel hónap tizenötödik napján (1595. I. 16.), miután gázi padisah szultán Murád hán távozott ebből az árnyékvilágból, helyére magasságos Isten Őszentsége egy gázi padisahot, aki Isten árnyéka a földön, jelölt ki, akinek a neve a Konstantinápolyt elfoglaló gázi padisah nevével azonos." Ebben elmondja, hogy ha békét akarnak a Habsburgok a Portával, küldjék meg az ajándékaikat és készítsenek fel követséget az útra Isztambulba. A magyarokról pedig vegyék le a kezüket, mert ezek betörnek a szultán földjére és a háborúság okozói. Egy hasonló tartalmú dokumentumot küldhettek a császárnak, II. Rudolfnak is, aki válaszában az üdvözlés után elmondja, hogy megér-

Udvari Haditanács tagjából és a híres történetíróból, Istvánffy Miklós nádori helytartóból álló bizottság éppen csak munkához láthatott, amikor a fejedelem 1598 augusztusában visszatért elhagyott országába. Ez alkalommal sem maradt sokáig, hanem unokatestvérét, András bíborost hívta be Lengyelországból, az általa korában meggyilkoltatott Báthori Boldizsár testvérét, és átadta neki a hatalmat. Az erdélyi rendek megválasztották új urukat, s ő magas egyházi méltósága ellenére első lépésként követeket küldött a Portára, hogy Erdélyt a háború során kivívott előjog (például a Havasalföld feletti hűbér) fenntartásával, Lippa és Jenő töröktől elfoglalt várak megtartásával visszavigye a szultáni hatalom fennhatósága alá.[4] A Portán valószínűleg örömmel fogadták Erdély békés visszatérésének hírét, hiszen 1599. augusztus 20-án kiállították a fejedelmi szerződéslevelet (*'ahd-nāme-i hümāyūn*).[5] A jól induló diplomáciai manőverek tragikus véget értek.[6] Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) havasalföldi vajda úgy érezte, Erdély visszatérése a török oldalra megpecsételheti az ő sorsát, s így elveszthetti a közvetlen összeköttetést az oszmánellenes mozgalmat támogató Habsburg-erőkkel. Bár sokáig hűséggel hitegette Báthori András, mégis sereget gyűjtött ellene, s a felkelő székelyek segítségével Sellenberknél október 28-án vereséget mért rá. A csata után a csíki székelyek megölték a bíboros-fejedelmet is.

Erdély látszólag ismét visszatért Rudolf császár és király fennhatósága alá, valójában azonban a havasalföldi vajda uralkodott felette. Ezzel sem Prágában, sem pedig az országban nem voltak megelégedve. Az erdélyi rendek a kivetett mérhetetlen adók és a vajda seregének önkényeskedése miatt összefogtak Giorgio Basta generálissal, és 1600. szeptember 18-án a miriszlói csatában Vitéz Mihályt kiszorították az országból, akinek uralma ekkorra Moldvában és Havasalföldön is összeomlott. Hosszú és kalandos útra szánta el magát, híveivel és maradék seregével ellenséges területeken átvonulva személyesen jelent meg Prágában Rudolf előtt. Ismét megszerezte a Habsburg-vezetés bizalmát. Éppen jókor, hiszen elterjedt a hír, hogy Báthori Zsigmond visszatért Erdélybe, mégpedig lengyel és török katonai támogatással, hatalmát azonban a segítség ellenére sem tudta katonailag megszilárdítani; 1601. augusztus 3-án vereséget szenvedett Goroszlónál a Basta és Mihály által vezetett királyi seregtől. A győzelem után a havasalföldi vajda veszélyes játékba fogott. Nemrég fogadta vissza Rudolf császár, most azonban ismét a török Porta felé tett ígéreteket. Azzal biztatta ellenfelét, hogy ha visszaszerzi elvesztett országait, Havasalföldet, Moldvát és Erdélyt, akkor véglegesen visszatér a szultán uralma alá. Az e tárgyban írt levelei azonban állítólag Zsigmond kezébe kerültek, aki továbbította őket Prágába, ahonnan hamarosan Basta kezébe is eljutottak. Ezek a levelek eredményezték halálát 1601. augusztus 19-én.[7] Visszatérése után Báthori Zsigmond is megkísérelte rendezni viszonyát a Portával. Követei ismét megszerezték szá-

tette [III.] Murád halálát és a konstantinápolyi győző nevéről elnevezett új szultán, Mehmed trónra lépését. Majd tudatja, hogy nem vonhatja el a magyaroktól a kezét, mert az ő koronájukat hordja. 11r.-12r. (Rudolf válaszlevele a jelzett gyűjteményben törökül maradt fenn.)

4 Hurmuzaki, Eudoxiu de: Documente privitóre la Istoria Românilor. III. Bucuresci, 1880. 320-322. Nr. CCXLIX. (Báthori András követutasítása az Isztambulba induló követei, Gávai Miklós és Budai Ferenc számára.)

5 Marcali Henrik: Regeszták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár, 1878. 904-905.

6 Nemrégiben Lelc József értékelte Báthori András politikáját, aki szerint nem tarthatók a tragikus sorsú fejedelem-bíboros politikai dilettantizmusára vonatkozó tételek. Szerinte 1599-ben patthelyzet alakult ki a Habsburg és török nagyhatalom között, amely tartósnak mutatkozott Erdélyben. Ennek következménye lett a fejedelemség pusztulása. Lelc József: Erdély esélyei. (Báthori András fejedelemsége, 1599.) Acta Historica, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Tomus CIII. 1996. 113-121.

7 Szilágyi Sándor: Szamosközy István történeti maradványai 1542-1608. IV. Budapest, 1880. p. 134-135. (a továbbiakban: Szamosközy IV.); Bethlen, Wolffgangus de: Historia de Rebus Transsylvanicis. V. Sibinii, 1782. 39-42.; Várfalvi Nagy 1869. 646. (a továbbiakban: Bethlen V.)

mára a török jóindulatát. Az új szultáni szerződéslevelet (*'ahd-nāme-i hümāyūn*) 1601. augusztus 11-én állították ki Isztambulban.[8]

Nem sokkal az *'ahd-nāme* megérkezése előtt Szülejmán csausz Brassóban átadta a fejedelmi méltóságot jelképező zászlót (*sanǧaq*) is.[9] Az ismételt megerősítés azonban nem stabilizálta Báthori Zsigmond helyzetét. Erdélyben olyan nagy volt a szegénység a rossz termés és a folyamatos katonai dúlások miatt, hogy nem lehetett semmilyen jövedelmet beszedni. Az ekkoriban a szultán tájékoztatása céljából keletkezett, többnyire a nagyvezír által küldött jelentések, a *telḫīṣ*-ek tanúsága szerint a török állam pénz küldésével kívánta elősegíteni az erdélyi helyzet normalizálódását. A szultán egyik válaszából tudjuk, hogy 50 ezer aranyat küldtek az erdélyi sereg zsoldjának a fedezésére.[10] Ennek ellenére, amikor az erdélyi had 1602 tavaszán megütközött Basta katonáival, a fejedelem már nem volt köztük. Az ismételt vereség után Báthori örökre elhagyta elpusztult, kifosztott országát. Élete végéig II. Rudolf császár birodalmában, Csehországban élt, nem mondott le azonban arról, hogy egyszer még hazatér.

A törökpárti uraknak nem volt más lehetősége, mint hogy Erdély török határaihoz, majd onnan a Hódoltságba húzódjanak. Vezetőjük a végső összecsapások idején az erdélyi sereg vezére, Székely Mózes volt. Az utolsó, tövisi ütközet előtt kitudódott, hogy a fejedelem követeket küldött Giorgio Bastához. Ettől kezdve a Habsburg-ellenes politika Székely Mózes kezében összpontosult.[11] Báthori hallgatólagos beleegyezésével gyűjtötte össze seregét az összecsapásra és a vereség után híveivel, köztük az ifjú Bethlen Gáborral dél felé menekült, a török Hódoltság irányába.

A török párti „emigráció" szervezkedéséről a kortársi és közel kortársi beszámolók megőriztek néhány fontos adatot, melyeket Várfalvi Nagy János is felhasznált tanulmányában. A Prágában székelő velencei és római követek jelentései Veress Endre kiadásában,[12] és a nagyvezír és egyéb magas méltóságok felterjesztései a szultán számára Dávid Géza és Fodor Pál fordításában, illetve Cengiz Orhonlu szövegkiadásában újabb adatokkal szolgálnak az események felvázolására. Mindezeket a kiadott forrásokat egy olyan dokumentum egészíti ki, amelynek a fennmaradását igen nagy szerencsének tartom. Demény Lajos Bukarestben élő magyar történész hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Magyar Országos Levéltárban, a Teleki család marosvásárhelyi levéltárában megőrződött Székely Mózes saját kezű levele, amelyben 1602. augusztus 20-án kéri a vajdai cím megadását Jemiscsi Haszán pasa nagyvezírtől.[13] A dokumentum nemcsak magyar történeti, hanem oszmán-török diplomatikai szempontból is nagy jelentőséggel bír. Mielőtt tartalmára kitérnék, néhány szóban értékelni kívánom diplomatika történeti szempontból.

Fentebb már szó esett az ún. *telḫīṣ*-irattípusról. A nagy oszmán történeti és diplomatikai összefoglalók után az első kutató Suraiya Faroqhi volt, aki doktori disszertációjában alaposan vizsgálat alá vette ezt az oklevélfajtát, amelynek szerepe – amint fentebb arra kitértem –

---

[8] Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, LEO 271. Kiadott példányai: gróf Mikó Imre: Athnámék. Erdélyi Történelmi Adatok. II. 1856. Kolozsvártt, 1856. 315-320.; Katona, Stephanus: Historia critica regnum Hungariae. XXVIII. 1794. 40-45.

[9] Szamosközy IV. 153. „Mense Septembri preasentálá az Szulimán czauz Zsigmondnak az zászlót Brassóban."

[10] Orhonlu, Cengiz: Osmanlı Tarihine Âid Belgeler, Telhîsler (1597-1607). İstanbul, 1970. Nr. 43., 60., 67. (a továbbiakban: Orhonlu); Dávid Géza – Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenötéves háború korából. Hadtörténelmi Közlemények, 30. 1983. 287-289, 292. Nr. 4., 6., 9. (a továbbiakban: Dávid – Fodor)

[11] Várfalvi Nagy 650.

[12] Veress, Andrei Dr.: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti. VII. Acte şi scrisori (1602-1606). Bucureşti, 1934. (a továbbiakban: Veress VII.)

[13] Magar Országos Levéltár (MOL) P. 663. Teleki család marosvásárhelyi levéltára 1. csomó fol.: 135-136v.

a szultán tájékoztatása volt. Az oszmán birodalomban megfigyelhető jelenség, hogy a 17. század folyamán a korábbi tanácskozó és sok esetben döntéshozó szervként működő nagyúri dívánnak a szerepe protokollárissá vált.[14] Ekkor kerültek igazán előtérbe a nagyvezírek felterjesztései, amelyek segítségével a szultán megismerkedett a birodalom folyamatban lévő ügyeivel és a felterjesztésre írt rövid válaszában (*ḫatt-i hümāyūn*) megfogalmazta döntéseit is. Az irattípus jelentőségéről álljon itt a Dávid Géza és Fodor Pál véleménye: „Valóban a telhiszeken kívül nemigen várható olyan levéltári anyag felbukkanása, amely még intimebb vagy lényegesebb államtitkokról tudósítana."[15] Mivel a tárgyalt forrástípusról alapos bemutatás született már magyar nyelven is,[16] a továbbiakban eltekintek részletesebb elemzésétől. Hogy egyáltalán utaltam rá, annak az oka – amint Suraiya Faroqhi írja – miszerint: „a telhiszek összeállításának részleteit csak hosszú évek levéltári kutatásaival lehetne megállapítani, sajnos még nincs elegendő részvizsgálat az oszmán kancelláriai gyakorlat különböző ágairól."[17] Esetünkben egy olyan nagyvezíri felterjesztést vizsgálhatunk meg, amelynek alapjául jelentős részben az a magyar levél szolgált – Székely Mózes saját kezű levele –, amelyben Jemiscsi Haszántól a fejedelemséget kérte.[18]

Székely Mózes 1602. augusztus 20-án Temesváron foglalta össze beszámolóját és kérelmét a nagyvezír számára. Röviden tudósít a Basta csapataival vívott szerencsétlen kimenetelű tövisi csatáról, majd megemlíti, hogy elhagyva minden vagyonát és értékét Jemiscsi Haszán levelére jött török területre. Kérte a nagyvezírt, hogy azonnal küldjön sereget Temesvár mellé, hogy elegen legyenek a Habsburg-csapatok kiűzésére. Az erdélyi menekültek vezére megígérte a pasának, ha neki adják a vajdai címet, haláláig hű lesz a szultánhoz. Azért sürgeti az azonnali támadást, mert Basta még nem eskette meg az erdélyieket a császár hűségére és nem is merné hadba hívni őket. Beszámol arról, hogy nemrégiben érkezett egy levél az erdélyi uraktól, akik megírták, hogy Székely Mózestől várják a segítséget és a szabadulást. Várfalvi Nagy János is megemlítette, hogy az erdélyi országnagyok Székelytől várták az ország megszabadulását, sőt Bethlen Farkas adata alapján azt is tudni véli, hogy maga Bethlen Gábor hozta ezt a levelet török földre.[19] A kortárs Somogyi Ambrus azonban kétségét fejezte ki a Bethlen Gábor által kézbesített dokumentum hitelességét illetően: „Bethlen Gábor – mondja –, ki a török határokhoz közel fekvő Illye várát elődeitől örökségképpen bírta, némely országnagyoknak és főispánoknak nevében költött levelet hazudott, melyben Mózest az ország elfoglalására felhívják, a miért ő ama levéllel Temesvárra ment, innen-onnan összeszedett 300 katonájával."[20] Bár bizonyítani nem lehet, nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a kortárs Somogyi Ambrus a valóságot hagyta ránk örökül. Ha figyelembe vesszük, hogy két év múlva Bocskai István felkelésének is egy valószínűleg hamis hír – miszerint 1604. szeptember 13-án éjjel Bethlen Gábor deákjának a zsebében megtalálták a Habsburg-oldalon harcoló hajdúk Bocskai török kapcsolataira fényt vető kompromittáló levelét[21] – volt a kiindulópontja, amelyet talán maga Bethlen terjesztett, nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy a későbbi nagy fejedelem politikai eszköztárában megférjenek az ilyen módszerek. Mindenesetre ezt az említett dokumentumot a török fél is hitelesnek fogadta el, Jemiscsi Haszán is hivatkozik rá a szultánnak küldött *telḫīs*ében.

[14] Fodor Pál: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Történelmi Szemle, 34. 1992. 24-25.

[15] Dávid-Fodor 278-279.

[16] Fodor 1992. 17-34.

[17] Faroqhi, Suraiya: Das Großwezir-telḫīs: eine aktenkunliche Studie. Der Islam, 45. 1969. 107.

[18] Orhonlu 65-67. Nr. 78.; Dávid-Fodor 290. Nr. 7.

[19] Várfalvi Nagy 654. (Bethlen V. 188.)

[20] Várfalvi Nagy 656-657.; Scriptores rerum Transilvanicarum. Tom. II. Vol. II. Ambrosii Simigiani Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum. Cibinii 1840. 284. (Várfalvi Nagy jelzete.)

[21] Szilágyi Sándor – Tasnádi Nagy Gyula – Mencsik Ferdinánd – Kluch János: Gyulafy Lestár följegyzései. Keczer Ambrus naplója. Krmann Daniel superintendens 1708-1709-iki oroszországi útjának leírása. [Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századból. II.] Budapest, 1894. MHHS

A továbbiakban megemlítette Székely Mózes, hogy egy korábbi, Zsigmond fejedelemtől kapott várat, a közvetlenül Lippa mellett álló Solymost átadta Bektás pasa temesvári beglerbégnek, aki a levél írásakor oda küldött 50 török puskást a magyar védők mellé.[22] A háza népe, felesége és gyermeke[23] már beköltözött Temesvárra, kéri azonban a nagyvezírt, hogy a Duna mellett adjon neki egy várat, Szendrőt vagy másikat, ahol a hozzátartozói meghúzhatják magukat, amíg vissza nem foglalják Erdélyt. Ezt a kérést hamarosan teljesítette a nagyvezír: Várfalvi Nagy szerint (Bethlen Farkastól véve az adatot) a menekültek Kladovát (Kladovo Szerbiában a Duna parton, Turnu-Severinnel szemben) kapták meg a töröktől ideiglenes szállásul.[24] Székely Mózes azzal fejezte be levelét, hogy kérte a nagyvezírt: küldje el valamelyik román vajdát Moldva és Havasalföld egyesített seregeivel, hogy segítsenek neki, illetve küldjön pénzt Bektás pasának, hogy katonákat fogadhassanak, mert ha lesz pénz, nem lesz hiány emberben sem. Ennek a kérésnek nehezen lehetett eleget tenni. Damian Vistierul és Pertu Nápoly moldvai vajdai titkár levele Tholdi István székely főkapitánynak éppen ebben az időben folyó havasalföldi trónharcokról számol be. Radu Şerban ekkor szorította ki Simion Movilă havasalföldi vajdát, Ieremia Movilă moldvai vajda testvérét a hatalomból.[25] Radu Şerban Belényesben várakozott arra, hogy Basta katonai segítséget ad mellé, amivel bevonulhat Havasalföldre. Erre csak Zsigmond ismételt lemondása után kerülhetett sor. A betörés a Vöröstoronyi-szorosban sikeres volt, augusztus elején már a fővárost, Târgoviştét is elfoglalták. Innen egy rövid támadást hajtottak végre a Movilă család fenn-

[22] Vincenzo Zucconi kapitány Nagysinkről 1602. szeptember 2-án a mantuai hercegnek küldött levelében szintén megemlíti Solymos átadását, de 100 török katonát említ. (Veress VII. 75. Nr. 62.) Székely Mózes és Bektás mellett 8000 katonáról és 4 falkonettáról tud.

[23] A források különböző véleményt fogalmaznak meg arról, hogy Székely Mózes gyermeke, aki később mint trónkövetelő 1633-ban Temesvárra, majd a Portára szökött, mikor is született. Bár nem tartom feladatomnak a kérdés végérvényes megválaszolását, de az elém került adatok ellentmondásaira fel kívánom hívni a figyelmet. Szamosközy István történeti hagyományaiban röviden megemlékezik arról, hogy Székely Mózes fia Temesváron született, s édesanyja (Kornis Anna) kérte a szultántól fia számára a fejedelmi címet, miután az apa elhunyt a brassói csatában. Kornis Anna pestisben halt meg Temesváron. (IV. kötet. 233.); Szamosközy történeti művében részletesebben szól a fiúról. Szerinte akkor született Temesváron, amikor Székely meghalt a brassói csatában. Megkeresztelték és a Bocskai-felkelés idején tért vissza Erdélybe. Kiderül, hogy a szerző személyesen is ismerte, és igen szép reményeket fűzött hozzá. [Szamosközy, Stephanus: Hebdomadis VII. Liber V. In. Szilágyi Sándor: Szamosközy István történeti maradványai 1542-1608. III. Budapest, 1877. 236-237. MHHS. 29. (továbbiakban: Szamosközy III.), és Szamosközy István: Erdély története. Budapest, 1977. 375. Magyar Helikon Kiadó.); Szamosközy magyar fordításának a bevezetőjében Sinkovics István éppen a fenti adat alapján állapítja meg, hogy a mű bizonyos részletei 1605-1606 körül keletkezhettek. (Szamosközy 1977. 37.) Ha elfogadjuk a fenti feltételezést, miszerint a Hebdomadis VII. Liber V. 1605-1606 körül keletkezett, akkor nehezen érthető, hogy egy két-három évesnél nem idősebb gyermek képességeiről ilyen bizakodóan nyilatkozhatott a szerző. Várfalvi Nagy János is kitér egy hosszú lábjegyzetben a fiú születése körüli kérdésekre. A fő szövegben Székely menekülése említésekor azt írja, hogy feleségét, gyermekét és cselédeit magához vévén távozott 1602-ben török földre. Miután ismertet olyan adatokat is, amelyek a menekülésekor az anyósáról és gyermekeiről szólnak, megemlíti Bethlen Gábor fejedelem egyik donatio levelét 1620. június 24-éről, amelyben az ifjú Székelyt mint az apja halála után született fiút említi meg: „unicum filium ejus posthumus ejusdem nominis." Mivel jól tudjuk, hogy Bethlen Gábor az idősebb Székely Mózes egyik leghűbb és bizalmas embere volt, aki a családot is jól ismerhette, nehezen hihető, hogy nem tudta volna, mikor született az ifjú Székely. A fent ismertetett levél pedig már 1602 augusztusában beszél egy fiúról. Úgy tűnik, hogy léteznie kellett egy másik, egy idősebb fiúnak is, akiről a saját kezű levelében értekezik Székely Mózes. Talán ő is – édesanyjával együtt – az egy évvel későbbi temesvári járvány áldozata lett. Így nem lehetett azonos a későbbi trónkövetelővel. A fentiek logikusnak tűnnek, de csak újabb adatok bizonyíthatják, hogy Székely Mózesnek két fiúgyermeke volt, amelyek közül csak egy, a „posthumus" érhette meg a felnőttkort.

[24] Várfalvi Nagy 654.

[25] Veress VII. 70-71. Nr. 58.

hatósága alatt álló Moldvába, majd visszatért a sereg a fővárosba. Itt született 1602. szeptember 2-án az a beszámoló, amiben a győztes vajda tudatta II. Rudolf császárral a sikeres hadjárat eseményeit, s újabb anyagi segélyért könyörgött.[26] Ily módon lehetetlen volt, hogy a Movilă testvérek segíteni tudjanak Erdélyben.

Székely Mózes levelét vastag fehér színű, a török vidéki hatóságok által használt papírra írta, a tinta pedig mélyfekete színű, szintén török eredetűnek tűnik. Ezek az adatok is alátámasztják, hogy a dokumentum török területen, Temesváron keletkezett. Hitelességéhez nem férhet kétség. Mivel az egész dokumentumot egy kéz írta, és a duktusa megegyezik az aláírásával, egyértelmű, hogy Székely Mózes saját kezű levelével állunk szemben.

A dokumentum megírása után azonban valamilyen okból megváltozott a helyzet. Székely Mózes úgy döntött, hogy rövidesen személyesen indul a nagyvezírhez tárgyalni. Giovanni Marco Isolano gróf feljegyzései szerint erre a találkozóra aznap került sor, amikor a törökök elfoglalták Székesfehérvárt (1602. augusztus 29-én).[27] Jemiscsi Haszán pasa a fenti levél és a későbbi személyes találkozó után állíttatta ki a szultánnak küldött *telḫīṣ*ét, amelyben bemutatja Székelyt a padisahnak, és elmondja róla, hogy már korábban is megküzdött Giorgio Basta seregével, miután pedig ő török területre hívta, Temesvárra érkezett. Itt találkozott Bektás pasával, az Erdély mellé kirendelt szerdárral, Iszmail pasa temesvári beglerbéggel és Behrám pasával a szilisztrai beglerbéggel, majd innen sietve Székesfehérvárra jött a nagyvezírhez. Feltűnése a török táborban nem kerülte el az európai diplomácia figyelmét sem. Az általam ismert adatok közül az egyik, egy szeptember 9-én keletkezett jelentés azt említi, hogy a törökhöz sietett és kérte a havasalföldi vajdaságot (!). Egy másik, Rómába küldött jelentés szövege (Prága, 1602. szept. 23.) pedig arról szól, hogy Székely Mózest kinevezték Erdély fejedelmének.[28]

Jemiscsi Haszán felterjesztése beszámol az erdélyi urak – általunk fentebb gyanús eredetűnek tartott – leveléről is, akik eszerint elismerik Székely Mózest vezérüknek. Tudatja, hogy a menekültek vezetője elfogadta: ha megkapja a vajdaságot, akkor visszaadja Lippa és Jenő várát a töröknek. A nagyvezírnek az a szándéka, hogy fejedelmi süveggel (*üskūf*) és szandzsákkal kinevezi Erdély élére. Mivel sikerült bevenni Székesfehérvárt (1602. augusztus 29.), és ide is katonát kell elhelyezni, kéri a szultánt, hogy küldjön erősítést, akiket Székely Mózes mellé adhat. Úgy vélem ez a segítség, jobb nem lévén, tatárokból állt. 1602 szeptemberében nagy erejű, 40 ezer (?) főből álló kontingens indult a Krímből a havasalföldi határok felé. Kettős feladattal lehettek megbízva, egyrészt vissza kellett volna juttatniuk trónjára Simion Movilăt, másrészről a magyarországi hadszíntérre kellett igyekezniük. Bár Manfred Stoy úgy véli, hogy Radu vajda seregei Basta segéderőivel visszaszorították a nagy veszteségeket szenvedett tatárokat, más adatok arról számolnak be, hogy jelentős tatár erők már októberben beérkeztek és pusztították Facset és Lugos környékét.[29]

---

[26] Stoy, Manfred: Radu Şerban, Fürst der Walachei 1602-1611, und die Habsburger. Eine Fallstudie. Südost-Forschungen, 54. 1995. 63. (a továbbiakban: Stoy)

[27] Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról. Hadtörténelmi Közlemények, 30. 1983. 680. (a továbbiakban: Benda 1983.) Erre a forrásműre Tóth Sándor László hívta fel a figyelmem, amelyet ezennel is köszönök.

[28] Veress VII. 77. Nr. 64. „...che Zachel Moyses figgito con moglie et figliuoli al Turco si crede doversi dalla Porta create Vaivoda di Valacchia, ...”; Veress VII. 77-78. Nr. 65.

[29] Stoy 64.; Lásd mint ennek ellentmondó adatot: MOL R. 210. Tunyogi-Csapó gyűjtemény 1. csomó (Az anyag nem fólió, hanem palliumok szerint rendezett. Hivatkozni az anyag dátumára vagy a tartalmára tudok.) 1602. X. 23. Facheti Bekes István, Facset vára kapitányának levele Borbély Györgynek. Beszámol arról, hogy a tatár felpusztította a környéket, úgy, hogy nem maradt jobbágya, mert vagy levágták, vagy elrabolták őket. Kér legalább 6 tonna lőport. „... nem mennek egiebue, sem Lippara, sem Jenoere, mert ez mostani rablaskor zinten Kladouarol tert uißa egi Teorcok, ki megh izente az iobagimtul, valami olah attiafiaj Vadnak ide, hogi az Vezer megi paranczioltа uolna derekason, Varat ne zallananak, hanem kastjliokat pußticzianak es az feoldet mindenwt, cziak az oraiat nem tudiuk melj

A most ismertetett *telḫīṣ* némiképpen pontosítja Ibrahim Pecsevi leírását, aki némileg összekeveri az eseményeket. Szerinte Székely Mózes híveivel már 1601-1602 telén felkereste a Belgrádban telelő nagyvezírt, aki fel is ajánlotta, hogy segítségére siet. Mivel azonban Székesfehérvár még a keresztények kezén volt, ami a budai törökökre veszélyes lehetett, előbb ezt kellett visszafoglalni.[30] Tudjuk azonban, hogy ekkor még Báthori Zsigmond volt a fejedelem, aki valóban el akart utazni a nagyvezírhez Belgrádba, de mivel nőtt a Habsburgok részéről a katonai nyomás, lemondott a személyes találkozásról.[31] Az erről szóló híreket keverhette bele Pecsevi az elbeszélésébe.

A fentiek alapján úgy vélem, hogy Székely Mózes 1602. szeptember elején, vagy esetleg közvetlenül a találkozó után, augusztus 29-én megkapta a nagyvezírtől a kinevező iratot és a szükséges jelvényeket az erdélyi vajdaságra. Erre joga volt méltósága alapján, hiszen a szultáni tugrával ellátott üres lapra, ún. „bianco *fermān*"-ra bármilyen parancsot, illetve kinevezést ráírathatott a szultán nevében. Ebben az esetben a megerősítő levelet Magyarországon, a nagyvezír kancelláriáján állították ki. Erre utalna Jemiscsi Haszán nagyvezír egy korábbi *telḫīṣ*-en olvasható terve, hogy a szultán támogatásával Székelyt *uskūf* (janicsársüveg) és *sanǧaq* átadásával vajdává tegye.[32] Hasonló esetre pedig igen könnyű példát hozni: Bocskai Istvánt Lala Mehmed pasa nagyvezír nevezte ki a török birodalomban megszokott és a szultán neve alatt kiadott megerősítő irattal, a *berāt-i hümāyūn*nal erdélyi fejedelemmé és magyar királlyá 1604. november 5-14. között.[33]

Székely tehát már mint török részről megerősített uralkodó indult Jemiscsi Haszán pasával Erdély irányába. Amint Hammer-Purgstall többnyire török történetírók műveiből összeállított alábbi idézete is mutatja, a nagyvezír célja az erdélyi menekültek megsegítése és az ország visszafoglalása volt: „Székesfehérvár átadása után a nagyvezír Budánál átkelt a Dunán és a pesti mezőn táborozott, azzal a szándékkal, hogy innen Székely Mózesnek, aki Erdélyben felkelt Basta ellen, segítséget adjon. Az ellenség tábora Esztergommal szemben állt, és minden este kihallatszódott innen és Esztergomból az őrség Jézus és Allah kiáltása. A nagyvezír táborában hallották az ellenséges ágyúk dörgését. Kádizáde Ali pasa, a budai beglerbég és a nyolcvanéves budai bíró Habil Efendi a nagyvezír elé álltak, hogy nem tanácsos Erdély irányába elvonulni, miközben az ember hallja az ellenséges ágyúkat a táborban; a hírszerzők azt is kijelentették, hogy ellenséges haderő közeledik Buda ellen, azonban Gyümölcsárus (Yemišči = gyümölcsárus) Haszán nagyvezír egy keményfejű, makacs albán, kijelentette, hogy ez csak az ellenség hadicsele, hogy az erdélyi bevonulást megakadályozzák, azonban az fontos, hogy Székelyt támogassa, aki Lippát és Jenőt a fennhatósága alá adta. Felszedte a Pest alatti tábort és négy napon át öt nagy és száz tábori ágyúval Szolnok irányába vonult, átkelt a Tiszán, és az ötödik napon Szarvasnál táborozott.[34] Ide érkeztek a hírvivők azzal az újsággal, hogy az ellenség hajóhíd segítségével a Csepel-szigetre, majd onnan Pest elé vonult,

oraban raitunk leznek, az Vtan hogi it uoltanak, az keoreosbenis Jeneo fele Lugas taianis rablottak, Hanem kegyelmedet mint Vramat kerem az por nelkwl ha lehetseges es az eotuen gialogh zekel nelkwl ne hadigon kegyelmed, megis ha magam ki megiek Valahonnan lenne kit it helben haginom ..."

[30] Peçevī, İbrāhīm: Tārīḫ-i Peçevī. II. (kiadta: Derin, Fahri Ç. – Çabuk, Vahit) İstanbul, 19802. 244-245. (a továbbiakban: Peçevī); Karácson Imre: Török Történetírók. III. Budapest, 1916.166. (a továbbiakban: Karácson)

[31] Dávid-Fodor 289. Nr. 6.; Orhonlu 67.

[32] „... Bu cânibde olanlarun cümlesi mezbūrun Erdel'e voyvoda olmasını münâsib görmekle devletlü pâsişâhumun izni ile mezbūra Erdel voyvodalığı verilüp üsküf ve sancak tedârük olunacak üzeredür." Orhonlu Nr. 78.; Dávid-Fodor 291. Nr. 7.

[33] MOL Török iratok R. 315. Nr. 33.; magyar kiadásai: Hon és Külföld, 2. 1842. 91-92.; Szilágyi Sándor – Szilády Áron: Török Magyarkori Állam-okmánytár. I. Pest, 1868. 45-47.

[34] Isolano gróf adata szerint szeptember 22. körül érkezett a nagyvezír Budára, és szeptember végén indultak el Erdély felé. Gyula közelében érte őket utol a hír, hogy a keresztény csapatok bevették Pestet, és ostromolják Budát. Benda 680.

a várost bevette és most Budát ostromolja, amelyet a Bécsi és Vízikapu felőli oldalon erősen lő. Húszezer lovasnak, élükön Nuh béggel, az anatóliai beglerbéggel, azonnal megparancsolta, hogy a leggyorsabban induljanak, a nagyvezír pedig sietve visszatérve a negyedik napon már Pest előtt állt."[35] Ezt azonban ekkor nem sikerült visszafoglalni a keresztény csapatoktól, ezért Jemiscsi Haszán téli pihenőre vonult Belgrádba. A sikertelen kísérlet, hogy Erdélybe Habsburg-ellenes vajdát helyezzenek, nem kedvetlenítette el a török mellé menekült urakat. 1602-1603 telén folytatták szervezkedésüket, az előkészületeket a következő évi támadásra.

Az alábbiakban röviden arra a kérdésre kívánok kitérni, hogy milyen típusú kinevező levéllel kaphatta meg Székely Mózes az erdélyi vajdai címet. Erre a kérdésre azért nehéz egyértelmű választ adni, mert nem maradt fenn sem az eredeti irat, sem pedig valamilyen másolat vagy fordítás. Valószínűnek tűnik, hogy a nagyvezír részéről Székesfehérváron egy hasonló *berāt-i hümāyūn*t kaphatott, mint két évvel később Bocskai István.[36] Az oszmán diplomatikai gyakorlatnak megfelelően az erdélyi vajdai kinevezések utolsó aktusa az volt, amikor a szultán elküldött egy nagyúri szerződéslevelet is. Azt gondolhatnánk, hogy Székely Mózes rövid ideig tartó uralma alatt erre nem volt lehetőség. A források azonban azt igazolják, hogy valamikor 1603 tavaszán kézbesítették számára a nagyúri szerződéslevelet, az *'ahd-nāme-i hümāyūn*t is. Van olyan adat, amely szerint Székely személyesen ment Konstantinápolyba, hogy ezt a dokumentumot megszerezze.[37] Egy olasz nyelvű jelentés alapján úgy tűnik, hogy a fejedelemjelölt valóban volt a kérdéses időben az oszmán fővárosban.[38] Más adatok pedig arra utalnak, hogy valamivel 1603. április 15-e előtt, ha jól értelmezzük a szöveget, Hadzsi kethüdától Csakováron (Ciacova Romániában, Temesvártól délre) vette át Székely a kérdéses dokumentumot (*„müstakil mektubu"*).[39] Hogy ez a *müstaqill* szó pontosan hogyan értelmezhető, nem egészen világos. A szó jelentései közül az ide kapcsolhatók a következők: független, abszolút, különös, rendkívüli. Dávid Géza és Fodor Pál fordítása szerint „önálló[ságáról szóló?] levél", amit ők *'ahd-nāmé*nak értelmeztek.[40] Az eddigi kutatásaim során még egyszer előfordult a *„müstaqill"* szó, mégpedig Bocskai István megerősítő iratában: *„seni Erdel vilāyetine ḥākim ve Maǧār ṭāyifesine qrāl naṣb edüb müstaqill berāt-i hümāyūnum iḥsān olunduǧından ġayrı ebā vu eǧdādum zemānından berü Erdel ḥākimlerine iḥsān olunduǧı üzre saña 'alem-i šerīf ve sorǧūǧ ve iki mükemmel at ve bir ṭopuz ve esyāf-i fāṭiḥatu l-eknāfümden bir qabża qılıǧ ve ḫila'-i fāḫiremden iki ṣevb ḫil'at-i mūrişü l-behǧetüm erzānī qılınub* [Azonkívül, hogy Neked ajándékoztam a nagyúri rendkívüli (*müstaqill*) kinevező iratomat (*berāt-i hümāyūn*), ugyanúgy, ahogy az őseim és elődeim idején az erdélyi fejedelmeknek elküldték, most is Neked ajándékoztam egy nemes zászlót (*'alem-i šerīf*), egy toll-

[35] Hammer-Purgstall, Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. 322-323. Vesd össze: Peçevî II., 1980. 346.; Karácson 168.; Hasonlóan mondja el a fenti történetet Szolakzâde is, viszont részletesen tárgyalja, Ali budai pasa és Jemiscsi Haszán vitáját. Ebből kiderül, hogy a budai beglerbégnek jobb információja volt a keresztény csapatok létszámáról (80 ezer) és céljairól (Buda bevétele). Székely Mózest Báthori Zsigmond nemzetségéből származónak tudja. Solak-Zâde, Mehmed Hemdemî Çelebi: Sola-zâde tarihi. II. Kiadta: Çabuk, Vahid. Ankara, 1989. Kültür Bakanlığı Yayınları: 1089 Kaynak eserler dizisi: 34. 423-424.

[36] MOL török iratok. R. 15. Nr. 33. (1604. november 5-14.); Hon és Külföld, 2. 1842. 91-92.; TMÁOT I. 45-47.

[37] Szilágyi Sándor: Erdély rövid története tekintettel a mivelődésre. II. Pest, 1866. 35.

[38] Veress VII. 120. Nr. 98. „Zechel Moises è stato chiamato in Constantinopoli, et sono alcuni che temono della lui vita, per la stessa causa del Visir, che è per haver lasciata l'Ungheria Inferiore essendo un essercito nemico in campagna per venir a persuasion d'esso Moises a tentar l'impresa di Transilvania, e come l'haveva ben intesa se seguitava inanti."

[39] „... ba'dehu iki aded top Hacı Kethüda ile gönderilüp Çakova nâm mahalde Bektaş Paşa ile Şeykel Moriş'e buluşub müstakil mektūbun götürüb ol mektūb aynı ile gönderilmişdür." Orhonlu 98-99. Nr. 115.; Dávid-Fodor 456. Nr. 18.

[40] Orhonlu 98. Nr. 115.; Dávid-Fodor 456. Nr. 18 és a 129. lábjegyzet.

bokrétát (*sorġuğ*), két kiváló lovat (*iki mükemmel at*), egy buzogányt (*ţopuz*), győzedelmes szablyáim (*qılığ*) közül egyet és az én értékes kaftánjaim közül két díszruhát (*ḫıl'at*), amelyek gyönyörűséget szereznek.]"[41] Az idézetből látható, hogy ebben a második esetben nem önálló típusmegjelölésként, hanem a *berāt-i hümāyūn* jelzőjeként fordult elő ez a kifejezés. Mindezek alapján nem vagyok teljesen biztos abban, hogy a *telḫīṣ* szövege valóban Székely Mózes *'ahd-nāmé*-jának az átadásáról szól.

Hogy az említett Hadzsi kethüda hozta *'ahd-nāmét* vagy valaki más, a jelenlegi adatokból nem deríthető ki egyértelműen. Az azonban igen, hogy Székely Mózes rövid életű fejedelemsége idején rendelkezett egy szultáni szerződéslevéllel. Ez pedig azt mutatja, hogy beiktatások és kinevezések esetében a Porta visszatért a tizenötéves háború előtti gyakorlathoz, amely négy lépésből állt: egy jelentősebb portai méltóságot megbíztak a beiktató- (1), majd a kinevező- (2) és szerződéslevél (3) átadásával, míg valaki más a kinevezés jelvényeit (4) kézbesítette. A hatalmi jelvények érkezéséről szintén van adatunk. Ezek a következők voltak: kard, zászló és egy buzogány (topuz, ezt a régi magyar nyelvben „pálcának" fordították).[42] A szultáni szerződéslevél megérkezésekor az ekkor Magyarországon állomásozó Gázi Giráj kán is levelet írt az erdélyi rendeknek, hogy egységesen álljanak Székely mellé, akinek a szultán megadta a fejedelemséget és megígérte, hogy ő is segítséget küld a Habsburg-csapatok kiűzésére. Ha azonban a „német" mellé állnának a rendek, megfenyegette őket, hogy tűzzel és vassal pusztítja el Erdélyt.[43]

Annak ellenére, hogy nem rendelkezünk ebben az esetben még fordítással sem, a kinevezéskor átadott levél tartalmáról mégis fogalmat tudunk alkotni a róla fennmaradt utalásokból. A 17. században a magyar krónikások közül először Szamosközy István emlékezik meg arról a levélről, amelyet Székely Mózes a szultántól kapott, s az ő adatait Bethlen Farkas is megismétli. A levél tartalma a következő: Az erdélyiek fogadják el Székely Mózest és örüljenek, hogy nemzeti fejedelmük van, nem pedig idegen zsarnok. Inkább örüljenek a szabadságnak, minthogy a németek (értsd Habsburg-hatalom) alatt teljesen elpusztuljanak. Ha az erdélyiek készek erre, akkor megesküszik Mohamedre, Jézusra és a 124 ezer prófétára, a szülei lelkére, hogy megfeledkezik az eddigi sérelmeiről. Ha helyreáll a béke, akkor nem fogja megengedni, hogy az erdélyiek akarata ellenére tatárok vagy törökök oda telepedjenek. Megtartja őket abban a szabadságukban, amelyet Szülejmán szultán alatt élveztek. Elengedi az utóbbi nyolc év alatt be nem fizetett adót. Minden adótartozásukat (inkább ajándék P. S.), melyekkel mind neki, mind az őseinek és a pasáknak tartoznak, elengedi és további hat évre adómentességet ígér. A szultáni kincstárból fogja biztosítani az erdélyi hadi szükségletet, és segédcsapatokat nem kíván tőlük. Ha azonban ezeket nem fogadják el, gondoskodik róla, hogy Erdély az ott lévő Habsburg-katonasággal együtt elpusztuljon.[44]

---

41 MOL, Török iratok. R. 315. Nr. 33.

42 Várfalvi Nagy 685.

43 Várfalvi Nagy 659-661.

44 „Imperatoris litterae in hanc sententiam erant scriptae: uti Transiluani Mosem reciperent, fide et obsequio colerent. Mallent principem popularem et ex suo sibi sanguine procreatum, iure ac legibus dominantem in prouincia rerum summae praeesse, quam alienigenam tyrannum pro sua libidine prouinciales vexantem, atque omni genere cladis atterentem in ceruice sustinere. Mallent libertatem cum perpetuo otio et tranquilitate coniunctam amplecti, quam contientibus malis per Germanum illatis atque inferendis ad extrema omnia redigi. Huc si animum adjungerent Transyluani, mandatisque obsequerentur, jurare per sanctos Mahumethi manes, perque Jesum summum Christianorum prophetam, super quos esset gratia et auxilium dei; itemque per centum et viginti quatuor prophetarum millia, per denique parentis sui animam, quorum quies esset in paradiso, se omnem memoriam iniuriarum quaecumque hactenus inter se et Transyluanos intercessissent, sempiterna obliuione deleturum: statim ubi pacata fuerit prouincia, neminem hominem Turcam aut Tatarum invitis Transiluanis residere isthic passurum; omnia in pristinum statum et libertatem redacturum; ijs iuribus, ijsdemque legibus, quibus sub Solimano proauo suo, cuius memoria esset in benedictione, usi gauisique essent, in posterum quoque uti ac fruj permissurum; quidquid hoc octennio aerario Turcico

Meg kell emlékeznünk arról is, hogy két magyar történész egy másik dokumentumban látta a Székely Mózesnek adott kinevező levelet. Szilágyi Sándor kiadásában kétszer is megjelent (kis eltérésekkel) egy szultáni irat magyar fordítása, amiről Thúry József és Vajda Gyula azt hitte, hogy a Székely Mózesnek adott szultáni szerződéslevéllel azonos.[45] Tévedésüket az okozta, hogy a dokumentumok dátumából hiányzik az év, amit az egyik kiadásban Szilágyi 1603-ra tett, és csak a második megjelentetéskor javított 1604-re.[46] Az iratkiadás helyét mind a két esetben rosszul olvasta: *„Zilirinyi"* majd *„Zilniti"* áll a *Ziliuri* (Silivri[47]) helyett. (Ezt a hibát a kézirat alapján sikerült korrigálni.[48]) Bár említés történt ebben a szultáni levélben a Székely Mózesnek adott szerződéslevélre, de hivatkozásként arra, hogy a kiállításakor azt tekintették mintának. Ennek az iratnak valójában Bocskai István török kapcsolatainak a tárgyalásánál van fontos szerepe. Részletesebb elemzés nélkül csak annyit kívánok megjegyezni, hogy ez az a dokumentum, amelyben a szultán megengedte az erdélyi menekülteknek 1604 nyarának elején a szabad fejedelemválasztást.

Harminc évvel az események után Székely Mózes 1603-ban kapott szultáni szerződéslevele még egyszer fontos szerepet kapott. Szinte minden erdélyi krónikás megemlíti azt az esetet, hogy I. Rákóczi György fejedelemsége idején vele szemben trónkövetelőként lépett fel ifjabb Székely Mózes és az apjának hajdan adott szultáni *'ahd-nāme* alapján lépéseket tett a trón megszerzésére. Valamennyi forrás összefüggésbe hozza az ifjú Székely Mózes lépését az öreg Rákóczi György és Zólyomi Dávid ellenségeskedésével, amely az utóbbi részére később fej- és jószágvesztéssel és másfél évtizednyi fogsággal zárult. Rákóczi fejedelem szigorú levélben utasította Bornemissza Juditot, Kornis Ferenc özvegyét, hogy szolgáltassa ki Székely Mózes atyjának *„Teöreok Cziaszartol adott Athname levelet"*.[49] Hogy kézhez kapta-e a fejedelem a hőn áhított és számára veszélyesnek tűnő dokumentumot, nem tudjuk. Annyi azonban világosan kitűnik, hogy Rákóczi bizonyítékokat akart szerezni Székely Mózes ellen, akinek fej- és jószágvesztési pere Zólyomival együtt a levél kelte után néhány hétre megindult Gyulafehérváron.[50] A trónkövetelő sorsa szerencsétlenül alakult, hosszabb temesvári tartózkodás után útja Budára, majd onnan Isztambulba vezetett. Mint másoknak is, akik reménytelenül kísérelték meg a fejedelmi cím megszerzését, lakhelye a Héttorony lett, amely

debuissent, quod bellorum tempestate hactenus intermissum esset, ad extremum usque assem remissurum, atque condonaturum: omne tributum quod vel sibi et decessoribus, vel purpuratis, certis nominibus, atque tabulis debuissent, indulturum atque aboliturum. Quo vero majorem ejus clementiam atque liberalitatem Transyluani cum animo suo recognoscerent, non solum praeterita pollicitus est se non exacturum, sed etiam in futurum, quantum aerario aut fisco deberent, sexennio tenus condonaturum; imo ex sua ipsius quoque gaza quantumcumque usus belli Transyluanici poposcerit, liberaliter submistraturum. Vacationem ab omnibus oneribus bellicisque expeditionibus consessurum; pacem et tranquillitatem, quantam animis concipere possent indulturum. Si vero tam propensum ad salutem et incolumitatem eorum animum et beneuolentiam suam aspernarentur Transyluani, comminatus est fore, ut omni Turcarum et Tatarum immissa multitudine, ferro flammaque totam prouinciam exscissurus esset, nec interae quieturus, quoad per omnes belli clades una cum Germanis prouinciales ad extremam internecionem esset deleturus. Haec Mehemed Imperator ad Transyluanos." Szamosközy Stephanus: Hebdomadis VI. Liber VI. Szamosközy III. 115-116.; Bethlen V. 300- 301. és Várfalvi Nagy 658-659.

45 Thúry József: Bocskai István fölkelése. Századok, 33. 1899. 25. 3. lábjegyzet; Vajda Gyula: Erdélyország viszonya a portához és a római császárhoz mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korszakában 1540-1690. Kolozsvár, 1891. 99.

46 Szilágyi, Sándor: Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Pest, 1867. 227-229. MHHS. VIII.; TMÁOT I. 1868. 43-45.

47 Egy Isztambulhoz közel lévő város a Márvány-tenger partján.

48 A kézirat megtalálható: Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, LEO. 288a.

49 MOL P 1870 Rédey család (Kornis család) levéltára II. tétel fol.: 11. A dokumentumra Demény Lajos hívta fel a figyelmem, amit ezúton is nagyon köszönök.

50 Bethlen János: Erdély története 1626-1673. Budapest, 1993. 19. 28. lábjegyzet.

azonban inkább „aranykalitka" volt, mint valódi börtön. A szultáni udvar gondoskodott róla, mint bármikor előhúzható trónkövetelőről.[51]

A fejedelmi jelvények birtokában 1603 tavaszán török és tatár sereggel bevonult Székely Mózes Erdélybe és sikerült rövid időre megszereznie a hatalmat az ország felett. A Vitéz Mihály politikáját, a Habsburg-barátságot folytató havasalföldi vajda, Radu Şerban azonban betört Erdélybe, és Brassó mellett 1603. július 17-én vereséget mért az ellene felvonuló hadakra. A csata során elhunyt az erdélyi fejedelem is. Halála után a rendi ellenzék ismét török földre menekült. Már 1603. augusztus 29-én Széplaky Péter követ útján felvették a kapcsolatot a nagyvezírrel és azonnali segélyt kértek. A menekültek között azonban hatalmi rivalizálás alakult ki. Egyesek Szilvási Boldizsárt, mások Bethlen Gábort szerették volna vezetőnek (esetleg fejedelemnek) megválasztani.[52] A Porta is a szabad fejedelemválasztás mellett állt és erről egy *fermānt* állított ki.[53] Annak ellenére, hogy Szilvásit Ieremia Movilă moldvai vajda is támogatta,[54] mégis az ifjú Bethlen Gábort választották meg vezetőjüknek. Az sem tűnik lehetetlennek, hogy ha a menekültek között nem üti fel a fejét a rivalizálás, akkor már 1603-ban bevitték volna a törökök az új fejedelmet Erdélybe.

A tizenöt éves háború utolsó felvonásaként Bocskai István kísérli meg, hogy török támogatással szerezze meg az erdélyi uralmat. Próbálkozása sikerrel zárult, nemcsak a Báthoriak örökségé, hanem a töröktől még megkímélt Magyar Királyság jelentős része is a kezére jutott. Ha összevetjük a módszereket, amelyeket célja elérése érdekében követett, a tanulmányban fentebb olvasottakkal, azt is mondhatnánk, hogy minden nagyon hasonló koreográfia szerint történt. Talán nem is véletlen ez a sok összecsengés, hiszen Székely Mózes esetében mint a vajdajelöltet támogató fiatal nemes, Bocskai esetében pedig a temesvári emigráció vezéralakja és a leendő fejedelem tanácsadója, támogatója ugyanaz a Bethlen Gábor volt, aki 1613-ban a korábban jól begyakorlott módon magának szerezte meg a fejedelmi méltóságot.

Melléklet

A dokumentumok kiadásánál a betűhív átírást követtem. A magyar szövegben felbukkanó latin kifejezéseket a humanista helyesírás szerint zárójel nélkül oldottam fel. Ugyanígy jártam el a magyar nyelvű szövegekben felbukkanó rövidítésekkel. A *kegd, kgd* helyett *kegyelmed*; a *Ngod*, *Nagd*, *Ngnak* stb. alakjai helyett mai helyesírással a *Nagyságod* megfelelő alakját használtam. Ahol nyomdatechnikailag könnyen kivitelezhető volt, ott a korban használt betűtípusokat megkíséreltem az átírásban is visszaadni. Erre a w feletti két pont esetében nem volt lehetőségem. A w a szövegben a *v* mellett *o, u, ö, ü* hangokat is jelenthet. Az első dokumentumnál alkalmaztam a dőlt vonalat a címzés szövegének az elválasztására. Ennek az az oka, hogy a levél felbontásakor a nagyvezír magyar írnoka feltépte a levelet lezáró cédulát – amin címzés szerepelt, és aminek a feladata az irat lezárása volt –, s így az összetartozó részek egymástól távolra kerültek. A jobb érthetőség érdekében a szöveget értelem szerint mondatokra tagoltam, s csak ebben az esetben tértem el szükséges helyeken az eredeti kis- és nagybetű használatától.

---

[51] Szalárdi János: Szalárdi János siralmas magyar krónikája. Szerkesztette: Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 147. Kemény János: Kemény János önéletírása. Szerkesztette: V. Windisch Éva. Budapest, 1986. 141-143.; Georg Kraus: Erdélyi Krónika 1608-1665. Budapest, 1994. 145.

[52] Kazinczy Gábor: Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592-1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594-1613 Bíró Sámuel folytatásával. Pest, 1863. 162-163.

[53] Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. V. Budapest, 1879. 54-55. Magyar Történelmi Tár, XI. 162.

[54] Veress VII. 146. Nr. 125.

MOL. P. 663. Telcki család marosvásárhelyi levéltára 1. csomó fol.: 135-136.v.

Külső címzés: *Adassegh ez leuel Az Ha/talmas es Gieoz/hetetlen Teoreok Cziazarnak /Fw Vezer Passaianak Hason /Passanak, ennekem mindenkor /Nagjsagos es Kegielmes Vram/nak kezeben*

Nagisagos es ennekem mindenkor Jo Akaro kegielmes vram, Az en eletemben valo Hiw Zolgalatomat Jrom Nagyságodnak mint Kegielmes vramnak.

*Hizem Hogj Jmmaron Erti Nagisagod, Hogj mi Allapatban vagion az mi Orzagunk dolga. Az melj vrwnk vala, az * el Hagjuan bennwnkett Pragaba ment fel. Az en dolgomat penigh, Az mi nezi, en Az mire elegh voltam, Az Hatalmas cziazarnak Jgiekeztem Hiuen zolgalni. Azalis megh bizonitottam, hogj Az Nemetekben Sokat le vagtam vellek megh uiuan, cziak keuesed magamal. Akor penigh mikor megh uittam vellek, Cziakj Istuan es Barcziaÿ Andras uellem volt. Basta Giorgiel, melj Harczion vgian elÿs vezett Barcziaj Andras seb miat. Mint Hogi penigh Erti Nagyságod Az zerencze mint zolgalt, en Az Hatalmas Czazarhoz valo Hwseghez Tartuan magamat, Sok zep Jozagomat el Hattam, mind penigh varaimat Az kik voltak. Az Nagisagod leuelere es Hiuatalliara Jde Jeottem Teomeos varra, Bektes Passahoz eő Nagyságahoz, egi nehani Baratimal Egiwt. Most It vagiok Az Hatalmas cziazar viteziuel Egiwtt. Montam volt Az Taualj eztendeoben Bektes Passanak eő Nagyságanak, Hogj Ha zinte Az Nemetek el birnak Erdeltis, De en soha nem vrallom eokett, Hanem Jnkab az Hatalmas Cziazar orzagaba Jeoueok. Azert Jm Aztis megh Telliesittettem. Ertem hogi Nagyságodnak Bektes Passa vram eő Nagysága megh monta volt Akori zomat. Aztis ertem, hogi Nagyságod minden Joual Aianlotta ennekem magat, Melj Nagyságod kegielmes Jo Akarattiat minden oraban varom. Keremis Nagyságodat, hogi Nagyságod ne Halazza, Hanem mutassa megh Nagyságod Az en Hozzam valo Nagyságod kegielmes Jo Akarattiat, mennel Hamareb lehett. Azonis kerem Nagyságodat, Hogj Nagisagod kegielmes Jo Akarattiahol Tobiczie megh Az Jtt valo Hadat, Hogj Lehessunk elegsegesek, es verhesswk kj az Nemetekett Erdeljbeol. Ha Nagyságod kegielmessegebeol en Ream bizza az Erdelj vaÿdasagott, Tellies Eletemben megh zolgalom Az Hatalmas Cziazarnak, es Te Nagyságodnak. Fogadom penigh az en Jgaz Hitemre lelkemre, Hogj az Hatalmas cziazarhoz valo Hiwsgemet megh tartom, es Holtigh zolgalok Nagisaghtoknak Az en Hivsegem zerent.[135.v.] Nagjsagodat pedigh kerem, hogj kwldgieon Nagyságod paranczioLatot Ezekreol Ennekem, es Az Erdelj feo feo embereknekis Jrion Nagisagod, es paranczioLLionis, Hogi mindenekben Fogaggiak zomat. PoranczioLLion Nagyságod Bektes Passa vramnak eő Nagjsaganakis, Hogj mihelt Az Had el Giwl, Jndullion eő Nagjsaga velwnk Egietemben Erdeljben Az Nemetekre. Mert nem Jo Nagyságos vram az kesedelmessegh, mint hogj Az orzagis mégh megh nem eskwt Az Nemeteknek. Hadban sem meri Hiuattni eoket, mert fel Teolleok. Ennekem Jzent mostis sok Fw ember, kernek Jstenert, hogj viselliek Gondot Reaÿok. Jzentek, hogj mostis Tizta zwuel vadnak Az Hatalmas Cziazarhoz. Az nemethez, mint hogj ketelenek zinnel zep zott Adnak. Touaba vogion Egj varamis Lippa mellett Soljmos new, kj olj Helien vagion, Hogj Lipanak mind varaban es varosaban be leohetnek beleolle. Vadnakis penigh Jo falkoniok, es Tarazkok benne, por Goliobis elegh. Az melj varat ennekem Adot vala Jozagostol, Sigmond Feiedelem Tizen negj Ezer forintert ada Aztis Bek[t]as Passa vramal eő Nagjsagaual zoluan, Az Hatalmas cziazar kezebe bocziatam, es eotuen Teoreok puskast kwltem ma bele, Hogj Egiwt legienek az en zolgaimmal. Jmmar Jsten segitsegeuel beleis mentek mind elesestől. Hazam nepeis benne volt, aztis Jde Teomeos varra Hozzattam ma, Jt vadnak. Annakokaert En Jstenert keonieorgeok Nagyságodnak, hogj Nagyságod az en (!) Nagyságodhoz valo Hivsegemet megh tekintuen, Jt Az duna mellett vagj zendereot vagi mast Bocziasson kezemhez, hogj kiben migh Jsten Agia, hogj Erdeljbe mehetek, legien Hazam nepe Felesegem es Giermekem. Aztis mikor Jsten Erdelt kezwnkben Agia, en Nagyságod Altal Esmet az Hatalmas Cziazar kezebe Bocziatom. Jrion Nagyságod az Hauaselfőldj es moldouaÿ vaÿdanakis, Hogj Egik Fwkeppen azkett Orzaghbelj Haddal Jwjeon segitsegunkre. Jrion Nagyságod az Erdelj fw fw embereknekis biztato leueleket. Jrion Nagyságod Az Nagisagos Bektes Passanakis es Az Teob*

Passagnakis, Bekeknekis, hogj legienek zorgalmatosok az mi zegeni orzagunknak Gonduiseleseben. [136.r.] En kerem vgian Az Jstenert Nagyságodatt, hogj ennekem Nagyságod legien Jo kegielmes vram Nagyságod, mert Giakorta nem kwldhetek Nagisagodhoz, mint hogi Nagjsagod mezze vagion. Az Hadakozasnak Ideie penigh maÿd el Telik. Zoualis Jzentem Nagyságodnak az zolgamtol. Nagyságod Higie megh zauat. Erre felette kerem Nagyságodatt, hogj kwlgieon penzt Nagságod, Bator Bektes Passa vram eo Nagysága kezehez, Hogÿ legien miuel Fizetnwnk, mert az katonak Hizem, hogi en mellem mingiart el Jeonek. Jsten Tarczia megh Nagjsagodat Jo egessegben sok Eztendeigh. Agion Isten Nagisagodnak ez mostan vtabannis Jo zerencziet. Jrattam Teomeos varat Huzadik napian Agustusnak Anno Domini 1602

Nagjsagodnak

Zolgal

Zekelj Moÿses manu propria

*kihúzva: *elj*

MOL. P. 1870 Rédey család (Kornis család) II. tétel fol.: 11.

Külső címzés: *Generosae domine Judith Bornemiszsza generosi quondam Francisci Kornis de Homorod Szent Pal relictae viduae etc. fideli nobis gratae.*

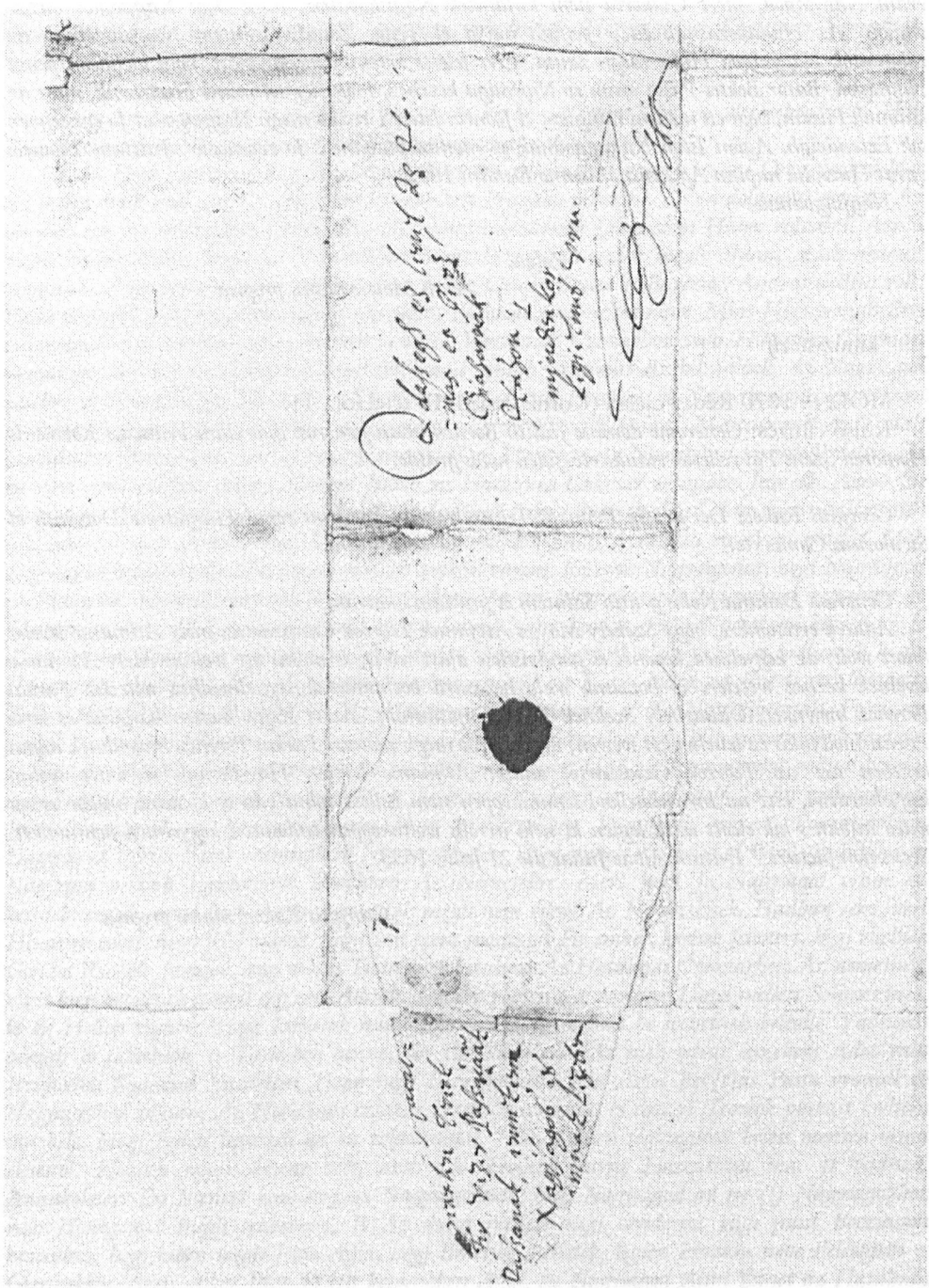
Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transsilvaniae Partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc.

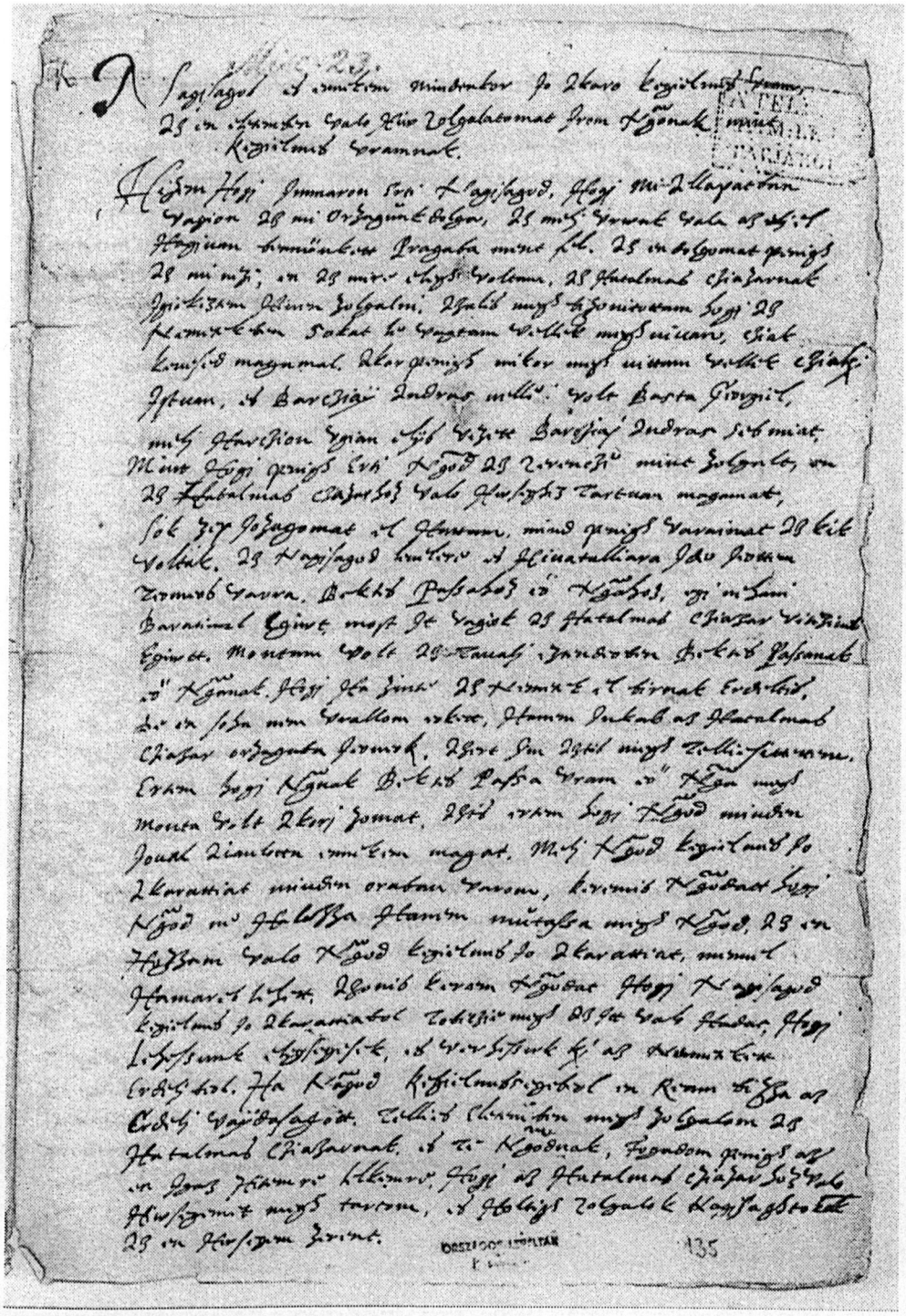
Generosa Domina Nobis gratia Salutem et gratiam Nostram;

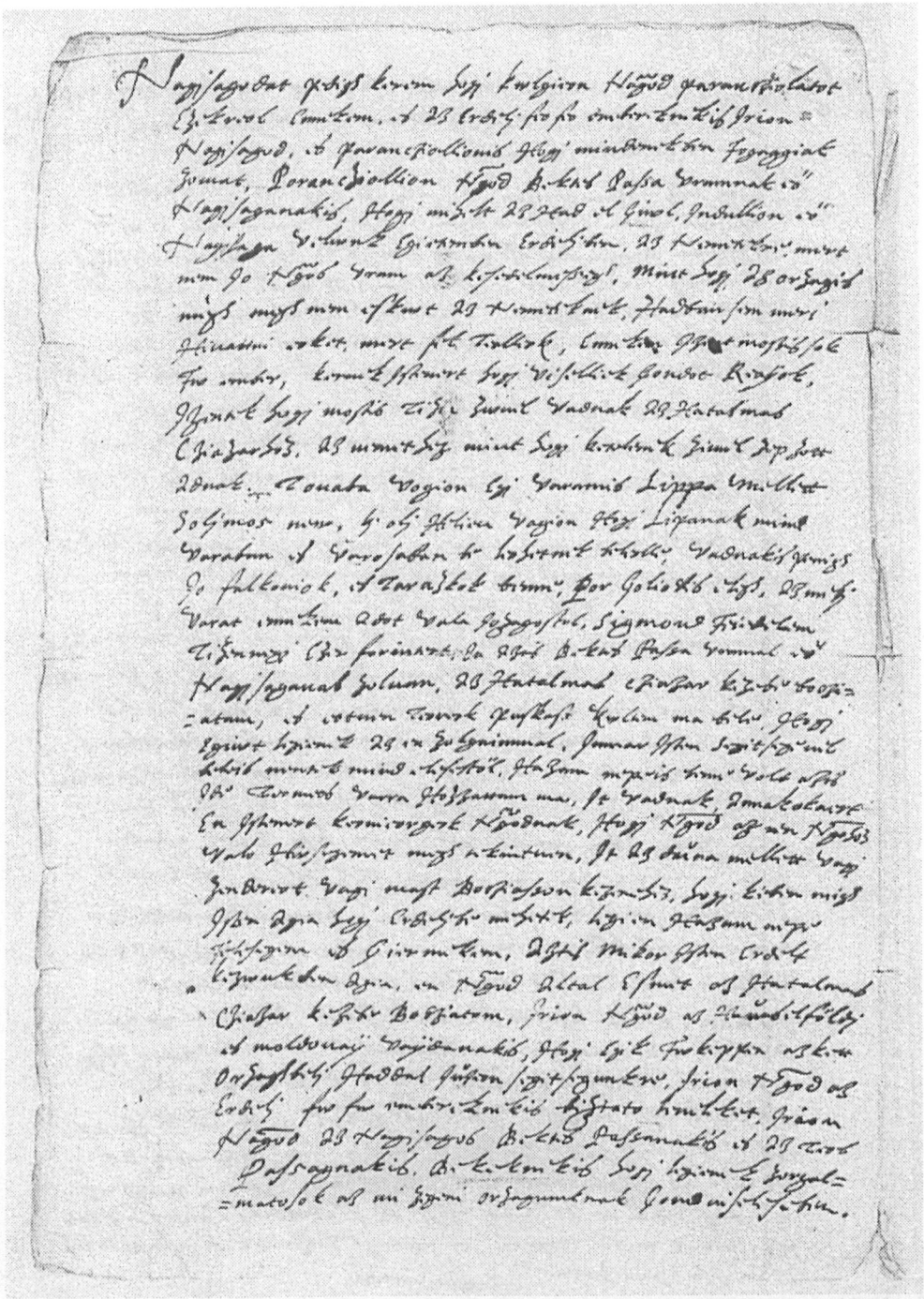
Adatek erteswnkre, hogÿ Szekelÿ Moÿses Attÿanak Teöreök Cziaszar az melÿ Athname levelet adott wolt, az kegyelmed kezenel es gondviselese alatt woltt, es mostis ott wolna. Melÿ Athname levelnek kezhez wetelere es hozzank walo hozasara bochiatottuk kegyelmedhez witezleö Farkas Ferencz hwwnket, Uduarhelÿ Szeknek Wice Capitanniat. Azert Kegyelmessen hadgiuk es serió Paranchiollÿukis ez leuelwnket wewen, mingiarast megh neuezet Farkas Ferencz hiwwnknek adgia kezeben azt az Teöreök Cziaszartol adatot Athname levelet. Ha Penigh el witte wolna kegyelmedtwl, kitt mi hirwnknelkwl semmikeppen nem kellett volna oda es ki adni, mikor es mi wdeö tajban s kik eleött adta legien ki neki arrolis woltakeppen tudositson kegyelmed bennwnket. Secus non facturi.[55] *Datum Albae Juliae die 21 Julii. 1633.*

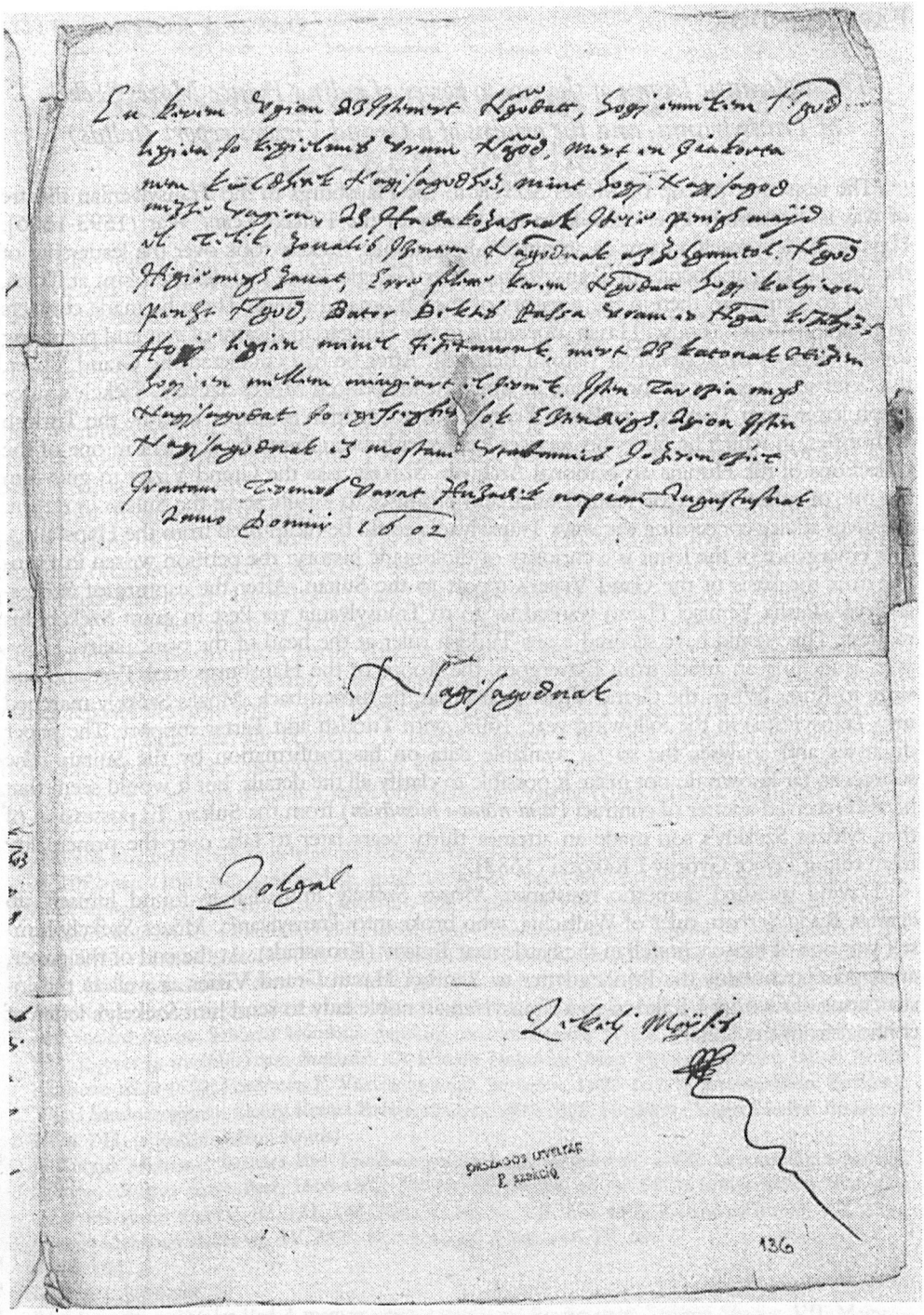
Georgius Rakocj manu propria

[55] Másképpen ne cselekedj!

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
E. szekció

PAPP, SÁNDOR

The diplomatic lessons of the rise to power of ruling Prince Mózes Székely of Transylvania, and the origins of a Grand Vizier's report (telḫīs)

The resistance put up by Mózes Székely to the Hapsburgs in the Transylvanian theatre of war is a relatively brief episode in the history of the Fifteen Years' War (1593-1606). Having made himself a name as an outstanding soldier, Székely took over the leadership of the pro-Turkish aristocrats in Transylvania. After Giorgio Basta had defeated him at Tövis, he fled to Temesvár, then in the territory of the Ottoman Empire. There he made contacts with Grand Vizier Yemişçi Hasan, operating in the Hungarian theatre of war and preparing for the siege of Székesfehérvár (İstolni Belgrad). After he had contacted the Grand Vizier, the latter sent a report to the Sultan, in which he introduced Mózes Székely. Székely's autograph letter from Temesvár to Pasha Yemişçi Hasan, written on paper used by the Turkish authorities, in which he offers his services has recently been found by accident in one of the collections of the Hungarian National Archives. Székely asks the Grand Vizier to give him the title of ruling Prince of Transylvania, and promises to loyally serve the Sultan in return. He gives advice concerning the ways Transylvania could be recaptured from the Hapsburgs. The emergence of the letter is a curiosity of diplomatic history: the petition writen in Hungarian is the basis of the Gand Vizier's report to the Sultan. After the capture of Székesfehérvár, Pasha Yemişçi Hasan wanted to go to Transylvania via Pest to grant Székely his request. This would have secured a pro-Turkish ruler at the head of the principality. However, launching an attack from Esztergom, the troops of the Hapsburgs took Pest and laid siege to Buda. When the Grand Vizier heard that, he turned back. Mózes Székely marched into Transylvania in the following year, 1603, with Turkish and Tartar support. The paper discusses and analyses the so far available data on his confirmation by the Sultan. The sources so far known do not make it possible to clarify all the details, but it would seem that he also received a letter of contract (*'ahd-nāme-i hümāyūn*) from the Sultan. In possession of that, Mózes Székely's son made an attempt thirty years later to take over the principality from ruling Prince György I Rákóczi (1633).

Having quashed domestic resistance, Mózes Székely immediately found himself up against Radu Şerban, ruler of Wallachia, who broke into Transylvania. Mózes Székely himself was one of those who fell in the battle near Braşov (Kronstadt). At the end of the paper, an appendix contains the Prince's letter to Yemişçi Hasan Grand Vizier as well as the instructions of György I Rákóczi to a Transylvanian noble lady to send him Székely's letter of contract from the Sultan.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez

A jelen írásban Kücsük (Küçük) Mehmed pasa kevéssé ismert magyarországi tevékenységét vizsgálom, mivel ezzel kapcsolatban több tévedés is előfordul a történeti irodalomban.[1] Cáfolni igyekszem azt a közkeletű hiedelmet, hogy magyarországi pályafutása nagyszőllősi győzelmétől zsarnócai vereségéig tartott, illetőleg azt is, hogy legkésőbb 1667-ben elkerült Magyarországról. A Kücsük ragadványnévvel kis termetére utaltak, amellyel megkülönböztethető a többi Mehmed nevet viselő pasától. A Mehmed személynévvel (Mohamed, Mehemet, Memhet, Mehmet), s főleg az önállóan is használt Kücsük ragadványnévvel kapcsolatban számtalan variánssal találkozunk a forrásokban: Kucsuk, Kutsuk, Kucsug, Kutziak, Kücsök, Kucsok, Kucsik stb.[2]

Kücsük Mehmed magyarországi tevékenysége kötődik az Oszmán Birodalom megerősödését jelentő Köprülü-korszakhoz. Ennek elején Köprülü Mehmed nagyvezír háborút indított az önállósodó vazallus Erdélyi Fejedelemség, illetve II. Rákóczi György és Kemény János fejedelmek ellen (1658-1662), majd fia, Köprülü Ahmed nagyvezír a Habsburg Birodalommal, I. Lipót császárral szemben vezetett hadjáratokat Magyarországra (1663-1664). Nem tudjuk, pontosan mikor került Kücsük Mehmed Magyarországra. Bethlen János erdélyi történetíró tudósítása szerint a pasa „gyermekkorától fogva rabló, majd az ázsiai törökellenes felkelés vezetője volt."[3] Egy álláspont szerint korábban az anatóliai vilájethez tartozó magnisai szandzsák élén állt bégként.[4] A Hódoltságban a Köprülü Mehmed nagyvezír által 1658. szeptember 2-án visszafoglalt Jenő élére került. A magyar történeti irodalomban felbukkanó téves vélekedés szerint a jenői bég tisztségét viselte volna Kücsük Mehmed.[5] Helyt-

---

1 „Kücsük Mehmed Manisza helytartója [szandzsákbég – T. S. L] volt, később hadi szolgálatot látott el és 1072-ben (1661-62) Jenő védője, majd 1074-ben (1663-64) Várad beglerbégje, ezután pedig ruméliai beglerbég lett, 1078-ban (1667-68) hősi halált halt", vö. Süreyya, Mehmed: Sicilli-i osmani. Osmanli ünlüleri. IV. Istanbul, 1996. 1062. (a továbbiakban: Sicilli-i osmani IV.) Az adatért Papp Sándornak mondok köszönetet. A mű kritikájára lásd Dávid Géza: Török közigazgatás Magyarországon. Akadémiai doktori disszertáció. (MTAK) Budapest, 1995. 4. (a továbbiakban: Dávid 1995.) A fenti hiányos, téves életrajzot a munka jóval korábbi kiadásából átvette Szakály Ferenc jegyzetében, lásd Szalárdi János: Siralmas krónikája. Sajtó alá rendezte Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 760. oldal 533. jegyzet (a továbbiakban: Szalárdi). Őt követte Jankovics József jegyzete, Bethlen János: Erdély története 1629-1673. Fordította P. Vásárhelyi Judit. Budapest, 1993. 657. (a továbbiakban: Bethlen); Vogel Sándor jegyzete, Georg Kraus: Erdélyi krónika 1608-1655. Fordította Vogel Sándor. Budapest, 1994. 742. (a továbbiakban: Kraus)

2 A Kucsuk Mehemet formára lásd Török-magyarkori államokmánytár. I-VII. Szerkesztette: Szilágyi Sándor – Szilády Áron. Pest, 1868-1872. IV. 13, 16, 20, 24, 48, 57-58. (a továbbiakban: TMÁO); a Kucsuk alakra lásd IV. 82, 131, 143-144., V. 18, 24, VII. 443-444.; Kutsuk alakra vö. VII. 339.; Kücsök Mehemet alakra vö. IV. 342.; Kucsik Memhet alakra vö. IV. 69.

3 Bethlen 111.

4 Lásd az 1. jegyzetet.

5 Bégként való említésére lásd A magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor. VII. Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657-1711). Írta Acsády Ignácz. Budapest, 1898. 117. (a továbbiakban: MNT VII.); Doberdói Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. 16. rész. (1630-1682). Budapest, 1940. 171. (a továbbiakban: Bánlaky 1940); Makkai László: Erdély története. Budapest, 1944. 401.; Magyarország története 1526-1790. Egyetemi tankönyv. Szerkesztette: H. Balázs Éva és Makkai László. Írta Makkai László. Budapest, 1972.[2] 210.; Magyarország hadtörté-

álló álláspont szerint pasa, illetve beglerbég volt.[6] Az utóbbi álláspontot támasztja alá Evlia Cselebi tudósítása, aki megemlíti, hogy szultáni rendeletet adtak ki, amelynek értelmében a temesvári beglerbégnek az újonnan elfoglalt Jenőn kell székhelyét tartania.[7] Ennélfogva a temesvári vilájet élére kinevezett tisztségviselőt a jenői (jenei) beglerbég címmel illethetjük, jóllehet egyértelműen ugyanarról a vilájetről van szó, csak székhelyét helyezték át ideiglenesen, 1658-tól Jenőre.[8] Kösze Ali temesvári pasát, az Erdély elleni 1659-1661 közti hadjáratok fővezérét már 1659. március 12-i levelében jenei pasának titulálta Barcsay Ákos erdélyi fejedelem.[9] Őt követően Hüszein, majd Kücsük Mehmed általában Jenő „fő gondviselőjének" tüntették fel magukat, s a hozzájuk érkező levelekben jenei beglerbégnek címezték őket.[10] Az új székhellyel szembeni húzódozás is tapasztalható volt, hiszen a temesvári vilájet defterdárját fel kellett szólítani arra, hogy költözzék Temesvárról Jenőre.[11] Az újonnan elfoglalt Jenőt feltehetően stratégiai okból léptették elő tartományi székhellyé, mivel közelebb volt a „lázadó" Erdélyhez.

Kérdés az, hogy mikor kaphatta Kücsük Mehmed a jenői beglerbégi tisztséget. 1661. szeptember 26 – október 5-i rendelet szerint a kanizsai ejáletet adományozták neki, s fel is szólították az akkori kanizsai pasát, Schráb Mehmedet, hogy az új beglerbéget várja be, s utána menjen a kisázsiai Aydin szandzsákba.[12] E kinevezésből semmi sem lett, hiszen még 1662. március 12-21-i rendelet is kanizsai pasaként említi Schráb Mehmedet, akinek az új pasa megérkezéséig kell helyén maradnia.[13] A kanizsai pasának kiszemelt Kücsük Mehmed más megbízatást kapott, a jenői beglerbégi posztot nyerte el. Hüszein pasa, a korábbi jenei beglerbég Váradra került. Az első váradi pasa, Szinán 1660 szeptemberétől töltötte be

nete I-II. Főszerkesztő Liptai Ervin. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerkesztette: Borus József. Írta: Nagy László. Budapest, 1984. 283. (a továbbiakban: MH); Szalárdi 760. oldal 553. jegyzet; Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440-1711. Magyarok Európában II. Budapest, 1990. 273.; Magyarország történeti kronológiája I-IV. Főszerkesztő Benda Kálmán. II. 1526-1848. Szerkesztette: Péter Katalin, Somogyi Éva. Írta: Péter Katalin. Budapest, 1982. 481-482. (a továbbiakban: MTK)

6 Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika II. Budapest, 1897. 207. (a továbbiakban: Rónai Horváth 1897.); R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Budapest, 1984. 25. (a továbbiakban: Várkonyi 1984.); R. Várkonyi Ágnes, in: Erdély története három kötetben. II. (1606-1867). Budapest, 1988.[3] 790.; Magyarország története tíz kötetben. III/1-2. 1526-1686. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. Szerkesztette: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1984. III/2. 1091. (a továbbiakban: MT) – a kronológiai részben ugyanakkor (írta: Péter Katalin) jenei bégként szerepel, III/2. 1722.

7 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Fordította Karácson Imre. Budapest, 1985.[2] 44. (a továbbiakban: Evlia Cselebi 1985)

8 Kettős központú vagy változó székhelyű vilájetnek nevezi Dávid 1995. 167.; lásd még Fodor Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerkesztette: Lengvári István. Pécs, 1996. 196. (a továbbiakban: Fodor 1996.); a legújabban lásd Tóth Sándor László: Vilájetek a Hódoltságban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, CIX. (1999.) 73-74. (a továbbiakban: Tóth, AUSz 1999.)

9 TMÁO III. 451. (CCXLII. sz. Barcsay Ákos 1659. március 14-i levele Köprülü Mehmed nagyvezírhez.)

10 Hüszein pasa jenői bejlerbejhez küldött 1660. december 24. – 1661. január 1. közti rendeletre lásd Fekete Lajos: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. In: Fekete Lajos: A Hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Budapest Oriental Reprints. Series A 6. Szerkesztette: Dávid Géza. Budapest, 1993. 220. (12. sz.) (a továbbiakban: Fekete 1993.); Kücsük Mehmed pasa jenői bejlerbejhez küldött 1662. február 1-10. közti rendeletre lásd Fekete 1993. 227. (37. sz.); ugyanakkor Kücsük Mehmed 1662. június 11-i, Kemény Simonhoz írt levelében Temesvár beglerbégjének és Borosjenő vára főbasájának nevezte magát, lásd Régi magyar levelestár (XVI-XVII. század) I-II. Válogatta Hargittay Emil. Budapest, 1981. II. 318-319. (210. sz.)

11 Fekete 1993. 228-229. (41. sz. 1662. március 2-11. rendelet)

12 Fekete 1993. 225. (27. sz.)

13 Fekete 1993. 229. (42. sz.)

a váradi beglerbég tisztségét.[14] Szinán váradi pasához még 1661. augusztus 27., szeptember 6-a között rendeletet intéztek.[15] Több mint egy hónappal később, 1661. október 6-15 között kelt, a váradi beglerbéghez intézett iratban már néhaiként említették Szinánt.[16] Hüszein pasát októberben vagy később helyezhették át Jenőről Váradra, s az ő helyére került a szeptember végén, október elején még Kanizsára kinevezett Kücsük pasa. Ennek megfelelően 1661. decemberi levelekben Hüszein váradi, Kücsük Mehmed pedig jenei pasaként szerepel.[17] A kistermetű török vezér előzőleg érdemeket szerezhetett az 1661. évi hadjáratban. Evlia Cselebi szerint Kösze Ali pasa szerdár a Dunántúlon támadó királyi csapatok ellen küldte Kücsük Mehmedet, aki eredményesen tevékenykedett.[18] Talán az erdélyi fejleményekkel magyarázható, hogy Kanizsa helyett Jenő vilájetjének élére helyezték. A Temesvárra, téli szállásra vonuló Ali pasa az általa kreált új erdélyi fejedelem, Apafi Mihály védelme érdekében Kücsük Mehmedet nevezte ki az Erdélyben levő török csapatok fővezérévé.

Hamarosan alkalma nyílt a jenei beglerbégnek, hogy kitüntesse magát. Az oszmán fősereg távozása után a Királyi Magyarországra húzódó Kemény János fejedelem 1662 elején támadásra szánta el magát Apafi ellen, aki Szászföldön tartózkodott. Apafi Medgyesről a jobban védhető Segesvárra hátrált, s segítséget kért a töröktől. A Temesváron levő Ali pasa parancsára Kücsük Mehmed vonult csapataival a török vazallus fejedelem segítségére. Kemény nem tudta megakadályozni ellenfelei egyesülését, s a Magyarországra való visszavonulást fontolgatta. Kücsük Mehmed gyors támadást intézett a (Szász)Nagyszőllős falunál táborozó Kemény serege ellen. A *nagyszőllősi csatára 1662. január 23-án* került sor. Kücsük Mehmed csapatainak létszáma a források szerint nem haladta meg a 2-3 ezer főt.[19] Kemény hada ennél nagyobb lehetett, jóllehet korábban élelemszerzésre küldte el csapatai jelentős részét.[20] Bár Kücsük meglepetésszerűen akart rajtaütni völgyben táborozó ellenfelén, Kemény hadrendbe tudta állítani seregét, azonban a terepviszonyok nem kedveztek neki. Serege jobb szárnyán, egy erdő közvetlen közelében Radák Imre állt 600 gyalogossal. Az elhelyezkedésből következően e csapatrész nem tudott beavatkozni az összecsapásba. Kemény hada centrumában az Ebeni István vezette magyar lovasok, továbbá német gyalogosok foglaltak helyet. A balszárny egy szőlőskert közelében helyezkedett el, itt horvát és német csapatok kaptak helyet. Kücsük Mehmed gyors lovasrohamot indított. Az általa vezetett erős csapattal Kemény János centruma ellen támadott, míg fiát más csapattal az ellenséges balszárny ellen küldte. A török jobbszárny vereséget szenvedett a német és horvát csapatoktól. A csata középen dőlt el, Kücsük lovasrohama átütő erejű volt, megfutamította ellenfelét. A menekülés során esett el Kemény János fejedelem is.[21] A rövid ideig tartó csatában Kraus krónikája szerint mindössze 14 török esett el, míg Kemény hadának veszteségét is csak körülbelül 500 főre tette.[22] A nagyszőllősi győzelemmel Kücsük Mehmed nagy érdemeket szerzett Apafi

---

[14] Vö. Dávid 1995. 337.

[15] Fekete 1993. 224. (25. sz.)

[16] Fekete 1993. 225. (29. sz.)

[17] Hüszein váradi pasa 1661. december 2-i levelére lásd TMÁO IV. 12-13. (III. sz.); Kücsük Mehmed jenői pasa 1662. december 25-i levelére lásd TMÁO 13-14. (IV. sz.); Szári Hüszeint csak 1662. március 2-ától számítja (vö. TMÁO VII. 412. XXVI. sz.) váradi pasának: Dávid 1995. 338.

[18] Evlia Cselebi 1985. 167-168, 171-172.

[19] 2 ezer főre lásd Bethlen 111., 113.; Cserei Mihály: Erdély históriája (1661-1711). Sajtó alá rendezte Bánkúti Imre. Budapest, 1983. 51. (a továbbiakban: Cserei); 3 ezer főre lásd Kraus 498.; némileg túlozva 6 ezer főt említett Evlia Cselebi 1985. 164-165.

[20] 9 ezer főre tette Kemény seregét Kraus 498.; Cserei szerint öt annyian voltak mint a törökök, lásd Cserei 52.; arra, hogy Kemény seregének egy része „szakmányra lévén" távol volt, lásd Szalárdi 670.

[21] A csata leírására lásd Bethlen 113-114.; ezzel egyezően Kraus 496-498.; lásd még Cserei 52-54.; Szalárdi 670.; Evlia Cselebi 1985. 164.; a szakirodalomban lásd MNT VII. 118-119.; Bánlaky 1940. 171-172.

[22] Kraus 497.

fejedelemségének biztosításában. 1662. augusztusi levelében a dévai őrséget Apafi fejedelemnek való behódolásra felszólító levelében utalt arra, hogy Ali pasa őt küldte a „hatalmas, győzhetetlen császárnak fényes hadainak seregeivel az Erdélyben kóborló, pusztító Kemény János, és vélle levőknek megh büntetésekre". Megemlíti, hogy „az elmult napokban ... az fényes Portához valo engedetlenségeknek érdemlett jutalmokotis el vötték; mert hatalmas győzhetetlen császárunk fényes hadainak fegyverek élére hányattak."[23] A győzelem gazdag zsákmányhoz és hírnévhez juttatta Kücsük pasát, jóllehet a Porta nem léptette elő, csak egy kaftánt kapott elismerésül a Kemény János elleni harcban teljesített szolgálataiért, s meghagyták neki, hogy Erdély és az új király [ti. Apafi – T. S. L.] védelmezésében továbbra is serénykedjék.[24]

Kücsük Mehmed a következő másfél évben Erdélyben tevékenykedett. Fő feladata Apafi helyzetének megerősítése volt. Ennek érdekében a Montecuccoli 1661. évi hadjárata során az erdélyi várakban (Bethlen, Kővár, Kolozsvár, Székelyhíd, Szamosújvár) hagyott német őrségek eltávolítására, illetőleg e várak elfoglalására kapott parancsot Ali pasa fővezértől. Előbb Kücsük pasa Szamosújvár ellen vonult, de azt nem tudta bevenni. Ezután Kolozsvárt támadta meg Apafival együtt, a város ostromát 1662. április 23-án kezdték meg, de ez sem járt sikerrel, sőt a város felmentésére küldött Schnejdau tábornok hadának megérkezése miatt vissza kellett vonulnia Mehmed pasának.[25] A jenei beglerbég erdélyi működése során egyetlen várat sem tudott visszavenni, de a német őrségek a zsoldfizetés elmaradása, elszigeteltségük miatt 1664 folyamán sorra átadták a kezükön levő várakat Apafi fejedelemnek. Az erdélyiek panaszkodtak Kücsük túlkapásai miatt, főleg 1662-1663 telén okozott károkat a Szászmedgyesen, majd Segesváron telelő pasa, aki nagy élelmiszeradót vetett ki a lakosságra, ezenkívül pénzadót is kivasalt belőlük.[26] Apafi fejedelem és Kücsük Mehmed között feszültté vált a viszony, kölcsönösen feljelentgették egymást Ali pasánál, illetve a Portánál.[27]

Az I. Lipót császár és király ellen indított 1663-1664. évi török háború szabadította meg Erdélyt Kücsük Mehmedtől. A Porta a háború okául Montecuccoli 1661-es, Kemény János megsegítésére indított hadjáratát, továbbá az egyes erdélyi várakban elhelyezett német helyőrségeket nevezte meg. A jenei pasa előbb 1663 májusában, majd júniusban parancsokat kapott, hogy a temesvári szandzsák katonaságát irányítsa Várad védelmére, ő pedig a jenői ejálet katonaságával csatlakozzon a hadjárathoz.[28] 1663 augusztusának elején módosult a parancs; ki kellett ugyan vonulnia csapataival Erdélyből, de őt is Várad védelmére rendelték.[29] Az erdélyiek megkönnyebbülésére Kücsük pasa 1663. augusztus 12-én hagyta el a másfél éves garázdálkodása alatt sokat szenvedett fejedelemséget. Hamarosan új tisztséget kapott a jenei pasa, váradi beglerbéggé nevezték ki. Az 1660-61-ben jenei beglerbégként, majd 1661-1663 között váradi pasaként tevékenykedő Hüszeint budai beglerbéggé léptették elő,

---

[23] Kücsük Mehmed 1662. Boldogasszony havának 17. napján Segesvárott kelt levele, MOL F 126 2. csomó történelmiek. A fenti iratért Papp Sándornak mondok köszönetet. Kiadására lásd TMÁO VII. 431-432.

[24] Fekete 1993. 227. (37. sz. 1662. február 1-10 közötti rendelet.); Evlia Cselebi tévesen állította azt, hogy Ali pasa szerdár a váradi ejáletot adta Kücsük Mehmednek jutalmul, lásd Evlia Cselebi 1985. 82., 165.

[25] Kücsük Mehmed erdélyi hadműveleteire lásd Bethlen 124-128.; Kraus 513-525.

[26] A jenei beglerbég erdélyi garázdálkodására részletesen Kraus 533-545.; lásd még Bethlen 140-142.; utal nyerészkedésére Dávid 1995. 96.

[27] Kücsük Apafi-ellenes vádjaira lásd Kraus 538., 540.; Apafi Kücsük-ellenes panaszaira lásd Kraus 539., 541.

[28] Fekete 1993. 236. (68. sz. 1663. május 19-28-i rendelet.); 238. (76. sz. 1663. június 7-16.); 241. (87. sz. 1663. június 27. – július 6.)

[29] Az 1663. augusztus 5-14. közti rendeletre lásd Fekete 1993. 244. (100. sz.) és Kraus 556., valamint Bethlen 167-168.

s helyére 1663 áprilisában Kenán pasát nevezték ki váradi beglerbégnek.[30] Kenán helyébe 1664 elején került Kücsük Mehmed.[31] Az 1663. évi hadjáratban Érsekújvárt és a környező várakat (Nyitrát, Lévát, Nógrádot stb.) vette be a Köprülü Ahmed nagyvezír vezette oszmán fősereg.[32] Ebben nem vehetett részt a Várad védelmére kirendelt jenői pasa. Mindenképpen téves tehát az a nézet, hogy Kücsük azért hagyta el Erdélyt, mert csatlakoznia kellett a nagyvezír seregéhez.[33]

Az 1664. évi hadműveletek során jelentősebb szerep jutott Kücsük Mehmed pasának. Váradi beglerbégi tisztségéből következően nem a dél-dunántúli hadjáratban (Új-Zrínyivár bevétele, szentgotthárdi csata) vett részt, hanem a felvidéki hadműveletekben. Souches tábornok német és magyar csapatokból álló seregével az 1663. évi török hadjárat során elesett várakat kísérelte meg visszavenni. Előbb Nyitrát foglalta vissza (1664. április 16. – május 3.), majd Lévát (június 9. – június 14.), augusztus elején pedig Párkányt is bevette, s felégette a párkányi hidat.[34] E hadműveletekkel a térség fő várát, Érsekújvárt próbálta elszigetelni. A vár felmentésére megjelent a térségben a szentgotthárdi csata után egy hónappal, szeptember első felében a vár elvesztésétől tartó Köprülü Ahmed nagyvezír, s ezzel lezárultak a felvidéki hadműveletek is. Souches várostromait zavarni igyekezett a török hadvezetés. Már Nyitra vívásának hírére a Belgrádban telelő nagyvezír 1664. április 17-26. közt parancsot küldött a váradi, jenői és egri beglerbégeknek, hogy vonuljanak Budához, majd onnan Újvárba, a vár védelmével megbízott Hüszein budai pasa támogatására. A „Nyitrát megrohanó hitetlenek ellen" kivezényelt Kücsük Mehmed pasának azt is meghagyták, hogy „az ellenség visszaverése után térjen vissza bejlerbejsége székhelyére".[35]

Kücsük Mehmed és beglerbég társai teljesítették a nagyvezír parancsát, de a május 3-án kapituláló Nyitra felmentésére nem volt mód, csak a további hadműveletekben akadályozhatták Souchest. A 11 ezer főre tehető királyi had Léva ellen vonult, de a török felmentő sereg miatt visszavonult. Az összecsapást így sem tudta elkerülni Souches, *1664. május 16-án* a Garam folyó közelében, *Zsarnócánál* ütközött meg a két sereg. A török csapatokat Strein levele 14 ezerre, Ortelius pedig 16-18 ezerre tette, de más forrás csak 4-5 ezer főre becsülte.[36] Ha a nagyvezír által kirendelt valamennyi beglerbég hada részt vett ebben az ütkö-

---

[30] A Kenánt váradi pasává kinevező 1663. április 29. – május 8-i rendelet említi Hüszeint a budai ejálet mütesarrifjaként, lásd Fekete 1993. 235. (63. sz.); a Hüszein – Kenán cserére lásd még Dávid 1995. 339.

[31] 1664 januári erdélyi országgyűlés idején már váradi beglerbégként említi őt az erdélyi fejedelemhez intézett nagyvezíri levél, lásd Bethlen 200., 1664. február 17-27. közötti rendeletben is szerepel Mehmed váradi beglerbég, lásd Fekete 1993. 259. (147. sz.); Kücsük február 24-i levelére Apafihoz, lásd TMÁO VII. 444-445. (LVII. sz.); friss kinevezésre utalhat az is, hogy még az 1664. márciusi rendeletben is volt jenői beglerbégként említik, Fekete 267. (175. sz.), 1664. február végére tette kinevezését Dávid 1995. 339.

[32] Az 1663. évi török hadjárat eseményeire lásd Karácson Imre: Az 1663. évi török hadjárat Magyarországon Rasid efendi török történetíró leírása szerint. Hadtörténelmi Közlemények, 1896. 73-100. (a továbbiakban: Karácson, HK 1896.); Thúry József: Az 1663-64-ik évi hadjárat. Rasid efendi, török históríkus művéből. Hadtörténelmi Közlemények, 1890. 361-382. (a továbbiakban: Thúry, HK 1890.); Rónai Horváth 1897. 210-212.; Bánlaky 1940. 189-211.

[33] Erre a téves információra lásd Kraus 598.; vö. még MTK II. 483. Írta: Péter Katalin.

[34] Souches hadműveleteire összefoglalóan lásd Rónai Horváth 1897. 217-220.; Rónai Horváth Jenő: A felső-magyarországi hadjárat 1664-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 573-588.; MNT VII. 194., 196.; Bánlaky 1940. 249-279.

[35] A váradi beglerbégnek küldött rendeletre lásd Fekete 1993. 276. (205. sz.); a Kászim jenői pasának küldött parancsra lásd Fekete 1993. 276. (204. sz.); a jenői, váradi és egri beglerbégek Nyitrát megtámadó ellenség ellen küldésére lásd Fekete 1993. 276. (206. sz.); vö. még Kraus 598.; Bethlen 212.; Rasid idevágó tudósítására Karácson, HK 1896. 75.; Thúry, HK 1890. 511.

[36] 14 ezer főre tette a török hadat Chiaromanni 1664. június 16-i jelentése, Óváry Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. 3. füzet. Budapest, 1901. 210.

zetben, a magasabb létszámadatot fogadhatjuk el. Ha csak Kücsük Mehmed váradi csapatával számolunk, az alacsonyabb létszám a valószínűbb. A Garam hídjánál folyó zsarnócai csata azzal kezdődött, hogy a török sereg átkelt a hídon és egy gázlón megtámadta a már átkelt királyi sereg utóvédjét. Souches visszafordult és az utóvéd segítségére sietve csatarendet formált. A török csapatok többször megrohamozták a királyi csapatok által elfoglalt magaslatot, de a 8 órán át folyó kemény harc során rendre visszaszorították őket. Végül a királyi csapatok ellentámadásba mentek át, s a török csapatokat a Garamba szorították. A törökök veszteségét 1000-1500 főre becsülték, míg a királyi csapatoké jóval kisebb volt.[37] Egyes források szerint a csatatéren maradt Kücsük Mehmed is. A kutatók általában hitelt adtak ennek, s a zsarnócai csata halottjának tekintették a váradi pasát.[38] E minden bizonnyal téves információ volt az első, amely Kücsük halálhírét költötte. A pasa május végére tehető, Székelyhíd kapitányához intézett levele szerint hazaérkezett Váradra „jó egészségben" hadaival.[39] Egy júniusi levelében említést tett ugyan a csatáról, de nem saját vereségeként tüntette azt fel, hanem az ellenség 2 ezer fős veszteségéről számolt be.[40] Rasid török krónikás sem tud török vereségről, szerinte a Léva várát ostromló hitetlenek megfutottak a török felmentő sereg megérkezésekor. Érdekes, hogy a török történetírónál, továbbá Hüszein budai pasa Köprülü Ahmed nagyvezírhez írott levelében az oszmán felmentő sereg vezetői között nem szerepel Kücsük Mehmed neve, csak Hüszein budai pasáé, továbbá Halil egri és Kászim jenői pasáké.[41] Zsarnócánál bizonnyal a török szenvedett veréséget, jóllehet ez korántsem lehetett súlyos, s így az abban részt vevő váradi pasa szépíthette a történteket.

Komolyabb veszélyt jelentett a zsarnócai kudarcnál Kücsük Mehmed további karrierjét illetően az, hogy távollétét kihasználva a kassai főkapitánysághoz tartozó várak katonasága és főurak csapatai rajtaütésszerű támadással kísérelték meg bevenni Váradot. A *május 27-i váradi akció* során a városba rajtaütésszerűen benyomuló, azt felégető csapatok gazdag zsákmányra tettek szert, de a vár bevételére nem nyílt lehetőség. A csatározások során elesett a támadás egyik vezéralakja, Rákóczi László is.[42] A halottnak hitt Kücsük Mehmed pasa így összegezte a történteket: „az minapiban mit cselekedjenek itten Váradon az fölföldi hadak Rákóczi Lászlóval és többi magyar urakkal együt nyilván van előttünk, Istennek hála nagy kárakkal mentek el, mert Rákóczi Lászlót és több főurakat és vitézököt itten hadtak." A váradi pasa ugyan érthető megkönnyebbüléssel vehette tudomásul a váradi akció kudarcát, mégis szemrehányást tett Apafi fejedelemnek, s számon kérte rajta, hogy „mi az oka, hogy azon hadak hírét ide Váradra kegyelmöd be nem küldte."[43] A tanulságot az esetből Kücsük Mehmed levonta, s javaslatára betiltották a háború ideje alatt a vár alatti piacozást, ami ko-

(1305. sz.) (a továbbiakban: Óváry 1901.); lásd még Strein levele Teleki Mihályhoz 1664. május 27-én, vö. Teleki Mihály levelezése. I-VIII. Szerkesztette Gergely Sámuel. Budapest, 1905-1926. III. 125. (103. sz.) (a továbbiakban: TML); Ortelius 16-18 ezres adatára, s a 4-5 ezer főre utaló információra lásd Bánlaky 1940. 254.

37 A zsarnócai csatára lásd Rónai Horváth 1897. 217.; MNT VII. 194.; Bánlaky 1940. 253-259.; MT III/2. 119. (R. Várkonyi Ágnes)

38 Kücsük Mehmed váradi pasa elestére lásd például Rónai Horváth 1897. 217.; MNT VII. 194.; Bánlaky 1940. 258., 261.; MT III/2. 119.; az oszmán források alapján joggal hangoztatta kételyét Dávid 1995. 340. oldal 15. jegyzet; Kücsük zsarnócai elestének elvetésére legújabban lásd Tóth, AUSz 1999. 75. oldal 94. jegyzet.

39 TMÁO IV. 115-116. (LXXIV. sz.)

40 TMÁO IV. 124-125. (LXXIX. sz. 1664. június 9-i levél Apafihoz.); Hüszein budai pasa a nagyvezírhez intézett levelében 1500 főre tette az ellenség veszteségét, vö. Thúry, HK 1890. 513.; ezzel ellentétben Kászonyi Márton 1664. május 30-i Teleki Mihályhoz írott levele szerint „Zarnóczánál Zúza generál valóba meg plágálta az pogányokat", vö. TML III. 127. (105. sz.)

41 Vö. Thúry, HK 1890. 513.

42 Az akciót május 26-ra tette Kraus 598. összefoglalóan lásd MNT VII. 193-194.; Bánlaky 1940. 262-263.; MT III/2. 1129-1130. Írta: R. Várkonyi Ágnes.

43 Vö. 39. jegyzet.

rábban lehetővé tette a város megrohanását.[44] Kücsük pasát újfent kirendelték az Érsekújvárt veszélyeztető Souches ellen. Apafihoz intézett, június 14-én kelt levelében megírta, hogy parancs jött, s az egri pasával együtt újból el kell mennie.[45] E parancs értelmében Kücsük Mehmed váradi és Halil egri pasákat Újvár és Léva biztosítására rendelték ki, s Érsekújvár védője, Hüszein budai pasa alá rendelték, ugyanakkor Hasm Mehmed pasára bízták Kücsük távolléte alatt Váradot.[46] A 25-30 ezer főre becsült török sereg, amelyet Hüszein budai pasa vezetett,[47] Léva visszafoglalására vonult, s *július 19-én Garamszentbenedeknél* ütközetet vívott Souches 12 ezer fős hadával. A csata török vereséggel végződött, Ali esztergomi bég és 6 ezer török esett el. Egy forrás a budai, egri, érsekújvári, szolnoki és esztergomi pasákat említi, de a váradit és jenőit nem.[48] Korántsem biztos, hogy a zsarnócai csatát megvívó Kücsük pasa e balsikerű összecsapásnak is részese lett volna. 1664 júliusában Naláczi István arról értesítette Teleki Mihályt, hogy Kücsük Mehmed pasát menesztették (mazullá tették), s helyébe Haszán pasát jelölték Váradra.[49] A leváltásból nem lett semmi, Kücsük visszatért Váradra. A háború az augusztus 10-én, Köprülü Ahmed vasvári táborában Reninger császári követtel történt megállapodás alapján kötött, szeptember 20-án Érsekújváron Lipót császár hozzájárulásával megerősített békével lezárult.

A béke szeptember 20-i érsekújvári elfogadása után Kücsük Mehmed sorsát illetően is változások következtek be, Váradról elhelyezték. Baló László erdélyi követ 1664. szeptember 23-i levelében örömteli hírként közölte fejedelmével „Kucsuk megváltoztatását"; a karimanniai (karamán) beglerbégséget kapta, míg Váradot Hiszsim Mehemet pasa.[50] A hír Kücsüköt illetően ezúttal is tévesnek bizonyult, ugyanis az maradt Magyarországon. Lehetséges persze az is, hogy 1661-es kanizsai kinevezéséhez hasonló eset történt, s valóban felmerült áthelyezése a Karamán vilájetbe, de hamarosan megváltoztatták a döntést, s más tartományt bíztak rá.

Az új tartomány az 1663-ban elfoglalt érsekújvári viláet volt, amelynek első beglerbégje Kurd pasa volt, az 1664. évi hadműveletek idején pedig Hüszein budai pasa védelmezte a várat. Egy 1665. január 3-án kelt levélben Teleki Mihály Kücsük pasa érsekújvári tevékenységéről emlékezik meg.[51] Evlia Cselebit a békekötés után tett utazásakor Érsekújvárott Kücsük Mehmed pasa fogadta, aki magyar nyelvű iratában Érsekújvár helytartójának nevezi magát.[52] Érsekújvári beglerbégként Kücsük pasa folytatta váradi pasaként is gyakorolt, erőteljes hódoltató tevékenységét. Erről Teleki így emlékezett meg: „Kutsuk pasa ... valóban viseli magát oda fel az ő szokása szerint", s az Érsekújvárhoz tartozó jövedelmeket be akarja hajtani.[53] Az agilis pasa azért kaphatta e fontos megbízatást, mivel kemény hódoltatási-adóztatási tevékenységével jenői és váradi pasaként is kitűnt, s az új tartomány pozícióinak megerősítésére éppen ezért alkalmasnak tűnt. A kinevezésre még 1664. október 4-e előtt ke-

[44] Az 1664. június 5-14. közt a váradi beglerbéghez küldött rendeletre lásd Fekete 1993. 284. (232. sz.)

[45] Vö. TMÁO IV.124-125.

[46] Az 1664. június 15-24-i rendeletre Hasm Mehmed pasához, lásd Fekete 1993. 284-285. (235. sz.); Kücsük Mehmed váradi és Halil pasa egri beglerbéghez, lásd Fekete 285. (236. sz.)

[47] A török felmentő sereg vezéreként tévesen többen is Ali esztergomi pasát tüntetik fel, akit budai pasának vagy érsekújvári pasának is titulálnak, vö. következő jegyzetben idézett munkák.

[48] TMÁO VII. 453-457.; vö. még például TML III. 198. (157. sz.); a garamszentbenedeki csatára összefoglalóan lásd Rónai Horváth 1897. 218-220.; MNT VII. 196.; Bánlaky 1940. 266-279.; MT III/2. 1132.

[49] TML III. 168.; Kücsük menesztésére lásd még Bethlen 226.

[50] TMÁO IV. 153. (XCVII. sz. Baló László 1664. szeptember 23-i levele Apafihoz.)

[51] Teleki Mihály Apafihoz írt 1665. január 3-i levelére lásd TMÁO IV. 186. (CXIII. sz.); lásd még TML III. 350. (267. sz.)

[52] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1664-1666. Fordította Karácson Imre. Budapest, 1908. 236-237.; Kücsük Mehmed levelére lásd TMÁO IV. 71. (XC. sz. 1662. júliusa szerepel feltehetően 1665. július helyett.)

[53] Vö. 51. jegyzet.

rült sor, szeptember 22-én már Kücsük Mehmed töltötte be az újvári beglerbég tisztségét.[54] A kinevezés minden bizonnyal a szeptember 20-a táján Érsekújváron tartózkodó, s a vasvári megállapodást itt megerősítő Köprülü Ahmed nagyvezírhez kapcsolható. Kücsük pasa fontos feladata volt az érsekújvári vár kijavítása, a várat övező várárok kiszélesítése, ebben az arpalikként ráruházott szegedi szandzsák, valamint a budai, esztergomi, székesfehérvári és egri szandzsákok dzserehorjainak munkáját vehette igénybe.[55] A többi magyarországi beglerbéghez hasonlóan az ő figyelmét is rendeletben hívták fel arra, hogy az Újvár védelmére kirendelt szpáhik katonai szolgálata Kászim napjáig tart, hamarabb nem lehet őket szabadságolni.[56]

Hozzávetőlegesen két évig volt Kücsük pasa újvári beglerbég, amikor 1667-ben újfent áthelyezésére került sor. Érsekújvári működésének záró dátumát 1667. február 9-re tehetjük.[57] A történeti irodalomban találkozunk olyan feltevéssel, hogy Ruméliába, a tartományi hierarchiában élen álló tartomány beglerbégjévé nevezték volna ki.[58] Ez bizonyosan tévedés, mert Kücsük pasa 1667 elején Temesvárra került át.[59] Ő így vallott erről Apafihoz írt 1667. január eleji, Érsekújváron kelt levelében: „minket Újvárból kivitetett az győzhetetlen török császár és Tömösvárának végházát kezembe adta; az mint annak előtte szomszédságban laktunk, most is hasonlóképpen szomszédságban fogunk lakni."[60] Ez azt jelentette, hogy abba a tartományba került vissza, ahol magyarországi pályafutását megkezdte. A változás mindössze az volt, hogy a vilájet székhelye ekkor már inkább Temesváron, s nem annyira Jenőn volt.[61] Kücsük pasa talán nem örült új megbízatásának, hiszen megemlítette, hogy „Újvárban is hellem és végházam jó volt", de a parancsnak engedelmeskednie kellett. A kinevezés után sokára ért új állomáshelyére, hiszen egy január 24-i levél tanúsága szerint „Kucziugh pasának Jenőben való jövetelét sűrűen hozzák, de még el nem érkezett,"[62] március 23-án viszont már innen keltezte levelét.[63] Temesvári beglerbégként is a török hódoltatási igényeket képviselte. Ezt mutatja, hogy nem sokkal áthelyezése után követelte Apafitól, hogy mondjon le a Jenő és Lippa környéki falvak erdélyi adóztatásáról.[64] Más szempontból is Apafi ellen intrikált Kücsük pasa, felkarolta például az Apafi fejedelem ellen birtokelvétel miatt fellépő Zólyomi Miklós ügyét.[65] 1667 májusában Kücsük Mehmed pasára utalnak egy kétséges értelmezésű szövegben, Hamza váradi pasa bujuruldujában. Eszerint „a debrecceniek azt állítják, hogy a váradi vár javára rájuk kivetett és évenkint beszolgáltatandó fát Küçük

---

54 Erre lásd Dávid 1995. 354.

55 Vö. 1665. június 5-14-ei rendelet, Fekete 1993. 294. (267. sz.); lásd még 294-295. (268-269. sz.)

56 Vö. 1665. július 24. – augusztus 2-i rendelet, Fekete 1993. 297. (280. sz.)

57 Erre lásd Dávid 1995. 354-355.

58 Sicilli-i osmani IV. 1062.

59 1667 elejétől temesvári beglerbégként számol vele Dávid 1995. 265.; 1666-tól számítja 1671-ig Kücsük Mehmed temesvári beglerbégségét Fenyvesi László: A temesközi–szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365-1718). Studia Agriensia, 14. 1993. 264.

60 TMÁO IV. 330-331. (CLXXXVII. sz. 1667. Vízkereszt után kelt.); Kücsük Mehmedet, aki ekkor temesvári pasa volt, a nagyszőllősi győzővel azonosította már Bethlen 296.

61 Ezt jelzi, hogy levelében már Temesvárat említi, lásd előző jegyzet; kettős, temesvár–jenői központú vilájettel számol egészen 1684-ig: Fodor 1996. 197.

62 Paskó Kristóf 1667. január 24-i levele Teleki Mihálynak Kőrösbányáról, lásd TML IV. 16. (10. sz.)

63 Vö. TMÁO IV. 331-332. (CLXXXVIII. sz. 1667. Böjtmás havának 23-ik napján Apafinak írt levele.)

64 TMÁO VII. 346-347. (Kelet nélküli levelek. VIII. sz.)

65 Hamza váradi pasa és Kücsük Mehmed temesvári pasa Zólyomit támogató óvatos manővereire lásd Bethlen 296-297.; utal erre Naláczi István Teleki Mihályhoz írt 1667. március 28-i levelében, vö. TML IV. 60. (46. sz.) általában lásd Dávid 1995. 266.; Kücsük kétkulacsos magatartását jelzi, hogy májusban ígéretet tett, hogy „kiküldik vagy Jedikuléba" teszik Zólyomit, vö. Naláczi István 1667. május 5-i levele Teleki Mihálynak, TML IV. 98-99. (78. sz.)

Mehmed halálakor behozták."[66] Erősen kétséges, hogy az aktív Kücsük Mehmed temesvári pasára mint halottra utalhat-e ez, vagy inkább korábbi váradi működésére vonatkozik (1664).[67] A későbbi feljegyzésekből ítélve alaptalan hírrel vagy pedig téves olvasattal kell számolnunk. Nem tudjuk pontosan, meddig töltötte be a temesvári beglerbég tisztséget Kücsük Mehmed, 1667. december végén még bizonnyal számolhatunk vele.[68] 1668 júniusában viszont Kászim szerepel jenői pasaként.[69] Ebből az adatból következtethetünk Kücsük pasa áthelyezésére vagy hivatalvesztésére, de az sem kizárt, hogy tévedésről, félreértésről van ezúttal is szó. Ugyanakkor bizonyos az, hogy 1669. május 5-én újfent Érsekújvárra nevezték ki beglerbégnek.[70] Erre utal világosan Apafi Mihály erdélyi fejedelem Teleki Mihályhoz írott 1669. május 10-i levelében, amikor megemlíti, hogy „Kucsuk pasa Újvár alá expediáltatott."[71] Lehetséges, hogy még 1670-ben is e tisztség birtokosa volt.

Ezzel még nem ért véget Kücsük Mehmed magyarországi vándorútja, ismét Váradra helyezték át.[72] E kinevezésnek 1669 novembere után kellett történnie, mivel ekkor még Juszuf pasa töltötte be a váradi beglerbég tisztségét.[73] Rhédey Ferenc 1671. január elején Drinápolyból azt jelentette, hogy „Kucsukot ez az kajmekam [a nagyvezír helyettese – T. S. L.] ismét Váradra szerzi".[74] 1671 elejére tehető kinevezése után elég sok idő telt el, míg valóban Váradra érkezett Kücsük Mehmed. Január közepén egy levél tanúbizonysága szerint „Kucsuk sem jüve be Váraddá; azt hirdetik Pest táján volna hadakkal".[75] 1671. március végén halálhírét költötte Bánffy Dénes, aki azt is megemlítette, hogy más pasa jön Váradra.[76] A hír ezúttal is valótlannak bizonyult. Április 18-i levelében Bánffy hitetlenkedve említette, hogy „hirdetik, hogy az levágott Kucsuk passa feltámadott és bejü Váraddá."[77] Váradra való megérkezését közvetett adat alapján feltehetően április 21-re tehetjük.[78] Kücsük Mehmed 1671. július 16-án maga intézett levelet Apafi fejedelem feleségéhez, Bornemissza Annához.[79] Szeptember 14-i levelében Apafi szemére vetette annak „hálátlanságát" s visszautalt saját, Kemény Jánossal szemben játszott szerepére: „Mindazonáltal más pasák helében engemet nem kellene kegyelmednek tartani, az mely pasákkal az szomszédságban visszavonálkodnék kegyelmed; de engemet tudja kegyelmed ki vagyok, az mikor kegyelmedet az ellen-

---

66 Fekete Lajos: Debrecen város levéltárának török oklevelei. Fekete 1993. 328. (93. sz. Hamza váradi bejlerbej bujurulduja a váradi kádihoz.)

67 Az előbbi értelmezést támasztja alá Fekete Lajos fordítása, lásd előbbi jegyzet; más fordítás szerint „azelőtt, a korábbi mir-mirán Kücsük Mehmed pasa őkegyelmessége idejében", vö. Dávid 1995. 341.; a szövegben szereplő halott nem Kücsük Mehmed, hanem Hamza váradi pasa lehet, hiszen 1668 márciusában néhaiként szerepel egy fiai és Debrecen közi pereskedésben, lásd Fekete 1993. 329. (95. sz.); Hamza halálára utalhat még TMÁO IV. 107. (CCXXXX. sz.)

68 1667. december 24-én Kucsuk pasától jött követre utal Naláczi István Teleki Mihályhoz írott levelében. lásd TML IV. 248. (182. sz.)

69 Vö. Dávid 1995. 266.

70 Vö. Dávid 1995. 266, 356-357.

71 Vö. TML IV. 473. (349. sz.); hasonlóan ír május 15-i levelében Székely László Teleki Mihálynak, lásd TML IV. 479. (353. sz.)

72 1671. októberi adat alapján feltételezi Kücsük váradi beglerbégségét: Dávid 1995. 344.

73 Juszuf váradi pasa 1669. november 29-én kelt levelére lásd Végvári levelek (Egri és váradi pasák, s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági személyekkel) 1660-1682. Sajtó alá rendezte Izsépy Edit. Budapest, 1962. 74. (66. sz.); Juszufra utal 1669. márciusi adattal Dávid 1995. 343.

74 Rhédey 1671. január 5-i levelére lásd TML V. 431. (280. sz.)

75 Lásd Bánffy Dénes 1671. január 16-i levele Telekinek, vö. TML V. 435. (283. sz.)

76 TMÁO V. 18-19. (X. sz. 1671. március 25-én.)

77 TMÁO V. 23-24. (XV. sz. 1671. IV. 18-i levele Apafinak.)

78 Szepesi Pál 1671. április 23-i levele szerint „tegnapelőtt sok lovas volt Váradon, ki azt mondja, új pasa jött...", vö. TML V. 512. (334. sz.)

79 TMÁO V. 51-52. (XXXV. sz. 1671. július 16.)

sége kezéből kivettem, ki tanácsokat atjon, előtte kelle kegyelmednek viselni s nem kellene elfelejteni."[80] Ezúttal is az adózó falvak hovatartozásáról folyt a vita, amelynek során „az Kucsuk basa Váradhoz való" 180 falu átengedését követelte,[81] ezek „Kolos, Doboka, Belső-Középszolnok és Kraszna vármegyékbeli faluk" voltak.[82] Kücsük Mehmedet 1672-ben még váradi pasaként említi Bethlen János.[83] Megerősíti híradását egy 1672 áprilisi levél, amely arról számol be, hogy „Kucsuk pasa" háborgatta a debrecenieket,[84] de 1673 februárjában viszont már Sziliktár Mehmed szerepel e tisztségben.[85] Kücsük Mehmedről a későbbiekben hírt adó forrásról nincs tudomásom.

Összegezve Kücsük Mehmed a fentiekben bemutatott több mint 10 esztendős (1661-1672) magyarországi tevékenységét, több tanulságot is levonhatunk. Az egyik az, hogy még a Hódoltság prominens képviselőinek életútját is csak kevéssé ismerjük, ezért számos tévedés tapasztalható velük kapcsolatban a történeti irodalomban. A pasa magyarországi pályafutása korántsem *Nagyszőllőstől Zsarnócáig* (kb. 1661-1664) tartott, sőt a közhiedelemmel ellentétben még 1667-ben sem került el Magyarországról, hanem legalább 1672-ig működött itt. Az erőteljes hódoltatást képviselő pasa áthelyezéséről, sőt haláláról többször terjedtek el álhírek, amelyek nemcsak a kortársakat, hanem a kutatókat is jobbára megtévesztették. *Kücsük Mehmed hódoltsági pályafutása során szabályszerűen vándorolt a magyarországi beglerbégségek között: 1661-1663-ban jenői–temesvári beglerbég, 1664-ben váradi beglerbég, 1665-1666-ban újvári beglerbég, 1667-1668-ban újfent temesvári beglerbég, 1669-70-ben ismét újvári beglerbég, végül 1671-1672-ben másodszor is váradi beglerbég volt.*[86] Átlagosan körülbelül két évet töltött el egy-egy megbízatás során az adott vilájet élén. E félkörívet leíró vándorlás a Hódoltságon belül alátámasztja azt a megállapítást, hogy a Porta egyáltalán nem törekedett arra, hogy a magas rangú tisztségviselőket állandóan áthelyezze a birodalom egyik végéből a másikba.[87] A hódoltsági viszonyokat jól ismerő Kücsük Mehmedet az ellene felmerülő állandó panaszok ellenére nem váltották le, legfeljebb egy másik magyarországi vilájetbe helyezték át. Véleményem szerint előrelépést jelenthetett Kücsük pasa számára, hogy Jenőről Váradra, majd onnan Érsekújvárra került át. E két újonnan létesített beglerbégség esetében fontos volt az adóztatási határ kiterjesztése, amelyre a birodalom és saját érdekeit kíméletlen erőszakossággal érvényesítő Kücsük Mehmed kétségkívül alkalmas volt. A hódítások lezárultával, a vasvári béke után azonban kevésbé nyílt perspektíva a Nagyszőllősnél sikert arató, de Zsarnócánál kudarcot valló kistermetű, vitéz pasa számára.

---

[80] TMÁO V. 63-64. (XLIV. sz. 1671. szeptember 14.)

[81] Lásd Türi László 1671. július 12-i levele Teleki Mihálynak, TML V. 570. (379. sz.)

[82] Lásd Apafi Mihály 1671. szeptember 28-i levele Teleki Mihálynak, TML V. 621. (420. sz.)

[83] Bethlen 453.

[84] Vö. TML VI. 175. (117. sz. Székely László 1672. április 13-i levele Teleki Mihályhoz.)

[85] TMÁO V. 160–161. (IX. sz. 1673. február 3.); áprilisban is Sziliktár Mehmed szerepel, vö. TMÁO V. 162-163. (CX. sz.); őt említi későbbi adat alapján a következő váradi pasaként Dávid 1995. 344.

[86] Lásd tömören e pályafutásra Tóth, AUSz 1999. 75. oldal 94. jegyzet.

[87] Dávid Géza: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 30.; újabban azt hangsúlyozta, hogy a beglerbégeket gyakrabban, a szandzsákbégeket ritkábban cserélgették, lásd Dávid 1995. 52.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

Some Remarks to the Activity of Küçük Mehmed in Hungary

The paper deals with the sometimes misinterpreted activity and functions of Küçük Mehmed in Hungary during the Köprülü-era, from 1661 till 1672. Mehmed was appointed beglerbeg of Jenő-Temesvár (Yanova-Temişvar) in 1661. As a serdar he protected Mihály Apafi, the newly created vassal prince of Transylvania, and, in the battle of Nagyszőllős (January 23, 1662), he completely defeated the army of Prince János Kemény, the ally of the Hapsburg emperor. In spite of his military success he was not popular in Transylvania because of his extortion and greediness during his long stay. He was transferred to Várad (Varadin) as a defender of the fortress in August of 1663 and as a beglergbeg of Várad from the beginning of 1664. He took part in the war between the Ottoman and the Hapsburg empires in 1663-1664 on the northern front. He was sent to the defense of the newly conquered Érsekújvár (Yeni Kale) and was defeated by a Hapsburg army led by Louis de Souches at Zsarnóca (May 16, 1664). In spite of rumours, he had not been killed in this battle, but while he was away from Várad, it was attacked, but without success. After the peace of Vasvár, Küçük Mehmed was transferred to Érsekújvár, where he spent two years as beglerbeg (1665-1666). He was sent back to the scene of his earlier victory when in 1667, he was appointed beglerbeg of Temesvár (Temesvár was the old centre of the province of the Vilayet of Temesvár-Jenő). After a while, in 1669 he got back to Érsekújvár as beglerbeg, then in 1671-1672 he filled again the post of beglerbeg in Várad. Küçük Mehmed led an adventurous life, had many enemies, who hoped that he would be dismissed from office or spread rumours about his death. He wandered between the eastern and northern vilayets (Temesvár-Jenő, Várad, Érsekújvár) of Ottoman Hungary as beglerbeg of these provinces spending approximately two years in each appointment.

NOVÁK VERONIKA

„Párizsban mindenki erről beszélt..."

Hírek egy 15. századi Párizsi Polgár naplójában

Egy közösség mindennapi életének fontos eleme a kisebb-nagyobb hírek áramlása, áramoltatása a csoport tagjai között. Vajon milyen eszközök, rítusok, szereplők jelennek meg a hírek továbbadásának rendszerében? Kikhez és miért éppen hozzájuk jut el ez vagy az az információ? Egyáltalán mi számít hírnek a közösség szempontjából, vannak-e különösen jelentős témák? Mennyire működik kielégítően a rendszer? Milyen az információáramlás térbeli megjelenése? Milyen szerepet játszik az egész jelenségben a központi vagy a helyi hatalom?

Ha egy közösséget az információáramlás szempontjából elemzünk, rendkívül fontos dolgokat tudhatunk meg a közösség társadalmi szerkezetéről, kultúrájáról, életkörülményeiről, mentalitásáról. Azonban nem minden esetben azonosak a kutatás feltételei, régebbi koroknál ugyanis nagy nehézséget jelent a forrásanyag hiányossága és elemzésének buktatói. A középkor-koraújkor kutatói is szembetalálkoznak ezekkel a problémákkal, mégis egyre több tanulmány lát napvilágot az információáramlás egy-egy részterületével kapcsolatban.

A híráramlás kutatása

Ez a téma elsősorban összefoglaló művek első néhány fejezetének egyikében jelenik meg, ahol a korszakra jellemző információt továbbító intézmények megjelenése vagy fejlettségi foka a fő kérdés, például a postaszolgálat kiépítése a 16-17. században.[1] Szintén hálás feladat a hírek terjedésének tempóját vizsgálni, érdekfeszítően megírt példája ennek a Mediterráneum magánlevelezéseinek és hivatalos hírleveleinek sebességével foglalkozó rész Braudel könyvében, ahol mind a rekordok, mind az átlagos tempó helyt kap, a szerző különösen alapos elemzést szentel a Velencébe irányuló hírek sebességének egy 250 éves periódus alatt.[2] A Velence-központú információáramlási rendszer ritmusát vizsgálja Pierre Sardella egy rendkívül alapos és gazdag forrás, Marino Sanudo feljegyzései alapján, amelyből mintegy 10 000 adatot dolgoz fel a 16. század első évtizedeire vonatkozóan.[3] A Le Roy Ladurie által elemzett montaillou-i kultúraátadás nem az új hírekre koncentrál, hanem az általános ismeretekre, vallási hiedelmekre, véleményekre, mégis sok tényező illeszkedik a híráramlás kereteibe, mindkét rendszerben nagy szerepet játszanak ugyanis a családi kapcsolatok, a falusi társas érintkezés és az informális összejövetelek, mint például az esti fonó.[4]

A nagy monográfiák információs részfejezetei beépülnek az adott mű szerkezetébe, illusztrálják, alátámasztják érvelését, és bár magukban foglalhatnak esettanulmányokat is, mégis inkább általánosságban szólnak a híráramlásról, és az egy-két példával csupán színesí-

---

1 Carmona, Michel: La France de Richelieu. Fayard, 1984. 19-24.

2 Braudel, Fernand: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. 396-410. (A továbbiakban: Braudel)

3 A forrás: Sanudo, Marino: I Diarii 1496-1533. Velence, 1879-1903. 58 kötet. Az elemzés: Sardella, Pierre: Nouvelles et spéculations à Venise. Paris, 1948.

4 Le Roy Ladurie, Emmanuel: Montaillou, village occitan de 1294 à 1324. Páris, 1982. 345-376. A könyv már magyarul is elérhető: Le Roy Ladurie, Emmanuel: Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294-1324). Budapest, 1997.

tik, kézzelfoghatóvá teszik az általános jelenségeket. Az információáramlással kapcsolatos tanulmányok gyakrabban épülnek mikroszintű vizsgálatokra. Tipikus példája ennek egyes személyek, csoportok, családok levelezésének elemzése, ahol a tematika, a levélváltás sebessége és a levelezéshez kapcsolódó attitűdök, a gondolkodásmód témaköreit lehet kiaknázni.[5]

A másik kézenfekvő feladat egyes konkrét események továbbélését, elterjedését, gyakori átértelmezését vizsgálni. A szelektív emlékezet egy jó példájával foglalkozik Georges Duby híressé vált könyvében. Az elemzés szerint a bouvines-i csata (1214) visszhangjával főleg észak-francia és flandriai krónikákban találkozhatunk a 13. században, a legtöbb munkában eléggé szűkszavúan említik, és a kiemelt részletek között fontos helyen szerepel az a tény, hogy a csata vasárnap zajlott le: ezt a mai szemmel nézve kevéssé jelentős elemet csak két másik előzi meg, tudniillik az, hogy a francia király leesett a lováról, s hogy végül foglyul ejtette a flandriai grófot. A krónikák jelentős hányadában ezek a csata egyedüli feljegyzésre méltó körülményei.[6] Egy Alès városában megesett kísértetjárás ugyanúgy hírré vált, mint III. Frigyes római koronázása – a vizsgálatok arra koncentrálnak, hogy ezeknek az eseményeknek a visszhangja hogyan, milyen körökben, milyen formában jelent meg.[7] A magyar szakirodalomban is találkozhatunk hasonló megközelítéssel: Érsekújvár 1663-as ostroma a korabeli német területeken megjelenő hírlevelek révén meglehetősen ismert lehetett a közvélemény előtt, de ezek a hírlevelek funkciójuk révén már egy másik témakörre is átvezetnek, a propaganda módszereinek, eszköztárának vizsgálatára.[8]

A középkori háborús propaganda például olyan változatos eszközökkel rendelkezett, mint a prédikációk és a saját fél érdekében mondandó könyörgések, misék, a helyszínről érkező hírlevelek és a háborúval kapcsolatos röpiratok közzététele, próféciák, csodás előjelek terjesztése vagy a hadi trófeák közszemlére tétele.[9] A hatalomnak azonban nem csak háború esetén volt szüksége arra, hogy alattvalói körében terjessze saját politikai eszméit.[10] Ennek a királyságot a nép szemében felmagasztaló törekvésnek váltak hatásos eszközeivé többek között az ünnepélyes bevonulási ceremóniák, melyeknek tematikáját, szimbolikáját már sokan tették alapos elemzés tárgyává. Az ünnepségek közötti hétköznapokban olyan, nem kevésbé változatos eszközöket kellett felhasználni, mint a főleg az elitet befolyásoló pamfletirodalom, a szélesebb körnek szóló plakátok vagy az „egyszerű népet" is megcélzó politikai dalocskák. A király a számára fontos személyeket, testületeket gyakran igyekezett értesíteni a királyság számára jelentős eseményekről, háborús győzelmekről, békekötésekről, vagy kiemelkedő személyiségek haláláról. Egyes uralkodók különösen sikeresen alkalmazták a propaganda eszközeit, állítólag közéjük tartozott Miksa császár,[11] vagy Anjou Róbert nápolyi király, aki-

---

5 Haycz, Jérome: La gestion d'une relation épistolaire dans les milieux d'affaires toscans à la fin du Moyen Age. és Doumerc, Bernard: Par Dieu écrivez plus souvent! La lettre d'affaires à Venise à la fin du Moyen Age. In: La circulation des nouvelles au Moyen Age. Paris, Publications de la Sorbonne, École Française de Rome, 1994. 63-84., 99-109. (a továbbiakban: La circulation...)

6 Duby, Georges: Le dimanche de Bouvines. Paris, 1973.

7 Polo de Beaulieu, Marie Anne: De la rumeur aux textes: échos de l'apparition du revenant d'Alès (après 1323).; Braunstein, Philippe: L'événement et la mémoire: regards privés, rapports officiels sur le couronnement romain de Fédéric III. In: La circulation... 129-156.; 219-229.

8 G. Etényi Nóra: A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében. Aetas, 1995. 1-2. szám, 95-139.

9 Contamine, Philippe: Apercus sur la propagande de guerre, de la fin du 12e au début du 15e siècle: les croisades, la Guerre de Cent Ans. (a továbbiakban: Contamine) In: Le forme della propaganda politica nel due e nel trecento. Collection de l'École Francaise de Rome, 201. 1994. 5-27. (a továbbiakban: Le forme della propaganda...)

10 Contamine, Philippe: Des pouvoirs en France 1300-1500. Presses de l'École Normale Supérieure, Paris, 1992. 11-25.

11 Császár 1493 és 1519 között. Így említi őt például Grimberg, Carl: Le déclin du Moyen Age et la Renaissance. Marabout, 1974. 107.

nek eszköztárába beletartoztak az idegen uralkodókhoz küldött követeknek adott irányelvek és az uralkodót dicsőítő képek is.[12]

A hatalom érdekeinek védelmében azonban nemcsak terjeszteni akart tudnivalókat, hanem begyűjteni is: a velencei példa lehet, hogy nem volt általános, mégis talán jelezheti, mennyire mohón kereste egy-egy város vezetése, hogy bekapcsolódhasson a hivatalos kereteken kívül zajló információcserébe és kihasználhassa azt; erre a célra állt rendelkezésére a beépített kémek hálózata, valamint az alkalmi besúgóknak felajánlott jutalmak rendszere.[13] Talán nem ennyire szervezetten, de a francia városi hatóságok is igyekeztek minél hamarabb tudomást szerezni a nép körében keringő pletykákról, jobbára azzal a céllal, hogy elkerülhetővé tegyék az esetleges felkeléseket.[14]

Nehezebb, de szép eredményekkel kecsegtető feladat a nem hivatalos híráramlás rendszerének vizsgálata, ez a kutatási terület a néprajz, szociológia és a pszichológia érdeklődését is felkeltette, számos remek esettanulmány született itthon és külföldön is.[15] A 18. század francia társadalomtörténetének ezzel a részterületével több munka foglalkozik, akár az 1789. júliusi Nagy Félelem rémhírcinek terjedésével és hatásaival, akár az éhség-összeesküvések visszza-visszatérő mítoszával, vagy akár a párizsi közvélemény működésével.[16] A középkorkutatók nem mutathatnak fel ilyen nagyszabású műveket a források nyilvánvalóan szűkösebb volta miatt, bár a periratok, inkvizíciós eljárások alapján a mikroszintű vizsgálatok előtt itt is nyitva áll a lehetőség. Levéltári és kiadott széles forrásbázison nyugszanak Claude Gauvard munkái, amelyekben a szerző a késő középkori bűnözést, erőszakot vizsgálja, továbbá foglalkozik a bűnözéssel kapcsolatos félelmekkel és az ezeket kifejező sztereotípiákkal is. A közvéleményben és az igazságszolgáltatás hivatalos rendszerén belül is a bűntényekkel kapcsolatban különleges mechanizmus működött a mindennapi gondolkodásban: ha valakiről kiderült, hogy megölt egy embert, akkor arról az információ hivatalos és önjelölt továbbadói mindjárt más bűnök elkövetését is feltételezték, útonálló, gyújtogató, sorozatgyilkos, nők megerőszakolója, gyermekek elrablója lett belőle. A bűnözőkre ragasztott bűntények a korszak mentalitásáról, értékrendszeréről is tanúskodnak, arról, hogy az adott időszakban mitől rettegtek leginkább az emberek.[17]

A párizsi pletykák tematikája, továbbadói, sebessége, a bennük megjelenő pontatlanságok a témái annak a tanulmánynak, amely egy kiemelkedően jól hasznosítható forrást választott elemzése alapjául. Bár a tanulmány kerek és összefogott, nem aknázza ki teljesen a forrásban rejlő lehetőségeket.[18] Érdemes tehát elmélyültebben, más problémákat is megvizsgálva elemezni a kérdéses szöveget, a Párizsi Polgár naplóját (*Le Journal d'un Bourgeois de*

---

[12] Barbero, Alessandro: La propaganda di Roberto d'Angió re di Napoli (1309-1343). In: Le forme della propaganda... 111-131.

[13] Crouzet-Pavan, Elisabeth: Les mots de Venise: sur le contrôle du langage dans une Cité-Etat italienne. In: La circulation... 205-218. (a továbbiakban: Crouzet-Pavan)

[14] Gauvard, Claude: Rumeur et stéréotypes à la fin du Moyen Age. In: La circulation... 157-177. (a továbbiakban: Gauvard 1994.)

[15] Összefoglaló mű a témában gondosan összeállított bibliográfiával: Kapferer, J. N.: Rumeurs: le plus vieux média du monde. Paris, 1987. (a továbbiakban: Kapferer) Egy híres francia esetet dolgoz fel Morin, Edgar: La Rumeur d'Orléans. Le Seuil, 1969. Visonta híráramlásának inkább néprajzi indíttatású, de nagyon jól felhasználható elemzése: Hoppál Mihály: Egy falu kommunikációs rendszere. Budapest, 1970. Az Intercontinental szállóban kitört tűz kapcsán a rémhírek működési mechanizmusát vizsgálja Hankiss Elemér: Az információhiányról. In: Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Budapest, 1983. 295-347.

[16] Lefebvre, Georges: La Grande Peur de 1789. Armand Colin, 1932.; Kaplan, Steven L.: The Famine Plot Persuasion In Eighteenth-Century France. The American Philosophical Society, 1982. (a továbbiakban: Kaplan); Farge, Arlette: Dire et mal dire. L'opinion publique au 18e siècle. Le Seuil, 1992.

[17] Gauvard, Claude: „De grace especial" Crime, Etat et Société en France à la fin du Moyen Age. Publications de la Sorbonne, 1991.; Gauvard 1994.

[18] Beaune, Colette: La rumeur dans le Journal du Bourgeois de Paris. In: La circulation... 191-203.

Paris),[19] hiszen rá támaszkodva viszonylag részletes képet rajzolhatunk a 15. század eleji Párizs információháztartásáról.[20] Ugyan ez bonyolult és szerteágazó egységet alkot, és egyetlen ember szemszögéből ábrázolva csakis leszűkített, leegyszerűsített képet kapunk, de ez a kép legalább valóban, kézzelfoghatóan létezett egy ember számára, nem úgy, mint az utókor által felépített, elvont történelmi modell, amely lehet, hogy tökéletesebb, azonban egyetlen 15. századi párizsi lakos sem tapasztalta meg abban a formában.

A napló Franciaországa

A *Journal* a 15. század első felében keletkezett, és az 1405 és 1449 közötti korszakot mutatja be egy szemtanú elbeszélésében. Ezek az évek a százéves háború egyik legnehezebb szakaszát, majd a lassú francia kibontakozás kezdetét jelentik. A francia királyt, VI. Károlyt az 1390-es évek elejétől kezdve betegség gyötri, időnként több hónapra őrület vesz rajta erőt, ilyenkor a királyné, Bajor Izabella és a királyi hercegek irányítják az országot. A két leghatalmasabb rokon a burgundi herceg, Félelemnélküli János, VI. Károly unokatestvére és Lajos, orléans-i herceg, a király öccse. A két herceg közt akkora az ellenségeskedés, hogy 1407 novemberében Félelemnélküli János meggyilkoltatja Lajost: ez a cselekedet indítja el a későbbi polgárháborút. Az orléans-i párt vezetését Armagnac grófja, a család rokona veszi át. Az Armagnac és burgundi pártiak váltakozó szerencsejű küzdelmében a hatalomért 1413 egy fontos állomás. A Párizst és a királyt hatalmába kerítő burgundi párt a rendekkel együtt kormányzati reformokat és az addig kormányzó másik párt eltávolítását követeli. Ezzel egy időben a burgundiakkal szimpatizáló mészárosok vezetésével zavargások törnek ki (Caboche-felkelés), az Armagnacok azonban még ebben az évben a béke megteremtésére hivatkozva visszaszerzik befolyásukat, és elűzik a felkelés vezetőit a burgundi herceggel együtt.

A visszatérést tervező burgundi párt mellett az Armagnac pártnak még az éppen ebben az évben trónra lépő ambiciózus angol király, V. Henrik támadásával is szembe kell néznie. Henrik fényes győzelmet arat az azincourt-i csatában (1415. október 25.), és a normandiai városok is sorra hódolnak előtte. 1418-ban Párizs átáll a burgundi herceg oldalára, csapatait beengedik a városba, és a felfegyverzett polgárok májustól augusztusig irtó hadjáratot folytatnak az Armagnac-nak tartott társaik és a párt vezetői ellen, többször végigjárják a párizsi börtönöket, és legyilkolják az ott raboskodó foglyokat.[21] Félelemnélküli János megegyezésre törekszik a Párizsból elmenekített, Armagnac-párton álló *dauphin*-nel (a későbbi VII. Károlyról van szó), de a tárgyalások egyik találkozóján Montereau-sur-Yonne-ban a trónörökös emberei uruk jelenlétében meggyilkolják (1419. szeptember 10-én). A meggyilkolt herceg fia, Jó Fülöp az angolokkal lép szövetségre, és együttes nyomásukra köti meg VI. Károly a troyes-i békeszerződést 1420 májusában. Ebben a francia király kizárja a trónöröklésből a *dauphin*-t, és helyette V. Henriket nevezi ki utódjának, aki a szövetség megerősítésére feleségül veszi a francia király leányát. A helyzet azonban másképp alakul: 1422-ben meghal mind V. Henrik, mind VI. Károly, a két trón örököse így a csecsemő VI. Henrik lesz, aki helyett mindkét országában régensek kormányoznak. Franciaország új ura így Bedford hercege lesz, a király nagybátyja. Befolyása azonban nem terjed ki a Loire-tól délre fekvő területekre: itt a *dauphin* tartja kezében a hatalmat, akit székhelyéről „bourges-i királynak" is neveznek.

---

[19] Journal d'un Bourgeois de Paris de 1405 à 1449. Texte original et intégral présenté et commenté par Colette Beaune, Librairie Générale Française, 1990. (a továbbiakban: Journal)

[20] Az információháztartás fogalmáról és kutatásáról lásd Z. Karvalics László: Az információtörténeti gondolkodás ágazatai, kiindulópontjai és kezdetei. Világtörténet, 1996/3-4. 10-25.

[21] Ezeknek az eseményeknek a visszhangjával foglalkozik tanulmányában Pons, Nicole: Informations et rumeurs: quelques points de vue sur les événements de la Guerre Civile en France (1407-1420). Revue Historique, 1997/avril-juin 409-433. A szerző, az eddigi történészi véleményekkel szemben, kétségbe vonja a párizsi mészárlások kegyetlenségét, és egy korabeli naplórészletre támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy ezek a párizsiaknak nem is jelentettek annyira „drámai órákat". 413-416.

A két tábor között váltakozó szerencsével szinte folyamatosan zajlik a küzdelem egészen 1428-ig, amikor az angol-burgundi párt a Loire-tól délre eső területek kulcsát, Orléans-t veszi ostrom alá. Ekkor lép fel egy fiatal parasztlány, Jeanne d'Arc, aki a kortársak óriási meglepetésére elnyeri a *dauphin* bizalmát, és a tőle kapott sereggel felmenti az angol ostromgyűrűbe zárt Orléans-t (1429. május 8.). Egy hónappal később a francia seregek első ízben győzik le nyílt csatában az angolokat Patay-nál, ezután pedig a *dauphin* Jeanne d'Arc-kal és egy sereggel az ellenséges területen fekvő Reims-be vonul, hogy megkoronáztassa magát; útközben sorra meghódolnak előtte a városok. A Jeanne d'Arc által vezetett támadás Párizs ellen azonban nem jár sikerrel, a főváros még hű addigi vezetőihez, 1431-ben itt koronázzák francia királlyá a tíz éves VI. Henriket. Jeanne d'Arc 1430-ban az angol-burgundi párt kezére kerül, hosszú perben próbálják megtörni, végül elítélik, és 1431. május 31-én visszaeső eretnekként megégetik Rouen-ban. Az eddig viszonylag biztos alapokon nyugvó angol kormányzat azonban meginog. 1435-ben Jó Fülöp burgundi herceg az angol tárgyalópartnerek mellőzésével kibékül VII. Károllyal. A következő év áprilisában Párizs megnyitja kapuit a francia csapatok előtt, és elismeri VII. Károlyt. Az ország helyzete még egyáltalán nem biztos, s nem biztonságos: a fegyveres csapatok (zsoldosok, banditák, száműzöttek) pusztításait senki nem fékezi meg, és az angolok még mindig kezükben tartják Normandiát. VII. Károly azonban 1445-ben újjászervezi a hadsereget, és sikeresen szorítja ki az angolokat a francia területekről. A *Journal* utolsó bejegyzése Normandia központjának, Rouen-nak bevételéről szól 1449 októberében.[22]

Rendkívül fontos a vizsgált korszaknak az információáramlást befolyásoló általános tényezőiről is szólni. A mindennapi életkörülmények, a gondolkodásmód, a szellemi eszközkészlet (*outillage mental*) nagyban meghatározzák az emberek viszonyulását a hírekhez, a hírforrásokhoz. A 15. század elejének legfőbb jellemzője a hosszú, szűnni nem akaró háború, amely nem biztos, hogy ostromok, konkrét csaták képében jelentkezett mindenhol, minden időben, de Párizsban az egész korszakon keresztül jelen volt, mint fenyegető veszély: fosztogató zsoldossereg a kapuk előtt, drágaság és áruhiány, menekülők áradata, pártok közötti intrikák, nyílt harcok, esetenként kegyetlen mészárlások, nem is beszélve az éjjeli őrjáratokról, virrasztásról, őrszolgálatról a városfalakon, amelyek sok polgárt érintettek.

Ehhez a generációkon keresztül tartó létbizonytalansághoz csatlakozott még időnként az éhínség és a szintén gyakran megjelenő járványos betegségek valamelyik formája. Korszakunkban a Párizsi Polgár kilenc járványos évet említ (1414, 1418, 1421, 1422, 1427, 1432, 1433, 1438, 1445), amelyek során a betegség (pestis, influenza, szamárköhögés vagy fekete himlő) több hónapig dühöngött a városban, és a közhiedelem szerint több tízezer áldozatot szedett.[23] Az ilyen bizonytalan, rendkívül kiélezett helyzetek nagyon kedveznek a rémhírek születésének. Néhány megmagyarázhatatlan, kedvezőtlen esemény, jelenség, természeti katasztrófa egész lavinát indíthat el, hiszen az emberek magyarázatot várnak, és a külső szemlélő által teljesen valószínűtlen értelmezések is hitelt kaphatnak, ha beleilleszkednek a közösség által elfogadott sztereotípiák rendszerébe.[24]

Az általános létbizonytalanság mellett még egy sokkal ártatlanabb, de az információáramlásra nagy befolyást gyakorló tényezővel is számolnunk kell, ez pedig a szóbeliség túlsúlya a hírek továbbadásának rendszerében. Mind a hivatalos, mind a nem hivatalos információk legnagyobbrészt hallás útján jutottak el a befogadókhoz. Öt érzékszervünk közül a középkorban és még a koraújkor időszakában is a hallásnak volt a legnagyobb szerepe.

[22] A korszak Párizsáról, párizsi eseményeiről ld. Favier, Jean: Nouvelle histoire de Paris. Paris au XVe siècle Paris, 1974. (a továbbiakban: Favier)

[23] 1418-ban a Párizsi Polgár, valószínűleg túlzóan 50-100 ezer, 1438-ban 45 ezer halottról beszél. (Párizs lakossága 100-200 ezer fő volt.) Journal 133-135. és 383.

[24] Delumeau, Jean: La Peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles). Une cité assiégée Fayard, 1978. 174. A rémhírek működéséhez lásd Kapferer és kollektív pszichológiai megközelítésben: Allport, G. W. – Postman, L.: The Psychology of Rumor, New York, 1947.

A látás, amely szinte kizárólagos befolyást élvez a 20. században, itt még a harmadik helyre szorult a hallás és a tapintás mögött. Ebben a korszakban az olvasás, amely ma csak a szemek feladata, fennhangon történt, az így szerzett információ is auditív maradt mind a hallgatóság, mind a felolvasó számára.[25] A szóban terjedő hírek érthető módon könnyebben deformálódnak, mint az írásban rögzítettek, tartalmuk, formájuk kevésbé állandó – ezt a tényezőt sem szabad figyelmen kívül hagynunk az elemzés során.

A Párizsi Polgár és naplója

A napló írójával kapcsolatban nagyon kevés információval rendelkezünk, csak arra támaszkodhatunk, amit ő maga árul el önmagáról. A nevét nem ismerjük, nem tudjuk azt sem, mikor kezdte írni a művét, ez ugyanis csupán töredékesen maradt ránk több 15. század végi vagy 16-17. századi kéziratban. (Az 1405. és 1408. év első néhány hónapja hiányzik, 1406-ból és 1407-ből pedig egyáltalán nincs feljegyzésünk.)

A Párizsi Polgárról egy dolgot állíthatunk biztosan: nem volt polgár. Egyházi személynek kellett lennie, tagja volt a párizsi egyetem oktatói karának, egyik megállapítása kapcsán ugyanis ezt írja 1446-ban: *„...és valóban vitába szállt velünk a navarrai kollégiumban, a párizsi egyetem több mint ötven legtökéletesebb klerikusával."*[26] De mivel gyakran tesz említést a Notre-Dame-i káptalan ügyes-bajos dolgairól, egyes kutatók azt feltételezték, hogy egyetemi funkciója mellett ez utóbbinak is tagja lehetett. Felmerült az is – Bajor Izabella királyné személyét érintő kedvező megjegyzései miatt –, hogy a királyné udvartartásának is tagja lehetett. Ezekre az adatokra támaszkodva néhányan konkrét személlyel próbálták azonosítani őt, szóba került Jean Beaurigout párizsi plébános, Jean de l'Olive teológus és Jean Chuffart, egyetemi kancellár neve is – egyik mellett sem szólnak döntő érvek.[27] Ha a neve nem is, de számos, az értelmezés szempontjából fontos tudnivaló kiderül magából a naplóból is.

Világossá válik például, hogy a szerző bevallottan a burgundi herceg oldalán áll az Armagnac-burgundi viszályban. Ebben a meggyőződésében társakra lelhetett az egyetem tagjai körében,[28] sőt saját, feltehetően túlzó állítása szerint szinte az összes párizsi lakos burgundi párti volt. Elfogultan viszonyul tehát a szeme előtt zajló eseményekhez, és így is számol be róluk: sok mindenről említést sem tesz, pedig a szövegkörnyezetből kiderül, hogy tudnia kellett azokról; az angol-burgundi párt sikereit felnagyítja, az Armagnacok győzelmeit, ha egyáltalán szót ejt róluk, kizárólag nagy számbeli fölényüknek tulajdonítja. Csupán 1436 után „hódol be" az addig *dauphin*-ként vagy „állítólagos" francia királyként emlegetett VII. Károlynak.

A mű utalásai tanúskodnak a szerző műveltséganyagáról is. Első helyen természetesen a Biblia szerepel, ószövetségi személyek (Holofernész, Heródes, Jeremiás és más próféták) és rövid idézetek formájában. Emellett helyt kap az antik történelem is, találkozhatunk Priamosszal és Kalkhasszal, de főként a római császárokkal (Nero, Diocletianus, Decius, Maximinus), akiket mint a zsarnokság és kegyetlenség példáit említi, összesen nyolc alkalommal. A francia történelem még ennél is kisebb szerepet játszik: Klodvig és Ganelon jelentik a régmúltat, közelebbi ennél az 1348. évi nagy pestis – mindezek hasonlatokban, utalásként jelennek meg. Nem konkrét csatához kötődve, minden közelebbi részlet nélkül gyakran találkozhatunk a szaracénokkal is, akiket a Párizsi Polgár a kegyetlen hadviselés, a mészárlások,

---

[25] Mandrou, Robert: Introduction à la France moderne (1500-1640). Essai de psychologie historique Paris, 1961. Az érzékszervekről, az érzelmekről, a szellemi eszköztárról ír: 68-111. (a továbbiakban: Mandrou)

[26] Mandrou 429-430. (Fordítás tőlem, a továbbiakban is.)

[27] A Párizsi Polgár személye körüli vitáknak jó összefoglalását adja Colette Beaune a *Journal*-hoz írt előszavában. Journal 11-13.

[28] Favier 147.

a fosztogatások példáiként, összehasonlítási alapként említ. A *Journal* keretein kívül eső történelmi múlt legközelebbi és leginkább élő eseményei V. Károly koronázási ünnepsége és temetése, 1364-ben, illetve 1380-ban. A történelem és az irodalom mindig mint retorikai fogások forrása jelenik meg, hasonlatokhoz, hiperbolákhoz szolgál alapanyagul.

Az író konkrét lakhelyéhez is találunk utat a forráson keresztül, ha nem is enged bennünket túl közel: egyes párizsi helyszínekre vonatkozó állításaiból arra következtethetünk, hogy a Szajna jobb partján lakott, mivel az ezen az oldalon elhelyezkedő épületekről, kapukról beszél úgy, mint amelyek a „hidakon innen" (*deçà les ponts*)[29] helyezkednek el, a bal parti Saint-Jacques kaput pedig „hidakon túli" (*delà les ponts*)[30] kapunak nevezi.

A *Journal*-ban nem csak említés a megcélzott olvasóközönségről, így nem tudjuk, kinek szánta a szerző. Lehetséges, hogy csupán saját szórakoztatására, időtöltésként készített feljegyzéseket, hisz a műben előforduló megszólítások, közbevetések[31] lehetnek egyszerű szófordulatok, de utalhatnak arra is, hogy írója felolvasta jegyzeteit valakiknek, talán éppen egyetemi társainak.

A napló megírásának körülményeiről is árulkodik a szöveg. Az sem biztos, hogy valóban a szó szoros értelmében vett naplóról beszélhetünk, vagyis nem igaz, hogy minden eseményt rögtön a megtörténte után vetett papírra a szerző. Az említett történések egy részét nyilvánvalóan pár hónappal később írhatta le, néhány helyen ugyanis az események következményeiről is beszámol. Az 1420-as évnél találkozunk Guitry urával, aki Montereau védői között volt, és a város megadása után őt is szabadon engedték. Ehhez kapcsolódva jegyzi fel a Párizsi Polgár, hogy Guitry ura *„azóta annyi zsarnokságot követett el Gâtinais vidékén és másutt is, mint bármelyik szaracén."*[32] Sok esemény tehát vagy eleve egy bizonyos idő elteltével került csak a naplóba, vagy pedig az alapesemény azonnali lejegyzése után egy-egy részletet többször is átnézett, kiegészített a szerző. Erre a munkamódszerre utal az is, hogy egyes neveket, számokat kihagyott, nyilván arra számítva, hogy későbbi információk birtokában majd kiegészíti a hiányos helyeket.

Ezzel kapcsolatban felvetődik, hogy vajon honnan szerezte információit a Párizsi Polgár. Sok eseményről szemtanúként számol be. Ő maga is elment például megtekinteni az 1429-ben Párizs környékén született sziámi ikreket, akiket kézbe is vett, és le is rajzolt a naplóba.[33] 1427-ben sok más párizsival együtt ő is kilátogatott Chapelle-Saint-Denis faluba, hogy megnézze az ott letáborozott vándor cigányokat, sőt szóba is elegyedett velük.[34] Más eseményekről csak közvetett tudomása volt, szerencsénkre sok helyen fel is jegyezte, milyen körülmények között jutott a kérdéses információhoz, kitől vagy kiktől hallotta a hírt. Az információs csatornák elemzésekor ezekre az értékes megjegyzésekre tudunk támaszkodni. Számos alkalommal azonban a hírforrásra való hivatkozás nélkül írja le az eseményeket – ezek az esetek alkotják sajnos a *Journal* nagyobbik részét.

Közelebbi adatok, utalások híján nem tudhatjuk, mennyire mondható a napló szerzője tipikus párizsinak az információáramlásban való részvétele, jól értesültsége szempontjából. Lehetséges, bár meglévő, elszórt adataink nem szolgáltatnak erre konkrét bizonyítékokat, hogy jobb helyzetben volt, mint a többi párizsi lakos: az, hogy naplót vezetett, arra mutat, hogy esetleg nagyobb figyelemmel fordult a külvilág hírei, a hatalmasok cselekedetei felé, mint az átlagember. Írni-olvasni tudása olyan hírforrásokat is elérhetővé tett számára, amelyekhez a lakosság nem kis része csupán közvetítő útján jutott hozzá. (A szóbeliség óriási szerepe a középkori híráramlásban ezt a tényezőt némileg ellensúlyozza.) Egyházi ember volta miatt érdeklődési köre némileg különbözhetett a világiakétól, de esetleges átlagon felüli

[29] Journal 71., 218.

[30] Journal 72.

[31] Például „comme vous avez ouï devant" (amint előbb hallottátok). Journal 356.

[32] Journal 160.

[33] Journal 259.

[34] Journal 238.

jól értesültségét inkább egyetemi munkájának köszönhette – a párizsi egyetem ebben a korban komoly és konkrét politikai szerepet is vállalt: egyik tagja például, Jean Petit nagyhatású véleményt nyilvánított orléans-i Lajos meggyilkolása után az egybegyűlt királyi udvar előtt.[35] Az 1413-as Caboche-felkelés és a rendek reformtörekvéseinek kidolgozásában és megvalósításában is nagy befolyás jutott az egyetemnek, éppúgy, mint az Armagnac-párti visszarendeződés elősegítésében.[36]

Akár tipikus párizsinak tekintjük a *Journal* szerzőjét, akár nem, mindenképpen érdemes és érdekes megvizsgálnunk információs világát: egy konkrét személy valóban létező, egyedi világképébe nyerünk így betekintést, és leírásán keresztül talán megközelítő képet kapunk a párizsiak híreiről, véleményéről is.

Idő és tér Párizs híráramlásában

Az, hogy honnan érkeznek hírek egy városba vagy egy személyhez, bizonyos szempontból meghatározza a kérdéses közösség vagy egyén világának határait. Hiába ismeri esetleg az ezen a határon túl fekvő területeknek a nevét, azok nem jelentenek számára semmit, amíg valamilyen információval nem rendelkezik az adott területről. Megpróbáljuk ezért felrajzolni azokat a koncentrikus köröket, amelyek a Párizsi Polgár és esetleg a párizsiak többé-kevésbé ismert világát jelentették. A legkülső körbe a Franciaországon kívül fekvő területek és az innen származó információk tartoznak. Hogyan alakul tehát a külföld a *Journal* híreinek tükrében?

A Párizsi Polgár nem számol be túl sok külföldi eseményről. Hírek érkeznek a pisai zsinatról, a pápaválasztással kapcsolatban 1409-ben,[37] valamint a bázeli zsinatról több ízben az 1430-as évek elején, bár ezzel kapcsolatban a szerző gyakran éppen arról panaszkodik, hogy nem lehet semmit sem tudni a nagy összejövetel munkájáról. *„Ebben az időben* [1434 végén] *semmi hír nem volt a bázeli zsinatról, sem prédikációban, sem másképpen egész Párizsban, mintha bizony mind Jeruzsálemben lettek volna."*[38] Szíriából és Babilonból is kaptak hírt a párizsiak, amely szerint megszületett a zsidók által várt Antikrisztus.[39] Itáliáról azt tudja meg a Párizsi Polgár és a párizsiak egy része 1429-ben, hogy itt (sienai) Bernát testvér nagy sikerű prédikációkat tart.[40] 1427-ben vándor cigányok Európa dél-keleti végeinek állapotáról és kereszténveiről mesélnek a hozzájuk zarándokló párizsi népnek, történeteikben előkerül a lengyel király és a császár is,[41] egy másik párizsi körmenet kapcsán pedig a szultán neve merül fel, aki kínzásokkal gyötri a rabságban tartott kereszténveket.[42] Érdekes, különösen a két ország egybekapcsolódó történelmének ismeretében, hogy angliai hírekről egyáltalán nem számol be a Párizsi Polgár, London vagy más angol város neve elő sem fordul a *Journal*ban. Egyetlen Angliában történt eseménnyel találkozhatunk a műben: 1421-ben megszületik V. Henrik és Franciaországi Katalin (VI. Károly leánya) kisfia, a későbbi VI. Henrik.

---

[35] A herceg meggyilkolásának körülményeiről, az esemény egész társadalmi és kulturális kontextusáról ír Guenée, Bernard: Un meurtre, une société. L'assassinat du duc d'Orléans 23 novembre 1407. Paris, 1992.

[36] Erről a szerepről a Párizsi Polgár is beszámol. 1413 elején az egyetem listát készít a királyt „clárulók" neveiből, amely a leváltandó Armagnac kormányzat tagjait sorolja fel. Journal 56. Augusztusban viszont már az egyetem tesz javaslatot a felkelők, reformokat sürgetők száműzésére – ezzel a fordulattal a Párizsi Polgár nem ért egyet, sőt meglehetősen kívülállóként számol be róla. Journal 62.

[37] Journal 33.

[38] Journal 335., valamint 313., 326., 332.

[39] Journal 255.

[40] Journal 256.

[41] Journal 234-235.

[42] Journal 440.

Egy hír Angliából, egy pár Itáliából, német területről, elejtett szavak Kelet-Európáról, a Szentföldről – ez lenne a 15. századi művelt párizsi által áttekintett világ? Nehéz elhinni; az is lehetséges, hogy a Párizsi Polgár nem minden hallott hírt vetett papírra, de az arányokat valószínűleg jól érzékeltetik a fenti számadatok. E nézet mellett szól az a tény is, hogy száz évvel később a nyomtatott hírlevelek külföldi hírként szinte csak az itáliai háborúkról számolnak be, emellett csupán a magyar és német területeket érintő török veszélyről értesültek ily módon a franciák, valamint a (képzeletbeli) „János pap királyságáról" messze Ázsiában.[43]

A Párizsi Polgár Franciaországa is leszűkült, a Párizsban felbukkanó hírek egy a város köré írható kb. 300 kilométer sugarú körön belülről érkeznek, amelynek végpontjain keleten Dijon, délen Poitiers, nyugaton a Mont-Saint-Michel, északon pedig Gent található. A legtöbb hír azonban nem érkezik 50-80 kilométernél messzebbről, ez a terület jelenti a város híreinek igazi földrajzi alapját. A Loire-on túli vidékek szinte teljes egészében hiányoznak a Párizsi Polgár látóköréből.

Érdekes megvizsgálni a földrajzi helyek, helységnevek fontosságát a naplóban, vagyis azt, hogy mennyire állandó, illetve alkalomszerű vagy ritka a hírek érkezése az adott helységből Párizsba. Ha ugyanis összesítést készítünk a *Journal*ban előforduló város-, falu- és vidéknevekből, meglehetősen hosszú listát kapunk 168 földrajzi névvel. Ezeknek legnagyobb része azonban csupán említésszerűen tűnik fel, egy vagy két alkalommal, olyan szűkszavú felsorolások részeként, mint: *„Item, egész télen és végig nagyböjt alatt egészen húsvétig, amely 1424-ben április 23. napjára esett, és még májusban is ostrom alá vették Gaillont, Sézanne-t, Nangist és más erődítményeket, és az angolok mindet el is foglalták, az Armagnacok pedig szabadon távozhattak."*[44]

Egy másik csoportot alkotnak azok a helységnevek, ahonnan egy bizonyos időszakban meglehetősen sűrűn érkeznek részletes hírek, egész kis kerek történetek. A legjobb példa erre Orléans, amelyről szinte kizárólag az 1428-29-es években hallanak Párizsban a napló tanúsága szerint, ekkor viszont hosszú, részletes történeteket jegyez fel a Párizsi Polgár, Jeanne d'Arc körül keringő legendákat, az ostrom apróbb eseményeit. Harfleur-ről az 1415-ös sikeres angol ostrom kapcsán ír a szerző, Arras városával 1414-ben az ostrom miatt, 1435-ben pedig a VII. Károly és Jó Fülöp közötti tanácskozás helyszíneként találkozhattak a párizsiak. Ezek a helyszínek nem közelségük miatt játszanak nagy szerepet a város híreiben, hanem az ott lezajló kiemelkedő események kapcsán.

A helységek harmadik csoportja az, amelyről az évek során szinte folyamatosan, évről-évre rendelkeznek információval a párizsiak és a Párizsi Polgár. Ide tartozik elsősorban Saint-Denis városa, Párizstól 7-8 kilométernyire, Pontoise, Meaux és Corbeil egy 20-30 kilométeres sugarú körön belül, valamint a kicsivel messzebb fekvő Compiègne és az angol uralom központjaként szereplő Rouen (Párizstól kb. 150 km). Látható, hogy ebből a hat városból öt a fővároshoz meglehetősen közel fekszik és viszonylag jelentősebb településnek is számít – van mit mesélni róluk –, a hírek elég rövid idő alatt elérik Párizst, és az ezeken a helyeken jelentkező esetleges veszélyek már a főváros számára is közvetlen fenyegetést jelentettek. Rouen valószínűleg politikai jelentősége miatt került ebbe a kategóriába.

Bár a legtöbb hír viszonylag közelről érkezett a városba, mégis fontos tudnunk a hírek terjedési sebességét, hogy pontosabb képet alkothassunk az információáramlás rendszeréről. Nézzük először a korszak rekordjait, amelyeket a hivatásos hírvivők, küldöncök értek el. A 16. század talán legjobb eredményének számított a napi átlag 139 kilométer, ezzel Gabriel von Taxis küldönccei büszkélkedhettek, és a Brüsszel-Itália útvonalon tették meg.[45] Iszlám területeken sokkal nagyobb átlagsebességekkel is találkozunk, itt a küldöncök váltott öszvérekkel napi 200 kilométeres sebességet is elértek, sőt volt példa, hogy átlag 387 (!) kilométert

[43] Seguin, Jean-Pierre: L'information en France de Louis XII à Henri II, Genève, 1961.

[44] Journal 209.

[45] Braudel 399.

tettek meg egy nap alatt.[46] Ez azonban egészen kivételes gyorsaságot jelentett, normális körülmények között a sietős utazók, küldöncök átlagosan napi 50-80 kilométert utaztak.[47]

A Párizsi Polgár néhány esetben feljegyzi a (főként hivatalos) hírek megérkezésének időpontját a fővárosba. V. Sándor pápa 1409. június 26-ai pisai megválasztásának híréről július 8-án szereztek tudomást Párizsban, a két várost elválasztó kb. 1200 kilométert 13 nap alatt futotta be a jó hír, azaz meglehetősen gyorsan.[48] Az 1414. szeptember 11-én (keddi napon) hajnali háromkor az Arras alatti katonai táborban kihirdetett béke híre csütörtök reggel érte el Párizst, a 160 kilométeres távolság megtételéhez két napra volt szüksége a küldöncnek.[49] Az egyetlen Angliából érkező újdonság, VI. Henrik születése 1421. december 5-én Párizsban *„karácsony előtti hétfőn, Szent-Tamás másnapján"*, azaz december 22-én vált ismertté. A kb. 500 kilométeres utat, nyilván a La Manche csatornán való átkelés és a téli utazás egyéb viszontagságai miatt 17 nap alatt tudták megtenni (körülbelül 30 km/nap).[50] A Pontoise sikeres angol ostroma után elmenekülő polgárok 1419. július 31-én éjjel vagy kora hajnalban indultak elfoglalt városuk alól, és délelőtt 10 órakor már a párizsi Saint-Denis kapunál keltettek óriási rémületet a mit sem sejtő párizsiak körében.[51]

Ezeket az adatokat figyelembe véve azt állapíthatjuk meg, hogy a Párizsi Polgár Franciaországának legtávolabbi csücskéből is 4-6 nap alatt elérhetett egy hír Párizsba, az információ szempontjából legjobban ellenőrzött területek azok voltak, ahonnan egy napnál rövidebb idő alatt is hírt lehetett kapni.

Párizs városfalakon kívüli kommunikációs kapcsolatrendszerének megismerésénél nem mellőzhetjük a Szajna szerepét. Ez a folyó Észak-Franciaország legfontosabb kereskedelmi útvonala, mind Champagne, mind az Atlanti-óceán felé ez biztosította a kapcsolattartást, ezen szállították a bort, a gabonát, az épületkövet, a tűzifát, a sót és a böjt idején annyira fontos tengeri halat.[52] A Szajnán sok esetben akkor is nyitva állt az út, amikor a szárazföldi utakat az ellenséges sereg, banditák tartották megszállva. Az Armagnac párti csapatok szigorú ellenőrzése miatt 1430-ban is nehézkessé, szinte lehetetlenné vált a város ellátása, így minden rendkívül megdrágult. Ezen a helyzeten próbált segíteni Franciaország régense, Bedford hercege, amikor 1431 januárjában, tehát a hajózás szempontjából kedvezőtlen évszakban esőben, ellenszélben, sodrással szemben élelmiszerekkel megrakott hajóhadat kísért Párizsba az Armagnacok támadásai közepette.[53] 1435 szeptemberében Bajor Izabella királyné holttestét kénytelenek voltak hajón elszállítani Saint-Denis-be, mert a Párizs környéki falvakat és mezőket az Armagnacok szállták meg.[54]

Ezt a vízi utat csak a Párizs alatt és felett elhelyezkedő erődített hidak birtokba vételével lehetett elzárni. Ilyen híd volt például a főváros alatt a Saint-Cloud híd, a charentoni vagy a meulani híd; aki Párizs ellátását akarta lehetetlenné tenni, mindig ezeket az erődítéseket próbálta megszerezni, Saint-Cloud-t például 1411-ben az Armagnacok, 1417-ben Félelemnélküli János burgundi herceg veszik ostrom alá.[55]

A szárazföldi utak a párizsi kapukhoz érkeztek, ezeken haladtak át a kereskedők portékáikkal és hírekkel gyakran távoli földek felől, itt léptek be a közeli falvak lakói, ha eladni vagy vásárolni akartak a fővárosban, ők is meséltek történeteket a falujukat vagy környéküket

[46] Ragheb, Youssef: La transmission des nouvelles en terre d'Islam. Les modes de transmission. In: La circulation... 37-48.

[47] L'Histoire et ses Méthodes sous la direction de C. Samaran. Paris, 1961. 111-113.

[48] Journal 33.

[49] Journal 80.

[50] Journal 177.

[51] Journal 144.

[52] Favier 29.

[53] Journal 284-285.

[54] Journal 343.

[55] Journal 40. és 100.

ért viszontagságokról. A kapukon át távoztak szőlőikbe vagy más közeli birtokaikra a párizsi polgárok, ha a falakon túl nem fenyegetett veszedelem. A kapuknál jelentek meg a menekülők csoportjai is, például a Pontoise városából hiányos öltözékben elmenekült polgárok a Saint-Denis kapunál keltettek óriási megdöbbenést városuk angol kézre kerülte után alig pár órával.[56]

Veszély, fenyegető ostrom vagy akár csak fosztogató banditacsoportok közeledése esetén a város a kapuk bezárásával védekezett. Az olyan zavaros időszakban, mint amilyenről a Párizsi Polgár is tanúskodik, általában a kapuk közül csak a legfontosabbakat nem zárták vagy falazták be. A *Journal* legelső feljegyzése 1405-ben például éppen arról számol be, hogy a Saint-Denis, a Saint-Antoine, a Saint-Jacques és a Saint-Honoré kapuk kivételével minden kaput bezártak.[57] Bár a zárt kapuk nem jelentettek igazi akadályt az egyes kalandvágyó emberek előtt, akik könnyen kiszökdöstek a falakon keresztül, úgy tűnik, az ostromok ellen jó védelmet nyújtottak.[58] Párizs ostromát egyedül a Jeanne d'Arc által vezetett sereg kísérelte meg időszakunkban, az egymást követő hatalomátvételek 1418-ban és 1436-ban csakis úgy sikerültek, hogy belülről beengedték a csapatokat a velük összejátszó kapuőrök vagy más polgárok.

A bezárt, befalazott kapuk nemcsak az ellenséget tartották távol, hanem a kereskedőket, terményeikkel a piacra igyekvő falusiakat is, akiknek vagy egyáltalán nem volt módjuk bejutni a városba vagy pedig hatalmasat kellett kerülni a nyitott kapuk irányába. A párizsiak ezért meglepően nagy áldozatokra is képesnek mutatkoztak annak érdekében, hogy békésebb időszak beköszöntével minél hamarabb használhatóvá tegyék az addig zárt kapukat. A Párizsi Polgár különösen a Saint-Martin kapu környékén lakók erőfeszítéseiről számol be 1425-ben és 1426-ban, amikor a Saint-Martin utca lakosai saját költségükön és saját munkájukkal kibontják a befalazott kaput, valamint vállalják az immár megnyitott kapu éjjel-nappali őrzését.[59]

A földrajzi tér szerepe nem korlátozódik a hírek kiindulási pontjának meghatározására és útvonalának követésére, vagyis nem csupán a Párizsig való eljutásnál kell figyelembe vennünk. A városon belüli topográfiai elemzés a hírek szétáramlásának vizsgálatánál fontos. Melyek voltak az információk terjedésére különösen kedvező helyszínek, a csomópontok a párizsi hírhálózat csatornáin? A sűrűn látogatott terek, kereszteződések[60] szerepe óriási, de ugyancsak fontosak az egyéb találkozóhelyek, a kocsma, a plébániatemplom, a pékség vagy akár a temető is, a nők számára pedig a nyilvános kút vagy a folyóparton a mosásra alkalmas helyek.[61]

Lényeges azonban észben tartanunk, hogy maguk az utcák, az utcahálózat is más szinten vesznek részt az információáramlásban, mint manapság, amikor ha tudomást akarunk szerezni valamiről, zárt helyre megyünk, és bekapcsoljuk a tévét vagy a rádiót, vagy leülünk újságot olvasni. A 15. században az emberek idejük számottevő részét az utcán töltötték, a kézművesek az utcán vagy nyitott műhelyekben dolgoztak, és ha valamit sürgősen a városlakók tudtára akartak hozni, az útkereszteződéseknél hirdették ki, vagy meghúzták a harangokat. A középkori utca a hírek rendkívül jól működő hangszekrényét alkotta, és a városlakók, ha információt akartak szerezni, a mai emberrel ellentétben, az utcára siettek.

A *Journal*ban feljegyzett helyszínek közül három tér nagy szerepe tűnik fel szinte első olvasásra. Az egyik a Grève tér, az Hôtel de Ville, a városháza épületével, gyakori vásárok (pl. tűzifavásárok) helyszíne, a párizsiak nem ritkán gyülekeztek itt össze. Erre a térre hívták pél-

[56] Journal 144.

[57] Journal 29.

[58] Geremek, Bronislaw: Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles. Flammarion, 1976. 27.

[59] Journal 220-221. és 226.

[60] A legfontosabb kereszteződésekről, különböző funkcióikról lásd Favier 51.

[61] Medieval Callings. Ed. Jacques Le Goff. University Press of Chicago, 1990. 18-19.

dául össze azt a gyűlést is, amelyen a párizsi polgárok 1413 augusztusában inkább az Armagnac-visszarendeződés mellett döntöttek.[62]

A másik, a Maubert tér, a bal parton helyezkedik el, és kenyérpiacot tartottak a területén – ez éhínség vagy drágaság, élelemhiány idején rendkívül nagy jelentőségű volt, a sorban álló, kenyérre váró emberek között könnyen lábra kapott a nyugtalanság vagy az elégedetlenség. 1418. június 12-én, a börtönben tartott rabok lemészárlásának éjjelén a kapuknál riadót fújtak, és a megrémült párizsiak a Maubert tér felé kezdtek sietni, majd itt összegyűlve indultak el a börtönök felé. Másnap reggel a Párizsi Polgár feljegyzése szerint a feldühödött párizsiak egy Armagnac-párti összeesküvésre hivatkoztak, amelynek tagjai állítólag a város egész lakosságát le akarták gyilkolni – ez a rémhír már pár héttel korábban megjelent Párizsban, újjáéledéséhez nyilván kedvező terepet jelentett az éjszakai Maubert tér.[63]

A harmadik helyszín több funkciója miatt kerülhetett a híráramlás középpontjába. A Halles, a vásárcsarnok egyrészt a főváros legnagyobb piaca volt, ahol óriási tömegek fordultak meg nap mint nap, másrészt a kivégzések egyik helyszíne is. A kivégzések nem csak az összegyűlő nagyszámú ember, a különlegesen feszült hangulat és a rémületet vagy indulatokat keltő bűnöző kézzelfogható közelsége miatt játszottak kiemelten nagy szerepet a pletykák, rémhírek születésében és terjedésében. Maga a kivégzés ceremóniája is hozzájárult az információk áramlásához, az elítélt kivégzése előtt ugyanis prédikáció vagy kikiáltás formájában részletesen felsorolták a kivégzendő által elkövetett vagy tervbe vett gaztetteket. A legtöbb esetben, amikor a *Journal*ban megjelenik a Halles, kivégzésről van szó, és a legtöbb kivégzés mellett feltűnik egy-egy rémhír összeesküvésekről, pletykák tervezett gyilkosságokról, elkövetett erőszakról: a nézőközönség kommentál, megbeszéli a prédikációban elhangzottakat, hozzáteszi a maga híreit, amelyeket biztos forrásból tud.

1413 júliusában kivégezték a volt párizsi elöljárót. Nyitott kordén vitték végig a városon a királyi palotától egészen a Halles-ig, tisztségének díszruhájába öltöztetve, akik látták útközben, mind zokogtak, egyedül az elítélt nevetett végig: azt gondolta, hogy a pártján álló tömeg majd megmenti a haláltól, de nem így történt. A Párizsi Polgár felsorolja, milyen gonosz szándékokat tulajdonítottak a volt elöljárónak: *„Szándékában állt, ha életben maradt volna, elárulni a várost és átadni az ellenség kezére, és ő maga is nagy és kegyetlen gyilkosságokat tervezett, azt, hogy kifosztja és kirabolja Párizs jó városának derék lakosait, akik pedig annyira szerették."*[64]

A Párizsban hallható híreket emberek, tárgyak hordozták, és sokféle úton-módon válhattak egyre ismertebbé. Az érthetőbb bemutatás érdekében három nagy csoportban fogjuk tárgyalni a 15. századi hírcsatornákat a hír forrása szerint: az első csoportba a király, a mindenkori helyi vagy központi kormányzat által elindított információk tartoznak. A második csoportban vizsgáljuk az egyháziak felől a párizsiakhoz érkező hírek továbbadásának eszközeit, a harmadikba pedig azokat az információs csatornákat soroltuk, amelyeken keresztül a párizsi lakosok egymás között érintkeztek.

A hatalom hírcsatornái

Éppen ez az az időszak, amikor a hatalom egyre inkább ráébredt arra, hogy érdemes rendszeres információkkal ellátni az ország lakosait – természetesen azokat, akiket saját szempontjából fontosnak tartott, a fallal körülvett városokat (*bonnes villes*), a püspököket és a királyság világi nagyjait. Szintén a hatalom érdekei határozták meg a továbbítandó hírek témáját: a király győzelmeiről, az ellenséggel folytatott tárgyalásokról és békekötésekről,

[62] Journal 63-64.
[63] Journal 115-117.
[64] Journal 60.

a királyság nagyjainak születéséről vagy haláláról tájékoztatták leggyakrabban a kiválasztottakat.[65] Az is érdekében állt a kormányzatnak, hogy a rendeleteket hatékonyan hozza azok tudomására, akiknek tisztelettben kellett azokat tartani, és nem tekinthetett el önmaga „népszerűsítésétől" sem: a királyság értékeinek, a róla kialakított kedvező képnek az elterjesztésére kellett törekednie. A *Journal*ban gyakran találkozunk különféle ünnepélyes királyi és hercegi bevonulásokkal, amelyeknek éppen ez volt a céljuk.[66]

Győzelmeiről, sikeres békekötéseiről a király lovas küldöncök által továbbított levelekben, misszilisekben (*lettres missives*) értesítette Párizst, vagyis Párizs elöljáróit. 1441-ben a király és a *connétable* (a királyi sereg parancsnoka) leveleket küldenek *„Párizs elöljárójának, a kereskedők elöljárójának és a városnak"*, hogy értesítsék őket Creil városának bevételéről.[67] Az írásos forma ezekben az esetekben azonban csak a király és a helyi hatalom képviselői között jelentett hidat: a városba érve a hír már a szóbeliség segítségével vált közismertté, a város lakói hallás útján szereztek tudomást arról.

Legelterjedtebb módszer a hírek hivatalos helyi továbbítására a város kereszteződéseinél való kikiáltás volt (*cri aux carrefours*). A békeszerződéseket, győzelmeket trombitaszó mellett tették közhírré, de így hirdették ki Félelemnélküli János száműzetését is 1414 elején.[68] A korszakban igen gyakori pénzleértékelést, a város rendjének fenntartását célzó helyi rendeleteket és az ezeket megszegőkre váró büntetéseket is ilyen módon lehetett megismerni. 1413 és 1416 között például egymást követik az Armagnac kormányzat kikiáltott rendelkezései, amelyek megtiltják, hogy bárki is fegyvert viseljen, népes összejöveteleket, esküvőket rendezzen, az ablakban edényt, virágcserepet, ecetes üveget tároljon vagy a Szajnában fürödjön.[69]

A helyi hatalomnak módjában állt a hírek kihirdetése céljából gyűléseket (*assemblée*) összehívni. A Párizsi Polgár egyetlen ilyen jellegű gyűlésről számol be, más városok forrásaiból azonban tudjuk, hogy ilyen gyakran előfordult, ha nem is volt ez olyan mindennapos módja a közhírré tételnek.[70] 1429. július 10-én Párizsba érkezett a burgundi herceg – a *dauphin* eközben már elindult Reims felé, hogy megkoronáztassa magát, az angol-burgundi párt helyzete megingott. Bedford herceg (Franciaország régense) és Jó Fülöp egy egész ceremóniasorozat keretében próbálta jelenlétével megerősíteni az elbizonytalanodó párizsiakat: egy nagy tanácskozást tartottak, általános körmenetet rendeztek, a Notre-Dame-ban prédikációt hallgathattak meg, az ünnepségek csúcspontjaként gyűlést hívtak össze a királyi palota elé, ahol kihirdették, valószínűleg felolvasták a *dauphin* és Félelemnélküli János által megkötött békeszerződést, ezután pedig elbeszélték, hogyan gyilkoltatta meg mégis a *dauphin* áruló módon a herceget. Ez nem volt igazi újdonság a hallgatóság számára, a Párizsi Polgár hozzá is teszi: *„amint mindenki tudja"* – de nem is az egyszerű informálás volt a gyűlés valódi célja. A kellő lélektani előkészítés után, amikor a nép méltatlankodva zúgolódni kezdett az áruláson, a burgundi herceg és a régens hűségesküre szólította fel a jelenlevőket. Nyilvánvaló volt a politikai manipuláció, forma szerint mégis ceremoniális információátadásként szervezték meg.

A rendeleteket nemcsak kikiáltották, hanem gyakran falragaszokon nyilvános helyre ki is függesztették őket. Erre a célra a sűrűn látogatott helyeket választották leginkább, például a városközpontban, a Szajna-parton található Châtelet falára ragasztották a járadékokat sza-

[65] Contamine 1992. 20-21.

[66] Ennek a témának egyik alapműve: Guenee, Bernard – Lehoux, Françoise: Les entrées royales françaises de 1328 à 1515. Paris, 1968.

[67] Journal 403-404.

[68] Journal 73.

[69] uo. 73., 94., 95. Az ablakban tartott tárgyakat talán az utcai harcok során lehetett volna használni, a Szajnán keresztül pedig ellenőrzés nélkül lehetett volna kijutni a városból.

[70] Ilyen esettel találkozunk Troyes-ban, ld. Roserot, A. Le plus ancien registre des délibérations du conseil de ville de Troyes, *1429-1433* Troyes, 1886.

bályozó rendeleteket 1428-ban.[71] Kevésbé hivatalos jellegű falragaszok is megjelentek Párizsban, 1438-ban a négy legnagyobb forgalmú kapura erősítettek fel 3-3 polemikus célzatú plakátot, amelyek az ellenség megszégyenítését akarták elérni: *„felerősítettek* [a négy kapura] *három nagyon jól megfestett, nagyon csúnya történetet mutató vásznat; mindegyikre lefestettek egy-egy lovagot Anglia nagyurai közül, a lovag egy akasztófára volt felakasztva fejjel lefelé, sarkantyúban, teljes fegyverzetben a fejüket kivéve, és mindkét oldalukra festettek egy láncot csörgető ördögöt és két ocsmány, rút hollót a fejük mellé, amelyek a szemüket próbálták kivájni. Item, azt írták az első mellé: Guillaume de la Poulle* [William of Pole], *angol lovag, Suffolk grófja, Anglia királyának főudvarmestere, a Térdszalagrend lovagja, az adott szó és pecsétes levelének kétszeri álnok megszegője, a nemes lovaggal, Tanguy du Chastel francia lovaggal szemben."*[72]

A szimbólumok is közvetítettek információkat a hatalom szándékairól a nép felé. Az ünnepségeken felhasznált jelképeket már sokan elemezték, nem tudjuk azonban biztosan, hogy a szervezők kifejezési szándékai mindig pontosan egybeestek-e a résztvevők értelmezéseivel, vagyis hogy megértették-e a felvonultatott szimbólumokat. Mi itt azokat az eseteket mutatjuk be, amikor a Párizsi Polgár tanúsága szerint a nézőközönség valóban jelentést tulajdonított a jelképként használt tárgyaknak. Az értelmezés nem mindig volt könnyű feladat. Franciaországi Katalin, VI. Károly lánya és V. Henrik felesége 1422 májusában vonult be Párizsba, előtte pedig, különös módon, *„két hermelinköntöst hoztak, amiről a nép nem tudta, mit gondoljon, hacsak azt nem, hogy annak jeleként történt, hogy Franciaország és Anglia királynéja is."*[73] Máskor egészen nyilvánvaló a jelképként használt tárgy üzenete, mint Bedford herceg bevonulásakor, VI. Károly temetése után, ahol a hatalomra pályázó herceg *„visszajövet maga előtt vitette Franciaország királyának a kardját, mint régens, amin a nép erősen morgolódott."*[74]

A pletykák terjesztése nem kizárólag a nép körében zajlott, a szóbeszédek néha a hatalom érdekében, a hatalom kezdeményezésére kezdtek el terjedni. A Párizsi Polgárnál találkozunk olyan esetekkel, amelyekben nyilvánvalóvá vált, hogy a helyi vezetők manipulációja áll az (ál)hírek születésének hátterében. Valószínűleg számos olyan helyzet is előfordult, amikor a pletykák befogadói nem jöttek rá, hogy propagandáról van szó, ez esetben sikeres propagandáról. A lelepleződés veszélye akkor volt a legnagyobb, amikor rövid távú ígéretekről hamar kiderült, hogy nem teljesülnek. A párizsiak gyakori nyugtalanságát az 1430-1431-es években a város vezetői hol a király, VI. Henrik, hol a burgundi herceg érkezésének hírével igyekeztek lecsillapítani. A gyermek királyról már 1430 tavaszán azt állították, hogy elindult Párizs felé, sőt, hogy már a csatornán is átkelt, pedig valójában csak 1431 decemberében érkezik meg a városba. Hogy hatásosabbá tegyék a propagandát, örömtüzeket is gyújtottak, *„és megpróbálták elhitetni a néppel, hogy az ifjú Henrik király miatt tették, aki megérkezett Boulogne-ba."*[75] Hasonlóképpen többször próbálták a burgundi herceg érkezését is elhitetni, 1430 januárja óta azt állították, hogy már nem késik sokáig (jegyzi fel nem kis csalódottsággal a Párizsi Polgár Szent-Iván napja körül, nyár közepén), 1431 végén még mindig az ígéreteknél tartottak, *„és a kormányzók azt mondták és mondatták nap mint nap, hogy a burgundi herceg már úthan van Párizs felé, és ténylegesen hoz magával egy pápai legátust is, és hogy majd ők ketten békét szereznek a magát Franciaország királyának mondó Károly és a magát Franciaország*

[71] Journal 247.

[72] uo. 378-379. Tanguy du Chastel 1415 és 1418 között volt párizsi elöljáró (*prévôt*), és a pártharcokban, angol-francia háborúban végig VII. Károly oldalán küzdött.

[73] Journal 188-189.

[74] Journal 196.

[75] Journal 275. Egy másik, hasonló próbálkozás történt nem sokkal később: Journal 277. A párizsiak elégedetlenségéhez az a szerencsétlen körülmény is hozzájárult, hogy a tüzeket nekik kellett gyújtani és táplálni, és ebben az időben nagyon drága volt a tűzifa – ráadásul sokan tudták, hogy a király még el sem indult.

és Anglia királyának mondó Henrik között, de ezt csak azért mondták, hogy a népet megnyugtassák."[76]

Az örömtüzek gyújtása itt egy rég várt személy érkezéséhez kapcsolódott (volna), de tüzeket gyújtottak más örömteli események megünneplésére is, például győzelmek után, 1449. októberében pedig Rouen vérontás nélküli bevételének örömére.[77] A burgundi érzelmű Párizsi Polgár nem mindig osztozik a városi vezetés elégedettségében. 1414-ben az Armagnac csapatok bevették Soissons városát, és a hírek szerint rendkívül kegyetlenül bántak a város polgáraival. Helyzetük még Párizsban sem szilárdulhatott meg igazán (1413-ban vették át a hatalmat), így szükség volt arra, hogy a fővárosban is jelezzék, kinek a győzelme is ez, és a párizsiaknak melyik oldal sikerének kell örvendezniük – ezért szerte a városban örömtüzeket parancsoltak gyújtani az esemény megünneplésére; *„...mintha bizony szaracénokon vagy gonosztevőkön arattak volna győzelmet"*, jegyezte fel rosszallóan a Párizsi Polgár, akit érezhetően nem lelkesített fel a sikeres akció híre.[78]

Hasonló hivatalos ünneplési forma volt a harangok meghúzása, szintén győzelmek vagy békekötések után – el lehet képzelni a hatást, amikor Párizs összes templomában egyszerre elkezdtek harangozni és abba sem hagyták egész nap: az örömhír nem maradt rejtve senki emberfia előtt. 1414. szeptember 11-én Arras alatt békét kötött a király a város védőivel, ennek a híre szeptember 13-án jutott el Párizsba: *„A rákövetkező csütörtökön megtudták ezt Párizsban, és soha nem láttatok vagy hallottatok szebb harangzúgást, mint ami ezen a napon Párizsban volt, mert reggeltől estig Párizs minden templomában harangoztak, és nagy volt az öröm, mert igen szerették a békét."*[79]

A hatalomnak szüksége volt szakértőkre is, akik az információ elterjesztésében vagy éppen beszerzésében szereztek gyakorlatot. Lovas küldöncök juttatták el a királyi leveleket a címzett városokba. Minden helységben tartottak legalább egy, nagyobb városokban sokkal több hivatásos kikiáltót. Találkozunk kevésbé nyilvános specialistákkal is, például kémekkel, akik a lakosság köréből vagy a hatalom egyéb gyakorlói felől szállították a híreket megbízóik felé. Feladatuk nem csak a csaták előtt akadt hát, a Párizsi Polgár többször panaszkodik az Armagnac kormányzat kémeire, beépített embereire, akik saját szomszédaikat is feladják, és senki sem érezheti magát biztonságban.[80] A csatákban a kémekre az előzetes felderítés feladata hárult, a veszteségek összeszámlálása, a csata eseményeinek számontartása a heroldok munkájához tartozott, akik elsősorban a katonai vezetőket tájékoztatták,[81] de a városi polgároknak is hajlandók lehettek beszámolót tartani. A Párizsi Polgár a heroldokat tartja a legbiztosabb hírforrásnak hadi ügyekben, nemcsak a számadatok, hanem a színes részletek tekintetében is.[82]

A szó mesterei: a klerikusok és az egyház

Az egyház mind a maga, mind a világi hatalom szócsöveként gyakran közvetített híreket a közösség felé.[83] A kultúra átadásáról és a keresztény vallás tanításáról nem is szólva, sok mindennapi, aktuális információ továbbadását vállalták magukra a klerikusok. Sok esetben

[76] Journal 278. és 303.

[77] Journal 445.

[78] Journal 78.

[79] Journal 80.

[80] Journal 99. és 281. A velencei besúgókról, beépített emberekről lásd Crouzet-Pavan.

[81] Journal 267. 1429-be Jeanne d'Arc ostromát követően például Párizs kapitányának számol be a herold a veszteségekről.

[82] Journal 215. és 285.

[83] Az egész témakörhöz lásd Martin, Hervé: Le métier de prédicateur à la fin du Moyen Age 1350-1520. Paris, 1988. (a továbbiakban: Martin 1988.); Menache, Sophia: The Vox Dei. Communication in the Middle Ages. Oxford University Press, 1990. 1. fejezet: The Church.

a helyi vagy a központi hatalom felkérésére vállalták el egy-egy kényesebb kommunikációs helyzet lebonyolítását: a világi hatalom szemében ugyanis az egyház emberei a szó avatott mesterei voltak. 1431-ben a troyes-i városi hatóságok hírt kaptak egy csatáról, amelyben elesett a vidék katonai vezetője, és a tanácsosok úgy döntöttek, hogy helyesebb, ha a rossz hírt a troyes-i püspök jelenti be a népnek. A püspök ügyesen oldotta meg feladatát, a hangsúlyt arra helyezte, hogy nagyobb emberveszteség nem történt, és hogy Troyes városát egyáltalán nem fenyegeti veszély – a nép pedig megnyugodva és elégedetten távozott.[84] Párizs Armagnac-párti kormányzói szintén az egyháziakhoz fordultak veszély esetén. 1417-ben a burgundi herceg nagy sereg élén közeledett a város felé, és útközben mindenhol az adók eltörlését hirdette ki. Párizs vezetői ellenpropagandával válaszoltak: *„körmeneteket tarttattak és azt prédikáltatták, hogy biztosan tudják, hogy* [a burgundi herceg] *Franciaország királya akar lenni, és hogy miatta vannak az angolok Normandiában."*[85]

Jeanne d'Arc pere alatt is jól megfigyelhető az egyház propagandisztikus szerepvállalása egy olyan angol-burgundi politika érdekében, amelynek célja az orléans-i szűz és vele együtt VII. Károly hitelvesztése, „lejáratása" volt. A Párizsi Polgár két Jeanne d'Arc-kal foglalkozó prédikációról számol be, az egyik Rouen-ban hangzott el, a kivégzéskor, a másikat egy hónappal később hallgathatták meg a Párizsiak egy általános körmenet keretébe illesztve. Mindkét prédikáció a Szűz kegyetlen viselkedését, nőhöz méltatlan öltözködését, gyilkosságait vette sorra, és főleg az egyház szabályai ellen elkövetett vétkeit emelték ki, gyakori áldozását, a szentek alakjában megjelenő Sátánnal való társalkodását. Egy eretnek, ráadásul egy véres kezű eretnek képét rajzolták fel a Szűz csodái által esetleg megszédített hallgatóság elé.[86] Hozzátették továbbá, hogy nem is egyedi jelenségről van szó, hiszen négy hasonló bűnökben vétkesnek talált nőről is említést tettek.[87] 1439-1440 fordulóján újból megélénkült a közvélemény Jeanne d'Arc-kal kapcsolatban, olyan szóbeszédek is keringtek, hogy az orléans-i szűz nem is halt meg a máglyán, és most újból megjelent. A világi és az egyházi hatalom együttes erőfeszítéssel próbáltak megküzdeni a zavart keltő pletykákkal. A párizsi egyetem és a Parlament Párizsba hozatja az ál-Jeanne-t, Claude des Armoises-t. A királyi palota elé összehívtak egy gyűlést, *„és ott egy prédikációban összefoglalták az életét és a helyzetét, és azt is elmondták, hogy nem is szűz."*[88] A prédikációt tehát igen gyakran állították világi politikai célok szolgálatába, éppen úgy, ahogy a harangok is sokszor szólaltak meg a király győzelmeinek örömére.

A politikai témaválasztás nem mindig függött ennyire közvetlenül a világi hatalom konkrét kérésétől. Maga a mozgalmas történelmi helyzet is indíthatta arra a prédikátorokat, hogy aktuális témákat szőjenek beszédükbe. Hervé Martin statisztikája szerint a kor krónikáiban (1400-1450) fellelhető 47 prédikációtéma közül 22 vonatkozott valamilyen konkrét korabeli eseményre, például a helyes pártválasztásra (Armagnac, illetve burgundi), vagy kicsit elméletibb síkon a jó kormányzatra és a békére.[89] Az is világossá válik a prédikációk elemzéséből, hogy ez az a korszak, amikor az időtől és tértől jobbára független példázatok (*exempla*) helyét átveszik a korabeli történelemből vett tanulságos elbeszélések. A Párizsi Polgárnál nem sok olyan prédikációt találunk, amely (a fenti propagandisztikus célzatú beszédek kivételével) aktuális híreket közölne a hallgatósággal. A legjellegzetesebb talán az, amelyben Richard testvér számol be szentföldi élményeiről: *„és azt állította, hogy nemrég érkezett Szíriából és Jeruzsálemből, és ott számos zsidó csoporttal találkozott, akiket kikérdezett, és azok azt mondták*

---

[84] Idézi Gauvard 1994. 163-164.

[85] Journal 99.

[86] Journal 291-296. és 297-300.

[87] Journal 299-300. Ismerjük még Pierrone la Bretonne nevét, akit 1430-ban társnőjével együtt kivégeztek, és Catherine de la Rochelle-ét, akit Jeanne d'Arc csalónak tartott.

[88] Journal 397-398.

[89] Martin 1988. 58.

neki, hogy megszületett a Messiás, az a Messiás, aki majd visszaszerzi az örökségüket ... a Szentírás szerint pedig ez a Messiás az Antikrisztus."[90]

Egy speciális prédikációtípus hangzott el az elítéltek kivégzése alkalmából a vesztőhely mellett vagy egy templom lépcsőjéről, Pierrone la Bretonne-t és társnőjét a Notre-Dame előtti téren „prédikálták ki".[91] Ha nem prédikációban, akkor kikiáltó által tették közhírré a bűnözők rémtetteit: valószínűnek tarthatjuk, hogy a Párizsi Polgár naplójában az elítéltekről, összeesküvésekről szóló információk nagyrészt ebből a forrásból származnak.

A párizsiak által terjesztett hírek

A párizsiak közül sokan nyilván leveleztek barátaikkal vagy üzletfeleikkel, a városi hatóságok ezért háborús veszély esetén ellenőrzésük alá próbálták vonni a lakosok levelezését, cenzúrázták a beérkező és a kiküldött üzeneteket. A Párizsi Polgár egyetlen magánlevélről sem ír, ezért mi sem foglalkozunk ezzel a témával.

Mind a naplóban, mind a valóságban a leveleknél sokkal nagyobb szerepet játszott a szóbeli kommunikáció, ami azt jelenti, hogy a hírek legnagyobb része szóbeli közvetítés, emberek közötti szemtől-szembe lejátszódó beszélgetés útján terjedt el. Ezeknek a szóban továbbadott híreknek az igazságtartalma nagyon különböző lehetett, a párizsiak között rengeteg pletyka, szóbeszéd, rémhír, tehát megalapozatlan információ keringhetett. Számos pletyka és rémhír azonban csupán a mi szemünkben számít megalapozatlannak, hamisnak, továbbadóik, befogadóik számára ezek hihető, valószerű adatoknak vagy történeteknek tűntek.

A városon kívül a Franciaország útjain vándorló hivatásos vagy alkalmi utazók szállították a híreket. A kereskedők, vándor iparosok, mesterlegények, diákok, zarándokok, csavargók mellé csatlakoznak a háborús időszak jellegzetes alakjai, a falvakból elűzött, földönfutóvá lett parasztok és a zsoldkiegészítésre törekvő, megbízás nélküli katonák. A kereskedők az őket ért zaklatásokról számoltak be a rémüldöző párizsiaknak, és részletesen elemezték a különböző pártállású banditák módszereit a váltságdíjszedés terén. Legnagyobb megrökönyödést Párizsban az ostromlott városok menekültjei keltették, akik megdöbbentő híreket hoztak, gyakran nem is olyan messziről. Már szóltunk a pontoise-i menekültekről, akik megjelentek a Saint-Denis kapunál 1419. július 31-én. *„Megállították őket a kapunál, és megkérdezték tőlük, miféle szerencsétlenség miatt érte őket a baj, erre ők hangosan sírni kezdtek: »Pontoise-ból jövünk, amelyet ennek a napnak a reggelén vettek be az angolok, majd ezután mindenkit lekaszaboltak, megsebesítettek, akit az útjukban találtak, és bizony boldognak tarthatja magát az, aki megmenekült a kezükből, mert kegyetlenebbek a keresztényekkel, mint bármelyik szaracén.« Párizs és a Lendit vásár között három-négyszázat is találhattak az arra járók, ott ültek, nagy fájdalmukat panaszolták és azt, hogy mekkora értékeket, mennyi barátot vesztettek el aznap."*[92] A menekülők által szolgáltatott hírek nagy hatást gyakorolhattak a párizsiak képzeletvilágára, pedig valószínűleg erős túlzásokkal mutatták be az ostromot. Az átélt megrázkódtatás mellett fontos azt is figyelembe vennünk, hogy a menekültek indítékai között ott találhatjuk a szánalom és segítség iránti vágyat, a figyelemfelkeltést és az önigazolás szándékát: mindez arra ösztönözte őket, hogy minél több rémes részlettel írják le az átélteket.

A Párizsban keringő, forráshoz köthető információkat a Párizsi Polgár leírása alapján két csoportba oszthatjuk. Az egyikbe tartoznak a téma specialistáitól hallott hírek, a másikba

[90] Journal 255. Az Antikrisztus eljövetelének témája még egyszer felmerül a naplóban, 1446-ban, amikor egy fiatal spanyol klerikus érkezik Párizsba, aki rémületbe ejti az egész egyetemi közvéleményt hatalmas tudásával és ügyességével - mindenki arra következtet, hogy csak az Antikrisztusról lehet szó, aki, miután a Szentföldön felnevelkedett, megkezdte előre megjósolt körutazását a világ nagy hatalmi központjaiban. uo. 429-432.

[91] Journal 281.

[92] Journal 144-145.

azok, amelyek a köz vélekedésére támaszkodnak. Az első esetben a forrás minősége garantálja a hír megalapozottságát, a másodikban az esetleg csak feltételezett mennyiségük a biztosíték.

A specialisták gyakran foglalkozásuk miatt számítanak a téma szakértőinek. A sírások és a papok a pestisjárvány méreteiről számolnak be értő módon, hiszen jól ismerik a Párizsban eltemetett áldozatok számát.[93] 1420-ban a mészárosok abból következtetnek a párizsiak nagy szegénységére, hogy feltűnően kevés húst vásároltak húsvét ünnepén.[94] A prédikátor a legmegfelelőbb informátor a Szentföldi események dolgában, a városi polgárőrség (*commune*) tagjai érzékletes képet tudtak festeni a csatákról és ostromokról, amelyekben személyesen részt vettek.[95] Egyes *„tudástól felfuvalkodott klerikusok"* meteorológiai természetű jóslásokba is bocsátkoztak, de előrejelzéseik gyakran nem helyesek.[96]

Mások véleménye viszont nem foglalkozásuk miatt tekinthető megbízhatónak. 1422-ben, VI. Károly temetésekor az öregek az előző király koronázás utáni ünnepélyes bevonulására (azaz 1364-re!) emlékeznek vissza szemtanúként, és 58 év távlatából hasonlítják össze a két uralkodó díszruhájának pompáját és a kíséret nagyságát. Párizs kollektív lélektanának kiemelkedően érdekes eleme ez a megnyilatkozás, megmutatja, hogy ekkora időtávlatot még személyes élmények alapján volt képes átfogni a közösség néhány tagjának emlékezete.[97] Néhány esetben, érdekes módon mindig banditák fosztogatásának mértékével vagy katonák által elvesztegetett pénz mennyiségével kapcsolatban, egyes *„megbízható emberekre"* és *„hozzáértő emberekre"* hivatkozik, mint hírforrásra, viszonylag rövid idő alatt (1432 és 1436 között),[98] lehetséges, hogy itt egy konkrét, általa nagyra tartott közösség, csoport véleményét vette át.

Sokkal gyakoribb azonban, hogy egyszerűen csak a tágabb és meg nem határozott közösség, az emberek állítását veszi alapul: ilyenkor az *„azt beszélték"*, *„mindenki azt beszélte, mondta"*[99] formulákkal vezeti be a feljegyzett információkat, véleményeket, szóbeszédeket. Ezekben az esetekben a Párizsi Polgár leírása szerint az egész város azonos véleményen volt, ez a (nyilvánvalóan csupán feltételezett) egyöntetűség garantálta a hír igazságtartalmát a szerző számára.

Vajon mi késztette a párizsiakat arra, hogy egy-egy témáról lázasan pletykálni kezdjenek? A legegyszerűbb esetben természetesen láttak egy konkrét eseményt, hallottak egy konkrét hírt egy másik eseményről, és sok embernek továbbadták a birtokukban levő információt. Léteztek azonban a pletykákat elindító egyéb tényezők is, mint például egy különös természeti jelenség, vagy egy gyanús tárgy, amelyek önmagukon túlmutatva váltak sokkal fantáziadúsabb pletykák elemeivé. Egészen hétköznapi dolgok is válhattak így szóbeszédek elindítóivá, például a pék által kisütött kenyér különleges, hamuszürke színe 1431. augusztus 15-én. Egypár napig a Párizsi Polgár leírása szerint mindenki a furcsa esetről beszélt, eltérő vélemények születtek, és senki nem maradt semleges a vitákban. Egyesek csodának tartották a dolgot, főleg mert Nagyboldogasszony napján történt, mások, a pesszimistábbak viszont úgy ítélték meg, hogy csakis valami óriási szerencsétlenség előjele lehet. Később kiderült, hogy a furcsa színt egy a lisztbe keveredett fűfajta okozta, de *„a párizsi népet nem lehetett lecsillapítani"* ezzel a racionális magyarázattal.[100] Egy másik esetben egy kritikus helyzetben előkerült zászló járult hozzá a hangulat forróbbá tételéhez. 1418-ban a párizsiak már megkezdték a börtönökben található Armagnac vezetők és egyszerű foglyok lemészárlását.

[93] Journal 133. és 135.
[94] Journal 157.
[95] Journal 43. és 380.
[96] Journal 331.
[97] Journal 196.
[98] Journal 319., 345. és 362.
[99] A formula általában *„on disait"* és *„on disait communément"*.
[100] Journal 301-302.

„Egyenesen a Bourbon-palotába mentek, és ott megöltek néhány foglyot. Az egyik szobában találtak egy csapdákkal teli nagy hordót valamint egy harci lobogóhoz hasonlító zászlót, amelyen egy tüzet és vért okádó sárkány rajza volt. Ezen még inkább feldühödtek, kivont kardokkal végighurcolták egész Párizson és ész nélkül kiabálták: »Íme, ezt a zászlót küldte Anglia királya az álnok Armagnacoknak, annak a csúf halálnak a jeleként, amelyre minket szántak.«"[101] A véletlenül megtalált, valószínűleg teljesen ártatlan ünnepi zászló remekül illeszkedett a városban már több hónapja keringő rémhírek rendszerébe, amely szerint az Armagnacok összeesküvést szőttek az egész párizsi lakosság kegyetlen kiirtására.

Ennek a rémhírnek a kapcsán felmerül a kérdés, hogy miről is beszélgettek, pletykáltak a párizsiak a *Journal* leírása szerint – ez utóbbit fontos hozzátennünk, hiszen a hírek lejegyzője aktív részese a kommunikációs folyamatnak, ha valamiről nem szerzett tudomást, ha valamit nem tartott lényegesnek felírni, akkor az elveszett számunkra. Az itt felsorolt témák tehát elsősorban a Párizsi Polgár érdeklődési körére utalnak, azonban feltételezhetünk bizonyos fokú hasonlóságot a többi párizsi lakos gondolkodásával.

Úgy tűnik, hogy a Párizsi Polgár (és a párizsiak) kedvenc témája az ország nagyurainak, vezetőinek a kritizálása volt. Leggyakrabban a burgundi herceg (Félelemnélküli János és Jó Fülöp) válnak a vélemények céltáblájává (például lassúságuk, habozásuk miatt), de a párizsiak gyakran köszörülték a nyelvüket más királyi hercegek viselt dolgain, a *dauphin* kicsapongó életvitelén, Bedford régens túlzott ragaszkodásán feleségéhez, Richemont *connétable* állítólagos angolbarátságán, Armagnac gróf sátáni gonoszságán, de nem kerülte el figyelmüket a helyi városi vezetés gyarlósága sem, a párizsi püspök megvesztegethetősége közismert volt, csakúgy, mint óriási ambíciói.

A hétköznapibb beszédtémák közé tartoztak még az időjárás viszontagságai, a természeti csapások, mint az árvíz, a hosszú hideg és a viharok is. A városiak mezőgazdasági kötődését jelzi az a tény is, hogy a szőlők és gyümölcsösök állapota, a várható termés, az időjárás pusztításai nagyon gyakran előkerülnek a napló lapjain.

Mindez nyilvánvalóan életbevágó fontosságú volt a párizsiak szemében, az általuk keltett érdeklődés és riadalom mégis eltörpül más témakörű hírek hatása mellett. A párizsiak ugyanis a 15. század végén számtalan alkalommal szembesültek kegyetlen gyilkosságok, vérengzések hírével, amelyek a városfalakon kívüli világ veszélyeiről meséltek. Sok olyan ostromról hallottak és beszéltek, amelyek a városlakók kifosztásával, sokak megölésével végződtek. A Párizsi Polgár számára az első nagy sokk Soissons eleste lehetett, ez volt az első részletesen is leírt városbevétel, és a (nagyobbrészt burgundi-párti) párizsiak még nem tértek magukhoz az Armagnac hatalomátvétel után sem. A város keményen védekezett, védői nem adták meg magukat, a győztes Armagnacok kezét tehát nem kötötte meg semmi. A vezetőket lefejezték, *„sok más embert felakasztottak, az apácákat, derék asszonyokat és erényes leányokat megerőszakolták, minden férfitól váltságdíjat követeltek, még a kicsi gyermekektől is, a templomokat kifosztották, az ereklyéket, könyveket, ruhákat elhurcolták, és tíz nappal a város bevétele után már úgy ki volt fosztva az egész, hogy semmi elvinni való nem maradt benne. És azt beszélik, hogy soha nem hallott még senki arról, hogy valaha szaracénok így bántak volna el egy várossal, mint ez a sereg tette."*[102] Az események gyakori szenvedő alanyai voltak a váltságdíjért foglyul ejtett kereskedők és parasztok. A hírek a módszerek egész tárházáról számolnak be: *„...és akik nem tudták megfizetni a váltságdíjat, azokat kötéllel összekötötték és a Marne folyóba dobták, vagy a nyakuknál fogva felakasztották, vagy régi pincékbe zárták őket és nem adtak nekik enni soha."*[103]

A gonosztettek különleges fajtáit jelentik a nőkön, főleg apácákon és szüzeken elkövetett erőszak és a gyermekek megölése. Érdekes megfigyelni, hogy az ez utóbbival foglalkozó hírek száma jelentősen megnő 1440-1441-ben; lehetséges, hogy a konkrét esetek száma is

[101] Journal 128.
[102] Journal 77.
[103] Journal 283-284.

megugrott ebben az időben, de feltételezésem szerint a gyermekek iránti megnövekedett érdeklődés köszönhető talán Gilles de Rais, a Kékszakáll 1440-es perének, amelyben majdnem száz kisgyermek megkínzásával és meggyilkolásával vádolták. Ha ennek a híre, akár név nélkül is, elért Párizsba (a Párizsi Polgár egyáltalán nem említi), az kiválthatta a különös pánikhullámot, amellyel a *Journal* lapjain találkozunk.[104] Előkerül egy a gyermekrabló és -csonkító koldusokról szóló rémhír is, amely a későbbi korokban is gyakran felbukkan majd.[105]

A százéves háborúnak ez az utolsó szakasza valószínűleg valóban bővelkedett a rémtettekben és a gyilkosságokban. Ami számunkra fontos, hogy a hírek jelentős része foglalkozik ezekkel az esetekkel, így a párizsiak állandóan tudatában voltak az őket körülvevő világ kegyetlenségével.

A falakon belül elhelyezkedő világ más veszélyeket tartogatott a rettegő párizsiaknak. Ott volt például az ellenséges betörés rémképe, két alkalommal is pánik tört ki, hogy *„az orléans-i herceg teljes seregével már a Saint-Antoine kapunál áll"*, vagy hogy *„az Armagnacok ma éjjel betörnek Párizsba"*, de hamar kiderült, hogy teljesen alaptalanul.[106] A falakon belüli veszélyek másik forrása az összeesküvés volt, az ettől való félelem végigkíséri a *Journal* egész időtartamát. Konkrét, leleplezett esetekről értesülhettek a párizsiak a vétkesek kivégzése alkalmából, amikor a kikiáltó kellő részletességgel tájékoztatta a hallgatóságot a kínvallatás során megtudott részletekről – az így bevallott összeesküvések nyilván sokkal súlyosabbak és kegyetlenebbek voltak, mint az eredetiek. Az 1432-1433-as években különösen sok összeesküvést lepleztek le.[107]

A másik hullámot az 1418-as év jelenti, amikor azonban nem konkrét esetekről van szó, hanem egy ciklikus, visszatérő rémhír különböző formáiról. A rémhír négy hónapon át tér vissza, motívumai változnak, gazdagodnak, és mindig fontos katalizátor-szerepet játszanak a fővárosi mészárlásokban. Az alaptörténet 1418. május 29. előtt tűnik fel, éppen a burgundi hatalomátvétel előtt. A rémhír szerint az Armagnacok át akarták adni Párizst az angol királynak, de előtte az egész várost le akarták mészárolni, a nőket zsákba varrva a Szajnába hajították volna, a beavatottak pedig egy pénzdarab felmutatásával menekülhettek volna meg, a pénzdarabból 16 ezret már állítólag meg is találtak a bűnösök házaiban.[108] Június 12-én, a börtönben tartott foglyok lemészárlása után ismét feltűnik a rémhír, kissé megváltozva; a nők mellett már gyermekeket is akartak zsákba varrva megölni, az áldozatokat pedig nem az utcákon, hanem a házakba bekopogtatva gyilkolták volna meg, csak azok a házak menekültek volna meg, amelyeknek ajtajára felerősítették a megkülönböztető pénzdarabot, melynek száma 32 ezerre emelkedett. Itt említik először az angol király által küldött zászlót is.[109] Június 20-án feltűnik egy párhuzamos rémhír, egy elítélt vallja be, hogy az volt a feladata, hogy az egész vásárcsarnok-negyedet megölje, más összeesküvőknek más városrészekkel voltak hasonló terveik.[110] Július elején a rémhír földrajzi kiterjedése eléri Soissons városát is, az ottani Armagnacokat is hasonló összeesküvéssel vádolják, itt is előkerül a zsákba varrott nők motívuma. Ráadásul a rémhír szerint Soissons-ból kellett volna érkezni a megkülönböztető pénzdaraboknak a párizsi összeesküvőkhöz.[111] Augusztus 21-e a rémhír utolsó felbukkanását

---

[104] Journal 399-401. A Kékszakállhoz lásd Bossard, Eugène: Gilles de Rais, Maréchal de France dit Barbe Bleue, 1404-1440. Paris, 1885.

[105] Journal 442. Hasonló pletykát elemez művében Farge, Arlette – Revel, Jacques: Logiques de la foule. L'affaire des enlèvement des enfants, Paris, 1750. Paris, 1988. Ez a témája Victor Hugo: *A nevető ember* című művének is.

[106] Journal 31. 1405-ben és 260. 1429-ben.

[107] Journal 316-317., 319-320., 327-328. és 328-329.

[108] Journal 107-108.

[109] Journal 117. A párhuzam a bibliai történettel, az egyiptomi tizedik csapással, egészen nyilvánvaló. (Kiv. 12,12-13)

[110] Journal 119.

[111] Journal 122-123.

jelzi, ez a Bourbon-palotában talált zászló esete. A rémhír tehát négy hónapon keresztül éled mindig újra, mindig a már elkövetett fogolygyilkosságokhoz kötődve, funkciója is valószínűleg ez volt: igazolni az elkövetett mészárlásokat azáltal, hogy az áldozatoknak sokkal gonoszabb tettek szándékát tulajdonították, és ezzel tisztázták az öldöklésben részt vevőket: áldozataik csak azt kapták, amit megérdemeltek.

Összegzés

Igyekeztünk részletekbe menően bemutatni Párizs városának kommunikációs rendszerét a Párizsi Polgár leírása alapján. Hogyan jellemezhetjük a rendszer egészét, mit tart a párizsi híráramlás teljesítményéről, működőképességéről a napló szerzője? Egyrészről nem tagadható, hogy nagyon is gyakran tűnik fel a *„semmi hír"* kitétel a napló lapjain. Az információáramlás lassúsága, hiányosságai gyakran hagyták bizonytalanságban a párizsiakat. Különösen a vezetők távolléte keltett aggodalmat az emberekben, a Párizsi Polgárban, aki panaszosan jegyzi fel, hogy semmi hír a burgundi hercegről, semmi hír a királyról, semmi hír a régensről. A Párizstól többé-kevésbé távol lezajló fontos tárgyalásokról is sokkal több részletet szerettek volna tudni, mint amennyi eljutott hozzájuk, az 1430-as években mind a bázeli zsinat, mind az arras-i tanácskozás az érdeklődő párizsiak tudomásán kívül zajlott le, pedig eredményességük vagy kudarcuk nekik is nagyon sokat jelentett.[112]

Másrészt viszont az is tény, hogy a rendszer több-kevesebb akadozással, de működött, és a párizsiak a legtöbb őket érdeklő kérdésre választ kaptak – ilyen vagy olyan forrásból, de kialakították azt az értelmezési keretet, amelyben a furcsa jelek, tárgyak, jelenségek is magyarázatra leltek. Éppen a gyakori *„semmi hír"*, a hivatalos információk hiánya, a felfokozott híréhség miatt adtak hitelt a szóbeszédeknek és a szélsőséges magyarázatoknak. Kaplan a 18. századi éhség-összeesküvéseket elemezve ír a „kommunikációs rendszer elképesztő szegénységéről. Mindenki, a helyi kormányzat és a kormányzottak is hiányában voltak a megbízható információnak. Mindenki a pletykáktól és a szóbeszédtől függött."[113] Ezeket a pletykákat és szóbeszédeket azonban elhitték, megbízható hírnek tartották, és az ő nézőpontjukból ez a tény a fontos, és nem az, hogy kívülről szemlélve mi mit gondolunk a pletykák igazságtartalmáról.

A Párizsi Polgár kommunikációs rendszerének másik fontos jellemzője a viszonylagos egyöntetűség: a napló szerzője úgy kezeli a párizsiakat, mintha egyetlen tömbként vélekedtek, gondolkoztak volna, pedig ez biztosan nem volt így. Néhány esetben találkozunk csak a vélemények szembenállásával, amikor a párizsiak egyik része a Párizsi Polgár leírása szerint is mást gondolt, mint a másik rész. Ilyen véleménykülönbséggel szembesülünk a hamuszínűre sült kenyér esetében, de összeütközés keletkezett Richemont herceg, a királyi hadsereg parancsnokának megítélésében is (angolpárti áruló lenne, vagy csak rágalmazói állítják ezt róla?).[114] Vitáztak a párizsiak Jeanne d'Arc halála után is, egyesek mártírnak tartották a kivégzettet, mások azt gondolták, hiba volt ilyen nőszemélyben megbízni.[115] Ezek az esetek azonban kivételesek, sokkal gyakoribb a „mindenki azt mondta"-szerű ábrázolás a *Journal*-ban.

A 15. századi párizsi híráramlás rendszere egy akadozó, de a városlakók számára átlátható, elfogadható világképet nyújtó, vagyis az ő szempontjukból nézve működő, összetett szerkezet, amelynek térbeli nyúlványai elérnek egészen a Szentföldig, időben pedig 60 évet is képes visszalépni. A Párizs köré felépülő koncentrikus körök nem mértani szabályossággal, de közelségük arányában egyre több információt bocsátanak ki, amelyek egyre gyorsabb

[112] Journal 335., 344.
[113] Kaplan 66.
[114] Journal 387-388.
[115] Journal 297.

tempóban érik el a várost. A falakon belül meghatározott rítusok, megszokott helyszínek kereteibe ágyazva válnak közismertté a kívülről érkező vagy éppen a városban születő hírek. A párizsiak ebből a hangokra, jelképekre és közvetlen találkozásra támaszkodó információfolyamból merítenek személyes érdeklődésük, közös félelmeik, előítéleteik szerint témákat, adatokat, történeteket, és ezekből építik fel, öntudatlanul, az őket körülvevő világról alkotott képüket, a fejük felett zajló „történelemről" kialakított elképzelésüket.

S hogy milyen lehetett ez a világkép? A párizsiak szemében az őket körülvevő környezet meglehetősen ellenségesnek és veszélyekkel telinek tűnhetett. Gyakran érezhették úgy, hogy bármi is történik az országban, hadi esemény, időjárás-változás vagy hercegek tanácskozása, az számukra csakis helyzetük rosszabbodását hozhatja, az árak növekedését, rablók fosztogatását, gonosz összeesküvést. Egy nagyon egyoldalú, de a fentebb vizsgált beszédtémák ismeretében helytállónak ítélhető véleményt fogalmaz meg maga a Párizsi Polgár 1405-ben, egy rémhír kapcsán: *„...olyan riadalom következett be Párizs városában, amilyet ritkán lát az ember, és nem tudni, milyen okból ... a párizsiak olyan nyugtalanok voltak, mintha az egész világ ellenük lett volna és őket akarta volna elpusztítani, és soha nem derült ki, miért is történt mindez."*[116]

[116] Journal 31.

NOVÁK, VERONIKA

„This was the talk of the day in Paris..."
News in the Diary of the Citizen of Paris

The essay attempts to investigate a less known aspect of late mediaeval history: the problem of communication, of the flow of information. Since the method is the exploitation of one particular point of view, that of the entries of one diarist, personal opinions and individual assessments of reality are given wide room apart from the occasional general remarks. The utilization of one single point of view will obviously reduce the possibility of generalization, of a complete picture. Its advantage, on the other hand, lies in that what we will get is not an abstract image of the world, the way „mediaeval man" saw the world, but the actual, real views of a man who really did exist: it is from his nearly palpable point of view that we can view the news of early fifteenth-century Paris.

The diarist, the unknown Citizen of Paris got his information mostly by word of mouth, but he was also the eyewitness to a number of events. Because he did not write his work for the public, his honesty is more likely, and his admitted partizanship reflects his real opinions.

The Paris he introduces is in the centre of a world we would find too confined. The proportion of foreign news is negligible, mostly associated with ecclesiastical life, the Papacy, and wandering preachers. It is only the northern part of France that appears, and the people of Paris got repeated, more detailed news nearly exclusively from the direct vicinity of the city, from towns and villages within one or two days' walk from the capital.

Nor is the space of Paris homogeneous from the aspect of the flow of information. The places of crucial importance are the gates, the Halles market, the square in front of the Town Hall, and Maubert square on the left bank. The diary also indicates that free spaces within the city, the streets, and crossings had more important roles than in later days.

An analysis of the channels of information reveals the overwhelming importance of informal passing of intelligence, of gossipping, of interpersonal communication. This, of course, went hand in hand with the insufficiency of official channels, a permanent demand for news, as well as a susceptibility to information of uncertain origin, and rumours. It would appear, however, that for all the faltering system of spreading information, the people of Paris always managed to acquire from one source or another the information, often incredible, or unreliable in the eyes of posterity, that satisfied them and that they could use to complement and/or interpret the image they had of the world around them.

VELICH ANDREA

Az ünnepségek szerepe VII. Henrik és London kapcsolatában*

Az első Tudor uralkodó, VII. Henrik (1485–1509) számára London nemcsak mint Anglia legnagyobb – kontinensi méretekhez viszonyítva egyetlen – nagyvárosa, gazdasági-kereskedelmi központja és a Westminsteri királyi palota közelsége miatt volt jelentős, a város politikai szempontból is kulcsfontosságúnak mondható. A Rózsák Háborúja alatt London döntő szerepet játszott a trónkövetelők további sorsában azok szívélyes fogadása, illetve kapui zárva tartása, azaz elutasítása révén. A polgármester mellett a 24 londoni kerület által választott 24 városatya alkotta városvezetés politikai döntéseiben elsősorban az erőviszonyok, illetve a pénzügyi szempontok voltak meghatározók, így amikor 1460-ban York hercege, a későbbi IV. Edward kért Londontól átvonulási engedélyt, a városi tanács az átvonulás engedélyezése mellett voksolt, már csak azért is, mert a városnak nem állt elegendő őrség és fegyver rendelkezésére, hogy egy nagy sereg átvonulását megakadályozza. Ezzel a londoni városvezetés közvetve VI. Henrik bukását szentesítette,[1] a Yorkisták trónra jutásában tehát kulcsszerepet játszott. Állandó sereg híján a seregállítás jelentős kiadással járt volna London számára, hiszen az csakis céhlegényekből alkalmilag toborzott polgárőrséggel volt lehetséges, s azok felszerelése és napidíja mellett munkájuk kiesését is számításba kellett venni. Ugyanakkor a kereskedésből élő városvezetés és a 15. század végétől a textilkereskedelem fellendülésével párhuzamosan mindinkább prosperáló város érdeke a béke fenntartása volt, ezért jó viszony kialakítására törekedtek az erős trónkövetelővel – főként, amikor a beteg és gyengekezű VI. Henrikhez hasonló király ült Anglia trónján –, hogy trónra jutása esetén a város privilégiumai ne csorbuljanak, inkább bővülhessenek.[2] Ezzel is magyarázható, hogy a III. Richárd rövid uralkodása alatt fennálló politikai feszültségek után (IV. Edward gyermekeinek meggyilkolása, Tudor Henrik trónkövetelése), 1485 nyarán London várakozással tekintett a „zsarnok" Richárdot legyőző Henrikre, hiszen London alapvető érdeke volt a polgárháborús viszonyok elhárítása, a rend megteremtése. Egy évvel később, 1486-ban, Arthur herceg születését követően számos londoni kerületben ingyen bort osztottak az embereknek, hogy a trónörökös egészségére ihassanak, keresztelőjén pedig London nevében a város jegyzője, Sir William Fitzwilliams örömét fejezte ki, hogy a trónöröklés kérdése ilyen hamar eldőlt, s a Tudor dinasztia korai megszilárdulása a polgárháborús veszélyt megszüntette.[3] A trónkövetelők ugyanakkor Londonban a politikai szövetséges mellett pénzügyi forrást, hitelek és adók lehetőségét látták, így az együttműködés kölcsönös érdeken alapult. Ezért a királyok koronázásuk előtti díszes bevonulása Londonba az uralkodó és a város jó viszonyának mintegy zálogaként is felfogható. Így Tudor Henrik is a bosworthi győzelem utáni első politikai lépéseként Londonba vonult. Henrik 1485. augusztus 27-i londoni fogadtatása a Tudor dinasztia sorsára nézve meghatározó volt, a város viszonya ugyan változónak mondható a trónjának megszilárdulásával párhuzamosan mind erősebben centralizáló

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült.

1 Journal of the Common Council vol. 8. fo. 4. The Corporation of London Records Office (a továbbiakban: JCC)

2 1376-ban a Jó Parlament a város privilégiumait ugyanis megkérdőjelezte. Bird, R.: The Turbulent London. London, 1949. 16.

3 The Cotton Manuscripts, Julius. B XII. fo. 21/h. The British Library, London. (a továbbiakban: Cott. MS)

politikát folytató uralkodóval 1485 és 1509 között, ám az udvar, London és az ország hírét egyszerre emelő fogadások, fel- és bevonulások, ünnepségek a király és a város kapcsolatát megerősítették, hatalmi érdekeiket szolgálták, s a növekvő gazdasági-politikai ellentétek ellensúlyozását célozták, ezért e ceremóniák London és VII. Henrik kapcsolatában fontos szerepet játszottak.

Az ünnepségek közismerten komoly politikai szerepe kettős jellegű: üzenetet hordoznak a rendszer, a hatalom birtokosai részéről, de az ország presztízsét is meghatározzák. Sikerüket egyrészt megrendezésük zökkenőmentessége szerint ítélték meg. Természetesen nem minden ünnep zajlott le bonyodalmak nélkül, így a pápai legátus, Campeggio kardinális 1514-es londoni fogadásakor kis hiba csúszott az angolok gazdagságát hangsúlyozó tervbe. Az elé küldött tizenkét kincsesládával megrakott, s vörös bársonnyal letakart öszvérről a bársony lecsúszott, és előtűnt a kofferek valódi tartalma: a kincsesládák arany és ezüst helyett szakadt cipőkkel, rossz harisnyákkal, húsmaradékkal voltak teli.[4] Az ünnepség szervezőinek jegyző- és számlakönyvei alapján azonban megállapítható, hogy a takarékossági szempontok is lényeges szerepet játszottak. Kétségtelen, hogy a sikeres, nagy pompával járó ünnepségek jelentős tekintélynövekedéssel jártak: a követek jelentéseikben részletesen beszámoltak az eseményekről. Ugyanakkor ahhoz, hogy a vidéki angol nemesség és gentry számára London mind vonzóbbá vált, a gazdasági-pénzügyi szempontok mellett az ünnepségek is hozzájárultak. A ceremóniák a korai kapitalizmus kialakulásában tőkéje révén majdan fontos szerepet játszó londoni kereskedő-arisztokrácia társadalmi pozícióinak erősödését, felemelkedését is elősegítették. A folyamat visszahatásaképpen a város presztízsének növekedésével együtt mind többen vásároltak ingatlant Londonban vagy környékén. Az udvar közelsége persze legalább akkora vonzerővel bírt, mint a jelentős haszonnal kecsegtető londoni ingatlanbefektetések és az ünnepeken kiteljesülő, mind intenzívebb társadalmi élet. Ünnepek alkalmával a város bevételei a fogadók, kocsmák, piacok, bordélyházak forgalmával együtt növekedtek, a városi kereskedőket gazdagították, ugyanakkor a forgalom és fogyasztás növekedése mellett az ünnepi „díszletek" előállítása – élőképek, zászlók, faliszőnyegek, gyertyák stb. – számos kézművescéhnek biztosított magas nyereséget. A nép szórakoztatása nemcsak a társadalmi feszültségek alkalmi levezetését szolgálta, hanem a városvezetés zsebeit is megtömte, az ünnepségeket szervező, azok rendjét biztosító tisztviselők szolgálataikért ugyanis jelentős ajándékokban részesültek. Az ünnepségek után a tisztviselők megkapták a posztjukhoz társuló drága ruhákat, fegyvereket, lovakat, gyakran olvasunk pénzjutalomról, előléptetésről vagy egyéb privilégiumokról. VII. Henrik uralkodásának legcsillogóbb ünnepét, Aragóniai Katalin fogadását követően, a spanyol hercegnőt Londonban fogadó élőképek elkészítéséért felelős William Stranger jutalomképpen például egy jó helyen levő ház bérletét szerezte meg 20 évre, szimbolikus, évi 5 shillinges bérleti díjért.[5] Ugyanakkor a város tekintélynövekedése gyakran a város befolyásának és privilégiumainak bővülésével is járt. Egyszóval az ünnepség sikere az ország, a király és minden londoni lakos számára fontos volt.

A királyi/udvari ceremóniák változatos formát öltöttek, alaptípusainak a korai Tudorok alatt mégis a fel- és bevonulásokat, a lovagi tornákat és a banketteket, azaz zártkörű mulatozásokat tarthatjuk. Ezek az ünneplési formák különböző társadalmi rétegek számára különböző jelentést hordoztak. A társadalom vékony elit rétegét, főként a szűk udvari elitet érintő bankettekkel szemben a lovagi tornák műfajuknál fogva a középréteget célozták meg, hiszen a lovagok az arisztokrata ifjakon túl a gentry, a városi elit – sőt alkalmanként katonai teljesítménye alapján a nagyparasztság (yeomen), azaz a későbbi középosztály – soraiból ke-

[4] Edward Hall' s Chronicle. 592. és Glanville, P.: Wolsey and the Goldsmiths. 131. In: Gunn, S. J. – Lindley, P. G.: Cardinal Wolsey, Church, State and Art. Cambridge, 1991. (a továbbiakban: Wolsey)

[5] JCC. 10. fo. 238/h

rültek ki. A királyi fel- és bevonulások viszont a társadalom szélesebb rétegeinek szóló fontos politikai, vallási és kulturális üzeneteket hordozó rituálék voltak.[6]

A városi bevonulások hűbéri esküvel kezdődtek. A város kapujában az uralkodó – hűbéri elsőségét mintegy szimbolizálandó – átvette a város kulcsait, és az uralkodó jóindulatának elnyeréséért vagy megtartásáért felajánlott városi ajándékokat, cserében megerősítette a város privilégiumait. A bevonulások a király tekintélyének növelése mellett politikai szereppel is bírtak, hiszen a város kiválasztása már önmagában fontos volt, az esemény gyakorisága–ritkasága pedig a város politikai súlyára is utalt. Így VII. Henrik a Yorkisták fő központjába, Yorkba uralkodása elején többször ellátogatott, hogy hatalmát ott is biztosítsa, s elejét vegye a yorkista trónkövetelők terveinek. Trónja megszilárdítását követően azonban Henrik nem látogatott el többé oda, hiába tartozott York Anglia legnagyobb városai közé, míg Londonba majd minden évben ünnepélyesen bevonult. London földrajzi helyzete és gazdasági súlya természetesen nem hasonlítható Yorkéhoz, mégis ebben a politikai szempontok legalább ilyen meghatározók voltak. Egy város tekintélyét a király látogatásai, jelenléte jelentősen megnövelte, ezért is volt London számára alapvető fontosságú a Westminsteri palota közelsége és a parlament westminsteri helyszínének rögzülése. A királyi jelenlét fontosságát mutatja, hogy a korábban nagy befolyással bíró városok, például York és Coventry hanyatlásához a kortársak szerint a gazdasági tényezők mellett a király távolléte is hozzájárult. York hanyatlását VI. Henrik 1449-ben a következőképpen magyarázta: „A várost a királyok régóta nem tiszteltték meg jelenlétükkel, sem udvart, sem parlamentet, sem tanácsot nem tartottak ott, így elszegényedett."[7] Persze a városok sem fogadtak minden uralkodót mindig egyforma lelkesedéssel. Az 1471-ben megbuktatott IV. Edward németalföldi száműzetéséből való visszatérésekor York követe – az éppen trónon levő VI. Henrik haragjától félve – a városhatártól három mérföldnyire diszkréten közölte a száműzött királlyal, hogy nemkívánatos személy. Végül éjszakára mégis bebocsátást nyert Edward a korábban szövetségesének mondható városba, ám csapatai nélkül.[8] VII. Henriket még ennyire sem látta szívesen a Yorkisták, így III. Richárd bázisának tartott város. York és Tudor Henrik megbékélésében azonban az 1486-os látogatás, ünnepség fontos szerepet játszott. Pénzajándékot ugyan szegénységre hivatkozva York nem adott Henriknek, de kenyérrel, borral és ökörrel kínálták, és nagy tömeg üdvözölte. A városvezetés pedig egy utolsó pillanatban hozott rendeletében úgy döntött, hogy megduplázza a királyt fogadó lovasok számát.[9] A városba lépve VII. Henrik a „Mennyországba" érkezett, a kapuban ugyanis egy szimbolikus Mennyországot ábrázoló élőkép fogadta, melyben a Lancaster és York házat jelképező vörös és fehér rózsa összefonódott Tudor Henrik és Yorki Erzsébet frigye révén, s az összefonódó rózsafák fölött lebegő korona lassan ereszkedett alá az égből a király bevonulásakor. A két rózsafa egyesülése békét és új életet hozott a világra, s a megújulás szimbólumaként a szimbolikus kert lassan megtelt emberekkel. A rózsák előtt az összes többi virág meghajolt, azaz a város behódolt. Ezt követően a város legendabeli alapítója, Ebrank lépett elő, üdvözölte a királyt és átadta neki a város kulcsát, illetve a koronát, majd egy hízelgő költeményt olvasott fel, melyben a város az uralkodó jóindulatát kérte. Ezután a király végigvonult a drága textilekkel és faliszőnyegekkel feldíszített Yorkon. A tervek szerint jó idő esetén az uralkodót menet közben rózsavízzel öntözték volna, arról azonban nem maradt fenn írás, hogy erre sor került-e. A városközpontba érve hat trón fogadta, melyeken Henrik névre hallgató hat előde

---

[6] A királyi bevonulások később – különösen a Stuartok alatt – abszolutista diadalmenetekké változtak, a londoni bevonulás is diadalíveken keresztül történt, miközben a lovagi életforma továbbra is reneszánszát élte. Strong, R.: Note on Charles II's Coronation Entry. London, 1960. 45.

[7] Calendar of Patent Rolls. 1446-1452. 221.

[8] Attreed, L.: The Politics of Welcome. In: Hanavalt, B.–Reyerson, K. L.: City and Spectacle in Medieval Europe. Minnesota, 1994. 213. (a továbbiakban: Attreed); Vergil, P.: The Anglica Historia. Ed. D. Hay. London, 1950. 138. (a továbbiakban: Vergil)

[9] York Civic Records. I. 158.; The Statutes of the Realm. II. 577. Ed. E. Luders. London, 1811.

várta, és egy Salamon királyt megtestesítő színész – a bölcsesség és igazságosság nevében – átadta Henriknek a kormánypálcát, miközben beszédében üdvözölte a király uralkodását és első intézkedéseit, s a város részére jóindulatot kért. A városháza előtt Dávid király és a polgárok részvételével egy színdarabot mutattak be, melynek csúcspontjaként Dávid király átnyújtotta Henriknek a győzelmi kardot, majd műhavazás közepette a királyi menet az utolsó élőképhez érkezett, melynél Krisztus nevében Szűz Mária kérte a város pártfogását. A városi tablók ügyesen kerülték a korábbi feszült viszony említését a „vörös rózsával", helyette a királyt és a várost egyaránt dicsérő antikvitásra és a vallásra helyezték a hangsúlyt.[10] VII. Henrik második, 1487 júliusában tett yorki látogatásakor Corpus Christi ünnepségre érkezett, melynek egyik jelenetében valakit éppen azért fejeztek le, mert beengedett egy yorkista trónkövetelőt a város kapuján.[11] A régi yorkista bázis és az új uralkodó megbékélése látszólag teljes volt. A városi be- és felvonulások tehát politikai párbeszédként is értelmezhetők, s míg később versekkel és színdarabokkal is megerősítették a mondanivalót, addig VII. Henrik alatt a tablók, élőképek szolgálták a városok politikai törekvéseinek szimbolikáját.

London országos súlyát jelzi, hogy az angol királyok uralkodásuk alatt itt több alkalommal, majd minden fontosabb eseményt követően rendeztek ünnepi processziót. Ezek közül a legjelentősebbnek a koronázás előtti bevonulás mondható. Mivel a koronázás előtti éjszakát hagyományosan a londoni Towerben töltötték, koronázásuk napján Londonból vonultak az akkor még külön városnak számító Westminsterbe. A királyi menethez a londoni polgármester is csatlakozott, miközben a céhek az utcákon díszes egyenruháikban, fellobogózva sorfalat álltak. Az ablakokban és utcákon kíváncsiskodó emberek számára a király és a városvezetés viszonya harmonikusnak tűnt. Henrik első bevonulásakor is a szokásos, minden uralkodónak koronázása alkalmából felajánlott 1000 márkás pénzajándékkal keresték a londoniak a jó viszonyt az udvarral. Mindez a városra jelentős kiadásokat rótt, melyet tizenötöd adók beszedésével igyekezett előteremteni. VII. Henrik első, 1485. augusztus 27-i bevonulását és ajándékát másfél tizenötöd bevezetéséből próbálták fedezni, ám beszedése nehézségekbe ütközött, s még évekkel később is szép számmal találunk adósokat.[12] Mire fordították a pénzt? Az ajándékon és a város feldíszítésén túl legtöbbet az élőképekre költöttek. Mint York esetében is láttuk, színészek és beszédek helyett ezek voltak hivatottak kifejezni a városiak gondolatait, vágyait és az uralkodóval szembeni elvárásait. A befektetés feltehetőleg megtérült, hiszen a város az összeget minden új uralkodó részére megszavazta. (A király utolsó nagyszabású „bevonulása" temetésekor történt. A temetési menet elhaladtakor London hasonlóképpen állt sorfalat, erre azonban a londoniak már kevesebbet költöttek, hiszen ettől további támogatást már nem remélhettek.)

A vonulási sorrend fordított hierarchiát tükrözött, a legalacsonyabb rangúak vonultak elől, s a legelőkelőbbek zárták a sort. A királyi bevonulások sorrendjét egy korabeli rendelet a következőképpen határozta meg: a kardot közvetlen a király előtt, az előtt pedig címereit vitték. A királyi címerek előtt a hercegi, az előtt pedig a nemesi címerekkel vonultak. Senki sem mehetett az aznap miséző főpap és a királyi felség között. A király főkapitánya (constable) a kard jobb oldalán lovagolt egyik kezében egy markolatával felfelé tartott karddal, másikban címerével. A főkapitány balján lovagolt a marsall. A kormányzó (great steward) jobbján haladt a korona, balján a kamarás, előttük, baloldalon a kincstárnok. Köztük a főfegyvernök (serjeant porter) vezette fel a fegyvernököket és kíséretet biztosított a hercegnek. Az egész menetet fegyvernökök kísérték, akik egyben helyet biztosítottak a processziónak. A királyi lakosztály teremszolgája csinált a kardnak helyet, s a főkamarásnak kellett – lett légyen az herceg, gróf vagy bármely rendű-rangú – a király uszályát vinnie, annak helyet

[10] Attreed 222.

[11] Anglo, S.: Spectacle, Pageantry and Early Tudor Policy. Oxford, 1969. 137. (a továbbiakban: Anglo)

[12] JCC. 8. fo. 161

biztosítani, s gondoskodni arról, hogy az uralkodó jól látható legyen. A nemesek pedig rangjuk szerint követték a királyt. A királyi menet általában a londoni Szt. Pál templomig vonult, ahol az uralkodó misét hallgatott. A király áldozásakor a szertartásmesternek kellett megszerveznie a vörös szőnyeg előkészítését, illetve a térdepléshez szükséges párnát biztosítania, megcsókolnia, miközben a kincstárnok vitte és csókolta meg a királyi adományt.[13] A menetben, mint láttuk, a hierarchiára került a fő hangsúly, s az, hogy a városlakók a rendeket közvetlenül maguk előtt látták elvonulni, sokkal nagyobb sulykoló hatással bírt, mint a társadalmi rend tudatos átlátása vagy akár a törvények közvetett, elméleti ismerete. A történészek véleménye megoszlik ugyanakkor a menet fő célját és hatását illetően. Míg McKenna szerint az ünnepségek főként az uralkodó elit politikai céljait szolgálták, addig G. Kipling szerint a menet és az útját díszítő különböző élőképek, tablók főként vallási indíttatásúak voltak, a királyok krisztusi alázatát, erkölcsi magasságát hangsúlyozták.

A londoni felvonulások élőképeiről 1377-ből maradt fenn az első feljegyzés: egy négytornyú várból bor folyt bőséggel, mindegyik toronyban egy fehér ruhás szűz állt, akik III. Edward király közeledtével aranylevelekket fújtak az arcába és hamis pénzt szórtak rá, majd aranyserlegeket töltöttek meg borral, a királyt és kísérőit azzal kínálták. A tornyok között kezében koronával egy bearanyozott angyal állt a vár tetején. A király közeledtével lehajolt és a koronát felé nyújtotta.[14]

A felvonulások előképeibe először John Lydgate vitt allegóriát 1432-ben, VI. Henrik koronázását megelőző londoni bevonulásakor. A tablókban ugyanakkor a 15. század végétől mind nagyobb számban bukkantak fel mitológiai alakok is. A Tudorok származásukat a walesi ágon keresztül a brit királyokon át Brutusig vezették vissza. A britek történetében Szt. György mellett a félelmetes vörös sárkány is kulcsszerepet játszott. A Merlin víziójára visszavezethető, s a briteket szimbolizáló vörös sárkány a szászok fehér sárkányával folytatott küzdelemből győztesen került ki, s később a Tudorok képrendszerében már elsődleges helyet foglalt el. VII. Henrik uralkodása első percétől tudatosan épített a vörös sárkány szimbolikájára. 1485. augusztus 27-i londoni bevonulásakor a Szent Pál keresztnél felmutatott három ereklye között találjuk – egy walesi szimbólum s Szent György karja mellett – a fehér és zöld bársonyra festett vörös sárkányt.[15]

Fontos jelentéssel bírt az ünnepi motívumok újszerűsége is. Az újdonságok mindig az ünnepek fényét voltak hivatottak emelni, ezért bírálták a londoniakat, ha régi tablók újbóli felállítása mellett döntöttek, így például azt is, amikor 1547-ben a gyermek VI. Edward bevonulásakor egy korábbi, eredetileg majd száz évvel régebbi, VI. Henrik részére szánt ünnepség megismétlésével kedveskedtek. Ez magyarázható az uralkodó fiatal korával és járatlanságával, azaz egy még kialakulatlan ízlésű gyermekkirályt olcsóbb és kevésbé eredeti ünnepséggel is el lehetett kápráztatni. Ugyanakkor Jennifer Loach az ünnepségek ismétlő, sulykoló szerepére hívta fel a figyelmet, s arra, hogy azok időről időre visszatérő jelképrendszerei a hatalmi rend kellékeinek is tekinthetők.[16]

Az élőképek a dicsőítésen túl gyakran sugalltak az uralkodó számára praktikus tanácsokat. Így például 1431. december 2-án VI. Henrik párizsi bevonulásakor a tablók igazságos kormányzásra buzdították az angol és a francia trónt rövid ideig egy személyben elfoglaló királyt. Egy szarvasnak öltözött színész egy falka kutya elől menekülve Henrik királytól kért menedéket, mellyel az alattvalók önzetlen s igazságos uralkodó iránti vágyukat akarták kifejezésre juttatni.[17] Ezután 1432-ben VI. Henrik londoni bevonulásakor a városvezetés

[13] Cotton MS NERO IX C – fo. 171-172

[14] Fairholt, F. W.: Lord Mayors' Pageants. London, 1843. 3. (a továbbiakban: Fairholt)

[15] The Great Chronicle of London. 238. Ed. C. L. Kingsford. London, 1905. (a továbbiakban: Kingsford)

[16] Loach, J.: The Function of the Ceremonial in the Reign of Henry VIII. Past & Present, 1994. 65.

[17] Bryant, L. M.: Paris & London during the Dual Monarchy. 6. In: Hanavalt, B.–Reyerson, K. L.: City and Spectacle in Medieval Europe. Minnesota, 1994. (a továbbiakban: Bryant)

a béke iránti vágyát és a város fontosságát juttatta kifejezésre. A londoni polgármester, John Welles öltözete – bíborvörös bársony, királyi bársony prémkalap és aranylánc – egyrészt a párizsi Parlament elnökének megtestesítése, az igazság és béke jelképe volt, másrészt a londoni polgármester hasonló fontosságát hangsúlyozta.[18] A londoni bevonuláskor a város kapuján elhelyezett két pajzs pedig VI. Henrik két országát szimbolizálta. A Tower hídon 3 előkép – Természet, Kegyelem & Szerencse császárnő – várta, akik tudással, erővel és igazsággosággal, illetve gazdagsággal ruházták fel. Cheapside-nál egy szökőkút állt, melyből bor folyt, egy hatalmas, valódinak tűnő gyümölcsfa mellett pedig egy családfa bizonyította mindkét királyi címének legitim voltát. Közben trónját égiek védelmezték: angyalok vették körül, ahogyan VII. Henrikét is, amikor 1485. augusztusi bevonulásakor a különböző erényeket ábrázoló tablók bizonysága szerint Henrik Isten akaratából győzte le III. Richárdot Bosworthnél, aminek gyümölcse a város által oly nagyra becsült béke volt.

A fontosabb bel- és külpolitikai eseményeket követően – például a király és a királynő koronázása előtt és után, a trónörökös, Arthur megszületésekor, az első trónkövetelő, Lambert Simnel felett 1487-ben Stoke-nál aratott győzelem, illetve az 1492-es (a bretagne-i örökség miatt kitört konfliktusban) franciák feletti győzelme és az etaples-i békeszerződés megkötése után, továbbá Perkin Warbeck és a cornwalli felkelők 1497-es legyőzése után – Henrik azonnal Londonba vonult, s köszönetet mondott a városvezetésnek lojalitásukért, a béke megőrzéséért. Hálája kifejezéseképpen lovaggá ütötte a polgármestert, a seriffeket és a városi jegyzőt, majd a Szt. Pál templomban misét mondatott, mielőtt a Towerben találkozott volna a canterbury érsekkel, mely sorrend szintén a város fontosságára utal.[19]

VII. Henrik uralkodásának második pompás londoni bevonulása felesége koronázásához kapcsolódott. 1487-es koronázása előtt Henrik feleségét, Yorki Erzsébetet Greenwichből a Temzén díszes bárkákkal kísérték fel a londoni vezetők és a nagyobb céhek. A céhek számlakönyveiből tudjuk, hogy az útra ételt, italt és zenészeket is vittek magukkal, s gazdagodásukkal párhuzamosan mind nagyobb és szebb bárkákat vettek vagy béreltek az ünnepi alkalmakra. A Temze partján ismét megjelent a tüzet hányó vörös sárkány, amely mellett elhaladva a leendő királyné bárkája kikötött a Towernél, majd éneklő gyerekek és éljenző tömeg sorfala között végigvonult a feldíszített londoni utcákon. Kíséretében volt a király édesanyja, Lady Margaret Beaufort, s számos – bársony ruhákban arany nyakláncokkal ékített – nemes hölgy. Yorki Erzsébet baldachin alatt vonult a palotától a templomba a palástját vivő Lady Cecillel együtt.[20] A céhek felosztották maguk közt, hogy melyik utcától meddig viszik a királyné baldachinját. Erzsébet királyné megkoronázását követően újból végigvonult a városon, de ekkor már koronás királynéként a királlyal együtt. A királyi pár a londoni céhek egyenruhás sorfala között a Bishopsgate-től a Szt. Pál templom nyugati kapujáig lovagolt, ahol a kórus mellett egy, a tetőről alászálló angyal fogadta őket, miközben az utcák ablakaiban kíváncsiskodó emberek éljeneztek, s az új angol királyi pár számára London szimbolikusan Mennyországgá változott.[21]

1488 pünkösdjén, a VIII. Ince pápa által Henriknek küldött – a Tudorok legitimitásának elismerését szimbolizáló – süveg és kard Angliába érkezésekor London szintén készen állt azok ünnepi fogadására. Canterbury és Durham után VIII. Ince pápa követét Londonban is díszes ceremóniák közepette fogadták. Londonba Southwark felől, a London hídon át érkezett a követség, ahol a polgármester és a városatyák fogadták, majd végigvitték a városon a Szt. Pál templomig, amelynek kapujában püspökök várták, majd a kegytárgyakat elkísérték a főoltárig, s a szentélybe zárták VII. Henrik másnapi érkezéséig. A pápai utasításoknak megfelelően az érsek őrizte a kardot, és tette a süveget a király fejére, majd ezt követően

[18] Bryant 6.
[19] Kingsford 274.
[20] Cott. MS. Jul. fo. 38
[21] Cott. MS. Jul. fo. 34

nagy ünnepség kezdődött.[22] A Szt. Pál templomban őrzött süveget és kardot a londoniak nagy becsben tartották, a mindenszentekkor tartott körmenetükben körülvittek a városban.[23]

Hasonló pompás ünnepséget tartott London a trónörökös Arthur walesi herceggé ütésekor 1489. november 30-án. A királyi bárkán kísérettel vitték fel a herceget Chelsea-ig, ahol a londoni városvezetés várta, majd mikor Lambeth-hez értek, a spanyol követ és a spanyol kereskedők hajóikról leadott díszlövésekkel fogadták. (Ekkor már folytak az angol-spanyol tárgyalások az ifjú herceg és a csecsemő Aragóniai Katalin esetleges eljegyzéséről Henrik, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella udvara között.) A tengeri csaták lövéseit almadobálással helyettesítették, s amikor Arthur partra szállt Londonban, ő is a londoni céhek sorfala között vonult a királyi palotába, ahol a király walesi herceggé ütötte, majd az alkalom tiszteletére további ifjakat ütött lovaggá. Ezt követően bankettet adott, melyre hivatalos volt a londoni városvezetés is. Arthurnak a város ajándékkal, egy szép míves ezüst serleggel is kedveskedett, mely átvételekor az ifjú herceg támogatásáról biztosította a várost.[24] Henrik kezdeti pénztelenségével, illetve a mind jobban terjedő takarékossági szemlélettel is magyarázható az, hogy ugyanezen a napon tartották Margit hercegnő keresztelőjét is. A hercegnőt pompás menetben díszes kerek baldachin alatt (melyet négy nemes lovag, John Savage, Gilbert Talbot, Edward Stanley és James Blount tartott) vitték a királyné lakosztályából a palotába, majd a Westminsteri apátságba, ahol Ely püspöke mondott misét, mielőtt megkeresztelte. John Morton, Canterbury érseke lett a keresztapa, a király édesanyja pedig a keresztanya, akinek keresztneve után a király elsőszülött lányát Margit névre keresztelték. Minden fáklyát egyszerre gyújtottak meg, amikor Margit hercegnőt a keresztvíz alá tartották, majd a keresztelő végén fanfárok mellett visszatértek a palotába ünnepi bankettre.[25] Ünneplésre adott alkalmat 1491 júniusában Henrik herceg, 1492 nyarán pedig Erzsébet hercegnő születése is.[26] 1494-ben pedig Henrik Yorki herceggé ütése is hasonló fényes ünnepségek közepette zajlott.[27]

A király és a város diplomáciai eseményeken túli rendszeres érintkezése is fontosnak mondható. Gyermekei születéséről, herceggé ütéséről, eljegyzésekről, házassági terveiről, diplomáciai sikereiről VII. Henrik írásban értesítette a londoni vezetést, az 1489-es franciák elleni háború előkészítésekor vagy az 1493-95 közti németalföldi embargó alkalmával éppúgy, mint 1508. december 28-i keltű levelében, amikor arról tájékoztatta a londoni polgármestert, hogy sikerült megegyeznie a kasztíliai herceggel lánya, Mária hercegnő feleségül adásáról Károly herceghez, a későbbi V. Károly királyhoz.[28] London válaszában – ha az gazdasági érdekeit nem sértette, így elsősorban a békés diplomáciai lépéseket követően – támogatásáról biztosította a királyt, s ki akarta venni részét e fontos események rangjukhoz méltó megünnepléséből, így VII. Henrik I. Miksa császárral 1499-ben aláírt szövetségét követően Londonban nagyszabású tűzijátékkal ünnepeltek.[29] VII. Henrik kérésére külföldi szövetséges uralkodók, így VIII. Károly francia király (1498 májusában) és Szép Fülöp burgundi főherceg halála alkalmából a londoni Szt. Pál templom gyászmisén emlékezett meg az ország egykori szövetségeséről, melyen a városvezetés mellett a főbb londoni céhek vezetői is

[22] Cott. MS. Jul. 51/h

[23] Kingsford 224 – VII. Henrik még két ízben kapott uralkodása során ilyen ajándékot, ő volt az egyetlen angol király, aki három egymást követő pápa mindegyikétől részesült e kiváltságban. Gunn, S.: Early Tudor Government. London, 1995. 196. (a továbbiakban: Gunn 1955.)

[24] Cott. MS Jul. fo. 58/h

[25] Cott. MS Jul. 61/h

[26] The Additional Manuscript No. 7099. fo. 2-8. The British Library, London. (a továbbiakban: Add MS 7099)

[27] Cott. MS Jul. fo. 88

[28] JCC. 10. fo. 370/h

[29] The Repertories of the Court of Aldermen. vol. 1. fo. 130. The Corporation of the London Records Office, The Guildhall Library, London. (a továbbiakban: Rep.)

megjelentek.[30] Ez a tendencia VIII. Henrik uralkodása alatt tovább erősödött. 1514-ben Campeggio kardinális látogatásakor VIII. Henrik felkérésére a londoni vezetés fényes bankettet rendezett a vendég tiszteletére.[31]

Nem csak London gyakorolt azonban gesztusokat az udvar felé. Szolgálataik viszonzásaképpen a királyok a londoni polgármestereket lovaggá ütötték, „testvéreivel", azaz a városatyákkal együtt meghívták udvarukba, s az udvari ünnepségeken, banketteken, lovagi tornákon lovagi rangban látták vendégül őket. Mindez részben udvariassági, kölcsönösségi alapon történt, hiszen ha London ünnepségeket rendez az uralkodónak, akkor a városvezetőket is meghívják az udvari ünnepségekre. Egy 1412-es rendelet óta a londoni városvezetők nem is elkülönítve, hanem a nemesek és egyházi vezetők között ülhettek, ami a város tekintélyét növelte.[32] A Yorki Erzsébet koronázását követő banketten Londont Sir William Horne polgármester mellett a városi jegyző, Sir William Fitzwilliams, továbbá tíz városatya – Sir Hugh Brice, Sir Edmund Shaa, Sir Nicholas Bilfson, Sir Henry Colet, Sir Thomas Brown, Sir William Capell, Sir John Fenkell, Sir John Percival, Sir William Parker és Sir Richard York – képviselte.[33] Ugyanakkor az udvarban az ülésrendekkel és egyéb etikettszabályokkal a mind nagyobb privilégiumokra és autonómiára törekvő városvezetést állandóan emlékeztették a feudális hierarchiára, azaz alárendeltségükre.

A történészek nem találtak bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy az udvar diktálta vagy sugallta volna a fogadások tartalmát, témáját vagy akár hangvételét, ám nyilvánvaló, hogy az új uralkodó kegyeit kereső város a fogadások alkalmával a dinasztia általános szimbólumrendszeréhez nyúlt. (A rózsa és a vörös sárkány mellett csapórács és agár jelenik meg minden Tudor tárgyon, műalkotáson és tablón.) Érdekes azonban, hogy egy 1490-es udvartartási rendelet arra szólít fel, hogy ha külföldi hercegnőt venne feleségül a walesi herceg, akkor a hercegnő londoni fogadásakor a várost „mennybéli hellyé" kell alakítani.[34] Nem tudjuk pontosan, milyen szerepet játszott e rendelet tíz évvel később, Aragóniai Katalin 1501-es londoni fogadásakor. Annyi bizonyos, hogy a londoni nagykrónika feljegyzése szerint a londoniak nem örültek, hogy az udvar beavatkozott a spanyol hercegnő fogadásának előkészítésébe, s hogy a beszédek tervét az udvarban a király két legbizalmasabb embere, Lord Abergavenny és Sir Reginald Bray cenzúrázta.[35]

Mit jelentett egy királyi bevonulás a városnak? A megtiszteltetésen kívül természetesen rengeteg munkát és költséget. A londoni nagyobb ünnepségek, felvonulások során – így a VII. Henrik alatti legnagyobb felhajtással járó ünnepség, Aragóniai Katalin fent említett 1501-es fogadásakor – a számos előkészület egyike volt, hogy a hídfelügyelőknek sóderrel kellett felszórniuk a London Hidat, a különböző céheknek pedig az eléjük eső utcaszakaszokat/utcákat, míg a londoni kamarásnak kellett gondoskodnia a fő vonulási útvonal, a Cheapside felszóratásáról.[36] A céheknek az utcák feldíszítése mellett korlátokkal el kellett keríteniük embereiket az útvonaltól, hogy azok az ünnepélyes menet rendjét meg ne zavarhassák.[37] A céheknek ez számlakönyveik tanúbizonysága szerint nem kis anyagi terhet jelentett.

Az 1501-es ünnepség azonban európai hírű volt, így a londoniak erőfeszítései ígéretes befektetésnek tűntek. Az ünnepséget egy évvel korábban kezdték el szervezni, mert élőképei igen bonyolult négyszeres allegóriával bírtak. (Aragóniai Katalin 1500 őszére tervezett ang-

---

30 Kingsford 223.

31 Kingsford 452.

32 The Calendar of Letter Books of London. vol. L. /1400-1422./ 135. The Corporation of the London Records Office, The Guildhall Library, London. (a továbbiakban: L. B.)

33 Cott. MS Jul. fo. 45

34 The Antiquarian Repertory. I. London, 1811. 303.

35 Kingsford 310. Kipling, G.: The Triumph of Honour. Leiden, 1977. 65. (a továbbiakban: Kipling)

36 JCC. 10. fo. 238. A sóderezés költséges volt, London mégis megengedhette magának, míg a kisebb városokban, köztük a 15. század végi Budán is, felvonulások alkalmával az útvonalat fűvel szórták fel.

37 JCC. 11. fo. 70/h

liai fogadását járvány miatt egy évvel elhalasztották, s csak 1501. november elején érkezett meg.) Szó szerinti értelmezésben azok Aragóniai Katalin meleg és diadalmas fogadtatását jelentették London utcáin. A képi megjelenítés szintjén az igazságos uralkodó dicsőségkereséseként, allegorikusan Arcturus és Hesperus alakjai Anglia és Spanyolország politikai unióját mutatták be, analógiájukban pedig a földi igazságos lélek mennybéli csillaggá változását tükrözték. A tablók London utcáit az előírások szellemében mennyországgá változtatták, és Aragóniai Katalinnak álomszerű bepillantást engedtek abba a dicsőségbe, melyet házassága révén maga és Anglia számára érhet el, miközben felvillantották előtte képekben férje jó természetét. A spanyol hercegnőt hat tabló köszöntötte Londonban: az első a menyasszony, illetve a vőlegény egyéniségét mutatta be. A második főként a menyasszonnyal foglalkozott, arra utalva, hogy Katalinnak a Politikán, a Nemességen és az Erényen/Eszesség/Prudence-n át kell eljutnia a végső célhoz, a Dicsőséghez férje segítségével. A harmadik kép az ifjú pár jövőjére nézve kedvező előrejelzéseket tartalmazott, míg a negyedik – a második tabló ellenpólusaként – a vőlegénnyel foglalkozott. Az utolsó két tabló már a jegyesekről szólt: az ötödik tabló frigyük szakrális jellegére utalt, az utolsó kép pedig azt hangsúlyozta, hogy erényeiknek kell őket elvezetni a dicsőség trónjához.[38] Az igen bonyolult és költséges londoni tablók alkotójának neve nem szerepel a forrásokban, bár a téma jeles szakértője, Anglo professzor szerint azokat feltehetőleg William Cornish készítette, de VII. Henrik egyik legnevesebb színésze, John English is közreműködött, mert Cornish nem bírta a munkát egyedül, hiába kezdték már 1499. november 19-én előkészíteni a fogadást.[39] Az 1501-es nagyszabású ünnepségeket megelőzően két évig szerényebb udvari ünnepségeket tartottak, feltehetőleg takarékossági szempontok miatt, illetve Streitberger szerint azért, hogy az Arthur esküvőjét követő ceremóniák még csillogóbbnak tűnhessenek.[40] Az 1501. november 18-25. közti ünnepségsorozat keretében – melyre korabeli források szerint 157 nemesnek és családjának küldtek meghívót – négy bankettet rendeztek, melyeken a vendégeket színdarabbal, tablókkal, jelmezes tánccal szórakoztatták.[41] A kontinens udvari kultúrájára építő előadások azonos képeiben, kereszthivatkozásaiban először fedezhető fel kapcsolat a lovagi torna és a bankett között. A november 19-i banketten három tablót is felvonultattak. Az első: várat szimbolizáló élőképet négy címeres állat húzta be. A négy állat jelmeze alatt két-két férfi rejtőzött. A vár ablakaiban nyolc jelmezes hölgy állt, tornyaiban gyerekek énekeltek, miközben a tablót a király elé húzták. A második tabló egy kerekeken gördülő, jól felszerelt hajó volt, melyet behúzása után a vár mellett horgonyoztak le.(Később a tornán ez a hajó szállította a védő lovagokat.) Rajta a spanyol hercegnőt megtestesítő fiatal hölgy utazott, társaságában a Reménységgel, Reménytelenséggel és a Szerelem lovagjaival, akik a hajóról leereszkedve a vár ablakában álló hajadonok kegyeiért esedeztek. Kikosarazásukat követően a lovagok figyelmeztették a hölgyeket, hogy elutasításuk lovagi támadást provokálhat. A harmadik tabló egy lovagokkal teli hegyet ábrázolt, akik a Szerelem hegyének lovagjainak nevezték magukat, s terembe érkezésüket követően a hajó mellé állították őket. A hegyről leereszkedve a lovagok megtámadták a várat, majd a hölgyek behódolása után táncra perdültek, melybe később az egész udvar bekapcsolódott.[42]

Az ünnepségek jelentős költségvetéssel készültek. A kiadások a tablók színesedésével, mind összetettebb jellegével együtt nőttek. Az 1522-ben Londonba látogató V. Károly császárt és spanyol királyt az Aranygyapjú című tablóval üdvözölték. A tabló előállítása és a császár látogatása Londonnak 945 font 13 shillingjébe került, ám még az udvarban átmeneti menedéket kereső dán király is lenyűgözőnek tartotta azt.[43] A 16. század során azonban nem

[38] Anglo:Spectacle 59.
[39] Rep. 1. fo. 62/h; Kipling 173-175.
[40] Streitberger, W. R.: The Court Revels 1485-1559. Toronto, 1994. 32. (a továbbiakban: Streitberger)
[41] A Relation or True Account. 46. In. The Reign of Henry VII. A. F. Pollard. Ed. London, 1902.
[42] Streitberger 35.
[43] Withington, R.: English Pageantry. Vol. 1. 176; JCC. 12. fo. 114/h; Hall. Chronicle. 658.

csak a kiadások, de a ceremóniák fénye is nőtt, s a tablók a temzei menetben is megjelentek. Boleyn Annát 1533-as londoni fogadásakor a Temzén már 50 londoni céh bárkája kísérte el, miközben a menet rendjét három tisztekkel teli könnyűhajó biztosította. A polgármester bárkája előtt egy borzalmas hangokat hallató szörnyekkel és vademberekkel körülvett, folytonosan mozgó, tüzet okádó sárkány haladt. Ezt követte a polgármester drága anyagokkal és zászlókkal díszített bárkája, melynek jobb oldalán haladó bárkában dalnokok énekeltek, míg a bal oldalán levő bárkában egy hegyen fehér vadászsólyom ült, fején vörös és fehér rózsákkal díszített aranykoronával, miközben a hegyen szüzek játszottak és énekeltek. A Greenwich-ig hajózó céhek bárkáinak sorát a polgármestert adó rövidáru-kereskedők nyitották, őket a kereskedők, fűszerkereskedők és más nagyobb kereskedőcéhek követték a városi rangsor szerint, fellobogózott, gazdagon díszített hajóikon zenélve.[44] I. Erzsébet királynőt 1559. január 14-i koronázása előtti Londonba vonulásakor már versekkel és dalokkal is köszöntötték, mielőtt a polgármester és a városatyák beszédet mondtak volna a város nevében. Aztán Cheapside felső részén egy az Időt megtestesítő, szárnyakat viselő öreg ember bukkant elő egy barlang díszletből, majd az Igazságot képviselő, fehér selyembe öltözött hölgy lépett elő kezében egy Verbum Veritas feliratú könyvvel. Beszéde végén „Igazság" átadta könyvét a királynőnek, aki hálásan megcsókolta azt és ígéretet tett, hogy azt gyakran fogja olvasni.[45]

A nagyobb ünnepségek Európa más országaiban is az új uralkodók koronázásához, illetve a királyi és hercegi esküvőkhöz kötődtek. Különösen nagy ceremóniákkal jártak, ha más ország uralkodócsaládjaival köttettek. Így VII. Henrik uralkodása alatt a leghíresebb ünnepségek Kasztíliai (Őrült) Johanna 1496-os Brüsszelbe, Aragóniai Katalin 1501-es Londonba érkezéséhez és házasságához, illetve Lucrecia Borgia és Alfonzó Este 1502-es esküvőjéhez kötődtek. A ceremóniát ilyen nemzetközi események után lovagi torna követte, mely az udvar és külföldi vendégei szórakoztatásán s az azokkal való rivalizáláson túl szélesebb néprétegeket is megcélzott, így egy ilyen ünnepi alkalom mind a szűkebb elit, mind a tömegek számára megfelelő látványosságot és mulatságot teremtett. Az ünnepség hangsúlyozni igyekezett, hogy a király nemcsak az egyházhoz és nemességéhez, hanem népéhez is egyaránt közel áll.

VII. Henrik a kor divatjának megfelelően a fontosabb családi és diplomáciai eseményeket – maga, illetve a királyné koronázását, a trónörökös, Arthur születését, Henrik herceg 1494-es yorki hercegge ütését, Arthur herceg és Aragóniai Katalin spanyol hercegnő 1501-es esküvőjét, Margit hercegnő és a skót király, IV. Jakab 1502-es eljegyzését, Fülöp burgundi főherceg 1506-os látogatását, illetve Mária hercegnő Károly spanyol főherceggel történő 1508-as eljegyzését követően – nagyszabású lovagi tornával is megünnepelte, melyre a kontinensről is hívtak lovagokat, hogy mind a torna, mind az udvari esemény fényét növeljék. Fiával, VIII. Henrikkel ellentétben az első Tudor uralkodó személyesen nem vívott a tornákon, ám udvaroncai részvételét ösztönözte. A király ugyanakkor személyes jelenlétével tüntette ki a lovagokat. Henrik szerepét egy 1505-ös bankett asztali dekorációján is megörökítették: egy tortán a trónján ülő királyt számos nemes veszi körül, előtte pedig két lovag ütközik éppen össze.[46] A lovagi tornákat a királyi udvar után Londonban is kihirdették, arra a londoni városvezetést is meghívták, így az 1494-es torna nézői között találjuk John Brown polgármestert, illetve Hugh Brise, Thomas Fitzwilliams, William Martin, Will. Horn, John Percival, Rauf Ostriche, Will. Capell, John Fenkyll és Simon Monfort városatyákat is.[47]

VII. Henrik a tornákat gyermekei népszerűségének növelésére használta fel, örömmel nézte fia és utóda részvételét azokon. Mária hercegnő is részt vett a tornákon, az ő kegyeiért

[44] Fairholt 7-12.
[45] Nichols, J.: The Progresses of Queen Elizabeth I. Vol. 1. London, 1823. 34.
[46] Leland: Collectanea. VI. 25.; Anstis: Knighthood of the Bath. 40.
[47] Cott. MS Jul. fo. 103

csengtek a résztvevők.[48] A lovagi tornák Henrik gyermekeinek népszerűsítésén és a diplomáciai célokon túl a középrétegek asszimilációját is nagyban előmozdították.

Ahogy Mervin James bemutatta, az állam megszerezte a lovagi dicsőség hitelessé tételének kizárólagos jogát; a koronával való szembenállás dicsősége dicstelenséggé változott.[49] Eközben – S. Anglo szerint – a Tudorok a lovagi propagandát dinasztiájuk szolgálatába állították, alattvalóikat az udvar szolgálatában álló lovagság erejével, a lovagi tornák csillogásával kábították el. „Ekképpen a jogi patrónum adás-vételét a lovagi önzetlenség csillogó köpenyébe lehetett tekerni."[50] VII. Henrik udvaroncaival és nemeseivel szemben a lovagi eszményeket meglehetősen kiaknázta, amit a Szent György nap is remekül illusztrál. VII. Henrik udvarában a Szent György kultusz erősödött: a korábbi György medalionokon túl a szent lábát ezüstbe zárva minden felvonulás során körbevitette, Windsorban a szentélyben tartották Szent György szívét, továbbá a királyi gyűjteményben a 16. század elején legalább hét darab Szent György kép volt található. VII. Henrik legmeghittebb udvaronca és tanácsadója, Sir Thomas Lowell vidéki, East Harling-i és Holywell-i házát Szent Györgyöt ábrázoló faliszőnyegek borították.[51] Az 1493. karácsonyi mulatságok részeként William Cornish által rendezett darabban maga Cornish Szent Györgynek öltözve lovagolt be a királyi udvarba a király leányát megtestesítő szűzlányt vezetve, aki viszont beszéde előtt egy hajadont és egy sárkányt vezetett a király elé, majd fohászkodni kezdett Szent Györgyhöz. Végül a királyi kápolna kórusa a „Salvatorum Deprecare, ut Gubernet Angliam"-ot énekelte el. Daluk közben Szent György a sárkánnyal elhagyta a színt, a szűzlányt pedig a királyné elé vezették, majd tizenkét jelmezes férfi tizenkét jelmezes nőt vezetett a terembe, s táncolni kezdtek. A tánc végén elhagyták a termet, majd a jelmezes férfiak étellel megrakott tálcákkal tértek vissza. Szent György számos darab főszereplője volt, egy másik darabban például egy vár bevétele kapcsán jelent meg.[52]

A lovagi kultúra széleskörű jelenlétére számos példa idézhető, így 1486-ban VII. Henrik a Térdszalagrend ünnepét helyezte yorki bevonulása középpontjába, 1488-ban pedig bankettet rendezett ez alkalomból, melyre a környező országok követeit is meghívta. Uralkodása alatt fia a Térdszalagrend 40 feljegyzett üléséből 37-en részt vett, ami teljes azonosulásra utal. Így a rend a Tudorok életében hasonlóan fontos szerepet töltött be, mint az Aranygyapjúrend a burgundi udvarában, melynek az adminisztrációra és bíráskodásra gyakorolt kiemelkedő szerepe Steven Gunn szerint főként a németalföldi intézményrendszer gyengeségére vezethető vissza.[53]

A kontinensi mintát követve a torna vizuális része a 15. század végétől Angliában is mind hangsúlyosabbá vált, ezért az 1494-es londoni torna során pavilonokkal érkeztek a lovagok, illetve a lovagi torna résztvevőit hölgyek vezették be igazgyöngyökből fűzött láncokon. A VII. Henrik alatt megrendezett tornák sorában újítást hozott az Arthur 1501-es esküvőjéhez kötődő torna, mely során a kihívó fél, Buckingham hercege négy társával együtt aranyszövésű textilekkel fedett pavilonja alatt érkezett. A kihívó lovagok pajzsaikat és címereiket a téren felállított cseresznyefára akasztották, míg a védők pajzsaikat e fa mellett felállított ananász, vagy körtefára akasztották attól függően, hogy a torna első vagy második napján akartak vívni. A kűzdőtér déli oldalán egy gazdagon díszített királyi páholyt emeltek, melyen a királyi család mellett a főnemesek és feleségeik foglaltak helyet, míg szemben, a tér

[48] Cripps-Day, F. H.: The History of Tournament in England & France. London, 1918. 41.; Gunn, S.: Henry VIII' s Foreign Policy and theTudor Cult of Chivalry. 30. 1501-1509 között 13 lovagi tornáról tudunk, ugyanannyiról, mint 1509-17 között. Uo. 123.

[49] James, M.: English Politics and the concept of honour, 1485-1642. In: Society, Politics, Culture: Studies in Early Modern England. Cambridge, 1986. 332.

[50] Gunn 1995. 109.

[51] Gunn 1995. 119.

[52] Streitberger 28. Guildhall Library, London, MS 3313. Kingsford 252.; BL. ADD MS 6113. fo. 169.

[53] Gunn 1995. 111.

északi oldalán a londoni városvezetésnek külön páholyt készítettek. Buckingham fehér és zöld selyemmel fedett pavilonját vörös rózsák díszítették, míg ellenfelének, Dorset márkijának harminc szolga vitte aranyszövésű és fekete selyemmel ékített sátrát, melyből a küzdőtérre érve egy fekete csuhába öltözött barát lépett elő. Ezután William Courtenayt egy óriás vezette be. Cortenay vörös sárkány jelmezben lovagolt fát tartva kezében, míg Guillaume de Rivers egy festett szőttesekkel díszített „hajóval" érkezett. Essex grófja – a küzdőtérre érve – egy fákkal, herbáriumokkal, kövekkel, sziklákkal és vadállatokkal dúsan teli hegy belsejéből lépett elő. Végül egy ismeretlen lovag érkezett egy sárgára festett és koronával ékített kerek sátorban. A kihívó lovagok egy tabló köré csoportosultak, melyből egy fiatal hajadon lépett elő, akit körülvezettek a küzdőtéren, majd a király elé érve engedélyt kapott, hogy a nemes hölgyekhez csatlakozva soraikból nézze végig a küzdelmet. A torna végén az esti bankett alatt adta át a királynő a díjakat, Buckingham egy gyémánt-, Dorset egy rubin-, míg a többiek egy-egy aranygyűrűt kaptak emlékbe.[54] A lovagok bankett-ülésrendje a társadalmi és udvari hierarchiában betöltött szerepüktől függött.

A korai Tudor udvarban a lovagi képességek mellett a művészetek szeretete – a versírás, zene és tánc – is hozzátartozott az udvaroncokkal szembeni elvárásokhoz. 1485 után számos külföldi művész is érkezett az angol királyi udvarba, számuk rohamos növekedéséről 1545-ben a király titkára, William Paget a következőket írta Calais-i helyettesének, Lord Cobhamnak: „Ne fogadjanak be több idegen művészt az udvarba, mert már annyian vannak, hogy nem tudnak velük mit kezdeni."[55]

A családi és diplomáciai eseményeken túl az évenkénti udvari ünnepségek, bankettek és mulatságok általában egyházi ünnepekhez kapcsolódtak, elsősorban karácsony, újév, vízkereszt, húsvét, pünkösd és Nagyboldogasszony köré csoportosultak, ugyanakkor Szent György napot (április 24.) is rendszeresen megünnepelték. A király vallási és társadalmi hitvallását kifejező udvari ünnepségek között különösen a karácsonyi előadások, kosztümös játékok voltak népszerűek, melyek megszervezésére tréfamestert neveztek ki (Lord of Misrule), 1491 karácsonyán William Ringley tréfamesternek utaltak ki pénzt.[56] A tréfa- és a ceremóniamesterek az udvaroncok soraiból kerültek ki, eleinte az ünnepség idejére alkalmi megbízással, később állandó szerepkörrel és fizetéssel. A tréfamester feladata az udvar szórakoztatása volt. A későbbi jelmez/álarcosbálok és maskarádék a korai Tudorok alatt is népszerű tánc köré szerveződtek, ám a darabok vizuális jellegének erősödésével együtt a zene és a tánc szerepe másodlagossá vált. Az udvari mulatozások egyik csúcspontja a vízkeresztkor rendezett jelmezbál volt, melynek előkészítése már novemberben elkezdődött, így az 1486. január 6-i mulatság megszervezésére a kincstár már 1485. november 18-án húsz fontot utalt ki Richard Pudsey-nak, s a jelmezbál után Pudsey tíz fontos jutalomban részesült. Pudseyt

[54] The Great Tournament Roll of Westminster. 35-36; Antiq. Rep. 2. 296-7.

[55] Kipling 139.; Streitberger 19.; The Harlian MS. 283. fo.305/h. The British Library, London. A lovageszmény és lovagi kultúra virágzása a korai Tudorok alatt ellentmondásosnak tűnhet a reneszánsz Európában. Mórus Tamás Utópiájában el is ítélte a büszkeség bűnét, a lovagi tradíciók ösztönözte magamutogatást, Erasmus keresztény lovagjainak pedig a hadszíntér helyett már a „szellem háborújában" kellett jeleskedniük, míg az angol humanizmus a cicerói ideálban, a közjóban talált kifejezésre. A humanisták (Morus, Thomas Starkey, Sir Thomas Smith) közjó (Common weal) fogalma inkább társadalmi, mint politikai kategória volt, ami a politikai hatalom helyett inkább a jólétet tűzte ki célul, sokkal inkább a civil s nem a katonai szférát érintette. Elyot közjó fogalma tehát a korábbi lovagi tradícióval állt szemben, s a lovagtól azt várta, hogy a közjót tudásával, műveltségével, az uralkodónak adott okos tanácsokkal szolgálja, mely hosszútávon erkölcsileg megújult társadalomhoz vezet majd. A történelemtanulást is szorgalmazta, hogy a lovag jobb stratéga legyen, de már nem Froissart és Geoffrey of Monmouth, hanem régi római hadvezérek, elsősorban Cézár példáját állította eléjük. Ferguson: Chivalric Tradition. 57-61.

[56] BL. Additional MS 7099. fol. 2

tartják VII. Henrik ceremóniamesterének, aki nemcsak szervezte az udvar szórakoztatását, hanem alkalmanként azokon maga is szerepelt, 1493. május 16-án például skótdudán játszott.[57] A bankettek alatt az udvart gyakran színdarabbal is szórakoztatták, így például Arthur herceg keresztelője alkalmával 1486. szeptember 24-én a „Christi Descensus ad Infernos" című darabot adták elő a vacsora alatt. 1487 karácsonya és újév között a korabeli feljegyzések szerint pedig további számos darabbal szórakoztatták a Greenwichben székelő udvart.[58] 12 napon keresztül tartott a jelmezbál, játékok és egyéb mulatozások. A 12 nap elteltével a király udvartartásával együtt díszes felvonulás közepette ment nagymisére, majd vacsorát adott, melyen a jelenlevőket az első fogást követően zenészei korálokkal szórakoztatták.[59] A húsvétot Windsorban töltötték, ahonnan a király Hamptonba lovagolt hat hajó megtekintésére, majd visszatért a Szent György napi misére. Ezen a napon nagy ünnepséget rendeztek, melyre sok külföldi követ érkezett, a császártól, Skóciából, Bretagne-ból. A lovagrend is gyűlést tartott, számos külföldi követet vettek fel a Szent György lovagrend soraiba.[60] A Szent György napi ünnepségek nagyban hozzásegítették az angol udvart a Tudor dinasztia image-ének kialakításához, kontinensi egyenrangú félként való elfogadásához, márpedig ez a diplomáciában, a kereskedelmi és egyéb szerződések aláírásakor perdöntő volt. 1487 pünkösdjén a nagymise után Henrik Windsorból vadászni ment Woodstockba, majd visszatért Westminsterbe nagytanácsot tartani és követeket fogadni.[61] 1492. június elején az úgynevezett májusi játékokkal, 1493. március 2-án kakasviadallal, szeptemberben pedig bikaviadallal, 1494. január 2-án vidám táncokkal, 1498. augusztus 5-én medvetáncoltatással, 1499 júniusában pedig bábjátékkal szórakoztatták magukat az udvarban.[62] A királyi kápolna gyerek- és felnőttkórusa az ünnepségeken rendszeresen szerepelt, 1496 karácsonyán a gyerekek a „Gloria in excelsis Deo" előadásáért 40 shillinges jutalomban részesültek.[63] John Heron számlakönyve szerint gyakran londoni dalnokok és színészek is felléptek az udvarban, így 1496. november 6-án 20s-t fizettek ki londoni dalnokoknak, 1497. december 31-én pedig londoni színészeknek 13s 4d-t.[64] Az előadásokon kívül az udvar tekintélyét a bankettek helyszíne s gazdag környezete is emelte. Aragóniai Katalin fogadását és a lovagi tornát követő bankett alkalmából az aranyszövésű faliszőnyegekkel díszített Westminster Hallban a királyi pohárszék hét polcát roskadásig megrakták arany és ezüst tárgyakkal, kincsekkel. Aznap este a jelmezbált követően, kétszáz nemes és lovag részvételével ünnepélyes udvari felvonulást tartottak. Amikor beléptek a terembe, mindegyikük egy-egy nemesfémből készült serleget vagy fűszertálat tartott kezében, miközben a pohárszék tartalma érintetlen maradt. A két nappal később a parlament termében tartott banketten a kincseket újból felvonultatták.[65] Persze ezek egy része lehetett kölcsönzött aranytárgy, ahogyan a londoni nagycégek is kölcsönvettek nagyobb ünnepekre, hatását tekintve azonban ez mellékes volt, az angol udvar gazdagsága mindenképpen meggyőzőnek tűnt, s európai hírűvé lett, bekerült számos követjelentés révén a köztudatba.

Az ünnepségek VII. Henrik uralkodásának vége felé megritkultak, ezt a dinasztia megszilárdulására, az angol udvar megnövekedett tekintélyére éppúgy visszavezethetjük, mint a családi és diplomáciai események megritkulására, Edmund és Arthur herceg, illetve Erzsé-

[57] PRO. E 404/79 no. 72. The Public Records Office, London.; Streitberger 22., BL ADD MS 7099. fo. 10. VIII. Henrik uralkodása elején e szerepet Richard Gibson töltötte be. Streitberger 3.

[58] Streitberger 237.; Cott. MS Jul. XII. B. fol. 46/h

[59] Cott. MS Jul. fo. 45/h

[60] Cott. MS Jul. fo. 47

[61] Cott. MS. Jul. fo. 51

[62] BL. Add. MS 7099. fo. 6-14

[63] PRO. E 101/414/6 fol. 56/h

[64] Anglo, S.: Court Festivals. The Bulletin of the John Rylands Library, 1960. 32. (a továbbiakban: Anglo)

[65] Glanville. 135.; Johannus Leland: Collectanea. Vol. 6. 357. ed. London, 1774.

bet királynő halálára. Még az ifjú Henrik 1504-es walesi herceggé ütését követően sem tudunk nagyobb ünneplésről vagy lovagi tornáról. Az ünnepek helyett a 16. század első néhány évében temetéseken gyűlt össze az udvar. A fényes bankettek helyett pedig a király magányosabb vadászatokkal vigasztalódott, naponta járt solymászni, vadászni, s ebben romló látása sem akadályozta meg. Fényes ünnepségről ezt követően csak 1506-ból van tudomásunk, amely Szép Fülöp burgundi főherceg látogatásához kapcsolódott.[66] Mivel véletlen eseményről volt szó – Fülöp hajóját a szél Anglia partjára sodorta, s hajói javítása idejére az angol udvar vendégszeretetére szorult –, Fülöp szórakoztatása semmiképpen nem lehetett a két évig szervezett 1501-es ünnepségekhez fogható. A váratlan vendéget vadászatokkal, teniszezéssel, lovagi tornával és bankettekkel szórakoztatták. Az ünnepi hangulat ezt követően még néhányszor visszatért, így például amikor Mária hercegnő és Szép Fülöp fia, Károly főherceg (a későbbi V. Károly császár és spanyol király) eljegyzéséről folytak a tárgyalások, az angol udvar 1501 utáni passzivitását s némileg hanyatló tekintélyét tornákkal és bankettekkel próbálták felélesztení. Az 1507 karácsonyán az udvari mulatság központi témája Mária hercegnő Szt. Pál templombeli eljegyzése volt, s az előkészületekre Henrik udvaroncát, Thomas Wentworth-öt nevezte ki, akinek rövid idő állt rendelkezésre a fényes karácsonyi és újévi ünnepségsorozat megrendezésére. Az eseménynek pedig diplomáciai tétje is volt, hiszen VII. Henrik ekkoriban szorult ki az Itália felosztásán szorgoskodó európai hatalmak közül, hiába kereste Miksa császár támogatását számos ajándékkal és hitellel. Ferdinánd spanyol király Kasztiliai Isabella halálát követő francia házasságával elvesztette Anglia iránti érdeklődését, s Henriknek élete végén ismét Anglia elszigetelődése ellen kellett küzdenie. Lánya eljegyzése segíthetett volna, Henrik halála azonban megakadályozta a frigy létrejöttét. VIII. Henrik testvérét, Mária hercegnőt végül XII. Lajos francia királyhoz adta férjhez, így apja álma, az angol-németalföldi-spanyol-német-római birodalom egyesítése nem válhatott valóra.[67]

Londoni évenkénti városi ünnepségek

A hűbéri rend és az udvari etikett szerint London polgármestere főpohárnokmesterként szolgált udvari bankketteken a király asztalánál. Erre a londoniak igen büszkék voltak, a királyi főpohárnoknak ez alkalomra rangjának megfelelő, 5-10 fős fegyveres kíséretet biztosítottak, s a város ezen privilégiumát tanácsi üléseken gyakran büszkén emlegették s írásban rögzítették.[68] A dicsőség mellett a főpohárnoki teendők szolgai oldala azonban a polgármester, s ezzel városa alárendeltségét is nyomatékosította. Ahogyan a bankettek ülésrendje, s különböző asztaloknál felszolgált menüje is a hűbéri rendet tükrözte: az 1493-as westminsteri királyi banketten a királynak hatvan, a lovagoknak – így a londoni városvezetőknek is – azonban „mindössze" 24 fogást szolgáltak fel.[69]

Nagy becsben tartotta London a királyoktól kapott ajándékait, hiszen azok tekintélyét növelték. Ezért a királyok által a városnak adományozott serlegek, kardok, jogarok és egyéb kegytárgyak a felvonulások során körülhordozásra kerültek, hiszen a város privilégiumait, az udvarral való jó viszonyát hangsúlyozták/szimbolizálták. Ugyanakkor a londoni városvezetés mindinkább önállósága és tekintélye növelésére törekedett, igyekezett az itáliai és németalföldi kereskedők révén beszivárgott reneszánsz áramlatokat, az önálló városállamok példáját követni. A polgármester – míg korábban westminsteri beiktatására lovon érkezett – a 15. század végétől a királyhoz hasonlóan bárkán hajózott fel a Temzén, s udvartartása is mind több tisztviselővel, segéddel és szolgával bővült. Mind nagyobb tekintélyét szolgálták az év-

[66] Kingsford 330.
[67] Streitberger 47.; Anglo 20.
[68] JCC. 9. fo. 25/h
[69] Kingsford 199.

ről évre rendszeresen, egyre nagyobb pompával megrendezett városi ceremóniák is.[70] A londoni nagykrónika 1502-re teszi az első polgármesteri bankett-vacsora megrendezését a városházán (a Guildhallban), melyet igazolni látszik az a tény, hogy a városháza nem kis költségen kibővített konyhája ekkorra készült el.[71] Ugyancsak a 16. század elejétől a polgármester megnövekedett tekintélyét mintegy demonstrálandó felvette a főpolgármesteri címet.

A városi éves felvonulások elődjének a Corpus Christi ünnepségeket tartják, melyek a kevésbé költséges, s mégis igen népszerű ünnepségek közé tartoztak, egyben alkalmat biztosítottak a városi hierarchia kifejezésére is.

Corpus Christi felvonulások a városokban a 14. század közepétől terjedtek el, a pestisjárványok után, a városvezetés szervezte és ellenőrizte a rendezvényt. A zászlókat és kereszteket vivő menet érkezését a legtisztábbak, a gyerekek jelezték. Elcinte a gyerekek vitték a gyertyákat és a pap fölé tartott baldachint is, miközben angyalnak öltöztetett gyerekek énekeltek. A menet lelke a baldachin alatt, a pap kezében levő oltáriszentség volt, ezért a menet közepét díszítették legékesebben, s ott vonultak a legtekintélyesebb résztvevők, társadalmi súlyukat tükrözte az oltáriszentséghez való közelségük. Mivel az oltáriszentséget világi kéz nem érinthette, a kellő közelség biztosítása végett később a baldachint és a zászlókat a városi képviselők vitték. A menet ikonográfiáját a királyok később saját felvonulásaikra átvették, mivel közérthető képekkel dolgozott, az átlagember számára könnyen befogadható képeket, ismert szimbólumokat használt. Míg a kontinens néhány városában az úrnapi körmenet a társadalom világi és egyházi megosztottságát is tükrözte, s kettős ceremónia alakult ki: az egyházi menet mellett a világiak külön vonultak, addig Angliában a Corpus Christi menet egységesítő és békítő funkciója erősebb volt, annak ellenére is, hogy évről évre számos vita, megosztottság, sőt zavargás járt vele. A felfordulás és az abból kinövő zavargás ugyanis minden felvonulás és szélesebb körű ünneplés természetes velejárójának tekinthető. A népi ünnepek, így a vízkeresztkor tartott csuklyajáték során az emberek arcukat befeketítették, hogy ne legyenek felismerhetők, ami a zűrzavart fokozta, s olykor rendbontáshoz vezetett.[72]

A Corpus Christi felvonulásokból fejlődtek ki a június 24-i Szent Iván-éji ünnepségek. Szent Iván-éj a „nyitott házak", azaz a városiak egyenlőségét és testvériségét jelképező közös italozása miatt a 15. század végére a legismertebb és legnépszerűbb ünneppé vált, ám a városvezetés attól tartva, hogy az indulatokat nem tudja kordában tartani, s az ünneplés elfajulhat, a 16. század közepétől (első feljegyzések szerint 1533-tól) az október 29-i, a főpolgármester beiktatásához kötődő főpolgármesteri ünneppel helyettesítette azt. A riválisa – kevésbé méltóságteljes, s így a városvezetés hatalmát kevésbé kidomborító, ugyanakkor nagyobb felfordulással és a hatalmi rendre nagyobb potenciális veszéllyel járó Szent Iván-éji ünnepséget takarékossági szempontokra hivatkozva pedig 1539-ben eltörölték.

A város a 16. század elejétől fokozódó infláció miatt valóban törekedett a nagyobb takarékosságra, melyet az is mutat, hogy elrendelték a polgármester és a seriff választás és az azt követő beiktatási ünnepségek összevonását.[73] 1543-ban pedig a londoni küldöttek tanácsa a polgármesternek ünnep-, illetve hétköznapokon felszolgálható hús- és halételek számát is korlátozta: ünnepnapon hatféle hús, illetve hétféle halétel, hétköznapokon pedig ötféle hús-, illetve hatféle halétel illette meg.[74] A főpolgármesteri ünnepség és felvonulás térnyerésének elsődleges oka azonban mégis inkább a főpolgármester nagyobb tekintélyvágyában s a társadalom nagyobb fokú féken tartásában keresendő. A főpolgármesteri ünnepség nyomatékosította a főpolgármester hatalmát, és jobban szolgálta a városvezetés növekvő centralizációs

[70] Whitington, R.: Lord Mayor's show. 17. A források a 16. század elejétől említik a polgármester étekfogó-mesterét mint háztartásának a fegyvernökökön és jogarnokon, kamaráson, kikiáltón, vadászmesteren és víziőrön kívül egy újabb tagját. Liber Albus. 44. Ed. H. T. Riley. London, 1861.

[71] Kingsford 291.

[72] Rubin. Corpus Christi. 249.; Welsford 13.

[73] JCC. 11. fo. 374

[74] Rep. 10 fo. 321

törekvéseit. Az első, 1533-as londoni főpolgármesteri ünnepség fő újdonsága és érdekessége a mozgó díszletekben rejlett. Korábban, a királyi bevonulások alkalmával ugyanis az uralkodót álló tablók fogadták, míg a főpolgármesteri ünnepségen – az ünnepség fényét emelendő – azok mozgó képekké változtak. A londoni polgári felvonuláson a 16. század végétől mind nagyobb számban megjelenő tablók/élőképek egyes történészek szerint a Szent Iván-éji ünnepségekre vezethetők vissza. A város gazdagodásával párhuzamosan mind több pénz jutott a díszletekre, s azok a céhek versengésének is teret biztosítottak, így 1503-ban a textilkereskedők már 38 font 13 shillinget költöttek a soraikból kikerülő polgármester dicsőségét szolgáló 13 tablóra.[75]

A tablók gyakran utaltak a polgármester nevére, így John Welles fűszerkereskedő polgármestersége idején 1432-ben az élőképben kutak jelentek meg, Sir William Roche 1541-es polgármestersége idején pedig sziklák.[76] John Welles polgármestert és kísérőit egyébként három szűz – Könyörület, Kegyelem és Szánalom – fogadta borral, miközben a polgármestert narancstól, mandulától, citromtól és datolyától roskadozó fák vették körül szakmájára, a fűszerkereskedelemre utalva.[77]

A polgármester és a városatyák a nemesi ruhaviseletük és kiegészítőik – bíborvörös bársony, királyi prémes bársonykalap – révén is nagyobb tisztelethez jutottak, s ez még hangsúlyosabb volt akkor, amikor kísérőik csupán kevéssé színes szolga-ruhákat viseltek. 1485 augusztusában a londoni városkapuban VII. Henriket fogadó fegyveres kísérettel érkező polgármester és városatyák skarlátvörös palástot viseltek.[78] Amíg londoni felvonulásaikon e díszes, „királyi" öltözékekben vonultak, addig a királyi processziók során nem használhatták azokat, s szerényebb, társadalmi rangjuknak, a hierarchiának megfelelő öltözékben kellett megjelenniük. Így az 1494-es, Henrik Yorki herceggé ütését követő felvonuláson is a királyt és annak családtagjait, illetve főnemeseit és bíráit követve, az urak és lovagok soraiban nekik is díszes palástok nélkül kellett felvonulniuk.[79] VIII. Henrik pedig törvényt is hozott a ruhaviselet korlátozásáról (sumptuary laws), bizonyos ruhaviseletek kizárólag az arisztokrácia privilégiumai lettek. E rendelet a városvezetők mind nagyobb önállósági s az udvar érdekeit sértő törekvéseit igyekezett ellensúlyozni.[80] Az ünnepségeket ugyanakkor London is megpróbálta felhasználni politikai céljaira. Így 1503. után a szabók kiváltságlevelének visszavonására irányuló kampány során felmerült, hogy a városvezetés ne vegyen részt az udvar által a német nagykövet számára rendezett fogadáson. Az ünnepek jelentősége azonban itt is világossá válik, végül ugyanis a városvezetés úgy döntött, hogy a távolmaradás több hátránnyal járna, mint előnnyel, így a nyomásgyakorlás ezen kétes formáját elvetve a meghívást elfogadták.[81]

Az arisztokratikusabb jellegű főpolgármesteri ünnepség első részében a város bárkákkal kísérte fel az új polgármestert és a két új seriffet a Temzén westminsteri beiktatásukra, majd visszaérkezésük után a céhek képviselői zászlókkal és dalnokokkal fogadták az új városvezetést. Ezt követően a menet lassan a városházára, a Guildhallba vonult, ahol bankett következett. A bárkákon nem voltak tablók, csak díszlövéseket adtak le, és a királyi udvarból visszaérkező polgármestert a Temze partján egyetlen tabló várta.[82] A főpolgármesteri felvonulás korabeli források szerint az antwerpeni városi felvonulásra emlékeztetett. Dürer leírása sze-

[75] Drapers WA. 1503/fo 77/h

[76] Fairholt 4.; Drapers WA. Rep. 7 fo. 649

[77] Lindenbaum 172.

[78] JCC. 8 fo. 85/h

[79] Cott. MS Jul. fo. 93

[80] Lásd Velich Andrea: VII. Henrik és a londoni lobbyk. Aetas, 1994. 4. sz. 27–52.

[81] Rep. 1. fo. 133/h

[82] A tablók száma később nőtt, s témájuk mindinkább világi lett. Williams, S.: The Lord Mayor s Show in Tudor & Stuart Times. Guildhall Miscellany, 1959. Fairholt IX., 5.

rint az 1520-as antwerpeni felvonuláson bálnák, delfinek és hajók élőképei mellett Orfeus és Neptun diadala aratott nagy sikert. E témák Londonban is közkedveltek voltak.

Az éves felvonulást a városi polgárok, kézművesek, segédek és céhlegények egyaránt nagyon várták, életükben az a mai majálisokhoz hasonló szerepet játszhatott. Az ünnepség azonban gyakran céljával ellentétes hatást fejtett ki. A tablók, felvonulások különböző emberek részére más-más jelentéssel, illetve következménnyel bírtak. Az egy háztartásban élő mestert és legényét a felvonulás például elválasztotta, szétszakította egymástól. Miközben az ünnepnek részben a város összetartását kellett volna szolgálnia, az egyes céhek által az ünnepségekre készített élőképek egyéni, eredeti hangvételre törekedtek, önállóságukat hangsúlyozták, céljuk a versengés volt, így éppen a széthúzást, a hierarchia erősítését szolgálták. Lindenbaum megkérdőjelezi, hogy az ünnepségek a társadalmi integrációt szolgálták volna. Igaz, 1525-ben a Szent Iván-éji baráti italozás, a szomszédság erősítését már polgármesteri rendelettel kellett előírni, mely közvetett bizonyíték lehet a gazdasági, kereskedelmi fellendüléssel párhuzamosan a társadalmi szakadék növekedésére, a pénz mind meghatározóbb és elválasztóbb szerepére. A londoni hatóságok a nemkívánatos elemek, vándorok és koldusok beszivárgásának s zavarkeltésének elkerülésére már a 15. században többször megtiltották az álarcos játékokat, a törvényt 1512-ben ismét megerősítették. Az úgynevezett „bolondok ünnepét" is üldözték a rendbontás miatt, az azonban még sokáig nem halt ki.[83]

Az ünnepség a londoni oligarchia érdekeit szolgálta, mind a feszültségek ezúton történő levezetésével, mind a városvezetés társadalmi helyének évenkénti vizuális megerősítésével. Pythian-Adams szerint az ünnepségek összetartó ereje csak a reformációval és az osztálylojalitás 16. századi erősödésével együtt tűnt el.[84] Ezt ma már a történészek többsége a nők, a kézművesek és az idegenek kirekesztettsége miatt kétségbe vonja. Lindenbaum ugyanakkor az ünnepségeket egyenesen a ritualizált erőszak megtestesítőinek tartja.[85] Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, hogy a 16. század elején az ünnepek békítő s összetartó szerepe döntő hatással bírhatott a Rózsák háborúja után új dinasztiát és stabilitást építő Tudorok részére. A yorki bevonulás során összefonódó fehér és vörös rózsafa szimbóluma nemcsak az új Tudor uralkodó elfogadását szimbolizálta, hanem az a nép felé a riválisváros megbékélését is közvetítette.

Miért költöttek a céhek a fokozott takarékossági szemlélet eluralkodása ellenére mind több pénzt az ünnepségekre? A textilkereskedők például 1521-ben ötször többet, mint 1477-ben? (Mindkét évben ők adták a polgármestert!) Egyrészt az infláció, másrészt a tekintélynövelés igénye magyarázza ezt. Lindenbaum e mind nagyobb kiadással járó ünnepeket olyan habituális cselekvésre vezeti vissza, melyet a kívánatos társadalmi rend megőrzése vezérelt, s melyben fontos szerepet játszott a kollektív emlékezet és a kontinuitás főként azért, mert alig beszélhetünk kereskedő nemzedékekről, harmadik generációról.[86] A kereskedőcsaládok a második generáció után ugyanis gyakran kihaltak, elvándoroltak, olykor vagyonuk, házasságuk, udvari pozíciójuk révén felemelkedtek a nemesség soraiba. Pierre Bourdieu a tekintélyt és dicsőséget szimbolikus tőkének nevezi, mert a mind jobban – láthatóan és láthatatlanul – összefonódó társadalmi szálak anyagi előnyre voltak válthatók.[87] Bár a városok mindinkább takarékosan gazdálkodtak s ügyeltek költségvetésükre, ám az ünnepségek kapcsán gyakran költekezőbbé váltak, olykor adósságokba verték magukat. Ez is jelzi, hogy az ünnepséget jövedelmező befektetésnek tekintették.

Az ünnepségek azonban nemcsak hosszú távú befektetések voltak, hanem a városiakra nézve közvetlen anyagi haszonnal is jártak: többletmunkát s profitot eredményeztek. Az ud-

[83] Lindenbaum 169.; Welsford 27.

[84] Adams, Ch. Pythian: Ceremony & Citizens: The Communal Year at Coventry. 75.

[85] Lindenbaum 173-176.

[86] Lindenbaum 178.

[87] Bourdieu, P.: Outline of a Theory of Practice. Cambridge, 1977. 175.

vari ceremóniamesterek a királyi ruhatárból kapott kellékek mellett a londoni kereskedőktől szerezték be a szükséges kosztümöket, kiegészítőket, az udvarral kapcsolatban álló szabókkal, ácsokkal, kovácsokkal és más kézművesekkel alkalmi – olykor állandó – munkaszerződést kötöttek. A mesterek a munkák előállításához kedvező feltételekkel bérelhettek műhelyeket, épületeket. A megrendeléseket időről időre ellenőrizték, a részletek ellenőrzésével az 1494-es udvartartási rendelet szerint a ceremóniamester helyettesét bízták meg. Egyedül a VII. Henrik koronázását követő lovagi tornára 358 font 23 shillingért vásároltak Londonban anyagot.[88] 1505. július 25-én pedig az udvart ékszerekkel ellátó londoni aranyművesnek, Barthalomeo Reednek 8 fontot fizettek ki néhány a richmondi lovagi tornára készített aranygyűrűért.[89] E néhány példából is látható, hogy az ünnepségek számos jól jövedelmező megrendelést hoztak a londoni kézműveseknek és kereskedőknek, s ez VIII. Henrik alatt a mind intenzívebb lovagi kultúrával, a reneszánsz udvari élettel csak fokozódott. 1510-ben egyedül a király ékszerészének, a londoni Amadas aranyműves mesternek 266 fontos megbízást adtak a mulatságokon viselendő szívek, rózsák, koszorúk aranyból való elkészítésére. Ezeket a csecsebecséket a királyi palástra varrták. Az egyik ilyen híres udvari darab az a miniatűr pisztolyra emlékeztető síp, mely a VIII. Henrik Boleyn Anna részére készíttetett első szerelmi ajándékai közé tartozott. Egyetlen évben, 1513-ban az ékszerésznek és a hímzőnek 2400 fontot fizetett ki hasonló ünnepi arany és ezüst kellékekre amellett, hogy további 2000 fontot költöttek lószerszámokra és díszekre. Amadas 462 fontért készített el egyetlen sisakot a tornára. A király húgának, Tudor Máriának XII. Lajos francia királlyal kötött eljegyzésekor pedig további 1576 fontos királyi megrendelést kapott Amadas.[90]

A városvezetés nemcsak a város tekintélyét kívánta emelni, hanem a polgárok közös ünneplése révén a társadalmi feszültségeknek is igyekezett szelepet biztosítani, mely egyidejűleg a Tudor dinasztia megszilárdítását is szolgálta. Ugyanakkor az infláció növekedésével a takarékossági szempontok is fokozatosan előtérbe kerültek. Ellentmondásnak tűnik ezért, hogy az ünnepségek költségvetései ennek ellenére fokozatosan, az inflációt is meghaladó mértékben nőttek, és a mind nagyobb csillogás reményében a városvezetők az átmeneti eladósodástól sem riadtak vissza. Persze nem felelőtlen vállalkozásokról van itt szó, hanem mind nagyobb közvetlen és közvetett haszonnal kecsegtető hosszú távú befektetésekről, melyek során London presztízse nemcsak Anglián belül, hanem a kontinensen is megnőtt. A centralizációs törekvésekből adódó ellentéteket pedig a király és a városvezetés egyaránt igyekezett e téren félretenni, s az ünnepségekben rejlő gazdasági, társadalmi és presztízslehetőségeket messzemenőkig kiaknázni.

[88] Streitberger 7-23.; PRO. E 404/79 nos. 108-109

[89] Anglo 40.

[90] Glanville 141.

VELICH, ANDREA

The role of festivities in the relations between Henry VII and London

The first Tudor king, Henry VII (1485-1509) held London in great esteem not only as the largest, and, in continental terms, the only, city of England, or as the economic and commercial centre of the realm, or because of its proximity to the royal palace in Westminster, but because the city was crucially important politically as well. During the Wars of the Roses London had played a decisive role in the lives of royal pretenders by cordially opening its gates or keeping them closed before them. The political decisions of the leadership of the city, consisting of 24 aldermen elected by the 24 boroughs, were primarily determined by current power relations and/or financial considerations. Since the interests of the municipal leaders, relying on commerce for their living, as well as those of the city, increasingly prosperous as a result of the flourishing textile trade since the end of the fifteenth century, required the keeping of the peace, London was looking forward with great expectations to the rule of Henry Tudor, who had defeated the „usurper" Richard — and his reception reflected these expectations in the summer of 1485. A year later, in 1786, several London boroughs had free wine distributed to celebrate the birth of Prince Arthur; and later, at his baptism, Sir William Fitzwilliams, the town clerk expressed his pleasure in the name of London over the speedy solution of the question of succession and the elimination of the danger of civil war by the early consolidation of the Tudor dynasty. Although later London's relations with the monarch would be changeable as the latter, parallelly with the consolidation of his power, introduced increasingly centralizing measures, nevertheless, the receptions, marches, processions, and festivities, which increased the reputation of the court, London, and the realm, strengthened the relationship between king and the city, served their common interests, and worked against growing economic and political divisions. These ceremonies were, therefore, important elements in the relationship between London and Henry VII.

Ceremonies, it is well-known, in addition to conveying messages from those in power, also determine the prestige of the city and/or the realm. It is crucial from both aspects that they should be smoothly performed, without problems, reflecting and reinforcing the existing social hierarchy.

At the same time, and apart from enhancing the honour of the city, the municipal leaders used the shared festivities of the „citizens" as safety valves for social tensions, and that was beneficial for the consolidation of the Tudor dynasty as well.

DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK

Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér

A kor sztereotípiái és egy adott korszak szellemi háttere gyakran befolyásolta a történészeket érdeklődési körük kiválasztásában, illetve a múlttal kapcsolatos értékelésükben. Ágoston Gábor nemrég állást foglalt arról, hogy az egykor élénk történeti viták, amelyek azzal foglalkoztak, hogy a korai modernkori iszlám államok hogyan vették át a nyugati hadi technikát, mélyen gyökereztek az 1950-es évek hidegháborúját jellemező kémkedési tébolyban.[1] Röviddel a Szovjetunió közelmúltban bekövetkező szétesése előtt Geoffrey Parker ugyanígy hasonlította a túlméretezett, erőteljesen változó oszmán hadigépezetet a kelet-európai szocialista országok ipari óriásaihoz, amelyek hosszú távon képtelenek voltak a fejlett nyugati technológiával versengeni.[2] Mégis minden ilyen összehasonlítást bizonyos fokú fenntartással kell vennünk, akármilyen tanulságosak is. A 30 éves háborúval és a II. világháborúval kapcsolatos hadtörténeti fejlemények hatására született meg ez az írás, amelyet szélesebb körű vitaindítónak szántam.

Néhány évvel ezelőtt a Cambridge-i Egyetemen egy lengyel lány beszámolt nekem angol tanárának kijelentéséről, miszerint 1939 szeptemberében lengyel lovasok puszta karddal rohantak a német tankok ellen. Annak ellenére, hogy a lengyel és a német hadsereg technikai különbségei vitathatatlanok voltak, egy olyan történelmi sztereotípiával van dolgunk, amely a kollektív emlékezetben gyakran megjelenik.[3] A valóságban azonban ilyen rohamra soha nem került sor. Ehelyett a lengyel hadjárat után a német katonai hatóságok és a náci propaganda minisztérium olyan filmeket készíttetett, ahol német színészeket lengyel egyenruhába öltöztettek és arra kértek, hogy a legyőzött ellenség kezdetlegességét hangsúlyozzák.[4] Ezekből a kommentár nélküli felvételekből még mindig lehet részleteket megtekinteni a II. világháborúról készült dokumentumfilmekben. Ironikus módon a lengyel harciasság hamis jelenetei kapóra jöttek a háború utáni lengyel romantikus mitológia számára; hatalmas szimbolikus értéküket pedig Andrzej Wajda filmjei aknázták ki sikeresen.

A háború előtti „kapitalista" Lengyelország hivatalos kritikája számos lengyel történészt késztetett arra, hogy a háború előtti lengyel hadsereget és hadi doktrínáit teljesen megtagadja. Az 1939-es hadjárat kimenetele könnyedén alátámasztotta ezt a fajta elfordulást. A lovak és a lovasság így a „nemes és reakciós" értékek szimbólumaként szolgáltak az 1945[5]

---

1 Ágoston Gábor: Ottoman artillery and European military technology in fifteenth and seventeenth centuries. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 47. 1994. 15-48., 19. (a továbbiakban: Ágoston 1994.)

2 Ágoston 1994. 32. Lásd még Parker, Geoffrey: The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800. Cambridge, 1992. 126.

3 Ez a sztereotípia újra megjelenik a Lengyelországról szóló rendkívül felületes fejezetben Downing, Brian: The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe. Princeton, 1992. 154.

4 A Feuertaufe című leghíresebb paradokumentumfilmet Hans Bertram rendezte 1939-ben. Két évvel később Bertram a Kampfgeschwader Lützow című játékfilmet készítette el, amely Lengyelországban 1939 szeptemberében játszódik. Lásd Drewinak, Bugoslaw: Teatr I film Trzeciej Rzeszy w systemie hitlerowskiej propagandy. Gdańsk, 1972. 270-71. és Leiser, Erwin: Nazi Cinema. London, 1974. 32.

5 A mezőgazdaságban a traktor kultusz (beleértve a női traktorvezetőket) a modern szocialista termelő szövetkezet rendszerét propagálta, amely ellenkezője volt a visszamaradt parasztgazdaságoknak, a ka-

után bevezetett „modern és progresszív" politikai rendszer ellenében. Nemrég lengyel hadtörténészek újra felfedezték azt az ellentmondásos tényt, hogy a lovasságnak még a II. világháborúban is szerepe volt, főleg Kelet-Európa sáros, csúszós útjain, amelyek a tankok számára szinte egész tavasszal és ősszel járhatatlanok voltak. Nemcsak a lengyelek, hanem az oroszok, a németek és szövetségeseik is felhasználták a lovasságot, nem annyira tankok ellen, mint inkább a szállítás egy hasznos válfajaként.[6]

Annak ellenére, hogy bármilyen történelmi téma ideológiai megközelítése sajátosan jellemző volt Kelet-Európára, Edward Said és Maria Todorova nemrég bemutatták, hogy a sztereotípiák és tudatalatti ideológiák úgy a jelenben, mint a múltban a nyugati tudományos élet részeivé is váltak.[7] Ennek a megközelítésnek a lovak hadi szerepét illető vélemények a leghírhedtebb példái. Az „idejétmúlt" lovasság így a feudális társadalmat szimbolizálta vagy – Ázsia esetében – az „örök Keletet", amely szöges ellentétben állt a bármely modernkori európai állam által megkövetelt lőfegyveres „haladó" gyalogsággal. Ennek a sztereotípiának tulajdonítják sokan a nyugati történetírás olyan modernizáló uralkodók iránt tanúsított tiszteletét, mint a perzsiai Nagy Abbasz vagy az orosz Nagy Péter.

Bár a szakértők még mindig vitatják, hogy mi döntötte el a csaldiráni oszmán győzelmet (1514) – a lőfegyverek hiánya a perzsa csapatoknál vagy Szelim szultán seregének jobb szervezettsége –, vagy hogy ki segítette Cortezt Mexikó meghódításában – lőfegyverek, lovak vagy egyéb körülmények –, a népszerű történelemkönyvek egyértelműen leszögezik, hogy a gyalogság és a lőfegyverek „korszerűnek" számítottak, míg a lovasság „idejétmúltnak". Az ilyen álláspont viszont súlyosan akadályozza, hogy komoly vitát lehessen folytatni arról, hogy a lovasság mennyire volt hasznos a kora újkor és a modernkor csatáterein.

Ágoston Gábor és Virginia Aksan nemrég megkérdőjelezte az oszmán „katonai lemaradás" paradigmáját, és azt, hogy a kora újkori muzulmán társadalmak képtelenek voltak hadseregüket modernizálni. E két szerző bemutatta, hogy az oszmánok, legalábbis a 17. század végéig a logisztika, a beszerzés és a lőpor előállítás terén fel tudták venni a küzdelmet a nyugati kihívással.[8] Írásom egy másik, ehhez a témához kapcsolódó problémát is felvet: menynyire voltak elavultak az oszmánok háborúzásról alkotott nézetei a gyalogság és lovasság arányainak megítélése tekintetében?

Tekintsük meg közelebbről a 17. századi Kelet-Európát. Perry Anderson klasszikus nézete szerint a régió vezető, de gyakran nem tudatos „modernizálói" a 30 éves háborúban résztvevő svéd egységek voltak. Anderson úgy véli, hogy a „kelet kalapácsának" számító svédekkel való megbirkózás szükségessége arra kényszerítette a helyi uralkodókat és az arisztok-

tolikus egyház által megtestesített hagyományos értékek képviselőjének, ahol lovakat használtak fő igavonó állatként.

6 1935-ben a lengyel hadsereg 10,5%-át még mindig a lovas egységek alkották, a francia hadsereg 6,4%-át, a szovjet csapatok 6,2%-át és a németek esetében csak 2,1%-át; lásd Kozlowski, Eugeniusz: Essais de modernisation des forces armées de la deuxième République Polonaise dans les années 1935-1939. In: Histoire militaire de la Pologne. Problèmes choisis: dissertations, études, esquisses. Szerkesztette: Witold Biegański, Piotr Stawecki és Janusz Wojtasik. Warszawa, 1970. 245. (a továbbiakban: Histoire militaire de la Pologne) Abban az időszakban egyébként a török hadsereg tevéket is igénybe vett Anatóliában; lásd Faroqhi, Suraia: Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. International Journal of the Middle East Studies, 14. 1982. 523-39., különösen a 29-30. jegyzetek az 537. oldalon.

7 Said, Edward: Orientalism. New York, 1978.; Todorova, Maria: Imagining the Balkans. New York, 1997.

8 Ágoston Gábor: Gunpowder for the sultan's army: New sources on the supply of gunpowder to the Ottoman army in the Hungarian campaigns of the sixteenth and seventeenth centuries. Turcica. Revue d'études turques, 25. 1993. 75-96. Az 1768-1774-es orosz-török háborúról tartott előadásában (1995. április, ARIT Istanbul) Virginia Aksan meglepően hatásosnak értékelte a korabeli oszmán beszerzési rendszert; kissé módosított, megjelentetett változatát lásd Aksan: Whatever happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War. War in History, 5. 1998. 23-36.

ráciát, hogy hosszú távú politikai és pénzügyi reformokat vigyenek véghez.[9] Pusztán katonai szempontból tekintve a Svédországgal való folyamatos háborúzás jelentősen hozzájárult a lengyel-litván gyalogság és tüzérség fejlődéséhez, mivel eredetileg a svéd oldalon ezek a katonai egységek nagyobb létszámúak voltak, valamint jobban képzettek és felszereltek.[10] Eddig a pontig a következő paradigmát elfogadván – tűzfegyveres gyalogság = korszerű; szablyás lovasság = elavult –, ahhoz a várható következtetéshez juthatunk, hogy a lengyel haderő az ellenség nyomásának hatására modernizálódott.

Bonyolultabbá válik azonban a kérdés, ha elgondolkodunk azon, hogy a lengyel háborúk fejtettek-e ki valamilyen hatást a svéd hadseregre. A válasz igen meglepő: 1654-ben a Lengyelország ellen indított háború küszöbén a svéd hadsereg 25%-át a lovasság és 75%-át a gyalogság alkotta, miközben a lengyel-litván támadást eldöntő határozatot követően további 25 lovas ezred és csak 9 gyalogos ezred toborzását rendelték el.[11] A következő hónapokban a svédek tovább növelték a lovasság szerepét. Hívjuk ezt „demodernizációs" irányzatnak? Lengyelországot most figyelmen kívül hagyva hadtörténészek megfigyelték a lovas hadtestek általános feléledését Európa-szerte a 30 éves háború utolsó éveiben.[12]

A 17. századot Lengyelország-Litvánia és az Oszmán Birodalom között lezajló hatalmas katonai összeütközések jellemezték 1620-1621, 1672-1676 és 1683-1699 között. A sztereotípiákkal ellentétben ezek a háborúk a lengyel-oszmán kapcsolatok szembetűnően rövid időszakát adják, amelyeket nagyrészt hosszantartó béke jellemzett az egész 16. és 18. században, illetve a 15. és 17. század jelentős részében. A 16. században Lengyelország-Litvánia az oszmánok Habsburg-ellenes politikájának oszlopa volt Kelet-Európában: a Krakkó és Isztambul közötti diplomáciai kapcsolatok barátiak maradtak. Ez így folytatódott egészen a század végéig, amikor is egyrészt az ukrán kozákok oszmán területen folytatott portyázásai, Lengyelország moldovai jelenléte, III. Zsigmond Habsburg-párti politikája, másfelől pedig a tatár és nogaj támadások növekvő feszültséget eredményeztek, ami háborúhoz vezetett.[13]

Amíg az oszmán és tatár háborúk hatását a lengyel haditechnikára olyan szerzők vizsgálták, mint Jan Wimmer és Tadeusz Nowak,[14] addig ezeknek a háborúknak a oszmán félre gyakorolt befolyása még további tanulmányozásra vár. A mai álláspontnak megfelelően csak néhány javaslatot és kísérleti jellegű hipotézist vethetünk fel.

A 17. századi lengyel huszár egyenruháját és fegyvereit széles körben ismertté tette a Rembrandtnak tulajdonított *Lengyel lovas* című híres portré. A megjelenített keleties öltözékű katona a könnyűlovasság soraiban szolgált. Azonban nem a könnyű, hanem a lengyel nehéz lovasság volt az, amely a 17. századi Európa legjobb lovas egységének a címére törekedett. A legnevezetesebb és leglátványosabb képviselői a huszárok voltak (a név a szerb eredetű *gusar* szóból származik), akiket díszítő és pszichológiai funkcióval bíró hatalmas szárnyakkal láttak el. Báthory István király, erdélyi fejedelem és oszmán vazallus 1576-ban

---

9 Anderson, Perry: Lineages of the Absolutist State. London, 1977. 197-198.

10 Wimmer, Cf. Jan: L'infanterie dans l'armée polonaise aux XVe-XVIIIe siècles. In: Histoire militaire de la Pologne, 86-87. és Teodorczyk, Jerzy: L'armée polonaise dans la première moitié du XVIIe siècle. In: Histoire militaire de la Pologne, 110-113.

11 Wojna polsko-szwedzka 1655-1660. Szerkesztette: Jan Wimmer. Warszawa, 1973. 131-133. (a továbbiakban: Wimmer)

12 Wimmer 134.; lásd Frost, Robert: Potop s teoria rewolucji militarnej. Szerkesztette: Jadwiga Muszyńska és Jacek Wijaczka. Rzeczpospolita w latach Potopu, Kielce, 1996. 147-165.

13 A lengyel-oszmán kapcsolatokra vonatkozóan lásd megjelenésre váró könyvem: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An annotated Edition of Ahdnames and other Documents. (Leiden: E. J. Brill)

14 Lásd például Wimmer, Jan: Wiederi 1683. Dzieje kampanii i bitwy. Warszawa, 1983.; Nowak, Tadeusz: O wplywie walk z Turcija i Tatarami na rozwój polskiej techniki wojskowej XVI-XVII w. Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, 28. 1983. 589-613.

rendelte el ilyen alakulatok létrehozását, amelyeket hosszú (max. 5 m) lándzsákkal láttak el, nehéz páncélzatba öltöztettek és nagy termetű lovakra ültettek.[15] Az egységeket nemcsak lovasság, hanem gyalogság ellen is bevetették függetlenül attól, hogy a gyalogság dárdával vagy karabéllyal volt felszerelve. A első lándzsás roham után a huszárok karddal és pisztollyal folytatták a küzdelmet. Naponta 70 km-t vagy esetenként többet is meg tudtak tenni, ami a hatalmas kelet-európai sztyeppéken – William McNeill szerint a „transzkontinentális galopp földjén" – gyors mozgást tett lehetővé.[16]

Kircholmnál 1605-ben a litván Jan Karol Chodkiewicz nagy hetman vezette 3500 lovas katona megsemmisítette a IX. Károly király irányította 11 ezer fős svéd hadsereget. 1621-ben Chodkiewicz megállította II. Oszman szultán csapatait Hotinnál, ebben az esetben viszont nem csak a lovasság segítségével. A lengyel huszárok 1629-ben majdnem megölték a legendás svéd Adolf Gusztávot a tzircianai vesztes csatában. Csak a 17. század második felében, a lőfegyverek állandó fejlődésének következtében tudja megállítani a huszárok támadását egy jól képzett gyalog század, annak ellenére, hogy ez a lovasság még mindig nagy veszélyt jelentett. 1673-ban a leendő lengyel király, Sobieski János hetman Hotinnál megsemmisítette a Damaszkusz kormányzója, Hüszein pasa által vezetett oszmán hadsereget. Évekkel később Karl von Clausewitz,[17] a háborúzás jelentős elmélkedője dicsérte Sobieskit ezért a győzelméért. Végül a lengyel huszárok talán leghíresebb ütközetére Bécsnél került sor 1683-ban.

A számos csatatéri győzelem ellenére ostrom esetén a lengyelek sokkal gyengébbnek bizonyultak. 1672 augusztusában az egyik legerősebb lengyel erődítményt, Kamieniec Podolskit – amelyet a lengyel nemesek a „kereszténység védőbástyájának" hívtak – könnyedén elfoglalta az oszmán hadtest röpke kilenc nap leforgása alatt. A balsorsú védőket a lengyel-litván közvélemény hamarosan árulással vádolta és felelősnek tartotta azért, hogy megadták magukat, de a megalázó vereség valódi oka ennél sokkal egyszerűbb volt. Az oszmán hadsereg, amelyet francia tanácsadók segítettek, szigorúan követte a kor katonai zsenijének, Sebastien Vauban-nak az előírásait, s azoknak megfelelően párhuzamos árkokat ástak és nehéz tüzérséget használtak, beleértve a nagy hatótávolságú töltő fegyvereket a „balyemez"-eket, amelyek 45 font súlyú (16 *okka*) ágyúgolyókat is képesek voltak kilőni.[18] Az állandó gyalogság mellett nagy szerepet játszottak a hadjárat és ostrom során a lagumázsik (aknászok) és a kumbaradzsik (gránátosok) korszerű hadosztályai, akik pontonhidakat építettek a Dunán és a Dnyeszteren, és akik Kamieniec falai alatt aknákat telepítettek. A híres lengyel lovasságot nem tudták időben felállítani, és így a ostromlott erődöt nem tudták megsegíteni.

---

[15] Lásd Cichowsky, Jerzy –Szulczyński, Andrzej: Husaria. Warszawa, 1977. 12-15.

[16] McNeill, William H.: Europe's Steppe Frontier 1500-1800. Chicago, 1964. 3.

[17] Clausewitz, Karl von: Hinterlassene Werke des Generals Carl von Clausewitz über Krieg und Kriegführung. Vol. 10: Strategische Beleuchtung mehrerer Feldzüge von Sobiesky, Münich, Friedrich dem Grosssen und dem Herzog Carl Wilhelm Ferdinand von Braunschweig und andere historische Materialen zur Strategie. Berlin, 1837. 9-11.; Sobieski hadművészetével kapcsolatosan lásd még Wimmer, Jan: Jan Sobiesky's Art of War. Historia Militaris Polonica, vol. 2. Warszawa, 1977. 17-38.

[18] Lásd Kołodziejczyk, Dariusz: Podole pod panonwanien tureckim. Ejalet kamienicki 1672-1699. Warszawa, 1994. 169. 1699 júniusában a karlócai béke által kieszközölt Kamieniec evakuálása előtt az oszmánok lajstromba vették az erődben létező tüzérségi felszerelést, melyet ma Isztambulban őriznek, a török miniszterelnöki levéltárban (Basbakanlik Arsivi, D. BSM 935). Az akkoriban Kamieniecben lévő 13 mozsár(ágyú) és 227 lőfegyver közül 9 mozsarat és 60 lőfegyvert (52 oszmán, 8 európai származású) a nyilvántartás szerint az oszmánok hoztak az erődbe 1672-ben. A fegyverek között találhatunk 4 faltörő ágyút (balyemez), melyek 16 okkányi (1 okka = 1.300 g) lövedékeket lőttek ki, 18 közepes nagyságú fegyvert, 3, 5, 9, illetve 11 okkás lövedékekkel (4, 6, 5, illetve 3 lőfegyver), valamint 38 kisebb méretű, „ezred fegyver"-nek (top-i alay) vagy sahinak nevezett lőfegyvert. Az oszmán tüzérség osztályozásával, valamint az „Oszmán óriás fegyverek elméleté"-vel kapcsolatosan lásd Ágoston 1994. 32-46.

Sobieski hetman csak egy év múlva tudott csapatokat szervezni, hogy az ellenséggel szembeszálljon. Míg a hotini győzelem újra bebizonyította a lengyel hadsereg fölényét a csatatéren, addig a lengyel egységek tehetetlennek bizonyultak Kamieniec jól képzett oszmán védőivel szemben, akik majdnem 6000 főt tettek ki. Az erőd számos lengyel támadásnak ellenállt 1699-ig, amikor is a karlócai béke értelmében visszaadták azt eredeti tulajdonosának.

A 17. században a lengyel lovasság fölénye szembetűnő volt minden oszmánokkal vívott csatában. Ez nem meglepő annak tudatában, hogy az oszmán *timár* lovasság a 17. század végétől hanyatlásnak indult. Ez a hanyatlás az oszmán társadalom általános válságát tükrözte (ahogy Kocsi bég és más *nasihatname* – „tanácsok könyve" –[19] irodalmi műfajában alkotó kortárs oszmán szerző vélte), vagy legyen az tudatos változtatás, amelyet az oszmán hatóságok vittek véghez annak érdekében, hogy a feudális lovasságot felváltsák egy fegyverekkel felszerelt, fizetett gyalogsággal (ahogyan Halil Inalcik és Douglas Howard sugallta[20]), az eredmény ugyanaz: az egykor híres oszmán lovasság már nem tudta felvenni a harcot az ellenséggel szemben. A magas infláció ellenére, ami 1584-1600 között 100%-os mértéket is elért, 1584-1691 között pedig 500%-ig növekedett, a *timár*ból származó átlag éves bevétel megtartotta a körülbelül 3000 akcsényi névértékét. Arany forintban számolva ez az összeg 1584-ben 50 forintnak felelt meg, 1600-ban 25-nek és 1691-ben már csak 10-nek.[21] Vera Mutafčieva arról számolt be, hogy a parasztok teljes adóhányadában a 15. század végétől a *timár* tulajdonos közel 70%-os részesedése 15-20%-ra esett vissza az elkövetkezendő száz évben.[22] Addig, amíg a *timár* bevételek változatlanok maradtak, az oszmán parasztoktól kicsikart rendkívüli adók és természetbeni juttatások nagy részét közvetlenül az állami kincstárba irányították.

Ugyanebben az időszakban a lengyel huszárokat jobban megfizették, mint bármely más katonai alakulatot. A hivatásos katonákon kívül a leggazdagabb nemesi családok is a hadseregbe küldték fiaikat szolgálni, mivel ezt karrierjük szempontjából hasznos és szükséges lépésnek tartották. Ha kizárólag marxista módszert alkalmazunk, a lengyel huszárok, illetve az oszmán *timár* sipahik gazdasági helyzetének összehasonlítása megmagyarázza a csatatéren elért eredményeket.

A Velence és a Habsburgok ellen viselt háborúk arra kényszerítették az oszmánokat, hogy a lovasság rovására fejlesszék a gyalogságot és a tüzérséget. Ezeknek a reformoknak a gyümölcsét 1663-ban Újvárnál, 1669-ben Candiánál, 1672-ben Kamieniecnél és 1683-ban kis híján Bécsnél aratták le. Az oszmán krónikák nem hagynak kétséget afelől, hogy Kara Mustafa nagyvezír nem számított arra, hogy Bécsnél a lengyel királlyal találkozik. Az talán legalább olyan fontos, hogy a lengyel lovasság fogadtatására sem gondolt. Még a néhány, az

---

[19] Risale-i Koci Bey; a török-oszmán szöveg 1860-ban jelent meg, a francia fordítás 1725-ben, a német 1861-ben, az orosz 1873-ban, a magyar pedig 1896-ban került kiadásra. A nasihatname irodalom hagyományos, tudományos értelmezésének legjobb példája Smirnov, V. D.: Kučibej Gjumjurdžinskij I drugie osmanskie pisateli XVII veka o pričinax upadka Turcii. Sankt Petersburg, 1873. Ezt a hagyományos nézetet kérdőjelezte meg nemrég Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The historian Mustafa Ali (1541-1600) (Princeton, 1986.) című monográfiájában Cornell Fleischer.

[20] Ez utóbbi véleményt fejtette ki bővebben Douglas Howard a meg nem jelentetett The Ottoman Timar system and its transformation 1563-1656 (Bloomington, 1987.) című doktori disszertációjában; szintén erről szól Halil Inalcik Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700 című cikke, Archivum Ottomanicum 6. 1980. 283-337.

[21] Az inflációs rátákkal kapcsolatban lásd Berov, Ljuben: Dviženieto na cenite na Balkanite prez XVI-XIX v. i evropejskata revolucija na cenite. Sofia, 1976. 55., valamint Pamuk, Sevket: Money in the Ottoman Empire, 1326-1914 című cikke, amely a Halil Inalcik és Donald Quataert által szerkesztett An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914-ben (Cambridge, 1994.) című kötetben jelent meg: 947-980., különösen 964.

[22] Mutafčieva, Vera: Agrarnite otnosenija v Osmanskata Imperija prez XV-XVI v. Sofia, 1962. 243.

ostromlásban oszmán oldalon harcoló lovas osztag sem készült fel a csatatéri küzdelmekre. Silahdar török történetíró szerint az oszmán lovak két hónapig nem láttak árpát és legyengültek.[23]

1683. szeptember 12-én a keresztény sereg bal szárnyán lévő Habsburg-gyalogság támadása előkészítette a jobb szárnyon lévő Sobieski vezette lengyel lovasság rohamát, amely eldöntötte a csata sorsát. Egy másik oszmán történetíró, Djebeci Hasan Esiri arról számol be, hogy „a lengyel király személyesen érkezett, és 16 ezer fős páncélos lovasság állt a rendelkezésére, nem számítva más egységeket".[24]

Minden bizonnyal azoknak a hadszíntereknek, ahol az oszmán csapatok harcoltak, eltérő jellege kényszerítette az oszmán államférfiakat arra, hogy konzervatívabb szemszögből közelítsék meg a „korszerűsítést". A nehéztüzérség és gyalogság – amely Közép-Európában a 30 éves háború és a hosszas Habsburg–Oszmán összetűzések során kifejlődött – még mindig nem bizonyult túl hasznosnak a hatalmas kelet-európai sztyeppéken, ahol nem voltak fontos erődítmények, illetve nem állt rendelkezésre megfelelő úthálózat sem.

Talán ahelyett, hogy azért ítélnénk el az oszmánokat, hogy nem fejlesztették elégséges ütemben a gyalogságukat és tüzérségüket, inkább azt vethetnénk a szemükre, hogy túlságosan gyorsan lemondtak egykor kitűnő lovas hadegységeikről, amelyek továbbra is nélkülözhetetlenek voltak a kelet-európai frontokon. Ezt a dilemmát Kara Mustafa zavara nagyon jól példázza, aki egyáltalán nem számított arra, hogy lengyel lovasság fogadja Bécs várfalánál. 1683-ban az ostromló „modern" oszmán hadsereg nem volt felkészülve a lovascsatákra, aminek viszont Sobieski nagymestere volt.[25]

Fordította: **Redl Emőke**

[23] Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejow wyprawy wiedeńskiej 1683. Szerkesztette és fordította: Zygmut Abrahamowicz. Cracow, 1973. 168. (a továbbiakban: Abrahamowicz)

[24] Abrahamowicz 231.

[25] Ágoston szerint, az 1683. év új korszak kezdetét jelezte a magyarországi oszmán-európai konfrontációban, amikor is az erődharcot felváltotta a nagy csatatéri harc (1683-1697 között 15 ilyen csatározásra is sor került). (Ágoston 1994. 48.) Talán nem véletlen, hogy a harcsorozat első két csatározását a keresztény oldalon Sobieski vezette, aki kelet-európai tapasztalatait használhatta fel a közép-európai csatatéren.

DARIUS KOŁODZIEJCZYK

The Problem of Ottoman "military backwardness" and the East European Theatre of War

The paradigm of the Ottoman "military backwardness" and of the inability of Muslim societies to modernize their armies in the early modern period has been recently questioned by Gábor Ágoston and Virginia Aksan. As far as logistics, provisioning of troops and gunpowder production is concerned, the Ottomans were still able to match the Western challenge at least until the end of the seventeenth century.

This paper raises another problem connected with this matter. The different character of various theatres of war on which the Ottoman armies were engaged, forced the Porte to a more conservative attitude towards "modernization." The heavy artillery and infantry, developed in Central Europe during the Thirty Years' War and during the long-lasting Habsburg-Ottoman confrontation, was still of little use in the vast East European steppes, devoid of important fortresses and lacking an adequate network of roads.

Often accused of insufficiently developing infantry and artillery, the Ottomans could not give up expensive cavalry troops, because these troops were still indispensable in the East European war theatre. The best illustration of this dilemma is the confusion of the Grand Vizier Kara Mustafa, who did not expect to meet the Polish cavalry at the walls of Vienna. In 1683 the besieging Ottoman army was not prepared for a cavalry battle, in which Sobieski was a master.

NÓTÁRI TAMÁS

A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művében

A jelen dolgozat Aeneas Sylvius Piccolomini,[1] a későbbi II. Pius pápa, a kiváló humanista és jeles egyházpolitikus Európa című munkájának a török terjeszkedés állomásaira vonatkozó fejezeteinek fordítását tartalmazza (IV; IX-XVII).[2] A törökökre természetesen nem csupán e fejezetek tartalmaznak utalást, nem láttuk azonban szükségesnek azon fejezeteket, illetve azok vonatkozó sorait ideiktatni, amelyek a mű korábbi részeiben leírt eseményeire utalnak, ám nem tartalmaznak érdemien új megállapítást.[3] A török terjeszkedés jelentékeny szerepet játszik a magyar (I-II; V-VI; VIII) és a bizánci (III; VII) vonatkozású fejezetekben elbeszélt eseményekben – ezek fordítását már korábban közzétettük.[4]

Aeneas Sylvius gondolkodását és gyakorlati ténykedését át- meg áthatotta a török terjeszkedéstől való félelem s az az elleni fellépésre ösztökélő egyházpolitika. Így az említett fejezetek közlését (II) megelőzően nem tűnik feleslegesnek röviden áttekinteni életpályáját, irodalmi munkásságát, az Európa szerkezetét és célkitűzéseit, a szerzőnek az iszlámról alkotott általános véleményét, s néhány megjegyzést fűzni a lefordított részek forrásaihoz (I. 1-5.).

I.

1. Aeneas Sylvius Piccolomini[5] 1405. október 18-án született elszegényedett nemesi család gyermekeként a Siena melletti Corsignanóban. Tanulmányait Sienában és Firenzében végezte, s már ekkoriban szorosabb-lazább kapcsolatot tartott fenn korának jelentős humanistáival. Akik közül kiemelendő Francesco Filefo, Maffeo Vegio, Lorenzo Valla, Giovanni Aurispa és Guarino Veronensis.

A Baseli Zsinaton (1431-1449) Domenico Capranica és más egyházi méltóságok titkáraként tevékenykedett 1435-ig, amikor Niccolo Albergati bíboros diplomatája lett. 1436-

---

1 A szerző neve latinosan Aeneas Sylvius Piccolomineus, olaszosan Enea Silvio Piccolomini. Ő maga a latinos írásmódot részesítette előnyben. Az Aeneas Sylvius/Silvius Piccolomini latin-olasz hibrid alakot azonban mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalom olyannyira befogadta, hogy jobbnak láttuk azon nem változtatni.

2 A fordítás alapjául a következő kiadás szolgált: Aeneae Sylvii Piccolominei postea Pii II. Papae Opera Geographica et Historica – Helmstadii, Impensis Joh. Melch. Sustermanni, Bibliopolae ibid. MDCIC. 231-23.4; 249-259. (a továbbiakban: Aeneae Sylvii Piccolominei Opera)

3 Ilyenek például a XXII. (De Austria, et aliquot rebus gestis in ea.) vagy az LIX. fejezet (De Roma, et apud eam Eugenio, Nicolao quinto et Calixto tertio, summis pontificibus, aliisque viris multis percelebribus.).

4 Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művéből. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Nótári Tamás. Documenta Historica 42. A JATE Történész Diákkör Kiadványa, Szeged 1999. Sorozatszerkesztő: Müller László – Pándi Lajos.

5 Életének és munkásságának monografikus feldolgozásai közül kiemelendő: Voigt, G.: Enea Silvio de' Piccolomini als Papst Pius der Zweite, Bd. 1-3. Berlin, 1856-1863.; Pór A.: Aeneas Sylvius – II. Pius pápa. Budapest, 1880. (a továbbiakban: Pór); Boulting, W.: Aeneas Sylvius, orator, man of letters, statesman and pope. London, 1908.; Hocks, E.: Pius II. und der Halbmond. Freiburg im Breisgau, 1941.; Paparelli, G.: Enea Silvio Piccolomini. Bari, 1950.

ban a zsinatra visszatérvén kiváló szónoki képességeivel tűnt fel, s V. Félix ellenpápa titkára lett. Ebből az időből származnak azon írásai, amelyekben a zsinat elsőbbségét hirdeti a pápa felett.[6] V. Félix 1442-ben a Frankfurtban tartott birodalmi gyűlésre küldte Aeneast, ahol széleskörű irodalmi műveltségével elkápráztatta III. Frigyest (1440-1493), aki őt poeta laurcatusszá koronázta, s titkári állást ajánlott fel neki a Birodalmi Kancellárián, amit Aeneas el is fogadott. 1446-ban egy súlyosabb betegség hatására pappá szenteltette magát, és rábírta Frigyest és a választófejedelmeket, hogy adják fel az egyházszakadással szembeni semlegességüket, és ismerjék el IV. Jenőt (1431-1447) pápának. Szolgálatainak jutalmául V. Miklós pápa (1447-1455) Aeneast 1447-ben Triest, majd 1450-ben Siena püspökévé nevezte ki.

III. Callixtus pápa (1455-1458) halála után a conclave 1458. augusztus 19-én Aeneast pápává választotta, aki a II. Pius nevet vette fel. (A névválasztást elsősorban a vergiliusi Aeneis hősének igen gyakran állandó epikus jelzőjével szereplő neve – pius Aeneas – befolyásolta.) Programjának sarkalatos pontjaiként a török terjeszkedés visszaszorítását és Bizánc megbosszulását emelte ki. 1459 júniusára Mantuába kongresszust hívott össze, amelynek feladata egy keresztes hadjárat megszervezése lett volna, ám az uralkodók közönye miatt ez nem hozta meg a várt eredményt. Ennek hatására fogalmazódott meg a pápában azon terv, hogy ő maga áll a keresztes hadak élére, így mutatván példát Európa fejedelmeinek. Az 1462-es török előretörés szövetségbe kovácsolta Velencét és Magyarországot, akik a pápát kérték arra, hogy bírja rá az európai országok uralkodóit a szövetséghez való csatlakozásra. Az eredmény itt is csekély volt, ám a pápa bejelentette, hogy maga áll a hadak élére.[7] 1463-ban adta ki *In minoribus agentes* kezdetű bulláját, amelyben beismerte ifjúkori tévelygéseit.[8] Ezen bulla tartalmazza a híressé vált „Aeneam reicite, Pium recipite!" felhívást.

1463. októberében bullában hirdette meg a keresztes hadjáratot, amelyben a Pápai Államon kívül csak Magyarország, Velence és Burgundia segítségére számíthatott. A hadak egy része össze is gyűlt, a pápa azonban már nem állhatott a hadjárat élére, ugyanis erősen leromlott egészségi állapota válságosra fordulván 1464. augusztus 15-én Anconában meghalt.

2. Aeneas Sylvius gazdag irodalmi munkásságából[9] vázlatszerű áttekintésünkben a következőket emeljük ki. Aeneas is – miként minden humanista – művelte a levélirodalmat. Ebben a műfajban legfőbb példának Cicerót tekintették, akinek leveleire nem sokkal Aeneas kora előtt akadt rá Boccaccio. Kora ifjúságától fogva kiterjedt levelezést folytatott, s levelei igen sokban messze felülmúlják a korabeli humanisták levélváltásainak jelentőségét, ugyanis gyakorta állván az események középpontjában igen fontos eseményekről számolt be, s így a kor történetének feltérképezéséhez elengedhetetlen információt szolgáltatott. Mint szónok nemkülönben jelentőset alkotott, beszédeit – mind a pápasága előtt, mind a már pápaként mondottakat – maga kezdte kiadásra gyűjteni. A *„Tractatus de liberorum educatione"* című művét V. László királyunknak, helyesebben annak nevelőjének írta, s ebben megfogalmazta a hercegi nevelés elméletét. Hangsúlyozza, hogy a király legbiztosabb java az erény, amely a bölcsességen alapul, és felhívja a figyelmet arra is, hogy a királynak széleskörű műveltséggel kell rendelkeznie, hiszen a műveletlen király (illitteratus rex) olyan, mint a megkoronázott

---

[6] Ehhez lásd bővebben Boronkai I.: Aeneas Silvius Piccolomini – Pápa vagy zsinat (Válogatott levelek). Budapest, 1980.

[7] Az „elmaradt keresztes hadjárathoz" bővebben idéz a forrásokból Török J.: Péter vándorúton. Budapest, 1991. 142. és köv.

[8] E bullát hosszabban idézi Pór 332.

[9] A művek kiadásait l. Tusculum – Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters. Buchwald, W. – Hohlweg, A. – Prinz, O. München, 1963. 406. (a továbbiakban: Tusculum – Lexikon)

szamár.[10] Hasonlóan Cicerót utánzó párbeszédes értekezések a *De potestate concilii* és a *De sanctis institutis*, amelyekben a zsinatnak a pápa felett álló voltát fejtegette.[11] Esszéisztikus munka a *De curialium miseriis*, amely eredeti humorral szólt az udvari élet viszontagságairól. Igen olvasott műve volt az *Euryalus et Lucretia* című beszélye, „erkölcs-bölcsészeti reflexiókban ez sem szűkölködik, noha egyébként hamis kis história biz ez".[12] Ennek 16. századi magyar átdolgozása az ún. Pataki Névtelentől származik.[13]

Sajnos nem maradtak ránk költői munkái közül az ifjúkorában olasz nyelven, Petrarca mintájára írottak, ismerjük viszont azon költeményét, amelyet már pápaként készített a Károly francia királynak küldött szentelt kardhoz csatolva. Szintén pápaként írta a Szűz Máriához, Sienai Szent Katalinhoz és Szent Ágostonhoz szóló himnuszait. Epigrammákat és sírverseket mindvégig írt, így például tőle származik az is, amelyet szülei sírjára vésték.[14] Életrajzi munkája a *Historica Friderici III.*, amelyben Aeneas azon támadásokról szól, amelyek Frigyest érték az osztrák alattvalók részéről, amikor azok V. Lászlót 1452-ben Frigyes gyámsága alól fel akarták szabadítani. Ebben Ausztria történetét is feldolgozta – ám igen hézagosan – a legrégebbi koroktól kezdve egészen Frigyes koráig. Jelentőségében egyedülállóak *Commentarius*ai, ugyanis ez az első olyan emlékirat, amely pápa tollából származik.[15]

3. A 16. században foglalták össze először *Cosmographia* címen *De Asia* és *De Europa* című munkáit. A *De Asia* 1461 nyarán keletkezett. Ebben a földrajzi leírások kerülnek előtérbe, hiszen az Ázsia történetére vonatkozó ismeretek e korban igen gyérek voltak. Alexander Humbold szerint a *De Asia* Aeneas legtudósabb műve, és nagyban elősegítette a föld megismerését – s feltehetően igen nagy hatással volt Kolombuszra. A *Cosmographia* második része a *De Europa* (a pápa előbb az *De Asiá*t dolgozta ki részletesen). A *De Europá*t Aeneas már bíborosként kezdte írni, ám mint pápa még bővített rajta. A végső kidolgozás azonban elmaradt, ugyanis mielőtt ezt megtehette volna, meghalt. Erre vezethető vissza, hogy az *Európa* egyes fejezeteinek egymáshoz viszonyított terjedelme néhol igen aránytalan, szerkesztése olykor az ideiglenesség benyomását kelti.

Nem tűnik érdektelennek, ha néhány mondatban összefoglaljuk, amit a szerző a *Cosmographia* előszavában (már pápaként) előad.[16] Tisztában van azzal, hogy minden cselekedet alá van vetve az emberi rosszindulatnak, ezt még a pápa sem kerülheti ki, ám akit az ő írása untat, előbb olvassa el azt, s csak azután becsmérelje.[17] Ha valakit az írásmód eleganciája nem ragad meg, mégis le fogja bilincselni az elbeszélt dolgok változatossága és újdonsága. Méltán menthető, hogy idejét ilyen tevékenységnek szentelte, hiszen nem hanyagolta el sem isteni hivatását, sem a tanácskozásokat, s a könyörgéssel hozzá fordulókat sem utasította el, csupán saját magát fosztotta meg a pihenéstől és az éjszakai nyugalomtól, hogy leírja mindazt, amit említésre méltónak tartott. Elismeri ugyan, hogy mások talán gyümölcsözőbben használták fel a virrasztás óráit, ám ő szükségesnek vélte, hogy elméjének valamely szellemi tápot nyújtson, s ezen tevékenység sem maradt eredménytelen; történetet (történeti mun-

[10] Ezen művéhez bővebben l. Finászi Ernő: A reneszánszkori nevelés története. Budapest, 1919. 35. és köv.

[11] Ezen álláspontját kezdte visszavonni a De concilio et Pontificis Romani auctoritate című munkában, majd Pentalogusában már inkább Jenő pápa ügyét támogatta. A kölni főiskolához írott Epistola retractionisban végképp visszavonta tévelygéseit – ezen gondolatokat ismételte meg a már említett In minoribus agentes kezdetű 1463-as bullájában.

[12] Pór 354.

[13] Ehhez bővebben lásd Dévay, J.: Aeneas Sylvius' Entlehnung in der Novelle Euryalus und Lucretia und ihre ungarische Bearbeitung. Pest. é. n.

[14] Sylvius hic iacco coniunx Victoria mecum / ... Filius hoc clausit marmore papa Pius.

[15] E műfaj legjelentősebb művelője az antikvitásban Julius Caesar volt.

[16] Aeneae Sylvii Piccolominei Opera 3-6.

[17] Verum qui scripta nostra fastidit, prius legat, deinde vituperet.

kát) írt ugyanis, amit a régiek az élet tanítómesterének neveztek.[18] Ezzel ugyan nem kerülheti el a gáncsoskodást, ám a közös emberi sorsot nyugodt lélekkel kell viselni.[19] Az írás során a következő eljárást követte: el kívánja beszélni saját korának említésre méltó történéseit, ám jó néhány hajdani dolgot elhagy, az eseményeket történésük helyének megfelelően adja elő keletről nyugat felé haladva. Szükség esetén megjegyzéseket fűz a földrajzi helyek és a népek természetéhez s elhelyezkedéséhez, a mű elején pedig röviden a Föld általános leírását adja, mivel ez az emberi cselekedetek színtere.

4. Aeneas Sylviusnak a Koránról, Mohamedről és általában az iszlámról alkotott képének legfontosabb forrása a II. Mohamed szultánhoz írott levele.[20] Ebben igen jelentős, ám csekély reálpolitikai érzékről tanúskodó tervet fogalmazott meg, ti. felszólította a szultánt, hogy hagyja el a mohamedán hitet, és legyen kereszténnyé. Ezen levél jó néhány pontjában felhasználta Nicolaus Cusanus *A Korán megrostálása* című művében kifejtett gondolatokat.[21] A pápa bizonyította a krisztusi tanítás és Krisztus életének igaz, valamint a mohamedi gondolat és Mohamed életének hamis voltát. Megígérte a szultánnak, hogy amennyiben kereszténnyé lenne, szentesítené szultáni címét, és elismerné bizánci császárnak. Az ezen levélben megfogalmazott nézeteket a következőkben rekonstruálhatjuk.

Mohamed mint Krisztus alakjának tökéletes ellentéte jelenik meg.[22] Míg Krisztus az emberiség számára a megváltást hozta, addig Mohamed, a Sátán eszköze csak a bálványimádást már-már teljességgel kiszorító kereszténység romlására született.[23] Mivel Mohamed természete hazug és buja volt, a gyönyört tette meg törvénye alappilléréül.[24] Szemben azon ókori görög filozófusokkal, akik filozófiájuk középpontjába a hedonét állítván annak érvényét – minthogy nem hittek a lélek halhatatlanságában – csupán az evilági életre vonatkoztatták, Mohamed a voluptas főségét a túlvilági létre is kiterjesztette.[25] Mohamed híján volt mind a bölcsességnek,[26] mind pedig a toleranciának, ezért adta törvénybe tanainak fegyveres terjesztését.[27] Mohamed tehát hamis próféta,[28] akinek vallása nélkülözi a ratiót,[29] ami pedig a keresztény vallás lényeges eleme, hiszen jó néhány antik bölcselő is oly gondolatokat fogalmazott meg, mintha már ismerte volna az evangélium tanítását.[30] A Koránnak csupán azon részei tekinthetők elfogadhatónak, amelyek egyeznek az Ó-Testamentummal,[31] ezenkívül a Koránban is helyet kap Krisztus, ám csak mint próféta.[32] Mindkét eszmerendszer vallja a lélek halhatatlanságát, ám a Paradicsomról alkotott elképzeléseik merőben eltérőek.[33] Kö-

[18] Historiam enim teximus quam nostri maiores vitae magistram appellaverunt.

[19] Communem sortem aequo animo ferre debet.

[20] Az idézés a következő kiadás oldalszámai szerint történik: Pio II. (Enea Silvio Piccolomini) Lettera a Maometto (Epistula ad Mahumetem), a cura di G. Toffanin. Napoli, 1953. (Collezione umanistica diretta da G. Toffanin, 8.). (a továbbiakban: EM)

[21] Kettejük szellemiségének rokon vonásaihoz bővebben Gebel, D.: Nikolaus von Kues und Enea Silvio Piccolomini. Hannover, 1977.

[22] EM 132.

[23] EM 165.

[24] EM 156.

[25] EM 148.

[26] EM 135.

[27] EM 165.

[28] EM 166.

[29] EM 132.

[30] EM 123.

[31] EM 127.

[32] EM 109.

[33] EM 125.

zös vonásuk továbbá az egyistenhit, Mohamed követői azonban nem fogadják el a Szentháromság tanát.[34]

A Korán tanításának hamis voltát bizonyítja továbbá azon tény is, hogy a mohamedi törvény terjedésével hanyatlott a tudomány a meghódított területeken.[35] A keresztényeknek a törökök felett aratott győzelmei a keresztény tanítás igaz voltát bizonyítják, a török sikerek viszont pusztán annak tudhatók be, hogy a leigázott kisázsiai népek katonailag gyengék és felkészületlenek voltak.[36]

A két vallás túlvilágképe kapcsán felettébb szemléletesen fogalmazza meg a köztük lévő ellentétet: „Vides inter tuam et nostram beatitudinem quantum interest: nostra felicitas nobiliori hominis parti, idest animae, respondit, tua viliori, idest corpori; nostra mentalis est, tua carnalis; nostra cum angelis et ipso Deo communis est, tua cum suibus et aliis pecoribus; nostram docti omnes philosophi laudant, tuam vituperant; nostra caelo digna est, tua etiam in terra reprehenditur." – „Látod, mily nagy a különbség a te boldogságod, és a miénk között: a miénk az ember nemesebb részének, azaz a léleknek felel meg, a tiéd az alávalóbbnak, azaz a testnek; a mi boldogságunk szellemi, a tiéd testi; a miénk az angyalokkal és magával Istennel közös, a tiéd a disznókkal és más barmokkal; a miénket minden tanult filozófus dicséri, a tiédet helyteleníti; a miénk méltó az éghez, a tiédet még a Földön is kárhoztatják."[37]

5. Érdemes szót ejteni azon szerzőkről is, akiknek műveit az *Európa* jelen fejezeteinek megírásánál Aeneas Sylvius felhasználta, illetve említi.

Polybioszra[38] (Kr. e. 201-120), a hellenisztikus kor nagy formátumú történetírójára többször hivatkozik. Ő – a történetírás atyjának, Herodotosnak a példáját követve – összekapcsolta a történetírást és a földrajzot. Művének, amelyben Róma világbirodalommá válását mutatja be, terjedelme negyven könyv, ám (az első öt könyvet kivéve – ez teljes) csupán töredékekben maradt ránk.

Strabó[39] (Kr. e. 63 - Kr. u. 19) *Geographikája* első könyveiben a földrajz elvi kérdéseit tárgyalja, a 3-10. könyvben Európa, a 11-16. könyvben Ázsia, a 17. könyvben pedig Afrika földrajzát tekinti át, előadását kultúrtörténeti megjegyzésekkel színesítve. Gyakorta hivatkozik Homéroszra, aki szerinte a földrajz területén is teljességgel megbízható forrás.

Artemidórosz[40] ephesosi szerző Kr. e. 100 táján írt *Geographumenáját* ma már csak töredékekből ismerjük. Strabón őrá is szívesen hivatkozik.

Plinius Maior[41] (Kr. u. 23-79) *Naturalis Historiájának*, amit mind az antikvitásban, mind pedig a középkorban enciklopédiaként használtak, első hat könyvéből számos adatot merített Aeneas Sylvius is. A 2. könyvet elsősorban a *De Asia* I-IX. fejezeteiben használta, amelyek az általános kozmológiát, azaz a világmindenség leírását tartalmazzák. A 3-6. könyv a Plinius által ismert világ földrajzáról és néprajzáról ad összegzést, ezek közül az *Európa* jelen fejezeteihez Aeneas Sylvius leginkább a 4. könyvet forgatta.

Klaudiosz Ptolemaiosz[42] (Kr. u. 85-163) matematikai művein kívül igen jelentős a *Bevezetés a Föld feltérképezésébe* című munkája, amelyben több mint nyolcezer földrajzi pont (város, hegy, folyótorkolat) szélességi és hosszúsági adatait jelöli meg, ezenkívül pedig útmutatást ad a világtérkép elkészítéséhez.

---

[34] EM 133.
[35] EM 168.
[36] EM 110.
[37] EM 150.
[38] Polybiosról bővebben l. Tusculum – Lexikon 660.
[39] Strabónról bővebben l. Tusculum – Lexikon 749.
[40] Artemidórosról bővebben l. Tusculum – Lexikon 86.
[41] Pliniusról bővebben l. Adamik T.: Római irodalom az ezüstkorban. Budapest, 1994. 88-95.
[42] Klaudiosz Ptolemaioszról bővebben l. Tusculum – Lexikon 680.

Az antik költők közül a két legjelentősebb epikusra, Homéroszra és Vergiliusra hivatkozik. Homérosz Iliászából vett képpel él a Peneus leírásakor: „... e szép víz/ áradatával a Pénciosba folyik, de ezüstös-/ forgatagú Pénciosszal mégsem vegyül egybe,/ csak szintjén szaladoz s valamint az olaj tovaömlik/ mert hisz az esküvevő szent Sztüxből árad e forrás." (Il. 2. 751-755, Devecseri G. ford.)

Vergiliust az Antenorra való utalásnál csak mint insignis poetát említi, ám nem nevezi meg. Itt az Aeneis következő soraiból merít: „Antenor potuit mediis elapsus Achivis/ Illyricos penetrare sinus atque intuma tutus/ regna Liburnorum et fontem superare Timavi,/ unde per ora novem vasto cum murmure montis/ it mare proruptum et pelago premit arva sonanti./ Hic tamen ille urbem Patavi sedesque locavit/ Teucrorum et genti nomen dedit armaque fixit/ Troia, nunc placida compostus pace quiescit." (Aen. 1. 242-249.) – „Anténor mehetett, az achív dárdák közepéből/ illyr révbe jutott, biztonságban van a földön,/ és a liburnok közt, a Timavus torkolatánál,/ honnan a hegy mélyébe zúgva eredt a kilenc ág,/ és tengerbe siet hosszan letarolva a földet,/ arra Patávium épül, néki a városa megvan,/ teucer fegyver függ a szögön, s nevet adva a népnek." (Kartal Zs. ford.)

Aethicus Ister[43] – e néven egy Kozmográfia maradt ránk, ami bizonyosan nem az istriai Aethicusnak Hieronymus egyházatya által görögből lefordított munkája, amint ezt a bevezető állítja. Szemlélete alapján eszméit az ír kultúrkörből merítő későbbi, misztifikáló írás szerzője nagy valószínűség szerint Virgil (írül Feirgil) Salzburgi püspök (megh. 784), aki Bonifaciusnak, a germánok apostolának földrajzi világképe ellen polemizál.

Otto Frisingensis[44] (1111/15-1158), Barbarossa Frigyes nagybátyja, 1138-tól Freising püspöke, III. Konrád és Barbarossa Frigyes tanácsadója. A kiváló történetíró és történetfilozófus révén kezdett Németföldön a skolasztika elterjedni. Világkrónikát írt *Chronica sive Historia de duabus civitatibus* címmel, kortörténeti munkája a *Gesta Friderici*.

Kortársai közül Aeneas mint a görög és latin történelemben igen jártas férfiút említi Nicolaus Sagundinust (1400/10-1464), aki 1434-től Velence szolgálatában állván többször került kapcsolatba korának egyházpolitikájával (1438-ban Firenzében, a zsinaton tolmácsként tevékenykedett). 1453-ban, röviddel a város elfoglalása előtt Konstantinápolyba utazott mint a Signoria megbízottja. Aeneas kérésére 1456-ban elkészítette a törökök történetének rövid foglalatát és uralkodóik listáját tartalmazó *De origine et gestis Turcarum* című munkáját, amely az oszmán történelemnek feltehetően legrégebbi nyugati szerző tollából származó áttekintése.

II.

Aeneas Sylvius Piccolomini: Európa

IV. fejezet

A törökök eredetéről, terjeszkedéséről, életmódjáról és erkölcseiről

Látom, hogy korunkban nem csupán számos író és költő, hanem történetíró is azon tévedésben él, hogy a törököket a trójaiak nevével nevezi meg. Úgy hiszem, ezeket azon tény indította erre, hogy a törökök tartják hatalmukban Tróját, amit a trójaiak laktak: ám azok Krétáról és Itáliából eredtek. A török nép szkíta és barbár, és ennek eredetéről s terjeszkedéséről – és tűnjék bár úgy, hogy eltérek szándékomtól – nem látom feleslegesnek szólni, mivel a mi időnkben oly nagyon megsokasodott az emberek ezen nemzetsége, hogy Ázsiát és Gö-

[43] Aethicus Isterről bővebben l. Tusculum – Lexikon 9.

[44] Otto Frisingensisről bővebben l. Tusculum – Lexikon 373.

rögországot birtokolván a latin és keresztény népeket széltében rettegésben tartja. Az elbeszélés a trákok történetét is feltárja, akiktől a nyelvüket eltanulták.

A törökök (miként Aethicus, a filozófus hagyományozza) honi lakhelye a Piricheus hegyeken s a Taraconta szigeteken túlnan, az északi, termékeny földdel szemközt, azaz az Északi-óceán mellett volt: a nemzet (maga) kegyetlen, gyalázatos és minden paráznaságban és bujálkodásban feslett. Megeszik, amitől mások undorodnak, az igásbarmok, farkasok és keselyűk húsát, s az elvetélt emberi magzatoktól sem tartóztatják meg magukat. Egyetlen ünnepnapot sem ülnek, kivéve augusztus havában a Saturnaliát. A római főhatalomról inkább hallottak, semmint érezték azt, s noha Octavianus Augustusnak arany littoriusban adót fizettek, ezt mégis önként tették. Ugyanis amikor a szomszédos területeket körös-körül arra kényszerítette, hogy neki évi adót fizessenek, úgy vélték (scil. a törökök), hogy a napoknak s az időknek új istene született, és évenként ajándékot küldtek neki.

E nemzet a történetíró Otto tanúbizonysága szerint, midőn a frankoknál Pippin, Frigyes császár ősatyja uralkodott, a Kaszpi-torkolatból elindulván vad harcban összecsapott az avarokkal (akiket korunk magyaroknak nevez) – mindkét oldalon jelentékeny veszteségeket szenvedvén. Ezt követően Pontuson és Kappadókián átkelvén lassanként beszivárogtak a többi környező néphez, rablók módjára bizonyos titkos portyázásokkal követelvén maguknak az uralmat, s miután jó néhány hegyet és kedvező fekvésű védfalat elfoglaltak, hogy onnan alkalomadtán könnyen betörhessenek, olyannyira felemelkedtek, és elbizakodtak lelkükben, hogy már nyíltan s egyenlő hadiszerencsével harcolnak szomszédaik ellen a föld birtokáért. És végül az idő múltával nem csupán Pontust és Kappadókiát, hanem Galatiát, Bithyniát, Pamphyliát, Pisidiát, mindkét Phrygiát, Kilikiát, Carest és a Kisázsiának nevezett területet is elfoglalták egészen a Jón-tenger partvidékéig és a Görög-tenger partjáig; nem egy meghatározott vezért követvén (hanem) ki-ki más és más vezérek parancsnoksága alatt – mintegy pártonként.

E nemzetből (amint nekünk a görög és latin történelemben felettébb jártas férfiú, Nicolaus Sagundinus írta) körülbelül százhúsz évvel ezelőtt az akkoriban szerény vagyonú s a közemberek között ismeretlen nevű Ottomanus a gyülevész katonaságból lázadással nem csekély csapatot toborozván szerte kalandozni kezdett, s kezdte nem csupán a maradék keresztényeket zaklatni, hanem még a saját nemzetéből való emberek ellen is fegyveres támadást intézett, s őket leigázta. Törekvései visszavonást szítottak a török vezetők között, ami kényelmes pályát biztosított számára. Ugyanis míg azok kölcsönösen egymást marcangolták, ő, mivel mindenünnen csatlakoztak hozzá mindazok, akik természetüknél fogva mohón vágytak a zsákmányra és a rablásra, rövid idő alatt tekintélyre és hírnévre tett szert, nem kevés várost kerített – részint erőszak, részint viszálykodás által – hatalmába.

Ottomanus helyébe fia, Orcanes lépett, aki az atyja által megkezdett ügyet könnyedén folytatta, s meglehetősen növelte is. Őt fia, Murat követte, aki – mivel két, a hatalom birtoklásán viszálykodó görög közül az egyik attól félt, nehogy a másik legyőzze, őt hívta segítségül – a törökök közül elsőként ment át Görögországba, ahol szántszándékkal elnyújtván a háborút, miután észlelte, hogy mindkét fél – minthogy erőik ellanyhultak, s felemésztődtek – megtört és ellankadt, hajóit (amint mondják) megfordítván fegyvereit minden különbségtétel nélkül alkalom szerint ellenük fordította. S miután Callipolis városát elfoglalta, amely igen alkalmas helyen fekszik a Chenronesuson, a Hellespontus tengerszorossal szemben, nem habozott, hogy nyílt háborúval támadja meg a többi görög várost, és hogy nyilvánosan magának s utódainak ígéretet tegyen a görögök feletti uralomra; és Thrákia nagy részét, mivel jóformán senki sem mert neki ellenállni, hatalma alá hajtotta.

Életét befejezvén két fiút hagyott maga után, Solmant és Pazaitest. Solmant rövid idő múltán elragadta a halál, s az egész állam Pazaitesre szállott. Ő a szerencse kedvező fuvallatát kihasználván újonnan szerzett országa határait olyannyira kitolta, hogy szinte egész Thrákiát – Perát és Konstantinápolyt kivéve – Thesszáliát, Macedóniát, Phocist, Boiothiát s Attikát nagyobbrészt elfoglalta. A mysusokat, illíreket és triballusokat is meggyengítette gyakori

betöréseivel. Konstantinápolyt pedig minden földjétől, külső területétől és ékességétől megfosztotta: oly hosszú és súlyos ostrommal gyötörte, hogy a polgárok a megmenekedés reményét feladván a megadással kezdtek foglalkozni, s ezt kétségkívül kérték, és e felettébb áldz ellenség hatalma alá is kerültek volna, ha Tamerlanes, a szkíták ama igen hatalmas királya rohanó folyam-szerű, mindent letaroló s elpusztító betörésével s támadásával magát Pazaitest, aki megkísérelt útjába állni s ellene tusakodni, miután egy nagy csatában és hatalmas öldöklés után legyőzte, nem ejtette volna foglyul Ázsiában. Ez ama Tamerlanes, a nemzetek rettenete, akiről úgy tartják, hogy seregében egymillió-kétszázezer ember volt, Xerxes(é)nél és Darius(é)nál nagyobb (sereg), akinek hadairól úgy tartja a hagyomány, hogy folyókat szárították ki. Magát Isten haragjának szokta volt nevezni, s e név mögött nem maradt el kegyetlensége sem. Ázsia sok ragyogó városát lerombolta, az embereket mintegy baromként mészárolta le, sem az életkorra, sem a nemre nem tekintvén nem irgalmazott. Damaszkuszt, Szíria legragyogóbb városát kirabolta és felgyújtotta. Mikor reggelizett, a bilincsbe vert Pazaisnek azt parancsolta, hogy mintegy kutyaként asztala alatt egyék, amikor pedig lovára kívánt felszállni, zsámolynak használta.

Pazaites pusztulása után annak fiai, akik igen sokan voltak, a görögök hatalmába kerültek, amikor a veszély elől menekülni kívánván Thrákiába igyekeztek átkelni. Calapinus azonban, akit mint legidősebbet a görögök elengedtek, mégis megkapta atyja országát. Ellene bocsátkozott csatába összevont seregekkel Zsigmond, Magyarország királya, aki nagy vereséget szenvedvén táborát s hadi málháját hátrahagyta, mire a keresztények soraiban szörnyű mészárlást vittek végbe. Iohannes, Burgundia hercege e csatában fogságba esvén sok aranynyal váltotta meg szabadságát.

Miután Calapinus meghalt, fiától, Orcanistól zsenge ifjú korában nagybátyja, Moyses ragadta el országát és életét, aki röviddel ezután fiú utód nélkül távozván az életből fivérét, Mohamedet hagyta hátra örökösül. Ő az igen bátor, harcias és (amint korábban mondottuk) a Dunán túlnan nagy területen uralkodó valachus nemzetekre, akiket háborúban meggyengített, súlyos adóterheket rótt. Ázsiában a törökök jó néhány kiskirályát fegyverrel levervén azokat országuktól mindenestül megfosztotta; az uralma alatt élő kereszténveket szerfelett keményen gyötörte.

Mohamed halála után fiát, Muratot, aki ez idő tájt Ázsiában időzött, s atyja halálát hallván megkísérelt Thrákiában átkelni, a görög császár ebben soká meggátolta, és a Pazais fiai közül megmaradt Mustaphát küldte el, hogy megszerezze az uralmat, s őt igen jelentős haderővel követte: ám Mustaphát harcban legyőzve és megölve Murat győztesként megszerezte az egész országot és Thesszalonikét, Görögország jeles városát, amely akkoriban Velence birtoka volt, erőszakkal elfoglalva s ostrommal bevéve teljességgel kirabolta, majd ezen győzelem által megnövekedve Epirust és Aetoliát, e jelentékeny tartományokat többi országához csatolta. Az illírek földjeit dúlván sok várost erőszakkal bevett, kirabolt és felgyújtott. Nemzetének szokása szerint a lehető legtöbb feleséggel élt házasságban, akik közé nőül vette Szerbia despotájának, Györgynek a leányát is. Nem sokkal ezután, megfeledkezvén a rokonságról, ellene vezetett hadat. György, nem bírván oly erőhatalommal, mint veje, a dühöngő ellenségtől félvén fiai közül egyet hátrahagyott, hogy az védje meg őrséggel Synderoniát, feleségével, többi gyermekével, s nemzetének papjaival Magyarországra menekült. Synderoniát mégis elfoglalta, és kirabolta (scil. Murat). A despota fiát megvakíttatta, György pedig hazájából elűzetve sokáig élt számkivetésben a magyaroknál. A már fegyvereiről híres Hunyadi János Szerbiába seregével gyakran betörve számos vereséget mért a törökökre, s vezéreikkel csatában csapott össze. S noha Szerbia nagy részét visszaszerezte, mégsem származtatta vissza az egészet Györgynek, sokat adott barátainak (is). Nem jogtalanul, mivel saját vitézségével verte vissza az ellenséget, és gyanús volt György hűsége is, aki a magyarok s a törökök között állva majd ezeket, majd azokat csapta be. A vallás dolgaiban azonban sem a római egyházra nem hallgatott, sem Mohamed törvényét nem követte.

IX. fejezet

Macedóniáról, annak városairól, folyóiról, hegyeiről s más ott történt dolgokról

Thrákiához kelet és dél felé a legközelebb a hajdan nagy kiterjedésű birodalom felett uralkodó Macedónia kapcsolódik, ami két tenger, az Égei és az Adriai között terül el. Déli oldala Thesszália és Magnesia hátát védi, keleti része felől Paionia és Paphlagonia terül el, s noha maguk a területek később a macedónok fennhatósága alá kerültek, Macedóniához csatoltattak. Epirus is érinti Macedóniát az illír föld felől egyrészt délről, másrészt keletről határolván azt. Dyrrhachium, e régi város az Adriai-parton fekszik, a Chersonesusról, ahol alapíttatott, nyervén e nevet; egykor Epidamnusnak nevezték, s hajdan a corcyreiusok alapították. Lejjebb nem messze volt a felettébb kiváló törvényekkel alapított Apollónia, amely Augustus császár tanulmányáról – aki ott tanult görögül – lett nevezetes.

A tenger másik partján fekszik Thesszaloniké, e hajdan hatalmas város, melyet egyfelől Pál apostol levelei, másfelől Nagy Theodosius hirtelen és engesztelhetetlen haragja tett híressé. Feldühödvén ugyanis az ottani bírák meggyilkolásán, az egyébként szerfelett kegyes császár megbízást adott a város teljes népének lemészárlására; a hagyomány úgy tartja, hogy tizenegyezer férfit gyilkoltak le. Ambrosius, Milánó püspöke nem hagyta ezen oly kegyetlen gaztettet feledésbe merülni. Megtiltván a császárnak, hogy a templomba belépjen, arra kényszerítette, hogy megbánást tanúsítson. A hatalmas császár nem vonakodott magát (scil. Ambrosius) ítéletének alávetni. Erre azon törvény lett kihirdetve, hogy azt az ítéletet, amit egy ember halála felől hoztak, harminc napon belül ne hajtsák végre. Plinius úgy hagyományozza, hogy e város szabad alapítású volt. Strabo határozottan állítja, hogy alapítója Philippos, Sándor atyja volt, s mindketten Macedóniának rendelték alá. Andronicus, Manuel konstantinápolyi császár fia e területen kapta meg örökségét, végül pedig bátyja, Iohannes gyűlölködése miatt, aki az uralomban atyja helyére lépett, átadta azt Velencének. Murat, a törökök császára (amint korábban említettük) ezt elragadta (scil. Velencétől), s Macedónia többi részét egészen Paionia hegyeiig, amit csak Albániának neveznek, hatalma alá vette.

Különös a dolgok változása, s illékony az emberi hatalom dicsősége. Ez ama Macedónia, amely két királyáról nevezetes, és Thrákiát legyőzvén hatalmát kiterjesztette Ázsiára, Armeniát, Ibériát, Albániát, Kappadókiát, Szíriát, Egyiptomot, Taurust és a Kaukázust leigázta. Ez uralkodott Baktrában, a médeken s a perzsákon, és miután az egész keletet birtokolta, India felett is győzedelmesen Liber atya és Hercules nyomdokain járva körbehordozta hadijelvényeit. Ugyanez a Macedónia korunkban a törökök mélységesen ocsmány nemzetének van alávetve, akik arra kényszerítik, hogy nekik adót fizessen, és szerfelett nyomorúságos igát hordozzon.

Korunkban Magnesiát és Thesszáliát is lerohanták a török hadak. A legnevezetesebb hegyek, az Olympos, a Pieris és az Ossa: ezeken kívül a Pindus és az Othrys, a lapithák hajdani lakhelye a törökök hatalmának engedelmeskedik, akik (scil. a lapithák) Plinius határozott állítása szerint hajdan hetvenöt várost birtokoltak.

Az egész Peneust, amely Thesszália folyói közül a leghíresebb, a törökök uralják, e folyó Gomphos mellett ered, s az Ossa és az Olympos között egy hegyektől körülzárt ligetes völgyből lefolyván majdnem ötszáz stadiont fut be, s fele hossza hajózható. E folyásán Tempének nevezik, hossza ötezer lépés, az emberi látóhatáron túl jobbról és balról enyhén boltozatos hegygerincek emelkednek a magasba. Belső fénnyel ragyogván odafolyik a Peneus, benne csillogó kövecsekkel, partjain kies pázsittal, s zengő madárdallal. Magával ragadja az Eurotas folyót, ám nem fogadja magába, hanem miután rövid távon olaj módjára maga felett úsztatván hordozta (amint Homeros mondja), lerakja: nem lévén hajlandó ezen alvilági, Fúriák szülte vizet saját ezüstlő vizével keverni. Ezt mondja Plinius a Peneusról. A török fegyveresek a kereszténytől számos javakat ragadtak el, ám inkább saját restségünket hibáztatom.

Úgy tartja a hagyomány, hogy Thesszáliának volt egy Graecus nevű királya, akiről Görögország a nevét kapta, s hogy Helenus e területen uralkodott, akiről Helenát is elnevezték. Homeros a thessalusokat három néven nevezi: myrmidonoknak, helléneknek és akhájoknak. Itt a perzsák vereségéről nevezetes a Thermopylai szoros, amely, noha hajdan fel tudta tartóztatni Xerxes támadását, a török hadak elől mégsem tudta elzárni az átkelés lehetőségét.

X. fejezet

Boiothiáról, Thébáról és az ottani szent hegyekről és forrásokról

Thesszália után a kelettől nyugat felé elterülő Boiothia következik, amely érinti az Euboiai-tengert és a Khrisseumi öblöt; Théba jeles voltát szinte minden történetíró említi. Ez a Múzsák szülőhelye a Helikon ligetében, itt van a Kithairon erdős hegye s az Ismenos folyam, a Dirké, az Arethusa és az Aganippe források. Ez volt hajdan Liber atya és Hercules hazája, s ez szülte a hős Epaminondast. Hírnevét tekintve nem marad el ezen állam Athén mögött, ez a mi időnkben Théba kicsiny vára, amit az elmúlt években Boiothia többi részével együtt a törökök elfoglaltak.

XI. fejezet

Hellasról, amelyet Görögországnak vagy Attikának is neveznek

Hellas következik, amit a mieink Görögországnak neveznek: a régiek aktének, azaz földnyelvnek hívták. Majd a nevet megváltoztatván Attikának mondták. Homeros Attika összes lakóját athéninek nevezi, mivel (akkor még) nem épült meg Megara. Attika és Boiothia egészen az Isthmosig terjed, ahol azon oszlop volt, amelyen ezen felirat állott – a Peloponnesos felé néző részén: Ez a Peloponnesos, és nem Iónia. A Megara felé tekintő részén azonban: Ez nem a Peloponnesos, hanem Iónia. Ugyanazok voltak ugyanis az attikaiak és az iónok, akik mivel a peloponnesosiakkal a határok felett igen gyakran perlekedtek, mégis arra jutottak, hogy ezen oszlopot – a rómaiak egyetértésével – felállítsák.

Attikát, noha sziklás és terméketlen, a legtöbben mégis csodálatos dicséretekkel magasztalták, s az e területet birtokló és héroszokat szülő istenek lakóhelyének mondták. Itt hajdan felettébb nevezetes volt az athénick állama, amely nem szorul rá semmiféle dicsőítésre: oly ragyogó volt a hírneve. Ugyanez a mi korunkban kicsiny város képét mutatja. Mégis azon a sziklán, ahol Minerva csodálatos temploma állott, van a Görögország-szerte nevezetes fellegvár – így nevezik egyrészt az alkotás nagysága, másrészt nehezen elfoglalható volta miatt: ezt egy bizonyos firenzei ember átadta Mohamednek, mivel, noha könyörgött a latinokhoz segítségért, semmiféle támogatásra nem talált. A mezőségeket azért adta át neki, hogy ott éljc ismeretlenségben életét.

XII. fejezet

A Peloponnesosról, annak alakjáról, az Isthmosról és a Murat által lerombolt examiliumi falról

A Peloponnesos határos Attikával, és hajdan egész Görögország fellegvárának mondták. Ugyanis az ott lakó nemzetek nemessége és hatalma mellett maga a földrajzi helyek fekvése jelöli ki elsőbbségét és főhatalmát. Sok öble és kiugró magaslata van: valamint jeles és igen nagy városai, a Chersonesus maga a helyek változatossága miatt kellemes. Alakját platán-

levélhez hasonlónak mondták, szélessége és hosszúsága szinte azonos. Keletről nyugat felé ezerötszáz stadion a kerülete, avagy a körvonala, a határok elhagyásával (amint Polybios véli) négyezer stadiont foglal magába, Artemidoros ehhez még négyszázat hozzáad, akivel Plinius egyetérteni látszik, Isidorust követvén, mint szerzőt. Ugyanő azt mondja, hogy e földet két tenger fogja közre, az Ión és az Égei. A szorost, ahonnan kiindul, Isthmosnak nevezik, s ennek szélessége ötezer lépés. Ezen szorost megkísérelte keresztülásatni Demetrius király, a dictator Caesar, a princeps Caius és Domitius Nero egy szerencsétlen vállalkozással (amint ez mindannyiuk halálából nyilvánvalóvá vált). Itt volt Corinthos hírneves tartománya.

A görög fejedelmek, miután a törökök hatalma Európába behatolt, a szoroson át tengertől tengerig egy falat vontak, s elválasztották a Peloponnesost Görögország többi részétől, s a falat Examiliumnak nevezték. Ezen tartományt a latinok ma Moreának hívják. Ez magába foglalja Akhaiát, Messeniát, Lakonikát, Argolist és Arkádiát, amely a félsziget középső része: Murat, miután elfoglalta Thesszalonikét, leigázta Boiothiát és Attikát – kivéve az athéniakat –, eljutott egészen az Examiliumig, s miután megrémítette a görögöket, lerombolta a falat, évi adót kényszerített ki, s a magukat megadó peloponnesosiak felett megszerezte az uralmat. Ám midőn a magyarok Iulianus Szent Angyal bíbornok sürgetésére a törökök ellen fegyvert ragadtak, és mivel számos szerencsés csatát megvívtak, tovább fenyegették és szorongatták az ellenséget: Constantinus, aki ezután Konstantinápolyban uralkodott, s ott is ölték meg (amint korábban elmondtuk), e provincia despotájaként önérzetében bízva nem habozott a törököknek az adófizetést megtagadni, s az Examiliumot helyreállíttatni. Ezért a későbbiekben nagy pénzbüntetéssel sújtották, és az Examiliumot ismét lerombolták, midőn a győztes Murat Várnánál szétverte a magyarokat.

Miután Konstantinápoly bevétetett, az albánok, akik igen nagy számban lakták a Peloponnesost, fegyvert ragadván arra törekedtek, hogy Demetriust és Thomast, Constantinus fivéreit kivessék az uralomból, egy bizonyos jelentéktelen nemes görögöt emelvén a királyi méltóságra. Mindkét fél Mohamedhez esedezett segítségért. Neki a nemesebb fél (kérése) tűnt jogosabbnak. Demetriusnak és fivérének az albánokkal szemben segítséget nyújtott, s az albánok legyőzetvén korábbi uraiknak engedelmeskedtek. Mohamednek tizenhétezer aranyat fizetett adóba Thomas, (aki) noha örökölt jogán magát császárnak nevezhette volna, hiszen ősei hosszú időn keresztül uralkodtak volt a görög népen, Mohamedtől való félelmében mégis lemondott e címről. Midőn Callixtus pápa uralkodása kezdetén a törökök ellen felhívást intézett a keresztény uralkodókhoz, Thomas úgy vélte, hogy a törökök uralmát kétségkívül meg fogják dönteni, s megtagadta Mohamednek az adófizetést. Mikor azonban észrevette, hogy a véghezvitt tettek nem oly nagyszerűek, mint a (mondott) szavak, adóját befizetve még hozzátett ajándékokkal engesztelte ki Mohamedet. Most azonban, (ha igaz a hír, amely ezen napokban érkezett) mivel megszegte hűségét, nagyobb büntetést volt kénytelen elviselni, Mohamednek teljességgel alá lett vetve, s az egész Peloponnesost a török birodalomhoz csatolták.

A Peloponnesos szorosán át Görögország többi része felé kilépővel Strabo és Plinius hagyományozása szerint Attika, Ptolemaios szerint Achaia fekszik szemben, melynek határait így írja le: nyugat felől Epirust, észak felől Macedóniát és az Égei-tenger egy részét helyezi el. Kelet felé ugyanezen tenger határait teszi egészen a suniumi hegyes magaslatokig. Dél felőli partján az Adriai-tenger van, amelybe az Akhelous folyó torkollik a Korinthoszi öbölben. Ha ez így van, akkor maga Akhaia Attikát, Boiothiát, Phocist, Thesszaliát, Magnesiát, Aetoliát és Acarnaniát foglalja magában. Azonban ugyanazon Ptolemaios más helyütt a Peloponnesos mediterrán államait felsorolván azt mondja, hogy Elis, Bura, Helena és Pherea Akhaiában vannak, és határozottan állítja, hogy maga Akhaia a Peloponnesoson belül fekszik. Most pedig, miután munkánk céljának megfelelően a peloponnesosi és attikai dolgokat röviden előadtuk, nyugat felé igyekszünk.

XIII. fejezet

Acarnaniáról és a Iohannes Vintimilius által ott végbevitt emlékezetre méltó pusztításról

Az Epirus és Boiothia között elterülő Acarnania tűnik előbb szemünkbe, amelyhez Aetolia vagy kapcsolódni vagy elegyülni látszik. Ezt ma Ducatusnak nevezik. A siculus nemzetiségű Iohannes Vintimilius leányát Acarnania despotájához adta nőül. Ezt követően a törökök szorongatták Acarnaniát, és (scil. Iohannes) vejét ostrom alá vették, mire ő kicsiny lovascsapatával átkelt a tengeren, lerohanta az ostromlókat, és emlékezetre méltó pusztítást vitt végbe. Ugyanis kicsiny csapattal hatalmas seregeket futamított meg, s megmenekedést nyújtott vejének. Ő (scil. a vő) azonban, minthogy nem sokkal később a törökök csellel elfogták, elvesztette országát: úgy mondják azonban, hogy Epirust még mindig az ő nevében tartják hatalmukban.

XIV. fejezet

Epirusról, amely Theopomus hagyományozása szerint tizennégy nemzetet egyesítetett magában, arról, hogy Paulus Aemilius római hadvezér ott hetven várost teljességgel feldúlt, s hogy az Ambraciumi öbölben Augustus császár az attikai háborúban legyőzte Antoniust és Kleopátrát

Epirus, az Acroceraunumi hegyek nyugati részén kezdődik, s kelet felé egészen az Ambraciumi öbölig húzódik háromszázezer stadionnyi területen. Ptolemaios úgy hagyományozza, hogy keleti része Macedóniához kapcsolódik: keleti oldaláról úgy tartja, hogy Akhaiához – egészen az Akhelous folyó partjáig –, a nyugatiról pedig, hogy az Ión-tengerig ér el. Strabo ugyanezen tengert Ausoniuminak nevezi. Theopomus hagyományozása szerint Epirusban tizennégy nemzet élt, amelyek közül a legnevezetesebbek a khaonisok és a molossusok voltak. Az országot ugyanis hajdan bizonyos khaonisok, később pedig a molossusok tartották hatalmukban, akik királyaik rokonsága révén az Aiakidák véréből születtek, s csodás módon megsokasodtak; az ő uralmuk alatt nagy tekintélye volt a régi és nemes jóshelynek, Dodonának. A hagyomány úgy tartja, hogy e föld tengerpartja gazdag és termékeny. Hajdan sok város és kiválóan megerősített település volt Epirusban. Am a rómaiak ellen harcoló népek felkelései miatt a provinciát feldúlták. Polybios arról tudósít, hogy Paulus Aemilius hadvezér Epirus hetven városát teljességgel elpusztította, miután legyőzte a macedónokat, és a perzsa királyon is felülkerekedett. Ezek közül legnagyobb számban a molossusok városait rombolta le, s százötvenezer embert hajtott rabszolgasorba. Plinius Veronensis ezen pusztítást a macedónoknak tulajdonította, s még két város lerombolását tette hozzá. Úgy hiszem, hogy Plinius, mivel a macedónok az epirusiak felett uralommal bírtak, mindkét népet egy név alatt foglalta össze.

Epirusnál zajlott a viszály (tárgya) miatt emlékezetes actiumi csata, amelyben Augustus Császár tengeri harcban legyőzte Marcus Antoniust és vele együtt Egyiptom királynőjét, Kleopátrát. Ugyanis ezen csapásban ő maga (scil. Kleopátra) személyesen jelen volt, és részt vett: ezért a győztes Augustus az Ambraciumi öbölben várost alapított, és annak a Nikopolis, azaz a győzelem városa nevet adta. Az Ambraciumi öböl torkolata csak kicsivel nagyobb, mint négy stadion. Kerülete háromszáz stadiont ölel fel, minden oldalról igen kiváló kikötési lehetőséget nyújt. A belépőknek hajdan szemébe tűnt jobb felől Acarnas görög lakossága és az actiumi Apollón templom, amely egykor a dombról a torkolat felé kiemelkedett, s alatta síkság terült el. Kapott napfényt és volt kikötője, ahol Caesar tizenkilenc hajót helyezett el tized címén az egyevezőstől kezdve egészen háromevezősökig (scil. hajókat) hozzátéve. Balra pedig Nikopolis és Epitaurus tartománya Kassiopé van, amit a mi korunk „Szűk-

Epirusnak" nevez. Ennek a partja táján néhány évvel ezelőtt a Villamarina nevű királyi hajóhad parancsnoka a velenceiek háromevezőseit üldözvén elfogta, és felgyújtotta azokat. Strabónak úgy tűnt, hogy ugyanezen a parton az Acroceranumi hegyeknél ér véget az Adria avagy Adriai-tenger hajózása, s kezdődik az Ión-tenger – Strabo az Ausoniai-tengert azonosnak látja az Ión-tengerrel, mivel határozottan állítja, hogy Epirus partját az Ausoniai-tenger mossa.

XV. fejezet

Albániáról, a Dyrrhachium és Apollónia közötti területről

Amit ma Albániának neveznek, s nyugati irányba terül el, hajdan Macedónia része volt; és előadtuk, hogy ott volt Dyrrhachium és Apollónia, ezek az ősi időkben nem jelentéktelen városok. E nemzet nyelve sem a görögök, sem az illírek számára nem ismert. Úgy hisszük, hogy az emberek ezen törzse hajdan Albániából jött, amelyről azt tartják, hogy az ázsiai Szkítiában van, és Colchissal szomszédos; miként a barbár nemzetek beözönlése gyakorta elfoglalta Görögország és Itália tartományait.

E földön hatalommal bírt Camusa, aki noha keresztény szülőktől származott, kevéssé volt állhatatos a katolikus hitben, és hajlott Mohamed esztelenségére. Ám amilyen könnyedén Krisztust elhagyta, oly könnyen vetette meg Mohamed vallását is. Visszatért ugyanis atyái törvényéhez, s noha mindkét vallást megvetette, s egyik iránt sem volt hűséges, mégis inkább keresztényként, semmint törökként akart meghalni; kevéssel Konstantinápoly pusztulása után betegség oltotta ki az életét. Örökségét a nemes születésű Georgius Scanderbechius kapta meg, aki szinte egész életét a Krisztusért való harc miatt fegyverben töltötte, a törökök számos nagy seregét győzte le, és semmisítette meg a háborúban, s azon területet valamely módon egymagában megtartotta Krisztus evangéliumában, noha ma úgy tartják, hogy azt a területet mindenünnen ellenséges fegyverek támadják, s nagyrészt elhagyatott. Alphonsus király gyakran küldött katonákat Albániába, s a hatalma alá visszaszerzett Trója városát védte a törököktől. Scanderbechiusnak fivérétől származó unokaöccsét, mivel a török oldalnak szívességeket tett, s nagybátyja ellen cselt vetett, elfogatta, és Alphonsushoz küldetvén az börtönbe vetette. Callixtus római pápa sem csekély pénzbeli segítséget küldött Scanderbechiusnak.

Valona Albániának egy nem túl nagy, a tengerparton fekvő városa, ahol a legrövidebb az átkelés Itáliába. Ezt a törökök közül elsőként Pazaites foglalta el. Lázongásai miatt Murat magának visszaszerezte azt.

Nem tudom, mily balsors fenyegeti Itáliát.

XVI. fejezet

Az illír nemzetekről, a manicheus eretnekekről és az asszonyokról, akik gyengélkedésük után meghatározott ideig a szerzetesekkel együtt maradnak

Albánia után a nyugat-kelet irányban lakó illír nemzetek következnek. Az emberek e fajtáját korunk szlávoknak hívja, egyeseket bosnyákoknak, másokat dalmatáknak, megint másokat horvátoknak, istrusoknak és carnusoknak neveznek. Az észak felé elhelyezkedő bosnyákok (területe) befelé, Pannónia irányában fekszik, a többieké pedig, akik a tenger felé helyezkednek el, egészen a Timavus forrásáig nyúlik, erről Ausonia, arról Pannónia felé tekintenek. A Timavus pedig az Adriai-tenger legbelsőbb öblébe fut ki, amelynek forrásáról Strabo azt írja, hogy a tenger anyjának nevezik.

Boszniában a nemzet királya, Stephanus despota (ugyanis megszokták, hogy így nevezzék királyaikat), noha Krisztus vallását követi, sokáig megtagadta a keresztség szentségének felvételét. Ám miután az elmúlt esztendőben magához hívatta Iohannes Szent Angyal bíbornokot, akiről gyakran tettünk említést, és ő megkeresztelte, s helyes módon beavatta a mi szentségeinkbe, háborút indított a törökök ellen (akikhez korábban szövetség kötötte). Erősen állítják, hogy most egy kissé ingadozik.

E területen szerfelett sok eretnek van, akiket manicheusoknak neveznek; felettébb gonosz emberfajta, akik azt hirdetik, hogy a dolgoknak két eredetük van, más a rossz, és más a jó dolgoké. Sem a római egyház főségét nem tartják, sem pedig Krisztusnak az Atyával való egységét és egylényegűségét nem vallják. Azt mondják, hogy ezeknek a kolostorai a hegyek rejtett völgyeiben helyezkednek el, ahol a betegeskedő asszonyok – arra az esetre, ha meggyógyulnának – fogadalmat tesznek Istennek, hogy egy meghatározott ideig a szent férfiaknak fognak szolgálatot teljesíteni. Meggyógyulván férjük engedélyével beváltják fogadalmukat egy előre meghatározott ideig a szerzetesek között élvén: ezen eltévelyedést sem az Apostoli Szék semmilyen dekrétuma, sem pedig semmilyen keresztény fegyver nem tudta eltörölni. Isten, hogy minket próbára tegyen, eltűri, hogy az eretnekek uralkodjanak.

XVII. fejezet

Dalmáciáról, Horvátországról és arról, hogy hol van Liburnia

Dalmáciában Stephanus a raguzaiakat nagy pusztításokkal gyötörte birtokolván a bosnyákok és a dalmaták feletti fővezérséget s megfertőztetvén a manicheusok mérgétől, noha a cselvetés által elfogott kereszténveket gyakran a törököknek adta el, mégis követeket küldött Rómába, és nem restellte az Apostoli Szék segítségét kérni: azon háború költségeit kérvén a kereszténvektől, amit a keresztények ellen viselt. És voltak, akik fülükhöz engedték eme felettébb istentelen szavakat.

Horvátországban volt egy ausztriai asszony, aki – noha származására nézve alacsonyabb rangú volt – jeles erkölcseivel és szép küllemével kiérdemelte a gróffal kötendő házasságot: s míg, hogy kedvét töltse, egyik kastélyból a másikba lovagolt, a törökök egy hirtelen betörés alkalmával elragadták, és jó ideig maguknál tartották fogva. Végül férje türelmetlensége folytán nem csekély mennyiségű aranyért kiváltotta.

Talán azt kérdezhetné valaki, vajon hol hagytuk el Liburniát, amiről a neves költő említi, hogy azon az Itáliába igyekvő Antenor áthaladt. Olyannyira össze vannak zavarva a tartományok határai, hogy sem a régieket nem könnyű felderíteni, sem pedig az újakat nem tudja senki elkülöníteni. Plinius azt mondja, hogy Liburnia határa Dalmácia kezdete, s hogy ott van a márványáról is híres Tragurium; valamint Salona tartománya is, amely kétszázhuszonkétezer lépésre volt Iadrától – Iadera pedig százhatvan (ezer lépés) távolságra van Polától. Ebből következik, hogy a horvátok és a dalmaták között volt a liburnusok lakhelye, és talán a horvátok – ez a nép új neve – szállták meg a liburnusok helyét. Számunkra legyen elég az, hogy ezt előadtuk. Ha valaki biztosabbat kíván tudni, lapozza fel a régi szerzőket. Ptolemaios Liburniát, Dalmáciát és Illíriát egyaránt egybeveszi, s azt mondja, hogy észak felől Pannónia fekszik Liburnia mellett, keletről Felső-Mysia, nyugatról Istria, délről pedig az Adria-part.

CIEGER ANDRÁS

A magyar mikrotörténelem hajnala

A 13. életévé körül járó *Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület* 1999. augusztus 27-28-án rendezte meg évi rendes konferenciáját Miskolcon *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok* címmel. A Kör bevallott célja egyrészt az, hogy egyesítse az ország különböző pontjain a társadalomtörténetet művelő vagy az iránta érdeklődő történészeket, levéltárosokat, és hogy közös fórumul szolgáljon a hazai társadalomtörténeti kutatók idősebb és fiatalabb generációinak. Másrészt tudatosan vállalta, hogy bemutatja és feldolgozza a társadalomtörténet-írás legújabb irányzatait, ezzel is elősegítve a magyar történettudomány integrálódását a világ fő szakmai áramlataiba. Ebben az írásban röviden azt szeretném bemutatni, hogy mennyire váltotta valóra a kitűzött célokat az 1999 nyarán megrendezett konferencia.

A meghirdetett téma iránt az egyesület tagjai és a „külsősök" részéről egyaránt nagy volt az érdeklődés, ezt mutatja az is, hogy több mint harminc előadás közül válogathatott az, aki ellátogatott a helyszínre. A résztvevők névsorában a fővárosi társadalomtörténeti műhelyek tagjai mellett jelentős számban találhattunk vidéki kutatókat is (például levéltárakból, múzeumokból). Mindennek ellenére feltűnő volt, hogy a vidéki egyetemek társadalomtörténettel (is) foglalkozó oktatói jobbára távol maradtak a rendezvénytől (kivéve a szervezésben is nagy szerepet vállaló Miskolci Egyetemet). Érzékelhető továbbá egy lassú generációs megújulás is a Körön belül, az előadók között ugyanis többségbe kerültek a huszon- és harmincévesek. A váltás azonban nem okozott törést az egyesület munkájában, a konferenciát a baráti légkör, a hozzászólásokat pedig a segítő szándék jellemezte. (A nagy számú tehetséges fiatal megjelenésében természetesen fontos szerepe van az idősebb nemzedék tudományos munkásságának és oktatói tevékenységének.)

A témaválasztás célja pedig valóban az volt, hogy a társadalomtörténet-írás újabb irányzataival ismertesse meg az itthoni szakmai közvéleményt: az 1998-as mentalitástörténeti konferencia után egy évvel a mikrotörténelem került terítékre. A tudatosságot mutatja az is, hogy a tanácskozást megelőző tavaszon a Kör *Szijártó M. István*t kérte fel arra, hogy az érdeklődők számára – mintegy felkészítésként – mutassa be az adott irányzatot és annak főbb képviselőit (a módszer előnyeivel és buktatóival együtt).

Azok, akik pontosan követik a világban zajló elméleti vitákat a társadalomtörténet-írás értelméről, céljairól és módszereiről, természetesen jól tudják, hogy az imént említett irányzatokat Nyugaton bizony legalább 20-30 éve művelik (sőt a historiográfia már-már múlt időben beszél róluk). Magyarországon azonban az új történészi szemléletmódok és kutatási módszerek kialakítása csak nemrég kezdődött el. A hazai társadalomtörténeti kutatás évtizedes lemaradását például az *Aetas* és a *Buksz* című folyóiratok már korábban is igyekeztek lefaragni külföldi szerzőktől átvett és fordításban leközölt (zömmel elméleti, módszertani) írásaikkal, az egyes irányzatok alapműveiről szóló recenzióikkal, vagy éppen hazai kutatók tollából származó historiográfiai áttekintéseikkel. De néhány évi kihagyás után az *Osiris Kiadó* 1999-ben újraindította a Mikrotörténelem című könyvsorozatot is (melyet eredetileg 1989-ben a Magvető Kiadó indított útjára), s melynek eddig két kötete – egy magyar és egy külföldi szerzőtől – jelent meg. Ennek ellenére a mikrotörténelmi módszer gyakorlati alkalmazására itthon eddig még meglehetősen kevés példát láthattunk. A legnagyobb gondot – véleményünk szerint – a megfelelő forrásbázis kiválasztása jelenti. Hazánkban a valóban alapos mikrotörténelmi vizsgálatokhoz szükséges forrásadottságok ugyanis csak rendkívül szerencsés esetben állnak rendelkezésre (például egy adott kisebb közösség vagy család konfliktusaira, életviszonyaira vonatkozó egykorú, de mégis többfajta forrástípus; különösen az elbeszélő forrásoknak vagyunk híján a 19. századot megelőzően). S nem könnyű a mikro-

történelmi látásmód elsajátítása sem. A mikrotörténelem ugyanis nem egyenlő a helytörténettel vagy egy-egy életpálya aprólékos nyomon követésével. A mikroszkopikus vizsgálat sohasem lehet öncélú, a helyi közösség konfliktusainak, egyes családok stratégiáinak vagy a személyes életút állomásainak elemzése (kimondva-kimondatlanul) összekapcsolódik a társadalmi környezet folyamataival (a makroszinttel) is.

Ismereteink szerint most először rendeztek Magyarországon tanácskozást azzal a kifejezett céllal, hogy esettanulmányokkal bizonyítsák a mikrotörténelmi módszer alkalmazhatóságát a hazai társadalomtörténeti kutatásokban. A legtöbb előadás nem volt kiforrott mikrotörténelmi mélyfúrás, hisz az csak egy hosszú kutatás eredménye lehet, továbbá az előadók rendelkezésére álló negyedóra sem tette lehetővé az adott probléma árnyalt kifejtését. A jelen írás keretében minden olyan előadást igyekszünk megemlíteni, amely legalább a tágan értelmezett módszertani keretbe besorolható volt (azaz forrásaiban és kérdésfeltevéseiben követte a mikrotörténelmi irányzat íratlan szabályait), ebből következőleg azonban számos, a konferencián elhangzott előadásra ez alkalommal nem térünk ki.

Mielőtt azonban az esettanulmányok ismertetésére rátérnénk, a historiográfiai, módszertani előadásokat kell számba vennünk. *Szekeres András*, *Czoch Gábor* és *Bódy Zsombor* felszólalásaikban elsősorban olasz mikrotörténészek (Edoardo Grendi, Osvaldo Raggio, Simona Cerutti, Maurizio Gribaudi) itthon kevésbé ismert munkáit mutatták be, de szóltak a mikrotörténelmi irányzatot ért kritikákról és a rájuk adott válaszokról is. Nem tisztünk az előadók kitűnő könyvismertetéseinek újabb, néhány mondatos ismertetését adni, csupán azt tartjuk fontosnak itt kiemelni, hogy mindhárman tudatosan olyan munkákat tárgyaltak, amelyek a léptékváltás segítségével makroszintű társadalmi, politikai jelenségeket ragadtak meg helyi közösségek magatartásán, konfliktusain keresztül. „A mikrotörténelem megpróbálja nem feláldozni az individuális elemek ismeretét a szélesebb általánosításokért, mindazonáltal nem mond le a formalizálásról sem – egyedi esetek és aprócska tények utalhatnak általánosabb problémákra" – fogalmazott Szekeres. És valóban: itáliai falvak, Torinó 18. századi céheinek vagy ugyanezen város 20. századi munkásnegyedének belső viszonyait feltérképezve újszerűen magyarázzák például a központi hatalom és a helyi szint ellentéteit vagy éppen az olasz munkásmozgalom 1930-as évekre tehető hanyatlását. További két előadás említhető még, melyek általánosabb módszertani és elméleti problémákat fogalmaztak meg, így csak lazábban kapcsolódtak a tanácskozás témájához. *Tóth G. Péter* nagy ívű felszólalásában a „közösség" fogalom eltérő értelmezéseit és a különböző közösség-felfogásokra épülő társadalomtudományos megközelítési módokat (szociológiai, antropológiai, mikrotörténelmi, nyelvészeti stb.) vette sorra. *Brandt Juliane* pedig a hálózatelemzés módszerére hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint ugyanis egy közösség viszonyrendszerének (összetartó szövetének) feltárása egyaránt alkalmas makro- és mikroszintű vizsgálatok folytatására.

Az elmélet után következzék a gyakorlat. Az alább bemutatásra kerülő tanulmányok szerintünk a lehetőségekhez képest a legjobban igyekeztek megfelelni a mikrotörténelmi irányzat támasztotta követelményeknek. Mind *Benda Gyula*, mind *Szabó Csilla* egy-egy konkrét hazai forráscsoportot vizsgálva arra kereste a választ, hogy a makrotörténeti megállapításokat hogyan pontosíthatja, egészítheti ki a mikrotörténelmi elemzés. Fontos hangsúlyozni, hogy egyik szerző sem tagadja a makroperspektíva létjogosultságát, sőt a „multiszkopikus" szemlélet hívei. Benda Keszthely lakosságának házasodási szokásait vizsgája az 1770 és 1849 közötti évtizedekben. Igen szemléletes, ahogy a történész különböző megközelítési módok alkalmazásával egyre árnyaltabb képet tud adni a vizsgált jelenségről. Először a makroszintű statisztikai, demográfiai módszerhez nyúl, melynek alapforrásai az anyakönyvek. A szerző százalékokat számol, átlagol és táblázatot készít (pl. átlagosan hány éves korban házasodtak először; korcsoportonként milyen az arány a házasok és a nem házasok között). Ezek után megállapítja, hogy a keszthelyi adatok nagyjából megfelelnek a hazai és az európai átlagnak. Az így kapott eredmények azonban elfednek több, a helyi társadalomban végbemenő változást (pl. módosul az öröklés rendje, nő a törvénytelen gyermekek száma, a lakosság cseré-

lődik). Vizsgálataiba ezért bevonja a családrekonstrukciós módszert is, mely egyben a források bővülését is magával hozza (adóösszeírások, foglalkozási statisztika stb.). Ezáltal képet alkothatunk a különböző foglalkozást űzők eltérő házasodási szokásairól vagy például a testvérek számának és az örökösödési rendszernek a házassági stratégiát befolyásoló hatásairól. Végül pedig a mikrotörténeti módszer lehetővé teszi az egyes családok egymást követő generációinak a vizsgálatát is. Benda előadásának ezen részében végrendeletek, peres iratok, szerződések, iskoláztatással összefüggő dokumentumok felhasználásával konkrét családok házasodási szokásait ismertette, rámutatva az átlagostól eltérő rendhagyó esetekre.

Szabó Csilla a dualizmus időszakából választott magának témát. Felszólalásában Kossuth Lajos egy 1872 tavaszán Irányi Dánielnek címzett levelét és annak korabeli hatásmechanizmusát elemezte. Témaválasztása merésznek tekinthető, egyrészt azért, mert már egy makrotörténelmi módszerekkel (intézménytörténeti szempontból) vizsgált, tehát ismert levelet tett mikroszkóp alá, másrészt a választott forrásanyagot mindössze egy levél és egy tucat korabeli újságcikk képezi. Szabó azt vizsgálja, hogy Kossuthnak az ellenzéki pártok összefogását szorgalmazó levele (nem sokkal a választások előtt) milyen fogadtatásra lelt a hazai politikai körökben, a sajtó és a politikusok pártállástól függően hogyan magyarázták, kommentálták és csonkították meg a dokumentumot. A mikrotörténeti módszerek alkalmazásával elvégzett elemzés újdonságát az jelenti, hogy az eredeti, tehát teljes szövegből indul ki (szemben a korábbi kutatásokkal, melyek a sajtóban közölt változatot tekintették alapnak), rekonstruálja a szöveg kontextusát, nyomon követi transzformációit. Az előadás után mindössze arról folyt egy kisebb vita, hogy Kossuth szövege mennyiben tekinthető magánlevélnek (maga Kossuth ezt állítja), vagy egy tudatos és eleve a magyar közéletnek szánt „kinyilatkoztatás" volt.

Szilágyi Márton fiatal irodalomtörténészként a mikrotörténelmi módszer alkalmazhatóságáról tartott elgondolkodtató előadást. Először az irodalomtörténeti kutatások helyzetéről szólt, valamint az irodalom- és a történettudomány távolságtartó viszonyáról. Véleménye szerint az új társadalomtörténti módszerek (pl. mentalitástörténet, mikrotörténelem) termékenyítően hathatnak az irodalomtörténeti vizsgálatokra is: konkrétan a 19. századi írói életpályák kutatására. Igen jellegzetes példán keresztül szemléltette állítását. Többféle forrás bevonásával Lisznyai Kálmán költő 1850-es évekbeli magatartását elemezte. Korának népszerű irodalmi alakja 1857-ben az akkor még hazánkban gyűlölt Ferenc József magyarországi látogatásának a tiszteletére (igaz, névtelenül) egy köszöntő verset írt. A kutató, függetlenítve magát az eddig olvasható moralizáló magyarázatoktól (nemzetietlen behódolás a hősies ellenállás helyett), új és árnyaltabb képet festett. Lehetséges okként jelölte meg a költő örökös pénzzavarát, esetleges politikai meggyőződését (Eszerint Lisznyai hitt a császár és a magyarok megbékélésének a lehetőségében), de felvillantotta annak a lehetőségét is, hogy korábbi vád alá helyezésének lehetett ez valamiféle következménye (azaz nem zárható ki, hogy Lisznyai az esetleges politikai retorziókat akarta elkerülni). A kutató végül összeveti a verset más, erre az alkalomra íródott alkotásokkal (és beszédes eltéréseket mutat ki), sőt további Lisznyai szövegek bevonását is szükségesnek tartja a későbbiekben, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, mi is okozta a költő – ma már érthetetlennek tűnő – népszerűségét, és hogy közelebb kerülhessünk a korszak szövegértési metódusaihoz, esztétikai normáihoz.

Novák Veronika Nicolas Versoris párizsi ügyvéd 16. századi kapcsolatrendszeréről szólt előadásában. Több forrástípus (naplók, hűbéreskük, közjegyzői iratok stb.) felhasználásával felrajzolta a Versoris család rokoni hálózatát, és igyekezett behatárolni ismerősi körét az 1519-től 1530-ig terjedő időszakban (ezeket az éveket ölelí fel az ügyvéd naplója). Novák a rokoni kapcsolatok tanulmányozása során aprólékosan vizsgálta, hogy milyen szempontok alapján választottak maguknak házastársat és gyermekeiknek keresztszülőt a család tagjai. Ez nem kis feladat elé állította a kutatót, hisz csak Nicolasnak öt testvére és legalább nyolc gyermeke volt, ráadásul akkoriban egy gyermeknek három keresztszülőt illett választani. Az adathalmazt feldolgozva arra a következtetésre jutott, hogy a Versorisok szűk körből választottak rokonokat és igyekeztek náluknál előkelőbb állású (a nemesség középrétegéhez so-

rolható), rendszerint jogász családokkal rokonságba kerülni. Ügyeltek arra is, hogy az új családtagokat több szálon kapcsolják magukhoz, erre kínáltak kedvező alkalmat a keresztelők. A keresztszülők megválasztása nemcsak a gyermek lelki nevelése miatt volt fontos, hanem a szülők (a leendő komák) kapcsolatának szorosabbra fűzését és ezzel egy támogatói rendszer kiépítését is szolgálta (néha persze az élet közbeszólt, és a gyengén világra jött újszülöttnek hamarjában az orvos lett a keresztszülője). Az ismerősi kör vizsgálata után Novák megállapítja, hogy alapvetően a családtagokéval azonos foglalkozás (jogász, orvos, pap) és a lakóhely földrajzi közelsége (egy adott párizsi plébánia körzete) jelölte ki e kör határait. Igen figyelemre méltó, hogy milyen kevés polgári státuszú személy szerepel a Versorisok rokonai és ismerősei között, meglepően laza a kapcsolat az orléans-i kereskedőréteggel is, holott a család csak egy nemzedékkel korábban szakadt ki onnan és költözött Párizsba. A kutató a francia taláros nemesség kialakulásának makroszintű folyamatát egy család rokoni stratégiáin, felfelé törekvésén, múltjának tudatos felszámolásán keresztül ragadta meg, sikerrel.

A szentmártonkátai katolikus és református közösségek között kirobbant konfliktus korabeli értelmezéseivel foglalkozott előadásában *Sohajda Ferenc*. 1718-ban az új váci püspök elhatározta, hogy a török megszállás alól nemrég megszabadult és döntően reformátusok lakta vidéket visszahódítja a katolikus egyház számára. Más környékbeli településekhez hasonlóan ezért Szentmártonkátán is betiltotta a protestánsok vallásgyakorlatát és bezáratta a templomot (hamarosan a katolikusoknak adta azt). A reformátusok azonban feltörték a templomot, sőt több alkalommal tettlegességre is sor került. A püspök panaszára és a király rendeletére az ügyből per lett. Sohajda a perrel kapcsolatos iratok és más gazdaságtörténeti források segítségével mikrotörténelmi módszerekkel igen meggyőzően bizonyította, hogy itt nem csupán egy vallási konfliktusról van szó (az ügy szereplői sem csak ezt látták benne). Lényegében két földesúr és jobbágyainak szembenállása is kibontakozik a források részletező egybevetése során. A török hadak elvonulása után itt maradt pusztaságot ugyanis először a protestáns vallású jobbágyok vették művelés alá, természetesen elfoglalva a legértékesebb területeket, a katolikusok csak később költöztek be a faluba, de a rideg állattartás miatt nekik is jelentős nagyságú földre volt szükségük. A kutató ezenkívül a per szövegének (szófordulatainak, jogi terminusainak) az elemzésével bemutatja azt a hatalmi játékot is, amelyet a nagy tekintélyű püspök folytatott a reformátusokkal szemben. A püspök a jog fegyverét felhasználva lázadássá, a királyi hatalommal szembeni engedetlenséggé minősíti át a protestánsok tettét, miközben igen fontos, de a koncepcióba nem illő tények sikkadnak el (például a katolikusok is megtámadták a reformátusokat; a templomot közel százötven éve a kálvinisták használták).

A következőkben olyan előadásokról ejtünk – terjedelmi okokból szinte csak felsorolásszerűen – néhány szót, amelyek témája vagy forrásbázisa a későbbiekben valóban lehetőséget nyújthat egy mikrotörténelmi elemzés elvégzésére. *Polyák Andrea* három asszony sorsán keresztül (budapesti szegénygyűgyi iratok felhasználásával) a fővárosi szegénygondozás dualizmus kori helyzetét vázolta fel. *Heilig Balázs* előadásában Szőlősardó 19. századi társadalmának működésével foglalkozott. Az igen sokféle forrás (népszámlálások, anyakönyvek, jegyzőkönyvek, kataszteri iratok stb.) segítségével a falu lakóiról részletes adatbázist állított össze, ám czúttal a falura legjellemzőbb háztartásciklust igyekezett rekonstruálni. *Szőcs Zoltán* három bonyhádi keresztény vaskereskedő család egymást követő nemzedékeit vizsgálja. A száz évet felölelő (19-20. sz.) és gazdag forrásanyagot felvonultató kutatásról azonban úgy véljük, hogy eddig jobbára megmaradt a családtörténeti elemzés körében. Reméljük, hogy az előadásához fűzött szóbeli kiegészítéseit, melyek valóban mikrotörténeti perspektívát adnak a kutatásnak, későbbi munkája során hasznosítani tudja. *Csóti Csaba* a 20. századi Historia Domusok (plébániatörténetek) forrásértékéről beszélt előadásában. A levéltáros szerint ez a forrástípus a jelenkori kutatásokban is hasznosítható, sőt Somogy és Csík megyei esetek bemutatásával bizonyította, hogy más jellegű forrásokkal kiegészítve alkalmas lehet mikrotörténelmi elemzésekre is (pl. a megszálló katonák és a helyi lakosság konfliktusai a világ-

háborúk alatt, passzív ellenállás az 1950-es években). *Sarusi Kiss Béla* Murány várának 16. századi történetét kutatja. Előadásában arra keresett választ, hogy a rendelkezésre álló források lehetővé teszik-e a vár mindennapi életének mikrotörténelmi vizsgálatát. Azok számba vétele és tartalmi elemzése után viszont kénytelen nemleges választ adni erre a kérdésre. Szintén nem „klasszikus" mikrotörténelmi kutatás, de igen izgalmas kísérlet a különböző tudományterületek összekapcsolására *Molnár Judit* és *Marozsák Péter* elemzése, amely a határváltozások hatását próbálja meg feltérképezni egy szlovák-magyar határszakasz mentén (a Sajó és a Hernád között). A 105 település közösségének életviszonyait a statisztikai módszeren kívül empirikus úton, kérdőívek segítségével vizsgálják. Előadásukban azt a problémát járták körbe, hogy a határ és annak változásai hogyan hatottak a rokoni és baráti kapcsolatokra, milyen ellentétek, feszültségek keletkeztek a mikroközösségek mesterséges szétválasztásával (pl. családok szakadtak szét a politikai játszmák során).

Végül fontosságuknál fogva két mentalitástörténeti előadásról is szólnunk kell. *Benedek Gábor* és *K. Horváth Zsolt* egyaránt a kollektív emlékezet, pontosabban a társas felejtés folyamatát követték nyomon előadásukban. Benedek életutak elemzésén keresztül volt szabadságharcos honvédtisztek hivatalvállalását vizsgálta az 1850-es években (az eredmény némileg ünneprontó), K. Horváth pedig az 1950-es évekbeli munkahelyi önéletrajzírás pszichológiáját tárta fel. Mindketten rámutattak arra is, hogy a politikai rendszerek változásával az életpályák állomásai is folyamatosan átértékelődtek, az önéletrajzokban szereplő események egy része kitörlődött, mások pedig hangsúlyossá válhattak (de teljesen új „tények" is megjelenhettek bennük), ha a kor úgy kívánta.

Ezeket a kérdéseket vizsgálta tehát az első mikrotörténelmi konferencia Miskolcon. Reméljük máshol is lesz folytatása. A tanácskozás hallgatósága valóban sok mindent megtudhatott az irányzat elméletéről és az esettanulmányokon keresztül annak gyakorlatáról. A mikrotörténelmi előadások eltérő forrástípusokon és időmetszetekben képesek voltak azt is bizonyítani, hogy buktatói ellenére hazánkban is művelhető ez az irányzat. Akik lemaradtak a tanácskozásról, azoknak sem kell szomorkodniuk: a konferencia legtöbb előadása a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár jóvoltából a Kör *Rendi társadalom – Polgári társadalom* című könyvsorozatában hamarosan nyomtatásban is olvasható lesz, sőt az elméleti írások a *Századvég* folyóiratban is megjelennek.

„Én azonban azt gondolom, hogy nekünk még hosszú ideig forráskiadásra lesz szükségünk"

Beszélgetés Markus Köhbachhal, a Bécsi Egyetem Orientalisztikai Intézetének vezetőjével*

Markus Köhbach 1949. január 16-án született Hainburgban, Felső-Ausztriában. Iskoláit születési helyén, majd a gimnázium első négy osztályát a Lajta menti Bruchban, az utolsó négyet pedig a bécsi Schottengymnasiumban végezte. 1968-tól a Bécsi Egyetem diákjaként turkológiai, arabisztikai, judaisztikai és filozófiai tanulmányokat folytatott. Ezenkívül látogatott bizantinológiai és Kelet-Európa történeti stúdiumokat is. Turkológiából H. W. Duda, Andreas Tietze és A. C. Schaendlinger, arabisztikából pedig H. L. Gottschalk és A. A. Ambros voltak a tanárai.

Professzor Úr, beszélgetésünk elején, kérem, mondjon néhány mondatot pályafutásáról!

1949-ben születtem, a Bécsi Egyetemen turkológiai tanulmányokat folytattam, 1976-ban a filozófia doktorává (PhD) avattak. Turkológiai és Iszlám tudományok szakon 1991-ben habilitáltam, és 1992-től a fenti tudományok rendes egyetemi tanára vagyok a Bécsi Egyetemen. Nagyon régóta érdeklődtem idegen kultúrák, idegen nyelvek és vallások iránt, de végérvényesen az első egyetemi évemben döntöttem el, hogy fejemet az orientalisztikára adom, és az orientalisztikai tanulmányaim során a súlypontot a turkológiára helyezem. De például második szakként judaisztikai tanulmányokat folytattam.

A turkológia nagyon széles tudományág, amelyben egymástól igen távollévő területek is megtalálhatók. Gondolok például az altajisztikára, oszmanisztikára, irodalmi, nyelvészeti és történelmi aspektusokra. Kérem mutassa be a bécsi turkológiai tanszéket, annak munkáját!

A bécsi turkológia igen erős oszmanisztikai súlyponttal rendelkezik. Ez a történetéből is következik. A török, oszmán-török tanulmányok Bécsben a több évszázados politikai eseményekkel függenek össze, a 16. század óta az Oszmán Birodalommal fennállott Habsburg-kapcsolatokkal és azzal a szükségszerűséggel magyarázhatók, hogy ezzel a erős szomszéddal, ugyanakkor évszázadokon át hatalmas ellenféllel közelebbről foglalkozzanak. Az orientalisztikai stúdiumok a 19. század első felében rendkívüli módon fellendültek, báró Joseph Hammer-Purgstall személyének köszönhetően, aki meghatározta az osztrák turkológiai hagyományokat. 1886-tól létezett egy független intézet, amelyet mint *Orientalisches Institut*ot alapítottak meg, ez jelenleg a Bécsi Egyetem Orientalisztikai Intézete. Eredetileg a összes orientális tudományok székhelye volt, kezdve a Közel-Kelettel, az akkor még fennálló Oszmán Birodalommal, egészen a Távol-Keletig, Japánig. Ebből az intézetből azonban idővel más intézetek is kifejlődtek, különböző tanulmányi szakok kiváltak, önálló intézményt kaptak, így intézetünkben jelenleg ó-sémi filológia, arabisztika és turkológia szakok találhatók, amelyeknél mint említettem, a turkológia súlypontja az oszmanisztikára tevődik.

Ehelyütt kívánom megköszönni a Bécsi Egyetem Orientalisztikai Intézete munkatársának, dr. Gisela Procházka-Eislnak a segítségét, hogy a beszélgetés kazettára felvett és általam legépelt szövegét összevetette.

Milyen jelentőséggel bírtak a helyi hagyományok az Ön kutatási területén?

Kutatási területem lényeges súlypontját az oszmán történelem teszi ki, mind a politikatörténet, mind pedig tágabb értelemben a kultúrtörténet. Természetesen a helyi tradíciók meghatározóak voltak abban, hogy én is oszmanisztikai képzést kaptam, hogy kifejezetten ilyen történelmi érdeklődéssel bírok, de ez személyes indíttatásomból is származik, mivel osztrák vagyok, aki éppen ebbe a tradícióba cresztett gyökeret, s különös érdeklődéssel fordul az Oszmán Birodalom területei felé, amelyek különleges kapcsolatban, nagyon közeli viszonyban álltak az osztrák történelemmel is.

Az Ön munkásságának jelentős része ugyanakkor a magyar történelemmel is összefüggésben áll. Honnan származik az érdeklődése a magyar történelem iránt?

Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre az előző válaszomban már részben kitértem, miszerint a történelmi érdeklődésem a mai Ausztria szorosabb körén túlmutat. Ausztriát és Magyarországot összeköti a majd négyszáz éves közös történelmük, amely nem volt mentes a problémáktól, feszültségektől és félreértésektől, mégis ezek valahogyan összekötnek bennünket, s ha az ember bizonyos történelmi dimenziókra gondol, ezeket a dolgokat mégiscsak közelebbnek érzi. Különösen igaz ez természetesen az oszmánok magyarországi jelenléte idején, amely a 16. század közepétől a 17. század végéig és részben a 18. század elejéig eltartott. Ez az időszak lényegesen több érintkezési pontot mutatott, és mind hadtörténeti, mind pedig diplomáciatörténeti szempontból nagyon fontos szerepet játszott. E tekintetben különösen érdekel az, hogy bemutassam az oszmán expanzió némely, példaként használható eseteit, és bizonyos mechanizmusait.

Az Ön nemrégiben kiadott könyve Fülek elfoglalásáról szintén jó példa erre!

Fülek ebben az esetben valóban jó példaként szolgálhat. Előzetesen egyáltalán nem tudhattam, hogy forrásbázisa nagyon tartalmas és jó alapot nyújt majd egy nagyobb összefoglalás számára. Egyik oldalról ugyanis a levéltári források elég sűrűn fordulnak elő, és ezek számunkra gazdag információkkal szolgálnak, másfelől pedig kortárs historiográfiában, vagyis a kortárs magyar historiográfiában Fülek elfoglalásának körülményei kifejezetten széles körű tárgyalást nyertek, és valamelyest nagyobb időbeli távolsággal még néhány, ugyan nem részletes, de mégis érdekes értékelést a török forrásokban is találhatunk. Ezek alapján lehetővé vált egyik oldalról a levéltári források alapján megkísérelni az események lehetséges megrajzolását, másrészt pedig azoknak az elbeszélő források előadásával való ütköztetését, amelyek literalizált és megszerkesztett formában beszélik el ezeket az eseményeket, bár bizonyos mértékben az események lekerekített képét kínálják. E két irányból kíséreltem meg a lényegesebb pontokat az ismertetett forrástípusokból kidolgozni, és egymással összevetni. A monográfia kiindulópontja tulajdonképpen egy oszmán forrás, Pecsevi Ibrahim Efendi krónikája volt. Első lépésben utánanéztem, léteznek-e a kortárs magyar történeti irodalomban erre vonatkozó híradások, és ha igen, miféle, hogyan mesélik el ezt a magyar szerzők. A következő lépés természetesen annak tisztázása volt, hogyan néz ki ez az irodalmilag megformált kép, lehetséges-e a történésekhez egy kicsit tovább közelíteni. A levéltári anyag áttekintése rögtön megmutatta, hogy a Haus-, Hof und Staatsarchiv Turcica állaga elegendő anyagot tartalmaz, s hogy ez a bázis érdemes arra, hogy alaposabb vizsgálatnak vessük alá, de én nem azzal a szándékkal közelítettem a kérdéshez, hogy ez egy nagy monográfia legyen, ez csak a kutatás során alakult ki.

Professzor úr tanulmányának témaválasztását a kuriozitás iránti érzékenység jellemzi. Hogyan találja meg tanulmányaihoz ezeket a nagyon érdekes, izgalmas témákat?

Na igen, hogyan találok érdekes témákat? Be kell vallanom, hogy egy kicsit hajlamos vagyok bizonyos mértékben tarka és különleges témákat választani, én magam is szívesen me-

sélek történeteket, amelyek azonban alapos kutatásokra és kidolgozott alapokra épülnek. Azt kifejezetten kedvelem, ha valami bizonyos mértékig érdekes, talán vicces, vagy valamilyen okból feltűnő. Ez az, amit én igazán szeretek. Gyakran hosszú időre van szükség, amíg bizonyos dolgokból valami lesz. Mindig nagyon figyelmesen olvasok, és ha valami számomra egy elbeszélő forrásszövegben – legyen ez egy dokumentum, levéltári anyag, amely kiadott vagy kiadatlan –, a körülményekben érdekesnek, figyelemre méltónak tűnik, azt minden esetben evidenciában tartom, akkor is, ha ez azzal a munkával, amellyel éppen súlypontozottan foglalkozom, nem érintkezik; gyakran előfordul, hogy egyes körülmények másokkal összefüggenek, szerencsés esetben talál az ember még mást is hozzá, emlékezik, hogy egy másik szerzőnél valamit már olvasott, és ha az ember az esetnek jól utánanéz, a körülményekből valami egészen kedves dolog is kijöhet.

Kíváncsi vagyok a véleményére a történeti kutatás és a filológia kapcsolatáról. Hogyan válhat a filológia a történelmi kutatások alapjává?

Erre a kérdésre egyáltalán nem könnyű válaszolni. Egy filológus maga természetesen nem professzionális történész. Én magam szintén nagyon tradicionális filológiai képzést kaptam, mégis nagyon szívesen dolgozom történelmi területen. Ebben az értelemben azonban úgymond én magam sem vagyok kifejezett, vagyis kiképzett történész, és az a tény számomra jól ismert, hogy egy céhbeli történész az én történelmi műveimet kifogásolja és kritizálja. Ez természetesen jogos, másfelől viszont az oszmán történelmi kutatásoknak szolid filológiai alapra van szükségük. Úgy vélem, hogy az oszmán történelem történészének, aki az oszmán múlt bármely jelenségével is foglalkozik, mindenképpen szilárd nyelvi bázisra van szüksége, hogy primer forrásokkal dolgozhasson. Ugyanakkor hasonlóan fontosnak tartom a megfelelő metodikai képzettséget és iskolázottságot, a történetírás különböző teóriáiban, mesterségbeli- és tudományos vitáiban való elmélyülést. Vagyis fontosnak tartom, hogy az Oszmán Birodalom komolyan vehető történésze ideális esetben tulajdonképpen mindkét oldalt magában egyesítse. Azonban tudom, az ideálok ideálok maradnak, és azokat sohasem lehet teljesen megvalósítani, de törekedni kell arra.

Néha azt hallja az ember, hogy a forráspublikációk kora lejárt. Mi a véleménye erről?

Úgy vélem, hogy az oszmán történelem esetében bizonyosan még nagyon sokáig nem ez lesz a helyzet. Ezt az is mutatja, hogy folyamatosan kerülnek források kiadásra. Természetesen vannak olyan kutatók, akik a széles forrásalapon felépített műveikben – legyenek azok rövid kis cikkek vagy pedig nagyobb monográfiák – közvetlenül nem bővítik ezt a forrásanyagot, hanem csak fölhasználják azt, ahogy ugyanígy létezik egy kör a mi szakmánkban, akik mindenekelőtt forrásokat adnak ki. Léteznek viták is arra nézve, hogy milyen formában kell kiadni a forrásokat, miként kell ismertetni tartalmukat. Ez különösen egy forrástípusra érvényes, amely hosszú idő óta különleges érdeklődés középpontjában áll, az oszmán államigazgatás különböző ágazatainak az úgynevezett jegyzőkönyveire, vagy ahogy mondják, a defterekre, ahogyan ezt az ágazatot a szakmánkban viccesen már defterológiának is nevezik. Létezik tudományos körben egy vita, hogy az ilyen típusú forrásokat milyen formában kell közzétenni. De vannak kútfők, mint például a fejadólisták, amelyek szinte csak neveket tartalmaznak. Tudományos átírást kell-e készíteni róluk, vagy elég az is, ha összefoglaló, rövidített formában kerülnek ismertetésre? Én úgy vélem, hogy ez nézőpont és ízlés kérdése, és nem kell hitkérdéssé túldimenzionálni. Mégis úgy gondolom, hogy a mi szakmánkban speciálisan még nagyon sok forrást kell kiadni. Mi nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, mint bármely más diszciplínák, amelyekben már lényegesen terjedelmesebb forráspublikáció áll rendelkezésre, amelyet ugyan ki lehet egészíteni, vagy némely elemét kijavítani. Én azt gondolom, hogy nekünk még hosszú ideig forráskiadásra lesz szükségünk.

Kérem, röviden ismertesse az Ön vezetése alatt álló intézet legnagyobb formátumú forráskiadását, amelynek elindítása elsősorban A. C. Schaendlinger nevéhez fűződik!

Elődöm, Anton C. Schaendlinger, akit annak idején tanára, H. W. Duda vezetett be az oszmán oklevéltanba és diplomatikába, tulajdonképpen már nagyon régen azt a tervet dédelgette, hogy az oszmánok és a Habsburgok közötti államközi kapcsolatok azon terjedelmes és fontos forrásait, amelyek az osztrák Állami Levéltár fiókjaiban, különösen pedig a Haus-, Hof- und Staatsarchivban megőrződtek, tehát az okleveleket egy nagy kiadási program keretében publikálja. A projekt megindult, amelyhez nagyon hosszú időre van és lesz még szükség. Schaendlinger a munkát az I. Szülejmán szultán idejéből származó oklevelekkel kezdte. Ezen dokumentumok sora a 16. század 30-as éveinek elejéről indul, és Szülejmán szultán hosszú uralkodásának következtében nagyon sok maradt fenn belőlük. Ez ugyanakkor egy problémáktól egyáltalán nem mentes időszak volt, a magyarországi pozíciókért folyó küzdelem időszaka 1526 és 1541 között. Majd pedig következett 1541-ben a végérvényes oszmán hódítás és az oszmán igazgatási struktúra berendezkedése, később pedig folytatódott oszmán expanzió Magyarországon a király fennhatóságának rovására. A korból fennmaradt anyag bősége miatt Schaendlinger az iratanyagot három csoportba osztotta, az elsőbe Szülejmán és I. Ferdinánd, illetve II. Miksa császárok közötti levélváltásának az iratai, a másodikba a központ és az oszmán tisztviselők (a beglerbégek, vezírek, az oszmán harcoló alakulatok irányítói) közötti levelezés került, a harmadik csoportot pedig a további oszmán irományok alkotják.

Felmerült-e az a terv, hogy a Bécsben őrzött okleveles források mellett elbeszélő forrásokat, oszmán krónikákat is kiadjanak?

Nos igen, itt Bécsben kiváló levéltári állagokkal rendelkezünk, amelyek biztosítják számunkra jóidőre a szakmai elfoglaltságot, s régi történelmi tradícióra, jó osztrák-magyar tradícióra is támaszkodhatunk. Már a múlt században elkezdte Gévay Antal levéltáros a bécsi udvar és az oszmánok közötti kapcsolat anyagait kiadni, ez egy nagy vállalkozás volt, amely – ha jól emlékszem – 1541-ig ment el, de azután nem került folytatásra. Gévay ennek során az európai nyelveken fennmaradt szövegeket adta ki, és szólt az oszmán oklevelekről is, a korabeli latin, olasz vagy pedig német fordítást véve alapul. Így bizonyos értelemben a fent említett oklevélkiadás Gévay kezdeményezéseihez is visszanyúlik, azonban specifikusan oszmán súlyponttal. Azon is el lehetne gondolkodni, hogy ha az eredeti iratok nem maradtak fenn, s számunkra csak a kortárs fordítások ismertek – melyeket vagy Isztambulban vagy pedig éppen Bécsben a Habsburg-kancellárián készítettek –, akkor ezeket is megjelentessük. Én azonban úgy gondolom, hogy ez elsősorban nem egy turkológus, egy oszmanista feladata lenne, ezt egy történész is elvégezhetné, aki a kor latin, olasz és német nyelvébe beavatott, és a történeti forráskiadás általános alapjait ismeri. Természetesen nem elképzelhetetlen – nem zárhatjuk ki ezt a lehetőségét –, hogy egyszer talán itt Bécsben vállalkozunk valamely érdekes elbeszélő forrás kiadására is.

Bemutatná az olvasóink számára a bécsi Orientalisztikai Intézet folyóiratát?

A *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, amelynek címét WZKM-ként rövidítjük, nem sokkal intézetünk alapítása után, 1887-ben kelt életre. Voltak természetesen bizonyos törések a megjelenésben a háborúk következtében, de folyamatosan fennáll a mai napig. Nem részfüzetekben, hanem évkönyvekben jelenik meg, amelyek az orientális diszciplínák számára jelentenek publikációs fórumot, természetesen különösen azon szakok számára, amelyek az intézetünkben is jelen vannak, de nem kizárólagosan. Publikálunk tanulmányokat, amelyek az iranisztika körébe, tehát a modern iranisztikába tartoznak, súlypontunk azonban az Ókori Kelet története, az egyiptológia, az arabisztika és az iszlámtudományok. S természetesen a turkológia különböző területei, tehát nemcsak az oszmanisztika,

amely a mi speciális bécsi domíniumunk, hanem az altajisztika szélesebb körei is. Alapjában véve készek vagyunk bármely olyan tudományos dolgozatot közölni az orientális tudományok összes területéről, amely a Közel- és Közép-Kelettel foglalkoznak, ha azok alaposak és jól kidolgozottak. A német mellett angol, francia és olasz nyelven is kiadunk tanulmányokat, nemzetközi szempontból is nyitottak vagyunk.

Hogyan szólnak jövőbeli kutatási tervei?

Jövőbeli terveimről ebben a pillanatban nem mondhatok túlságosan sok konkrétumot. A következő években valószínűleg főként az egyetem önkormányzatában fogok tevékenykedni; miután már hosszabb ideje mint intézetvezető működtem, valószínűleg a tanulmányi dékán feladatkörét veszem át. Ez sajnos igen sok bürokratikus feladattal jár, úgyhogy az elkövetkező időben kutatási szempontból eléggé gátolva leszek. Vannak kisebb témáim különböző mértékben előkészítve, amelyeken mindig egy kicsit tovább dolgozom, és megpróbálom az anyag kutatását tovább folytatni. Az egyik egy zsidó kereskedő ügye Budáról, akit a 16. század 60-as éveiben fogságba ejtettek, és hosszú időn át Forgách Simon egyik várában tartottak fogva. Váltságdíjat zsaroltak ki tőle. Ebben a témában még további levéltári kutatásokat kell végeznem. Aztán a Fülek könyvem egy kis „párja" szerepel a terveimben, egy tanulmány Gede vára sorsáról (Várgede, Gudcov a mai Szlovákiában). Ezenkívül az oszmán hősök és szentek tekintetében is további kutatásokat kívánok folytatni, ami kapcsán a fejhordozás, az ún. *kephalopholia* motívuma fontos szerepet játszik majd. Már évekkel ezelőtt készítettem egy kis referátumot erről, 1986-ban egy szigetvári konferenciára, amelyre nagyon szívesen emlékszem vissza. Témámat mindenesetre szélesebb forrásbázisra szeretném helyezni, a köztes időben néhány igazán érdekes adatot találtam az oszmán forrásokban, amelyek hasonló történetekkel állnak összefüggésben, mint amilyet Pecsevi Ibrahim Efendi ránk hagyományozott. Nemrégiben találtam egy forrást, amelyből valószínűleg Pecsevi is merített, hiszen valamelyest, körülbelül húsz évvel idősebb, mint Pecsevi művének végső változata. Ezek lennének tehát azok a kisebb témák, amelyek már egy adott pontig elhaladtak, de amelyekben még bizonyos kutatások szükségesek, hogy lezárjam őket. Nagyobb tervem jelen pillanatban nem sok van, de sok érdekes és kedélyes témával rendelkezem, amelyek a jövőben feldolgozásra kerülnek.

Professzor Úr, köszönöm a beszélgetést.

Bécs, 1999. július 17.

A beszélgetést készítette: **Papp Sándor**

Markus Köhbach műveinek bibliográfiája

Könyvek

1. Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa. Wien–Köln–Weimar, 1994, 491 S. (Zur Kunde Südosteuropas II/18).

Tudományos tanulmányok, kongresszusi előadások, szakenciklopédiák szócikkei

1. Feudale Formen im Osmanischen Reich. In: Beiträge zur historischen Sozialkunde (Salzburg) 7.3. 1977. 61-64.
2. Ein serbokroatisches Lehnwort im Osmanischen. In: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien) 70. 1978. 79-81.
3. Osmanische Spuren im Deutschen. In: Die Türken – und was von ihnen blieb. Wien, 1978, pp. 72-77.
4. Gellérthegy – Gerz İlyās Tepesi. Ein Berg und sein Heiliger. In: Südost-Forschungen (München) 37. 1978. 130-144.
5. Die Beschreibung der Kathedralen von Iaşi, Kaschau und Wien bei Evliyā Čelebi. Klischee und Wirklichkeit. In: Südost-Forschungen (München) 38. 1979. 213-222.
6. Ein Fall von Vampirismus bei den Osmanen. In: Balkan Studies (Thessaloniki) 20. 1. 1979. 83-90.
7. Das Schicksal venezianischer Botschaftsangehöriger und Parteigänger im letzten venezianisch-türkischen Krieg 1714-1718. In: Münchner Zeitschrift für Balkankunde (München) 2. 1979. 121-127.
8. Friedrich Kraelitz Edler von Greifenhorst (1876-1932). In: The Turkish Studies Association Bulletin (Bloomington, Indiana) 3. 2. 1979. 14-16.
9. Die osmanische Fassung von Istvánfy's Bericht über die erste Belagerung Wiens durch die Türken 1529 in der Chronik des İbrāhīm Peçevī. In: Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung. Wien – Graz – Köln, 1979, pp. 93-106.
10. Europäische Ärzte im Osmanischen Reich am Beginn des 18. Jahrhunderts – der Fall Şināsī. In: Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte (Wiesbaden) 64. 1. 1980. 79-85.
11. Ein türkischer Robinson. In: Österreichische Osthefte (Wien) 22. 1. 1980. 55-61.
12. Urfa und seine Legendentraditionen bei Evliyā Çelebi. In: Der Islam. Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients (Berlin – New York) 57. 2. 1980. 293-300.
13. Der osmanische Historiker Ṭopcılar kātibi 'Abdülqādir Efendi. Leben und Werk. In: Osmanlı Araştırmaları (İstanbul) 2. 1981. 75-91.
14. Die Balkanpolitik Mehmed Emin Âli Paschas im Spiegel der politischen Satire: Ziya Paschas „Zafernâme". In: Österreichische Osthefte (Wien) 23. 3. 1981. 260-265.
15. Das Schicksal des Qıbleli-zāde 'Alī Beg und die Demission des Großvesirs 'Amūca-zāde Köprülü Ḥüseyn Paşa. In: Südost-Forschungen (München) 40. 1981. 18-30.

16. Ḥasan Aġa und Andon Çelebi – die Karriere eines armenischen Brüderpaares im Osmanischen Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. In: Handes Amsorya (Wien) 94. 1980 (1982) 27-34.
17. Vom Asketen zum Glaubenskämpfer: Geyiklü Baba. Ein Beitrag zur osmanischen Hagiographie. In: Osmanlı Araştırmaları (İstanbul) 3. 1982. 45-51.
18. Die Brücke von Svilengrad (Mustafa Paşa Köprüsü) und eine historische osmanische Sage. In: Österreichische Osthefte (Wien) 24. 3. 1982. 352-357.
19. Sozioökonomische Auswirkungen der Türkenkriege im Osmanischen Reich. In: Beiträge zur historischen Sozialkunde (Wien) 12. 4. 1982. 126-130.
20. Ephesos: Österreich und der Orient. In: Das größere Österreich. Geistiges und soziales Leben von 1880 bis zur Gegenwart. Wien, 1982, pp. 482-486.
21. Die Parabel vom gefundenen Dirhem in der frühen anatolischen Versepik. In: Tarih Enstitüsü Dergisi (İstanbul) 12. 1981-1982. 499-506.
22. 'Abdallāh Paša, Köprülüzāde. In: Encyclopaedia Iranica, Vol. 1, Fasc. 2, London etc., 1982, p. 203.
23. Der Tārīḫ-i Meḥemmed Giray – eine osmanische Quelle zur Belagerung Wiens durch die Türken im Jahre 1683. In: Studia Austro-Polonica (Warszawa – Kraków) 3. 1983. 137-164.
24. Staat, Religion, Gesellschaft und Heer im Osmanischen Reich. In: Mitteleuropa und die Türken. Politische und kulturelle Beziehungen zwischen zwei Kulturkreisen. Wien, 1983, pp. 19-25.
25. Die osmanische Gesandtschaft nach Spanien in den Jahren 1787/88. Begegnung zweier Kulturen im Spiegel eines Gesandtschaftsberichts. In: Wiener Beiträge für die Geschichte der Neuzeit (Wien) 10. 1983. 143-152.
26. Ein diplomatischer Rangstreit in Istanbul im Jahre 1587. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien) 36. 1983. 261-268.
27. Das Kloster von Mavromolos am Bosporus. Materialien zur Geschichte eines griechischen Klosters in osmanischer Zeit. In: Belleten (Ankara) 47. 1985. 1983 (1984). 105-138.
28. Der Karpoš-Aufstand 1689/90. In: Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich (Wien) 5.2. 1983(1984).36-41.
29. Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich (vom Frieden von Zsitva Torok bis zum 1. Weltkrieg). In: Osmanlı Araştırmaları (İstanbul) 4. 1984. 237-260.
30. Ein populäres Schwankmotiv in der geographischen Literatur des Vorderen Orients. In: Rocznik Orientalistyczny (Warszawa) 44.2. 1985. 107-112.
31. Das Osmanische Reich und der Westen. Zur Rezeption europäischer Kultur durch die Osmanen. In: Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit. Band 1, Recklinghausen, 1985, pp. 105-107.
32. Amasya, Peace of. In: Encyclopaedia Iranica, Vol. 1, Fasc. 9, London etc., pp. 928.
33. Ein Fall von Steinigung wegen Ehebruch in Istanbul im Jahre 1680. In: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien) 76. 1986. 187-192.

34. Nordalbanien in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Das Paşalık Shkodër unter der Herrschaft der Familie Bushatlli. In: Albanien-Symposion 1984 (Kittseer Schriften zur Volkskunde, Heft 3), Kittsee, 1986, pp. 133-180.
35. Ahmed Cevdet Paschas Tezâkir und Ma'rûzât als Quelle über das Leben und die Persönlichkeit Ahmed Midhat Paschas. In: Uluslararası Midhat Paşa Semineri – Bildiriler ve Tartışmalar (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi – Sa. 86), Ankara, 1986, pp. 13-24.
36. Eine historische Sage über die Eroberung von Buda im Jahre 1541. In: Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler III., Türk Tarihi, Cilt 1, İstanbul, 1986, pp. 387-394.
37. Der anonyme Bericht über die Gesandtschaft İbrahim Paşas nach Wien 1719/20. In: I. Uluslararası „Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı" Sempozyumu Belgeleri (Anadolu Üniversitesi Yayınları, No. 221), Eskişehir, 1987, pp. 133-160.
38. A görösgáli hősök. In: Keletkutatás (Budapest) 1987 Tavasz, pp. 39-46.
39. Das Osmanische Reich im 16. und 17. Jahrhundert. In: Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit (Schriften des Instituts für Österreichkunde: 51/52), Wien, 1988, pp. 5-19.
40. Der literarische Widerhall des Verlustes von Ofen 1686 in der türkischen Volksdichtung. In: Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts (Schriftenreihe der österreichisch-ungarischen gemischten Kommission für Literaturwissenschaft, Band 1), Budapest – Wien, 1988, pp. 225-274.
41. Ein unbekanntes osmanisch-türkisches Klagelied über den Fall von Buda 1686. In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 34. 1. 1988. 57-62.
42. Der Reflex einer Wiener Lokalsage bei Evliyā Çelebi? In: Osmanlı Araştırmaları (İstanbul) 11. 1991. 229-235.
43. Meḥmed Giray. In: Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol. VI, Leiden, 1991, p. 989.
44. Imperium terribile et admirabile – Die osmanische Expansion und Europa. In: Begegnung zwischen Orient und Okzident, Landesmuseum Ptuj, 1992, pp. 15-19.
45. *Çasar* oder *imperaṭor*? – Zur Titulatur der römischen Kaiser durch die Osmanen nach dem Vertrag von Zsitvatorok (1606). In: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien) 82. 1992. (1993) 223-234.
46. Naʿīm al-Dīn of Temesvár. In: Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol. VII, Leiden, 1993, p. 917.
47. Nemče, 2. In Ottoman Sources and in Ottoman Habsburg relations. In: Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol. VIII, Fasc. 131-132, Leiden, 1993, pp. 4-5.
48. Im Spannungsfeld von Zentrum und Peripherie: die Territorialverwaltung des Osmanischen Reiches. In: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit (Wien) 21. 1994. 193-203.
49. Der osmanische Historiker İbrahīm Naʿīmeddīn aus Temesvár als Quelle osmanischer literarischer Überlieferung. In: CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri, Peç: 7-11 Eylül 1986. Ankara, 1994 (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXVI. Dizi – Sa. 2), pp. 173-178.

50. İbrāhīm Naʿīmeddīn Efendi aus Temesvár – ein wenig bekannter osmanischer Historiker des 18. Jahrhunderts. In: X. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, V. Cilt, Ankara, 1994 (Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX. Dizi – Sa. 10d), pp. 2261-2267.
51. *Ağwadu min Ḥātimin*. In: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien) 86. 1996. 219-232.
52. Zur ersten Periode der osmanischen Herrschaft über Veszprém. In: Ẓafarnāme. Memorial Volume of Felix Tauer. Praha, 1996, pp. 155-163.
53. De iniuria et violentia contra inducias illata in oppido Thwr cuidam chiaussio Serenissimi Imperatopris ac nuncio Illustrissimi Johannis Sigismundi Ducis. Eine Episode der osmanisch-habsburgischen Beziehungen aus der Zeit der Unterhandlungen von 1567. In: Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken. Nejat Göyünç zu Ehren. Istanbul – Stuttgart, 1997 (Beiruter Texte und Studien, Band 65, Türkische Welten, Band 1), pp. 69-83.

MARKUS KÖHBACH

Çasar vagy imperaṭor?

A római császárok oszmánok által használt megszólításairól a zsitvatoroki békét követően*

Azok a titulációk (címzések), amelyeket az oszmán uralkodók a pénzvereteken, épületfeliratokon és különösen a dokumentumokban használtak, értékes felvilágosításokkal szolgálnak hatalmi helyzetükről és igényeikről, birodalmi önértékelésükről és ezek vallási, ideológiai hátteréről. Hasonlóan árulkodóak azok a címzések, amelyeket az oszmánok a kétoldalú diplomáciai kapcsolatokban a keresztény szuveréneknek adtak, mivel ezek visszatükrözik a mindenkori partner megbecsülését és értékelését.

Az 1526-os mohácsi csatát követően Ferdinánd Habsburg főherceg igényei a magyar korona irányában[1] hatalmi és katonai konfliktusokat eredményeztek az oszmánokkal, ami azonban állandó diplomáciai kapcsolathoz és élénk levélváltáshoz[2] is vezetett. Az oszmánok Ferdinándot 1531-től római királynak, úgymint *Beç qıralı, Nemçe qıralı*-nak (bécsi király, osztrák király) stb. avagy egyszerűen *Ferenduş qıral*-nak,[3] a testvérét, a római császárt, V. Károlyt pedig egyszerűen Spanyolország királyának (*İspanya vilāyetinüŋ qıralı,* illetőleg

---

* A tanulmány német nyelvű címe: Çasar oder imperaṭor? – Zur Titulatur der römischen Kaiser durch die Osmanen nach dem Vertrag von Zsitvatorok (1606). Megjelent a Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes 1992-es évfolyamában (223-234.)

1 Ferdinánd követelésének jogi alapját a magyar és a cseh koronára sógora, II. Lajos király mohácsi csatában bekövetkezett halála után az 1515-ös örökösödési szerződés adta. Lásd erre: Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Budapest, 1961. Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 21.

2 Az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv) eredetiben és/vagy fordításban fennmaradt oszmán dokumentumaira vonatkozóan 1574-ig lásd: Petritsch, Ernst Dieter: Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band I (1480-1574). Wien, 1991. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1.). Az 1526-1541 közötti időszak Habsburg–oszmán kapcsolataira és az ezekre vonatkozó levelezésre lásd: Anton von Gévay: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. 3. Bde. Wien, 1840-1842. (a továbbiakban: Gévay)

3 I. Ferdinándnak és utódának, II. Miksának a titulációjára I. Süleymān részéről lásd: Schaendlinger, Anton C. – Römer, Claudia: Osmanisch-türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Teil 1: Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. Transkriptionen und Übersetzungen. Wien, 1983. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–historische Klasse, Denkschriften, 163. Band) XXII–XXIII, valamint az egyes iratok címzése; Teil 2: Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter. Wien, 1986. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–historische Klasse, Denkschriften, 183. Band) 4-8., 28., 31., 36-38., 46. számú iratok, valamint az első rész pótléka a 33. dokumentum (a továbbiakban: Schaendlinger – Römer); Gökbilgin, M. Tayyib: Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri. In: Belgeler (Ankara) 1.2. 1964. 119-220., 135-36., Nr. 6.; 153., Nr. 26. (a továbbiakban: Gökbilgin 1964.); Gökbilgin, M. Tayyib: Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe belgeler kolleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler. In. Belgeler 5-8. 9-12. 1968-1971. 1-151., 64., Nr. 137.; 67., Nr. 138.; 115., Nr. 187. (a továbbiakban: Gökbilgin 1968-71.); valamint a kortárs fordításokban kinyomtatott okmányok Gévaynál.

vilāyet-i İspanya qıralı) vagy ehhez hasonlóan[4] titulálták. Ez a lebecsülő és lekicsinylő címzés a Habsburgokat annál is inkább fájdalmasan kellett hogy érintse, mivel a francia királyt, a Habsburgok legnagyobb riválisát a nyugat-európai hegemóniáért, már igen korán *pādişāh*-nak nevezték.[5] Noha az oszmánok Ferdinánd királyt az 1558-ban történt római császárrá választásával és megkoronázásával – bár egyáltalán nem konzekvensen – most már *imperador*-nak[6] is szólították, emellett azonban a levélváltásban, úgy mint korábban, I. Ferdinándra és utódaira, II. Miksára és Rudolfra vonatkozóan a *qıral, Beç qıralı, Nemçe (Aleman) qıralı* stb. címzések maradtak használatban, és a más keresztény uralkodókkal és a saját tisztségviselőkkel folytatott szultáni levelezésben a római császárt csak mint *Beç,* illetve *Nemçe qıralı* említették.[7] Ez a gyakorlat a Habsburgok és az oszmánok közötti diplomáciai kapcsolatok ún. „hosszú török háború" (15 éves háború) alatti ideiglenes megszakadásáig tartott.[8]

Ettől fogva a Habsburgok kívánsága leginkább az volt, hogy keresztülvigyék a háborús állapotok lezárulásával és szerződéses formában rendezett kapcsolatok segítségével, hogy az oszmánokkal protokolláris egyenrangúságba kerüljenek. Ily módon az 1606. november 11-i zsitvatoroki békében[9] a 2. artikulusban rögzítették, hogy a kölcsönös levélváltásokban mind a római császárt, mind pedig az oszmán szultánt *császárnak* és nem pedig *királynak* kell titulálni,[10] valamint, hogy a szultán irataiban a római császárt *romayi çasar*nak (római császár) köteles megszólítani.[11]

---

[4] V. Károly oszmánok által használt címzésére lásd: Schaendlinger – Römer Teil 1. 6-8. dokumentum; Teil 2: 4. dokumentum, Gökbilgin 1964. 153., Nr. 26.; 156., Nr. 29.; Gökbilgin 1968-1971. 67., Nr. 138.; 115., Nr. 187.; Gévay

[5] I. Süleymān szultán legkorábbi irataiban az 1526. és az 1528. évben Franciaország királyának, I. Ferencnek a szokásos titulációja a Franciaország királya (*F(ı)rança vilāyetinüŋ qıralı),* valamint Franciaország bége (*F(ı)rancsa memleketinüŋ begi)* volt, lásd: Charrière, E.: Négociations de la France dans le Levant, ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques ... Publiés la première foi par ... Tome I, Paris, 1848. 118. és 131. İbrāhīm pasa nagyvezír I. Ferencet már 1533-ban egy V. Károlynak szóló iratban *F(ı)rança pādişāh*-nak (francia padisahnak) nevezte, lásd: Gökbilgin 1968-1971. 114-116., Nr. 187.; Bacqué-Grammont, Jean-Louis: Une lettre d'Ibrâhîm Paşa á Charles-Quint. In. Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes, Vth Symposium, Cambridge, 1^{rst}–4th July 1984. Proceedings edited by Jean Louis Bacqué-Grammont and Emeri van Donzel. Istanbul – Paris – Leiden, 1987. (Varia Turcica, IV.) 65-88. A 16. század negyvenes éveitől kezdve a szultáni iratokban *F(ı)rança pādişāh* (francia padisah) valamint *vilāyet-i F(ı)rança pādişāh* (Franciaország padisahja) található. Lásd: Gökbilgin 1964. 132., Nr. 3.; 134., Nr. 4.; 146., Nr. 17.; 153., Nr. 26.; Gökbilgin 1968-1971. 116., Nr. 188.; 147-151., Nr. 213.

[6] Az *imperador* címzést I. Ferdinánd részére első alkalommal 966 Ramaḍān idejére, vagyis az 1559. június 16-ra datált szerződéslevél másolatában olvashatjuk, melyet I. Süleymān bocsátott ki, és amelyet az eltérő álláspontok miatt valójában sohasem ratifikáltak. Lásd: Schaendlinger-Römer Teil 1. 23. számú dokumentum. (Vesd össze a bevezetésben való említésével. XXIII.)

[7] Számtalan bizonyíték található erre az oszmán gyakorlatra a Mühimme Defterekben regisztrált szultáni iratokban, pl.: Refīq, Ahmed: Ṣoqollu Meḥmed Paşa ve Lehistān intiḫābātı. In. Tārīḫ-i 'Oṣmānī Encümeni Mecmū'ası (İstanbul) 5. 35. 1331. 663-687.; Lehistānda Türk ḥākimīyeti. In. Tārīḫ-i 'Oṣmānī Encümeni Mecmū'ası (İstanbul) 14. 4. 81. 1340. 227-243; Beydilli, Kemal: Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik. München, 1976. (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, XIX. Band.)

[8] A „hosszú" török háborúra (1593-1606) lásd: Leitsch, Walter: Rudolf und Südosteuropa, 1593-1606. East European Quarterly (Boulder, Colorado), 6. 1972. 301-320., valamint az itt megadott irodalmat.

[9] A Zsitvatoroki békére vonatkozóan lásd: Bayerle, G.: The Compromise at Zsitvatorok. In. Archivum Ottomanicum (Leuven) 6. 1980. 5-53. (a továbbiakban: Bayerle 1980.); Nehring, Karl: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). München, 1983. (Südosteuropäische Arbeiten, 78.) 15-67. Der Friede von Zsitvatorok.

[10] A császári és erdélyi tárgyaló delegáció által aláírt szerződésszöveg 2. artikulusa magyar nyelven a következőképpen hangzik: *„Hogy minden irásokban, levelekben és látogatásokban tiszteségesen procedáltassék és*

A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban a 17. és 18. századból megőrzött oszmán-török okleveleken, illetve az egyenként publikálásra került példányokon való futólagos áttekintés után úgy tűnik, hogy az oszmán állami kancellária által kiállított dokumentumokban, a római császárt szinte kizárólagosan *imperador/imperaṭor*-nak címezték, miközben a Magyarország területén élő oszmán tisztviselők leveleiben a *çasar, romayi çasar, Roma çasarı* volt az uralkodó megnevezés.[12]

Ez az első pillantásra nem tűnik szokatlannak és figyelemre méltónak. Az oszmán állami kancellária számára a római császárok latin iratokból átvett titulatúrája, az *imperator Romanorum* volt a bejáratott, és a Habsburgokkal folytatott levelezésben 1559-től kezdve az *imperador* volt szokásban; a magyarországi oszmán tisztviselők számára pedig, különösen a budai helytartónak és beosztottainak, akiket különös szerep illetett meg az államközi kapcsolatokban, a magyar *császár* szó használata volt a kézenfekvő, mivel a Habsburgokkal folytatott magyar nyelvű levelezésben, amelyet a budai kancellária bonyolított, évtizedek óta a *római császár* címzés volt gyakorlatban.[13]

Ámde Qoca Ḥüseyn[14] oszmán történész *Bedāyi'ü l-vaqāyi'* című művében[15] a következő történetet adja elő:[16] A hitetleneknek az lenne az óhaja, hogy a bécsi király[17] *çasar*nak nevez-

egyik az másikat császárnak nevezze avvagy irja s nem királynak." Lásd: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerkesztette: Marczali Henrik. Budapest, 1901. 643. (Az angol fordítás: Bayerle 1980. 18.)

11 A 2. artikulus az oszmán szerződésszövegből, amelyet a budai helytartó 'Alī pasa, és az apja Hābīl Efendi, a budai bíró (kádi) aláírt, a következőképpen szól: *„bizüm sa'ādetlü pādişāhumuz ḫażretlerinüŋ cānib-i şerīflerinden yazılan nāme-i hümāyūnda romayi çasar dėyü yazılub qıral nāmı ile yazılmaya"* lásd: Fekete, Ludwig: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606-1645. Budapest, 1932. 4. (oszmán-török szöveg); 208. (német fordítás) (a továbbiakban: Fekete 1932.); Bayerle 1980. 42. Az ugyancsak 'Alī pasa és Hābīl Efendi által ellenjegyzett magyar verzióban a 2. artikulus szó szerint így hangzik: *„Hogy az hatalmas Csazarunktul kwldendeo Nameben, Romay Csaszary neuel neueztessek s nem Kiralynak"* lásd: Bayerle 1980. 38-39. (fakszimile); 45. (a magyar nyelvű változat nyomtatott szövege); 21. (angol fordítás).

12 Az Osztrák Állami levéltárban őrzött eredeti szultáni és nagyvezíri iratok mellett lásd még példának okáért azokat a 17. századi oszmán-Habsburg diplomáciai levelezésből származó darabokat, amelyek Ferīdūn bég, *Mecmū'ā-ı münşe'ātü s-selāṭīn*jában (II. İstanbul, 1275 H.², 412-443.) kiadásra kerültek. Az ebből a korszakból Magyarországról származó oszmán iratokra vonatkozóan lásd Fekete 1932.

13 A budai oszmán helytartóknak a bécsi udvarral folytatott magyar nyelvű levelezésére vonatkozóan lásd: A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553-1589. Szerkesztette: Takáts Sándor – Eckhart Ferencz – Szekfű Gyula. Budapest, 1915.; Bayerle, Gustav: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590-1593. Bloomington, Indiana, 1972. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 101A); Bayerle, Gustav: The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604-1616. Budapest, 1991. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, Vol. XXXVI). (a továbbiakban: Bayerle 1991.)

14 Qoca Ḥüseynről és művéről lásd: Chjusejn, Beda'i' ul-veka'i' (udivitel'nye sobytija). Izdanie teksta, vvedenie i obščaja redakcija A. S. Tveritinovoj. Annotirovannoe oglavlenie i ukazateli Ju. A. Petrosjana. Čast' 1, Moskva, 1961. 5-23., vvedenie; Šabanović, Hazim: Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima (biobibliografija). Sarajevo, 1973. 278-289., Nr. 54. Husejn Bošnjak – Kodža Mucrrih (Ḥusayn Bosnawī Qoğa Mu'arriḫ).

15 Qoca Hüseyn történelmi munkájának tartalmáról, jellegéről és kéziratos kiadásairól lásd a A. S. Tveritinova és H. Šabanović által idézett adatok mellett: Flügel, Gustav: Die arabischen, persischen und türkischen handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien. II. Wien, 1865. 94-96., Nr. 864.; Babinger, Franz: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927. 186-1887., Nr. 164.; Qoğa Ḥusejn; Tveritinova, A. S.: The Turkish Manuscript of Qoğa Ḥusejn's Chronicle Bedā'i' ül-weqā'i'. In. Akten des XXIV. Internationalen Orientalisten-Kongresses München, 28. August bis 4. September 1957. Herausgegeben von Herbert Franke. Wiesbaden, 1959. 389-402. (a továbbiakban: Qoğa Ḥusejn)

16 Chjusejn, Beda'i' ul-veqa'i' Čast' 2. Moskva, 1961. 439-441. (211a-212a fólió)

17 Eltekintve attól a hivatalos levelezéstől, amely a zsitvatoroki szerződéskötésre vonatkozott, az oszmánok továbbra is a meghonosodott *Beç qıralı*-t használták. Ugyanígy például a nagyvezír Naṣūḥ pasa

tessék, mivel ez az ő értelmezésük szerint *qayṣer*[18] (arab: császár) jelent. Amikor a hidzsra szerinti 1015. évben[19] vezír ʿAlī pasa[20] a bécsi király meghatalmazottjaival a zsitvatoroki békét[21] megkötötte, s a húsz évre szóló szerződés dokumentumait mindkét oldalról leírták,[22] a királyi megbízottak annak a nyomatékosítását sürgették, hogy a második szerződéspontban megerősítésre kerüljön, miszerint ezentúl a bécsi királynak küldött iratokban nem *qıral*-nak, hanem *romayi çasar*-nak kell szerepelni. Mivel akkoriban szükséges volt engedékenységet mutatni,[23] a hitetlenek ezen követelése teljesítésre került. A nagyúri szerződéslevélben[24] és néhány szultáni iratban is a *romayi çasar* megszólítást használták. Amikor a szerzőt a hidzsra szerinti 1022. évben[25] a *reʾīsü l-küttāb*[26] hivatallal felruházták és ennél fogva egy nagyúri irat összeállítását végezte, az akkori nagyvezírt, Naṣūḥ pasát[27] is tájékoztatta erről. Ő pedig megkérdezte, hogy mi lenne a hitetlenek szándéka azzal, hogy *çasar*t kelljen írni. A *reʾīsü l-küttāb* Ḥüseyn Efendi felvilágosította arról, hogy a *çasar* egy romlott változata[28] *qayṣer* szónak, s a *qaṣer* a *ṣehişāh*[29] helyett használatos. A nagyvezír tájékoztatta erről a szul-

sem tartózkodott attól, hogy a császárt követe, Andrea Negroni előtt mint bécsi királyt címezze. Hammer, Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd.: 4. Pest, 1829. 462. (a továbbiakban: Hammer)

[18] Lásd ehhez: The Encyclopaedia of Islam. New edition (=EI²), Volume IV, Leiden, 1978. 839-840., Kaysar. (a továbbiakban: EI²)

[19] 1606. május 9.

[20] Qāḍī-zāde ʿAlī pasára, aki 1602-1604, 1605-1609 és 1614-1616 között budai helytartó (beylerbeyi) volt lásd: Gévay Antal: A' budai pasák. Bécs, 1841. 22., Nr. 37.; 23., Nr. 40.; 24., Nr. 43.; Takáts Sándor: A török hódoltság korában. Budapest, 1928. (Rajzolatok a török világból, IV) 501-528., XVIII. Kadizáde Ali vezírbasa, a legnépszerűbb budai basa; Bayerle, 1991. VIII-X.

[21] Bár a szerző által használt formula a *ṣulḥ u ṣalāḥ* (béke és barátság) volt, amely a szultáni szerződéslevélben is megtalálható, az iszlám jog (arab *šarīʿa*) szerint itt egy határozott ideig tartó fegyverszünetről (arab *muhādana* vagy *muwāḍaʿa*) van szó. Lásd: EI² 429–430., Amān címszó alatt (J. Schacht) és az itt megadott irodalom.

[22] Ebből az derül ki, hogy a szerző számára ismert volt, hogy a császári és az oszmán delegáció a tárgyalás eredményét külön szerződésformában fektette le; az egyes részletekre lásd a 9. lábjegyzetben közölt irodalmat.

[23] A szövegben a *müdārāt* (arab *mudārāt*) – udvarias viselkedés, hízelgés, (színlelt) barátság stb. A *mudārāt*ra, mint a muszlimok és a nem muszlimok közötti érintkezés vallási-jogi gyakorlatára lásd: Kissling, Hans Joachim: Rechtsproblematiken in den christlichen Beziehungen, vorab im Zeitalter der Türkenkriege. Graz, 1974. (Kleine Arbeitsreihe des Instituts für europäische und vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz, Heft 7.) 7-16.

[24] Ez nem felel meg a valóságnak; I. Aḥmed szultán ratifikációslevelében 1017. Raǧab hónap első harmada /1608. október 11-20. (kiadásra került Ferīdūn bég által i. m. II. kötet 412-415; Bayerle 1980. 48-53; angol fordítás uo. 24-27.) II. Rudolf császár *imperaṭor*ként lett címezve.

[25] 1613. február 1-jével kezdődött.

[26] A *reʾīsü l-küttāb* tisztségére lásd: Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948. (Türk Tarih Kurumu yayınlarından VIII. Seri –No. 16) 242-248.; Pakalın, Mehmet Zeki: Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. III, İstanbul, 1953. 25-27., Reis-ül-küttap; İslâm Ansiklopedisi (İA), 9. kötet, İstanbul, 1964. 671-683, Reis-ül-küttâp címszó alatt (H. İnalcık). (a továbbiakban: İA)

[27] Naṣūḥ pasa nagyvezírhez (1611-1614), İA 9. kötet, 121-127., Nasūh paşa címszó alatt (M. T. Gökbilgin).

[28] A szövegben *ġalaṭ*. A *çasar* (magyarul *császár*) természetesen nem a *qayṣer* (arab *qayṣar*) romlott vagy torzult alakja; sokkal inkább mindkét forma egymástól függetlenül a *Caesar*ra megy vissza.

[29] Ezt az iráni titulust (óperzsa: *xšāya θiyānām xšāya θiya*, középperzsa: *šāhān šāh*, újperzsa: *šāhanšāh/ šahanšāh/ šahanšah – a királyok királya*) nemcsak az iráni uralkodók használták (egészen 1979-ig, a Pahlawī dinasztia bukásáig), hanem az iszlám monarchiával szomszédos és az iráni kulturális befolyás alá került területek, ezek között az oszmán szultánok is. Lásd ehhez: İA 11. kötet, 272-273., a Şah címszó alatt (V. P. Büchner). Mivel a felújított római császárság középkori koncepciója a keresztény királyok

tánt: miszerint ha *qıralt* írnak, az szemben áll a szerződéssel, és nagy valószínűség szerint a hitetleneket sérteni fogja, és béketörésre kerül sor, másrészről azonban az sem lenne méltányos, hogy *çasart* írjanak. A szultáni döntésre vonatkozó kérelmére kibocsátásra került ebben a kérdésben egy nagyúri leirat a következő tartalommal: A szultán semmi esetre sem egyezne bele abba, hogy egy hitetlent ilyen mértékben megtiszteljenek; úgy kellene írni, ahogyan azt korábban is tették, de semmi esetre se használjanak *çasart*; ha ebből a béke megszegése következne, úgy Isten kegyes lenne és az iszlám mellett állana. Jobb lenne harcolni, minthogy egy, az igaz hitet nem ismerő hitetlent ilyen megtiszteltetésben részesítsenek. Ezen leirat szövege a nagyvezírt a döntés kényszerhelyzetébe taszította: írják-e úgy, mint korábban szokás volt, hogy *Beç qıralı*, amiből bizonyosan vita és a béke felbontása következik; vagy írják mégis, hogy *çasar*, ami nemcsak a nagyúri parancsal áll szemben, hanem a szultán becsületével is összeegyeztethetetlen. Végül is a nagyúri törvénykönyvhöz[30] fordultak tanácsért, ahol azt találták, hogy Süleymān és Selīm szultánok néhány szerződéslevélben a *Nemçe imperadori* megszólítást alkalmazták.[31] Amikor az *imperador* jelentése után kutattak, azt tapasztalták, hogy ennek a szónak is *çasar* a jelentése, ez azonban egy német szó, amíg a *çasart* a magyar nyelvben használják;[32] a bécsi királyok már a korábbi szultánok alatt is óhajtották, hogy a hittestvéreik előtti tekintélyük miatt *çasar*nak legyenek titulálva; mivel azonban a *çasar* és a *qaṣer* szavak között hasonlóság áll fenn, ezt nem teljesítették, hanem *imperador*t írtak. Mivel a korábbi szultáni iratokban az *imperador* címzést megtalálták, ez egy kibúvót kínált, hogy az Irán elleni háború[33] idején elkerüljék a hitetlenekkel való összeütközést és a fenyegető szerződésszegést. A nagyvezér tájékoztatást nyújtott erről a szultánnak, és ettől kezdve a nagyúri levelek inscriptiójában[34] a *Nemçe imperadori* titulációt használták. A szerző ezt a betoldott történetet azzal az óhajjal fejezte be, hogy muzulmánok el kell foglalniuk a *Qızıl Elma*nak[35] nevezett várost,[36] hogy ezzel a *çasar* elnevezés teljesen eltűnjön a világból.

---

feletti univerzális császári főhatalom gondolatát is felölelte, ezért a szerző magyarázata értelem szerint helytálló.

[30] Az oszmán törvénykönyvekre, illetve törvénygyűjteményekre (oszmán-török: *qānūn-nāme*) vonatkozóan lásd: İA 6. kötet, 185-196., a Kanūn-nâme címszó alatt (Ö. L. Barkan); EI² IV. 562-566., a Kānūnnāme címszó alatt (H. İnalcık). Néhány törvénykönyvben megtalálhatók meghatározott tisztviselők címzéseinek és megszólításaik formáinak összeállításai (oszmán-török: *elqāb*), lásd például II. Mehmed törvénykönyve idevonatkozó szakaszát Qoca Ḥüseynnél, Čast' 2, 582-584/fol. 282b-283b. A szerző arra a felismerésre jutott 584-585/fol. 283b-284b), hogy az *elqāb*-formulák, amelyeket I. Süleymān szultán parancsára Qoca Nişāncı Celāl-zāde Muṣṭafā aktualizált, ebben a formában az ő korában is érvényben voltak.

[31] I. Süleymān és II. Selīm az I. Ferdinándnak és II. Miksának 1562-ben (Schaendlinger – Römer Teil 1. 25. számú oklevél), 1565-ben (32. számú oklevél), 1568-ban (kiadva Ferīdūn bég által, II. kötet. 96-100.) és 1574-ben (Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri XXVI. 300-302. Nr. 875.) adott szerződéseleveleikben (oszmán-török: *'ahd-nāme*) az inscriptióban valóban használták a *qıral* mellett az *imperador*, *imberador* stb. titulusokat is.

[32] Természetesen az imperator latin szó, mint a római császár hivatalos latin címzése jelentésében megegyezik a magyar *császár* szóval.

[33] Az I. 'Abbās sah uralma alatti Irán elleni háború 1603-ban tört ki. Hammer Bd. 4. 340-343.

[34] Az inscriptióra mint az oszmán uralkodói levelek állandó elemeire nézve lásd: Fekete, L.: Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. 1. Lieferung. Budapest, 1926. XXXIII-XXXVI. (a továbbiakban: Fekete 1926.); Guboglu, M.: Paleografia şi diplomatica turco-osmană. Studiu şi album. Bucureşti, 1958. 61-65. (a továbbiakban: Guboglu 1958.); Reychman, Jan – Zajączkowski, Ananiasz: Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics. Revised and expended translation by Andrew S. Ehrenkreutz. The Hague – Paris, 1968. 144-145. (a továbbiakban: Reychman – Zajączkowski); Gökbilgin, M. Tayyib: Osmanlı İmparatorluğu medeniyet tarihi çerçevesinde Osmanlı paleografya ve diplomatik ilmi. İstanbul, 1979. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları No: 2608) 59-67. (a továbbiakban: Gökbilgin 1979.); Schaendlinger – Römer Teil 1. XXII–XXIII; Teil 2. XIII–XVII.

[35] A *Qızıl Elma*-ra vonatkozóan lásd: EI² V. 245-246, a Ḳızıl-Elma szócikk alatt (P. N. Boratav).

A történész Qoca Ḥüseyn elbeszélése szerint a zsitvatoroki megállapodás után a szultáni iratokban a római császár szinte kizárólagosan használt titulációja, az *imperador/imperaṭor*, nem egyszerűen meghonosodott szokásból eredt, hanem féltékeny igyekezetből is arra nézve, hogy a római császároknak a címzés protokolláris kérdéseiben semmilyen engedményt ne adjanak, amelyek a saját birodalmi önérzetet sértették. Mivel a szerző, ahogyan maga megjegyzi, a *re'īsü l-küttāb* tisztséggel lett felruházva, és ebből következően az államközi levelezésről és a külpolitikai kapcsolatokról a legjobban volt informálva,[37] s leírása semmilyen tárgyi tévedést sem tartalmaz, nem találtam alapot arra nézve, hogy szavaiban kételkedjem.

Szerzőnk fejtegetései azt mutatják, hogy számára a *çasar* (magyarul *császár*) és *qayṣer* (arabul *qayṣar*) közös eredete ismert volt; ismerte továbbá a Ceasar név legáltalánosabb etimológiáját is.[38] A *qayṣar* a muszlimok számára egy évszázadon keresztül a kelet-római, illetve a bizánci császár, *qayṣar ar-Rūm* volt. Amikor II. Meḥmed oszmán szultán 1453-ban elfoglalta Bizáncot, és az utolsó bizánci császár elhunyt, valóra vált egy mondás, amelyet a prófétának tulajdonítottak: „Ha a *qayṣar* (vagyis a kelet-római császár) életét veszti, nem lesz utána egyetlen *qayṣar* sem."[39] II. Meḥmed nemcsak új birodalmi fővárossá tette Bizáncot, hanem átvette a bizánciak birodalmi tradícióját is, amelyet immár az iszlám univerzális hatalmi és az egyedüli igazság birtoklásának igényével is összekapcsolt. Mint ahogy a velencei Jacopo Languschi II. Meḥmedtől áthagyományozta: „Uno, dice, douer esser lo imperio del mundo, una monarchia".[40]

Bizánc elfoglalása után az oszmán szultánok a középszerb nyelven kiállított dokumentumaikban a *car*, *veliki car* vagy pedig a *silni car* címeket használták.[41] II. Bāyezīd, akit az oszmán költők *Rūm qayṣar*jaként,[42] a történetírók pedig mint a *qayṣar*[43] uralmának örököseként dicsőítettek, magát a görög nyelvű iratokban *basileus basileon*nak (vagy *megistos basileus*

[36] Az előttünk álló helyen a *Qızıl Elma* bizonyosan Bécsre, a Habsburg házból származó római császár székhelyére vonatkoztatható.

[37] Ennek a címnek a birtokosait a 17. század végén ismételten diplomáciai tárgyalások folytatásával bízták meg, amelyen keresztül a nagyvezír mellett növekvő befolyást nyertek az oszmán külpolitikára; végül pedig ez a hivatal II. Maḥmūd szultán leiratán keresztül 1251 Ḏu l-qa'da 23. /1836. március 12-én a Külügyek Minisztériumává (oszmán-török: *umūr-i ḫāricīye neẓāreti*) lett átalakítva. Lásd: Luṭfī, Aḥmed: Tārīḫ-i Devlet-i 'Oṣmānīye. Cild-i hāmis, İstanbul, 1302 H., 29-30.

[38] Qoca Ḥüseyn Čast' 2, 433/fol. 208a. A Caesar etimológiáira, a Iulius nemzetségben lévő egyik régtől fennmaradt melléknévre lásd: Paulys: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. 10. kötet, Stuttgart, 1919. c. 182. A Iulius címszó alatt, 127. ff. Iulius Caesar.

[39] Erre a *ḥadīṯ*-ra nézve lásd: Ṣaḥīḥ al-Buḫārī. The Translation of the Meanings of Sahih Al-Bukhari Arabic-English. Translated by Muhammad Muhsin Khan. Vol. 4, New Delhi, 1984. 166-167. (Kitāb al ğihād, Nr. 267.); 225. (Kitāb farḍ al-ḫums, Nr. 349-350.); Vol. 8. 1984. 408 (Kitāb al-aymān wa-nuḏūr, Nr. 625-626.); Qoca Ḥüseyn is idézi a próféta ezen kijelentését kelet-római/bizánci császárok történetéről szóló kitérőjének a végén (*der beyān-ı qayṣer-i Rūmānīyān*)

[40] Babinger, Franz: Mehmed II., der Eroberer, und Italien. In. Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante I. München, 1962. (Schriften der Südosteuropa-Gesellschaft, Bd.: 3.) 172-200. különösen 180.

[41] A középszerb nyelven írt oszmán dokumentumokra lásd: Bojović, Boško: Dubrovnik et les Ottomans (1430-1472). 20 actes de Murad II et de Mehmed II en médio-serbe. Turcica (Leuven) 19. 1987. 119-173., és az ott idézett irodalom.

[42] A költő, Aḥmed pasa mondja II. Bāyezīd trónra lépésére írt kromnogramma-versében: *qayṣer oldı Rūma sulṭān Bāyezīd.* [Róma császárává vált Bajezid szultán. – A fordító megjegyzése.] Lásd: Ertaylan, İsmail Hikmet: Sultan Cem. İstanbul, 1951. 95.

[43] İbn Kemal: Tevârih-i âl-i Osman. VII. Defter. Tenkidli transkripsiyon. Hazırlayan: Şerafettin Turan. Ankara, 1957. (Türk Tarih Kurumu yayınlarından III. Seri, No. 5.) 544: *vâris-i mülk-i Kayser* [A császár birodalmának örököse (a fordító megjegyzése).

*basileon*nak) és *autokrator*nak nevezte.[44] I. Süleymān pedig magát az egyik feliraton Rūm *qayṣar*jának határozta meg.[45]

Az oszmán szultánok ezen univerzális „császári" hatalmi igénye tükröződik vissza a dokumentumaik I. Süleymāntól általánosan használt intitiulatióiban,[46] ahol a következő jelzőket találjuk például: A *qayṣar* és a *Cam(şīd)*[47] trónjának örököse,[48] vagy pedig a kor és az idő császárainak parancsosztója,[49] amelyben mind a jogutódlás igénye,[50] mind pedig az abszolút legnagyobb méltóság is kifejezésre jut.

Ezen tradicionális és ideológiai nézőpontból kiindulva összeegyeztethetetlen volt az oszmán szultánok önbecsülése számára, hogy a római császárnak, mint hitetlennek, a *çasar*i titulációt megadják, amelynek etimológiai összefüggése a *qayṣar* szóval ismert volt. Különösen a csökkenő hatalom korában nyernek a ceremoniális és protokolláris kérdések fokozott jelentőséget; így keresett az oszmán állam vezetése ebben az érzékeny protokolláris kérdésben kibúvót, amely a saját birodalmi érzékenységüket sem sértette, ugyanakkor a másik oldallal szemben sem volt goromba, és a szerződésszegést sem lehetett az oszmánok szemére hányni. A probléma megoldása éppen olyan egyszerű volt, mint amennyire elegáns: Az *imperador/imperator* titulus nemcsak a római császárok saját maguk által használt latin címzésének felelt meg, amelyet I. Süleymān szultántól kezdve levelezésükben már az oszmán uralkodók is felhasználtak, hanem ezt a latin terminust habozás nélkül megadhatták, hiszen nem volt az oszmánok számára ebben az esetben mértékadónak számító bizánci-görög tradíción keresztül „ideológiai" szempontból lefoglalva.

Fordította: **Papp Sándor**

---

[44] A görögül írt oszmán oklevelekre nézve lásd: Lefort, Jacques: Documents grecs dans les Archives de Topkapı Sarayı. Contribution à l'histoire de Cem Sultan / Topkapı Sarayı Arşivlerinin Yunanca belgeleri. Cem Sultan'ın tarihine katkı. Ankara, 1981. (Türk Tarih Kurumu yayınları, VII. Dizi–Sa. 76), és az ott megadott irodalmat.

[45] A Benderben (ma Tighina, Moldáviában) lévő feliratra vonatkozóan lásd: Guboglu, M.: L'inscription turque de Bender relative à l'expédition de Soliman le Magnifique en Moldavie (1538/945). Studia et Acta Orientalia (Bukarest) 1. 1957. (1958.) 175-187.; Çulpan, Cevdet: Kanunî Sultan Süleyman'ın eserlerinden: Moldovya'da Bender kalesi kitabesi. Türk Kültürü (Ankara) 4. 46. 1966. 881-883.; 5. 51. 1967. 197.

[46] Az intitulatióról, mint az oszmán oklevelek állandó szerkezeti eleméről lásd: Fekete 1926. XXXII.; Guboglu 1958. 58-61.; Reychman – Zajączkowski 144.; Gökbilgin 1979. 57-59; Schaendlinger – Römer Teil 1. XIX-XXI.

[47] Irán korai dinasztiái közül a Pişdâdiyân uralkodóház negyedik, legnagyobb uralkodója, akinek a neve az oszmánok idején az uralkodó, sahensah szinonimájává vált. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedesi 7. kötet İstanbul, 1993. 279-280. Nurettin Albayrak Cem szócikke. (A fordító megjegyzése.)

[48] Oszmán-török: *vāriṯ-i evreng-i Qayṣer ü Cem.* Ez az epitheton sokszor előfordul a 17. század szultáni leveleiben. Például Ferīdūn bég II. kötet, 419., 425., 444., 450.

[49] Oszmán-török: *fermān-i fermā-yı qayāṣre-i ʿaṣr u āvān.* Ez a jelző II. Selīmtől kezdve használatban volt. Ferīdūn bég II. kötet, 96.

[50] A jogutódlás követelése az oszmánok részéről egyedül a szablya jogával van alátámasztva; így szól például I. Süleymān szultán egy I. Ferdinándnak 969 Ḏu l-Ḥiğğa 1-jén, 1562. augusztus 2-án írt *ʿahd-nāmé*jában: *ʿarṣa-ı āfāq ʿale l-iṭlāq mebādī-yi diyār-ı şarq ve mülk-i Çinden tā be-aqṣā-yı maġrib-zemīn musaḥḥar-ı şemşīr-i cihān-gīr ü qażā-teʾsīrüm olmışdur* – A horizontok közötti tér, kezdve a kelet országaival és a Kínai Birodalommal együtt a nyugat legvégső határáig az én világhódító kardom alá lett vetve. Schaendlinger–Römer Teil 1. 25. számú dokumentum.

Új szintézis a hódoltságról

Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*
História Könyvtár, Budapest, 1995.
204 old.

A hódoltság földrajzi-stratégiai fekvése miatt különleges helyzetben volt az Oszmán Birodalmon belül. Ezen területen – amely a legnagyobb európai ellenfele, a Habsburgok érdekszférájába ékelődött – az államszervezet állandó jelleggel kiugróan nagyszámú katonaságot állomásoztatott, még akkor is, amikor a birodalom pénzügyi helyzete ezt nem tette lehetővé. A szerző török és magyar levéltári források segítségével – művét három részre tagolva – mutatja be az Oszmán Birodalom berendezkedését a meghódított országokban, a magyarországi hódoltság pénzügyi, katonai és kormányzati jellegzetességeit, illetve a betelepültek társadalmát.

Az iszlám ortodoxia, a despotikus szultáni hatalom és az erősen centralizált államszervezet a 16. században befejezte az óriásállam egységesítését, amely berendezkedés lényegi változtatások nélkül bő háromszáz évig fennmaradt. Ennek ellenére az oszmán adminisztráció nem akarta azonos módszerrel kormányozni a birodalom különböző tartományait, hiszen politikájának a centralizmus mellett jellemzője volt az alkalmazkodóképesség, a tanulékonyság és a józan gyakorlati megfontolásokon alapuló kormányzati bölcsesség is. A birodalom Jementől Fülekig, Bagdadtól Algírig mindenütt megtalálta azt az optimális határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és megfelelő gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást a saját kezébe kellett vennie. Ennek értelmében a helyi vezetők/előkelők az alsó kormányzati szinten részt kaptak a hatalomból, és ezáltal valamelyest érdekeltté váltak a török uralom kiszolgálásában. A tartományok helyi adottságok szerinti kezelésének három fő változata jött létre: az arabok lakta részen, a vazallus államokban, illetve a balkáni, kis-ázsiai területeken.

A szerző a második fejezetben a magyarországi török berendezkedést és annak sajátosságait mutatja be. Buda elfoglalása után a török hatóságok nagy rutinnal kezdtek hozzá az új szerzemény katonai, közigazgatási és pénzügyi megszervezéséhez. Már 1545-1546-ban elkészültek a meghódított terület népességét, termelőképességét és a várható jövedelmeket felmérő első összeírások. Bár a török pénzügyi igazgatás tiszteletet parancsoló alapossággal látta el feladatát, mégis évtizedeken keresztül úgy látszott, hogy az itteni várkatonaság fenntartásához nem elegendők a belső források, s ezeket a birodalom más részéről származó adókból kell pótolni. A török vezetés természetesen igyekezett megszüntetni ezt a számára kedvezőtlen helyzetet: az adóztatást a hódoltságon kívül kiterjesztette a királyság peremterületeire, s a várak őrségének egy részét zsold-tímárral fizette ki. Azonban egyik intézkedés sem hozott lényeges többletbevételt az állam számára, inkább csak megtakarítást. A Budai vilájet pénzügyi stabilizációjához azonban jelentősen hozzájárult az 1568-as békét követő nyugalmi időszak felélénkülő kereskedelmének, szarvasmarha-kivételének vámjai. Ez a stabilitás azonban nem volt fenntartható huzamosabb ideig, mutat rá a szerző, hiszen az összbirodalmi pénzügyi összeomlás a magyar tartomány felett sem múlhatott el nyomtalanul.

Hegyi Klára tahrir-defterek alapján dönti meg azt a feltételezést, hogy a hódoltság területének népességében, valamint településhálózatában aránytalanul nagy pusztulás ment volna végbe. A Duna-Tisza köze legdélibb területein, a Tiszántúl déli részén, illetve a hadi utak mentén nagyarányú elnéptelenedés zajlott le, de a hódoltság egyéb területein a 16. század közepi nagy pusztulásokból sok település képes volt többször is újraéledni. A 15 éves háború azonban megrendítette a hódoltsági népesség újraéledési képességét. Ennek ellenére a települések és a népesség pusztulása valószínűleg a 17. szá-

zadban sem érte el azt a mértéket, amilyent feltételeznek róla.

A török birodalom hódoltsági jövedelmei az ipar jelentéktelensége és a bányakincsek hiánya miatt a mezőgazdasági termelésből és a termények forgalmából származtak. Kezdetben az adófizetők a művelés alá fogott földekről a termés, illetve állatállomány után tizeddel tartoztak birtokosaiknak, pénzben a földesúrnak kapuadót és különböző illetékeket, az államnak dzsizjét fizettek. Emellett azonban már a 16. században – a 17. században pedig még nagyobb mértékben – „rendkívüli" állami adók jelentek meg („avariz"-, „nuzul"-, "szürszát"- adó). Az adóztatásban három párhuzamos jelenség figyelhető meg: az átalányfizetés térhódítása, ami a 17. század közepéig tartott, és aminek háttérbe szorulása a török birtokosok „majorkodtatásával" állt párhuzamban; az adók és szolgáltatások folyamatos emelkedése, valamint az állami adók részesedésének növekedése az összes adón belül, főképp a 17. század második felétől. A szerző példák során keresztül mutatja be egyrészt a pénzügyi változások egyes szakaszait, másrészt a birodalom birtokelosztási politikáját, amelynek értelmében a tímárok jelentős részét a szegényebb határszandzsákokban, illetve a határon túli területeken osztotta szét, míg a belső területek jövedelmező birtokait, mezővárosait a központi kormányzat saját kezelésében tartotta.

A birodalom várvédő erejének jelentős része – közel 70%-a – a hódoltságban állomásozott. Ez a katonaság több fegyvernemből és alakulatból épült fel. Az őrségek tartópillérét a gyalogos müsztahfizok adták, akiket a hazai szakirodalom nem egyszer tévesen a várak janicsárjainak nevez. A gyalogság másik testülete a gyengébb harcértékű, főként renegátokból és délszlávokból verbuválódott azabok voltak. Magyarországon a portai janicsárok csak kis számban fordultak elő. A zsoldoslistákban több lovasalakulat szerepel, gyalogos azonban valójában csak három volt, hiszen az elit günüllük, a Balkánról származó martalócok mellett található ulufedzsijáni szüvári, besli és fárisz elnevezések ugyanazt a lovasságot fedik. Mellettük a tüzéreken kívül több kisegítő alakulat szolgált a várakban.

A szerző kísérletet tesz arra, hogy megállapítsa az Oszmán Birodalom magyarországi katonai erejét. A feladat nem könnyű, hiszen a várvédők létszámának meghatározásához többféle forrást kell figyelembe venni: helyi vagy központi pénztári naplókat, kincstári elszámolásokat, az 1570-es évektől a 15 éves háborúig zsold-tímár jegyzékeket, valamint a nagyobb erődökben szolgáló portai csapatok külön zsoldlistáit. Mindezek alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a hódoltságban szolgáló állandó őrség létszáma megközelítőleg 18 000 emberből állt. Ehhez járult a 16. században a Budai és Temesvári vilájet mintegy 7 000 főnyi szpáhija és kíséretük. Ez a 25 000 fős létszám a 17. században nem változott lényegesen, annak ellenére sem, hogy a 15 éves háború veszteségeinek pótlása és az új szerzemények feltöltése jóval nagyobb probléma elé állította a birodalom vezetőit, mint egy évszázaddal korábban. A várak őrségén belül a már említett martalócok és azabok között sok délszláv származásút, elenyésző számú magyart (számuk nem éri el a fél százalékot), illetve renegátot (úgynevezett „Abdullah-fiakat") találhatunk. A hódoltság kezdetén a kisebb erősségekben tűntek föl nagyrészt, a 16. század második felében azonban számuk egyre csökkent.

Magyarország középső harmadának katonai megszállásával megindult a „polgári" igazgatás kiépítése. E két párhuzamos szervezet egymás mellett és egymást hatékonyan támogatva dolgozott. A polgári igazgatás sokrétű feladatot látott el: adók beszedése, hadsereg ellátása, igazságszolgáltatás. Ezek a hivatalok átütő többségben a nagyobb várakban létrejött közigazgatási centrumokban működtek. Ettől az általános rendtől eltért öt kádihivatal: a kecskeméti, makói, tolnai, ráckevei és a jászberényi. Ezen hivatalok 17. századi felszámolása a tisztán polgári berendezkedési kísérlet kudarcát mutatják. Az igazgatás kezdeti feszesebb rendje birodalom-szerte – így Magyarországon is – megroppant. A 17. században a helyi hivatalokhoz visszautalt ügyek szaporodásából nem önállóságuk és hatáskörük megnövekedése következett, hanem formális vagy nyeresé-

gért végzett ügyintézés, a „mindenki illetékessége mindenben" gyakorlatának elburjánzása. Ez katalizálta a hódoltsági települések irathalmozási kényszerét, amellyel meglévő jogaikat kívánták újra és újra biztosítani a helyi hatóságoknál. Csak a Köprülü-restaurációnak sikerült visszaállítani Konstantinápoly központi szerepét a közigazgatásban.

A török közigazgatás Magyarországon is átengedte az alsóbb szintű igazgatást és jogszolgáltatást a helyi vezetőknek, a 16. században kialakult „munkamegosztás" azonban a hódoltság második évszázadára jócskán eltorzult: a munka egésze a rája elöljárókra hárult, az ebből befolyó jövedelmek nagyobb részét azonban a kincstár és adóbehajtói, falvak esetében a javadalombirtokosok vitték el. A bűnüldözés és rendfenntartás annyira kötelessége lett a városoknak, hogy ha hibáztak, a török hatóságok komoly pénzbüntetéssel sújtották őket.

Az Oszmán Birodalom Magyarországon valóságos katonai győzelmet aratott, azonban itt találta magát szembe először a részleges hódításból eredő problémákkal. A magyar nemességnek ugyanis az állami intézményrendszerek, illetve a végvári katonaság segítségével lassan és szívósan sikerült jelenlétét biztosítania (adóztatás, előjogainak fenntartása) a hódoltságban. Az így létrejött kondomínium létébe a hódítók is kénytelenek voltak beletörődni. A török berendezkedés ezen gyengeségei Magyarország számára létfontosságúvá váltak, hiszen – ahogy a szerző is rámutat – így el tudta kerülni a Balkán sorsát, sem gazdaságában, sem pedig társadalmában jóvátehetetlen torzulás nem keletkezett.

A hódoltságba betelepült társadalmat három részre lehet bontani: a megszállók vezető rétege, köztörökök és délszlávok. A magas rangú állami tisztségviselők számára a nem túl sok jövedelemmel kecsegtető Magyarország is vonzó volt, hiszen jövedelmeiket három fő forrásból kiegészíthették: fizetéssel járó, pótlólagos állami megbízásokat vállalhattak; kisebb ingatlanokat vásárolhattak vagy vehettek bérbe a kincstártól; kötelező váló ajándékok fizetésére szoríthatták körzetük településeit. Az olvasó számára az is nyilvánvalóvá válik, hogy a tisztségviselők gyakori változása a hódoltságban csak a legfontosabb posztokon volt jellemző és ott is csak megszorításokkal.

A betelepülök tömegét adó köztörökök mindennapjaiba is betekintést nyerünk a Hegyi Klára által bemutatott hagyatéki jegyzőkönyvek segítségével. A nagyszámú katona és hivatalnok földek, boltok bérbevételével, kereskedelemmel, adóbérlettel igyekezett kipótolni jövedelmét már a hódoltság kezdetén. A nagyobb pénzzel rendelkezők között azonban nem őket, hanem az iparosokat, a kereskedőket és a pénzügyi igazgatásban érdekelteket találjuk. Az ideiglenesen beköltözött törökök egy évszázad elteltével sem olvadtak bele az őket körülvevő idegen világba, de mert átvették tárgyi kereteit, életmódjuk lassan a meghódítottakéhoz vált hasonlatossá.

A török terjeszkedés következményeként Magyarországra települő délszlávok, s közöttük is legnagyobb számban a szerbek a hódoltság idején alapvetően az őshazájukban kialakult életet élték itt is: a megszállók szolgálatába álltak, vegyes házasságokat kötöttek vagy termelő parasztként tűrték idegen uraik teljhatalmát.

Hegyi Klára könyvében – megbirkózva a török birodalom hatalmasra duzzasztott és szinte átláthatatlan bürokráciájának irattömegével – az olvasó elé tárja a hódoltság pénzügyi, katonai és igazgatási rendszerét, valamint a betelepedő társadalom életét. Kutatásainak eredményeként megcáfolja a korszakkal foglalkozó magyar történetírás egyes állításait, illetve pontosítja a 16-17. századra vonatkozó ismereteinket.

Bagi Zoltán

Egy törvényesített forradalom polgára

László Elek: *Egy Gyulafehérvári Polgárnak Naplója az 1848/9. évi forradalom alatt.* S. a. r.: Sávai János. Szeged, 1998.

Az 1848-49-es szabadságharc 150. évfordulója alkalmából számos feldolgozás, tanulmány és forrásközlés jelent meg. Ezek között is külön figyelmet érdemelnek azok a visszaemlékezések, amelyeket eddig a történeti kutatás nem, vagy csak részben ismert. Sávai János, a szegedi Hittudományi Főiskola pedagógia szakos oktatója arra vállalkozott, hogy „1848/49-es dokumentumok Erdélyből" címmel új forráskiadvány-sorozatot indítson meg. Ennek a sorozatnak első köteteként jelent meg a boltokban László Eleknek (1797?-1852), a Csanádi püspökség egykori uradalmi ügyvédjének a visszaemlékezése. A naplóíró 1848. május 7-től 1849. május 18-ig követi a gyulafehérvári eseményeket, majd ezt követően még két toldalékot is fűzött hozzá. Először csak az 1848. október 21-i eseményeket akarta megörökíteni, amikor „reggeli öt órakor irtóztató lárma, kiabálás, egy-egy lövés" közepette néhány ezer román rátámadt a városra, de miután Erdélyt is hadi törvények alá vetették (1848. október 18-án), elszánta magát a naplóírásra.

Ez az élmény, a gyulafehérvári magyar lakosság mintegy 150 (!) főnyi nemzetőrsége ellen mozgósított több ezer román népfelkelő, akiknek a bevetésére a vár közelsége miatt katonailag semmi szükség sem volt, László Elek állásfoglalását, véleményét is döntően befolyásolta. Hiszen ő mindenekelőtt polgár volt, törvénytisztelő polgár. Ezért olvasta elkeseredetten 1848. december 8-án, hogy maga az uralkodó is pártütőknek nevezete a magyarokat (28. o.). Ezért jegyzi fel örömmel néhány nappal később azt az (ál)hírt, hogy az új uralkodó, Ferenc József megegyezett a magyarokkal (32. o.). A magántulajdon épségének megsértését mindig elítélően említette (62. o.). Törvénytisztelő polgár volt, aki szerint az áprilisi törvényeket védő magyarok jogos és törvényes önvédelmi háborút folytattak a törvényeket lábbal tipró és minden közigazgatást szétziláló román népfelkelők és szövetségesek ellen (57. o.). A törvénytelen útra tévedt császári házzal szemben törvényesnek tartja az Országos Honvédelmi Bizottmány megalakulását (49. o.) és a trónfosztást is (156-157. o.). Mintha csak Deák István „törvényes forradalmá"-nak vegytiszta képlete állna előttünk, olyan logikusan kapcsolódik össze magyar és polgár, törvénytisztelet és a sajátos erdélyi viszonyokhoz alkalmazkodó liberalizmus, folyamatosság és a zsarnokság elleni önvédelem igénye, a köztársaság kiiktásától való félelem és a köztársasági elvek vállalása a naplóíró gondolatrendszerében.

László Elek nem csak polgár, ő magyar polgár. A Gyulafehérvárra menekülőktől értesül az erdélyi polgárháború véres jeleneteiről, amelyek időnként keserű kifakadásokra ösztönzik. Hevesen ellenzi a román közigazgatási nyelv esetleges bevezetését, és néhány – egyébként helytálló – érvvel rávilágít a román nemzeti propaganda gyenge oldalaira is (pl.: Erdélyben nemcsak román jobbágyok éltek, hanem magyarok is stb. (92. o.)). Mint kortárs a polgárháború fő okát ő is az „uszítás"-ban látta, s ennek megfelelően következtetett a megoldásra is. Eszerint fel kellene világosítani a románokat, hogy a mostani rossznak nem mind a magyarok az okai, méghozzá oly módon, „hogy egyik népfaj a másik ellen ne ingereltetnék, hanem inkább türelem és barátságra unszoltatnék" (111. o.). Ugyanakkor nézetei szerint mindenki pecsovics, aki nem hisz a magyarok győzelmében. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a magyarok, illetve a székelyek cselekedeteit kritikátlanul szemléli. A székelyeknek például szemére veti, hogy az agyagfalvi gyűlésen tett ígéreteiket nem tartották be, de kritikusan értékelte az uniót megszavazó kolozsvári országgyűlést is. Szerinte nem kellett volna „oly nagy lármát ütni Kolozsvárt, Vásárhelyt és egyebütt annyi sok

és a másrészt ingerlő, bosszantó meneteket tartani" (27. o.).

A visszaemlékezés forrás értékét e háborús hónapok eseményeivel kapcsolatban nagymértékben meghatározza az a tény, hogy szerzője ízig-vérig civil. A katonaság tevékenysége bírálatának egyik leggyakoribb tárgya. A könyv átfogó képet nyújt arról, miként zsarolta a gyulafehérvári garnizon legénysége a gyulafehérvári polgárokat, miként loptak a román szabadcsapatok és határőrök, de az erdélyi magyar hadseregnek is kijut a bírálatból, tegyük hozzá, jelenlegi ismereteink szerint nem teljesen alaptalanul. László Elek szerint a honvédségben a „tisztek zsarnokok, dölyfösök, mindent, ki nem vala katona féle, megvetők, lenézők, le-pecsovicsozók. A közemberrel gorombák, erőszakosok, kéméletlenek (sic!) voltak a föld népe iránt, a magyarokat sem kivéve, úgy annyira, hogy a császáriak egy cseppet sem voltak gorombábbak, mint a mi szabadítóink" (179. o.). Ez a kritikus, helyenként önkritikus szemlélet e visszaemlékezés egyik legnagyobb értéke, amely szerzőjének a katonasággal szembeni averziói ellenére számos hadtörténetileg is lényeges megfigyelést tartalmaz.

Vitathatatlanul értékesek a gyulafehérvári polgárok mindennapjait, félelmeit és reményeit bemutató részek is. Ezek további adatokkal gazdagítják az eddig javarészt a helytörténeti irodalomból származó ismereteinket. Figyelembe kell vennünk, hogy a háború mindennapjainak a polgári lakosság hétköznapjaira gyakorolt hatásáról még alig tudunk valamit, így e visszaemlékezés ebből a szempontból is hiányt pótlónak tekinthető.

Hasonlóan értékesek az egyháztörténeti megjegyzések is, noha itt figyelembe kell venni, hogy a szerző 1848 júliusában, miután Kovács Miklós erdélyi püspök már harmadszor szállította le fizetését, elhagyta korábbi munkahelyét. Az emlékirat szerzője egyúttal a kor tipikus liberális katolikusa, aki mentegetőzik a vakbuzgóság vádjával szemben, mikor bevallja, hogy „kivált ünnepnapokon a templomot gyakorolni mindenkor lelki vigasztalásomra szolgált, mert mindég talál ott az ember valamit, ami a szívet lágyítja, a lelket nemesíti és magas gondolatokra ragadja" (98. o.). Támogatta a szertartások, különösen a protestánsok érzékenységét sértő szertartások eltörlését (pl. karácsonyi éjféli mise). „El kellene hagyni – folytatja – a mise alatti ájtatatosságot háborgató csengettyűvel való pénzgyűjtést is. S el kellene hagyni kivált az oly helyeken, ahol sok protestáns és kevés a katolikus a nyilvános processiokat [körmeneteket] is" (58. o.). Ezek után nem meglepő, hogy a kolozsvári zsinatnak a papok házasodhatása melletti határozatát is üdvözölte. Szerinte 60-70 (latin szertartású) római katolikus pap házassága is jelentősen befolyásolná Erdélyben a demográfiai helyzetet a magyarok javára. A katolikus papság viseletével általában elégedett a szabadságharcban, kivéve természetesen a püspökét.

Aki itt valamilyen elfogult, bosszútól sugárzó replikát vár az egykori püspöki alkalmazottól, annak csalódnia kell. László Elek ugyanis Kovács Miklós erdélyi püspök tevékenységének szigorú, de következetes, liberális szellemű kritikáját nyújtja. Megemlíti, hogy a püspök a robot eltörlését követően alkalmazottai fizetését a felére szállította le, de ugyanakkor a gyulafehérvári nemzetőrök számára 300 pengőforintot adományozott. Kifogásolja az uradalmi tisztviselőknek állomáshelyükre utasítását a polgárháború kitörését követően. Nehezményezi a Zalatnáról elmenekült Szabó János (1819-1879) római katolikus lelkésszel szembeni bánásmódot. A püspök ugyanis nem vállalt érte kezességet a várparancsnokság előtt, így a menekült papnak a püspökétől kapott 5 forinttal tovább kellett utaznia (36-37. o.).

Amikor a papság rossz emberismeretéről beszél, ismét püspökét említi példaként, „akihez mind itt [ti. Gyulafehérváron – Z. P.], mind Kolozsvárt a legcudarabb, és megjegyzettebb emberek voltak a béjárósok, tanácsadók s úgy szólva házi barátok. A derék embereket, hív szolgáit nem szereti, üldözi, nem jutalmazza, így ezen forradalom alatt némely tisztjei, tisztnéi, vagy ezeknek gyermekei az Alsóváros gyakorlatban lévő oláh vándorlások és gyilkolásoktól félve éjszakánként a várbeli püspöki residentiában szoktak hálni. Amit a püspök megtudván, a kulcsáron kívül mind kitiltotta onnan őket.

Pedig bizony ott a kongó üres szobákban eltértek (sic! „elfértek" helyett – Z. P.) volna, de alkalmasint attól tartott, hogy az ő konyhájáról fognak élődni (67. o.). Végül azért is elmarasztalja ordináriusát, mert még a barátjának sem segített (adott kölcsön), amikor az bajban volt. Összességében tehát az irgalmasság és a könyörületesség hiányát veti püspöke szemére. Erélyesen elítélte Hám János kinevezett esztergomi érseket is, amiért hálaadó szentmisét mutatott be a cs. kir. erők győzelméért (166. o.). Az ilyen ingadozó, politikailag megbízhatatlan főpapok helyett szívesebben látta volna a prímási székben Erdély radikális, köztársasági beállítottságú népszónokát, Bardocz Jánost (1821-?).

A kötetet sajtó alá rendező Sávai János gondoskodott ugyan a szövegben szereplő latin, illetve román nyelvű kifejezések lefordításáról, de mint az utószóban maga is elismerte, az „eseményekről készült számos beszámoló és értékelés miatt" mellőzte „László Elek értesüléseinek kiigazítását". Amit nem is csodálhatunk, hiszen a kötet sajtó alá rendezője mindössze Szilágyi Farkas és Asztalos Miklós egy-egy munkáját, valamint az Erdély története III. kötetét használta (a vonatkozó részt Miskolczy Ambrus írta), de Erdély történetét, az 1848-49-es szabadságharc történetét, valamint Gyulafehérvár történetét nem ismerte kellő mélységben. Jellemző például, hogy a 299. jegyzetben úgy tájékoztatja az olvasót, hogy Csány László (akinek a nevét itt helytelenül „Csányi"-nak írta) 1849 májusától volt közlekedési miniszter, majd ezt követően kormánybiztos (225. o.). A valóság ezzel szemben az, hogy Csány 1848 nyarától kezdődően volt teljhatalmú országos biztos, októbertől a feldunai hadtest mellett, 1849 februárjától pedig Erdélyben. 1849 májusától pedig egészen a szabadságharc bukásáig (pontosabban 1849. augusztus 11-ig) a Szemere-kormány közmunka- és közlekedésügyi miniszterként tevékenykedett.

Apróságok – gondolhatnánk. Igen, de sajnos sokat sejtető apróságok. Sávai János nem ismeri többek között Gyulafehérvár ostromának eddig feltárt részleteit, többek között Koós Ferenc, Franz Rieger, Dionisiu Thalson, Egyed Ákos, Csikány Tamás stb. e témakörben publikált írásait. Aligha véletlen, hogy mélyen hallgat a gyulafehérvári ostrom eseményeiről is. Így nem tudott a szakszerű forráskiadás feltételeinek megfelelni.

Ráadásul még azzal is terheli az olvasót, hogy a naplóhoz egy több ponton zavaros és a napló olvasását cseppet sem megkönnyítő utószót illesztett. Mindjárt kezdetben leszögezi, hogy a napló nem az Erdélyben élő népek által elkövetett bűnök leleplezése akar lenni, hiszen: „a bécsi udvar által megtestesített abszolutista, csak pénzhatalom-isten monstrumnak (sic!) lettek e népek áldozatai" (202. o.). A főbűnös tehát az osztrák politika, amelynek minősítésére Sávai a „hiénamagatartás"-t tartja helyénvalónak. Az erdélyi politika nagy kérdéseit, a jobbágyfelszabadítást, a románság sérelmeit, a szászok unióellenes beállítottságának okait, a határőrezredek problémáját stb. mindeközben ügyesen mellőzte. Ennél még a kortárs László Elek is alaposabban tudta elemezni az eseményeket. Egyébként Sávai a naplóírót is félreérti, hiszen azt írja: „az aljas rafinériával szított gyűlölet fel-fellobban benne honfitársaival szemben" (201. o.), s ezt követően elfelejt utalni László Elek toleráns megjegyzéseire, mindenekelőtt arra, hogy ő a nemzetiségi problémákat a románok felvilágosításával és nem a kiirtásukkal kívánja megoldani.

Sávai tehát a napló jelentőségét mindössze abban véli felfedezni, hová juttatja az embereket a népeket egymásra uszító propaganda. A bevezető gondolatokat követi az utószóban az „Alsófejérvármegye, 1848/49" cím alatt összefoglalt egyveleg, amelynek első része Szilágyi Sándor monográfiájának sajátos szemléletű kijegyzetelése, nagy hibákkal, Andrei Şaguna erdélyi román ortodox püspököt például görög katolikus püspöknek titulálja (205. o.). Ezt követi egy László Elek életéről szóló rész, ahol az átlagosnál kevesebb hibával találkozhatunk, de azért itt is fellelhetünk egy súlyos tévedést. Nem ismeri ugyanis az 1848-as kolozsvári zsinat határozatait, s így azzal sincs tisztában, hogy ott a többség valóban a papság nősülésének engedélyezése mellett foglalt állást. Az más lapra tartozik, hogy egy ilyen

egyházfegyelmi rendelkezés megváltoztatására valójában ez a fórum jogosult-e, vagy sem (111., 214. o.).

Nem makulátlan a Kovács Miklós püspök szerepéről szóló néhány oldal sem. Először is az idős ordinárius tevékenységéről nem sokat tudhatunk meg, másrészt a szerző a „Kossuth-kormány" (sic!) katolikusok jogait sértő politikájával magyarázta, hogy a főpapok közül sokan „aggodalommal és félelemmel nézték az eseményeket" (216. o.). A szerző „a legfelsőbb vezetés" tétovázásának tulajdonítja az eredménytelen gyulafehérvári ostromot, és szemérmesen hallgat arról, hogy az ostromseregnek 1849 június közepéig nemhogy a szabályos várostromhoz, de még a vár hatékonyabb körülzárásához sem voltak meg a szükséges eszközei, illetve emberanyaga. Arról sem tud az utószó írója, hogy a magyar csapatok 1849. július 25-én szüntették meg a vár ostromát (218. o.). A kamarilla aknamunkájának rendületlen elítélése kapcsán Sávai utalhatott volna arra, hogy ilyen kormányzati szerv az Osztrák Császárságban nem volt, ezzel a kifejezéssel a kortársak az államértekezletet (Staatskonferenz) illették.

Az utószó harmadik része a napló eredeti mondanivalójától eltérve, az erdélyi katolikus papság szerepét tárgyalja az 1848-as forradalomban, a már megszokott színvonalon. „Forradalom, vagy polgárháború?" – teszi fel a kérdést, amelyre természetesen elfelejt válaszolni. Itt némileg zavaró, hogy ismét Kovács Miklós szerepét fejtegeti a szerző, akiről egyszer már adott egy hevenyészett értékelést. Az pedig egyenesen bosszantó, hogy Windisch-Grätz cs. kir. tábornagyot a Tömösi-szoroson keresztül szalasztotta „román területre" (225. o.). Furcsa az is, hogy ez a gondolatmenet a Függetlenségi Nyilatkozat fogarasi megünneplésével zárul. Most akkor forradalom vagy polgárháború? Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy az „igaz emberiesség tanúi"-ról közölt összeállításnak az élén díszeleg Ioan Axente-Sever neve, aki Nagyenyed polgári lakosságának lemészárlásával tett szert kétes értékű hírnévre.

Végül a szabadságharcban részt vett katolikus papok rövid életrajzgyűjteményével találkozhatunk a kötetben. Ez egyrészt nem kapcsolódik szervesen a naplóban foglaltakhoz, másrészt az életrajzokból az éppen nem derül ki, milyen szerepet játszott az illető a szabadságharcban. Az itt közölt adatok sem felelnek meg minden esetben a valóságnak, ráadásul a vonatkozó egyháztörténeti szakirodalmat (pl. Szentkatolnai Bakk Endre munkáját) sem forgatta Sávai. Andrási Pál Rafael esetében (Sávainál tévesen: András Rafael) például hiányzik a születési hely és időpont (Csíksomlyó, 1815. augusztus 8.), a papi életpályák ilyen esetben szokásos adatai: a ferences rendbe történő belépés dátuma (1833. szeptember 27.), a papszentelés dátuma (1840. június 28.). Nem értesülhetünk arról, hogy Andrási a marosvásárhelyi ferences rendház főnökeként 1848-ban támogatást nyújtott a mezőségi menekülteknek, majd magyarbarát politikai állásfoglalásai miatt elmenekült a császári hadsereg elől, illetve hogy tábori lelkészi szolgálatot vállalt a honvédségben. Homályban marad az is, hogy a szabadságharcot követően Karl Schwarzenberg herceg erdélyi kormányzó a „renitens" szerzetes külföldi internálása mellett foglalt állást. Nem tudhatjuk meg, hogy a Mack-féle székelyföldi összeesküvés résztvevőjeként elítélt pap 1857-ben Kufsteinből szabadult, mint ahogy azt sem, hogyan alakult élete 1893. február 18-án bekövetkezett haláláig (1858-tól 1869-ig mocsi lelkész, 1872-től 1879-ig házikáplán Jósika Samu bárónál).

Valamennyi életrajz hibáinak kijavítása meghaladná ennek a könyvismertetésnek a kereteit, de ez a fentebbi példa is demonstrálja, hogy a vonatkozó szakirodalom mellőzésével és a levéltári anyagok figyelmen kívül hagyásával nehéz tudományos eredményeket elérni a történettudományban. Ezt tükrözi a kötet utolsó lapjain látható képmelléklet is. Itt nem képeket, hanem a szabadságharc időszakából származó nyomtatványok fénymásolatát találhatjuk, természetesen hiányoznak a lelőhely adatai. Sajátosra sikerült a 7. számú melléklet meghatározása. „A magyar csapatok győzelmi zászlajának felszentelési beszéde" – olvasható a kötetben. Eltekintve attól, hogy a magyar csapatoknak nem volt „győzelmi zászlaja" (a forrás is

győzelmi és zászlószentelési beszédről szól), itt a 14. (1. székely) határőr-gyalogezred 2. zászlóalja zászlójának felszentelésén elmondott beszéd olvasható.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy Sávai János értékes forrás közlésére vállalkozott, amikor sajtó alá rendezte László Elek gyulafehérvári polgár naplóját. Sajnos a feladat nagyságához a sajtó alá rendező nem tudott felnőni. A naplóíró tévedéseinek korrekciója hiányzik, sőt megállapíthatjuk, hogy a szabadságharc eseményeit átélő egykori ügyvéd árnyaltabban és pontosabban látta az eseményeket, mint késői utóda, aki megjelentette a naplót, de nem ismerte sem a szabadságharc, sem az egyháztörténet szakirodalmát. A hatalmas mennyiségű szakmai hiba és tévedés jelentősen csökkenti a kötet értékét, s ezért felelősség terheli a kötet lektorát, Nagy Lászlót is.

Zakar Péter

Egyház és Állam a késő ókorban

Rigobert Günther
Hosiana dem Sohn Davids.
Kurze Geschichte des frühen Christentums.
Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 1998.
282 old.

A Szerző ókortörténész, a Lipcsei Egyetem egykori tanszékvezető professzora, a Szász Tudományos Akadémia tagja. Könyve *Bevezetőjében* (7-14. o.) céljaként mindenek előtt a vallási nézetek és cselekmények társadalmi jelentőségének vizsgálatát jelöli meg és érvényesíti következetesen. Munkáját a vonatkozó antik forrásanyag felhasználása és reális szemlélet jellemzi. Felfogása szerint a vallásokat az adott kor társadalmi körülményei és történeti vonatkozásai alakítják.

Ebben az összefüggésben áttekinti az ókori keleti, illetőleg az antik görög és római vallások lényeges, idevágó jegyeit. Taglalja a római háborús terjeszkedés negatív hatásait, a birodalomszerte eluralkodó elnyomorodást, létbizonytalanságot, amelyek nyomán különböző jósok lépnek fel, akik a helyzet jobbrafordulását, a mitikus „aranykor" visszatérését ígérik; különféle misztériumvallások jönnek létre, amelyek közül idővel a kereszténység lesz a legfontosabb.

A zsidók és zsidó-keresztények című első fejezetben (15-45. o.) a kereszténység kialakulásának körülményeit vizsgálja. Jézusra vonatkozóan ugyan nem áll rendelkezésünkre egykorú, kortárs forrás, mégis kétségtelennek tartja, hogy Jézus valóban élő személy volt, és a keresztény vallás nem vezethető vissza csupán egy mítoszra. Elfogadja a tudományos *sensus communist*, amely szerint Jézus az időszámításunk fordulója előtti 6. és 4. közötti években született. Az első századi római szerzőknek a keresztényekre vonatkozó – korábban gyakran interpoláltnak minősített – közléseit, egy kivételével, hitelesnek fogadja el. Így Suetonius, Tacitus, Plinius és Josephus Flavius (Ant. 20,200) közlései nem interpolációk; viszont az Ant. 18,63. Jézus-jellemzése feltétlenül az. Magáról a vallásalapítóról a fentiek azonban nem árulnak el semmit.

A szájhagyományon alapuló legkorábbi keresztény iratok, Paulus 7 hiteles levele, Márk, Máté és Lukács evangéliuma, az Apostolok Cselekedeti sem Jézus életének történetét írják le, hanem azt mutatják, hogyan képzelték el Jézust az 1. sz. második felében. Az evangéliumok Jézus mondásait, példabeszédeit adják elő életrajzi és legendás elemek összekapcsolásával.

A következő terjedelmes fejezet (46-70. o.) tárgya a *korai kereszténység* különböző *irányzatai, a keresztény közösségek létrejötte, szervezetük és elterjedésük*. Tárgyalja egyebek között a keresztség bevezetését, jelentőségét, Paulus igehirdető, hitterjesztő tevékenységét. Az ezt követő három fejezetben (71-100. o.) a szerző korábbi idevágó munkáinak megállapításait összegzi. E fejezetek: *Szociális tiltakozás, a béke gondolata* és *a szociális utópia az őskereszténységben*. Amikor a keresztény vallás kialakult, az antik társadalom fejlődése elérte tetőpontját a Római Birodalomban; ennek kapcsán különösen kiéleződtek a társadalmi ellentétek: hihetetlen gazdagság és határtalan nyomor állt egymással szemben. Jézus ismerte kora társadalmi nehézségeit; ennek nem egyszer kifejezést is adott, ám az evangelisták a maguk kora helyzetének és a keresztény hívek összetételének átalakulásához igazodva enyhítették Jézus megfogalmazásait, sőt olykor egymás közléseit is.

A szakadatlan háborúk, pusztítások ébren tartották a *békevágy*at, az aranykor utáni nosztalgiát, a Messiás-várást, aminek az Oikumene keleti felében régi hagyományai voltak. A keresztény morál középponti gondolata a békesség, a testvéri szeretet volt; ezt a gondolatot addig egyetlen vallás sem hirdette. Az az eszme, hogy a béke minden embert egyaránt megillet, a kereszténységet minden társadalmi réteg számára vonzóvá tette.

Az utópia a jelentől eltérő társadalmi képet, a jelen elutasítását fejezte ki, egy új világ

utáni vágyakozást, amely egy istentől küldött megváltótól vagy magának egy istennek a megjelenésétől várta a társadalmi ellentétek, a nyomorúság megszüntetését. A korai keresztény utópia a jövőtől, az Isten országának megjelenésétől várta a bajok megszűnését. Ezért is küzdött az ellen a propaganda ellen, amely a császárok istenítését s ezzel összefüggésben a mitikus aranykor visszatérésének ismételt meghirdetését szolgálta.

A következő fejezetek visszakanyarodnak a kereszténység világi történetének alakulásához. Az első téma *A katolikus Egyház kialakulása a 2. században és harca az apostoli hagyomány megőrzéséért* (101-115. o.). A keresztény vallás a 2. század folyamán gyorsan terjedt a Földközi-tenger középső partvidékén és a kulturális városi központokban, megalakulnak az egyházi szervezetek a püspökök főssége alatt; őket tekintik az apostoli tanítás letéteményesének. A kereszténység hittételei éles vitákban kristályosodnak ki: fő ellenségei és társadalmi ellenfelei a gnósztikusok és a montanisták.

A következő fejezet tárgya a *Jelentős egyházi személyek a 2-3. században* (116-131. o.). A 2. században meginduló apologetikus (hitvédő) irodalom a keresztényeket ért különböző etikai vádak ellen védekezik; a műveltebb rétegek megnyerése céljából megkísérlik a keresztény tanok filozófiai alátámasztását. A fontosabb szerzők: Justinus, Irenaeus, (130-200 kr.), Tertullianus (160-222 kr.) és Hippolytus (170-235 kr.). Ezek rigorózus felfogásával szemben paradox módon az volt az Egyházon belül az előre mutató irányzat, az teremtett tömegbázist, amely az állammal való kiegyezésre törekedett. Decius keresztényüldözése megosztotta a híveket. A következő időszak vitái az Egyházban a megalkuvók, elpártolók megítélése körül csúcsosodott ki.

A könyv következő három fejezete azt az utat kíséri végig, ahogyan az elnyomott, üldözött kereszténységből győzedelmes Egyház lett, amely épp úgy üldözte a nem kereszténységet, az „eretnekeket", ahogyan korábban őket üldözték a római hagyományt őrző császárok, a „pogány" államapparátus. A *Keresztényüldözések a Római Birodalomban* című fejezet (132-150. o.) szerint kezdetben abból adódtak a konfliktusok, üldözések, hogy a keresztények nem voltak hajlandók részt venni a császárkultuszban, amiben pedig a hatalom a Birodalom ideológiai egységének a biztosítékát látta. Ennek nyomán még a természeti csapásokért is egyre inkább a keresztényeket okolták. Helyi atrocitások után a 3. században már birodalom-méretű üldözés indult meg.

A század második felében sokasodtak a társadalmi és katonai nehézségek. Diocletianus (284-305) és I. Constantinus (306) szervezeti változásokkal és a tömegek ideológiai befolyásolásával igyekezett az egységet megszilárdítani. Az adminisztratív és pénzügyi reformokhoz valláspolitikai intézkedések járultak.

A következőkben Günther, azt a folyamatot mutatja be, amelynek *eredményeként a kereszténységet I. Constantinus alatt egyenjogúnak ismerik el;* majd azt az utat követi nyomon, amelynek során *a kereszténység e Birodalom államvallása*, illetőleg Egyháza *lesz.* (151-196. o.) A Milanói Edictum a kereszténységet nemcsak vallásként, hanem testületként is elismeri. Constantinus politikájában számít az Egyház erősnek bizonyult szervezetére. A püspökök ítélkezési jogot kapnak világi ügyekben is; 323-ban lesz az első keresztény consul; 319-ben eltörlik a császárkultuszt; a vasárnap 321-től munkaszüneti nap, majd 325-ben általános ünnep lesz. A Napisten addigi születésnapjaként ünnepelt december 25-ét Jézus születésnapjának fogadják el. Constantinus a birodalmi egység érdekében szorgalmazta az egyházi egységet is. Ezért fellépett a donatista szakadár-egyház, majd az arianizmus ellen is.

A kereszténység megindul azon az úton, amely végén *a Római Birodalom államegyházává lesz* (177-196. o.). A I. Constantinus és fiai, valamint I. Theodosius alatt Állam és Egyház úgy integrálódik, hogy a kereszténység válik a Birodalom uralkodó politikai-vallási ideológiájává. A régi istenek tiszteletének centruma a római senatus volt. Gratianus (375-383) alatt megindul ellenük a hajsza. Eltávolítják a senatus épületéből Victoria istennő szobrát. A császári hatalom 391-ben megtiltja a hagyományos áldozatbemutatásokat, 392-ben a „pogány" kultu-

szok minden formáját, 394-ben betiltják az olympiai játékokat. Egyidejűleg bezárják Vesta római szentélyét. Mindezzel vége szakad ez évezredes vallás és mítosz történetének. A katolikus Egyház győzött. A Birodalom hanyatlásáért és közeli összeomlásáért a szembenálló felek, keresztények és „pogányok" egymást okolják...

A szerteágazó történeti fejlődés minden lényeges részletére, problematikájára kiterjedő fejtegetéseket a fentiekben is csak nagy vonalakban ismertethettem. A még hátralévő kérdésköröket csak jelzésszerűen említem.

Az első témakör *A szerzetesség létrejötte*, továbbá *az Egyház állásfoglalása a 4. és 5. század szociális kérdéseivel kapcsolatban* (197-213. o.). A változó helyzethez ügyesen alkalmazkodó egyházi vezetés áthidalja a Birodalom és a „barbár" szomszédnépek közötti ellentéteket, előmozdítja az átmenetet a feudalizmus felé, kiépíti, illetőleg továbbra is biztosítja a maga hatalmát. A folyamat nehézségeit jellemzi *a keresztény agonisztikus népmozgalom Észak-Afrikában* (214-223. o.).

A kötet zárófejezete az *Egyház és Állam a késő ókorban. A pápaság kialakulása* címet viseli (224-245. o.). A kereszténység a feudalizmusba átvezető politikai-vallási ideológia szerepét öltötte magára. Az Egyház a 4. században megnövelte befolyását; tanult előkelőket nyert meg, ezek egy része püspöki funkciót töltött be. Az Egyház és Állam közeledésének alapja az érdekazonosság volt; az örök Róma helyébe az örök Egyház lépett: ez a feudalizmus politikai ideológiájának az alapvetése. 600 körül lezárult az átmenet a késő antik ideológiáról és berendezkedésről a feudalizmusra. Az Egyház Nyugat-Európa vezető politikai és szellemi ereje lett a népvándorlás korában, s képviselte a folytonosságot.

A kötetet több hasznos függelék zárja: egy részletes időrendi táblázat, melyet a főbb források és bő válogatott szakirodalom jegyzéke követ. Végül a személynevek, illetőleg helynevek jegyzéke következik (246-282. o.).

Günther professzor kötete igen gondos, reális szemléletet tükröz, tárgyát széles összefüggésben tekinti át, kitér a vitatott, nyitott kérdésekre, szakirodalmi tájékozottsága imponáló. Egészében újszerű, elfogulatlan történetábrázolás tárul elénk.

Maróti Egon

A magyar társadalom élete az oszmán uralom idején

Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*
Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.
MTA Történettudományi Intézete,
Budapest, 1997.

A neves történész könyve új szemszögből közelíti meg Magyarország és ezen belül elsősorban a hódoltság 16–17. századi történelmének máig vitás kérdéseit, új feltevéseket és alternatívákat kínál a megoldásra váró problémák felgöngyölítéséhez.

A szerző az 1981-ben napvilágot látott és hasonló témával foglalkozó művére (*Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.) támaszkodva, annak eredményeit átemelve, igényes és tudományos alapossággal megírt munkát tár a nyilvánosság elé.

Szakály Ferenc, aki az egész korszak kiváló ismerője és szakértője, egy eddig kevésbé kutatott – méltatlanul háttérbe szorított –, s ezért régóta feldolgozásra váró kérdéskört vesz nagyító alá. Ismeretes, hogy a történeti kutatásban sokáig kizárólagos dominanciát élvezett a politikai és katonai eseménytörténet, a társadalom- és gazdaságtörténet csak szerény háttérinformációként volt jelen. A feldolgozandó munkát nagyban hátráltatták szakirodalmunk lépten-nyomon érzékelhető hiányosságai; mindezek ismeretében teljes joggal állíthatjuk, hogy a neves kutató műve ilyen értelemben is hiánypótló.

A szerző a kötet elején nagy elismeréssel szól múlt századi liberális történetírásunk kiemelkedő alakjáról, Salamon Ferencről, akinek tudományos érvekkel alátámasztott megállapításait helytállónak és bizonyítottnak tekinti, ti. „...a magyar király és a földesurak végig a törökök bentlakásának időszakában adóztattak a hódoltságban." (8. o.) Szakály Ferenc – szavaival élve – a nagy elődd által megkezdett út követése céljából fogott hozzá a könyv megírásához: „... célom az volt, hogy áttekintsem a magyarok – legyenek azok bár királyi magyarországiak vagy erdélyiek – hódoltsági adóztatását." (9. o.)

A kötet – az alapvető tájékozódást megkönnyítő, elősegítő, s ezért nagyobb lélegzetvételű – bevezetés mellett hét nagy fejezetre tagolódik, ezek pedig több alfejezetből állnak. A szerkezeti felépítés meglehetősen sajátos, figyelembe véve a rendelkezésre álló anyag időbeli és térbeli egyenetlen megoszlását. Az előadás a 16. században és a 17. század elején időrendben halad, majd a 17. század második harmadától tematikus tárgyalási módra vált át. A történész bizonyítékok egész sorával – vö. dika- és dézsmajegyzékek táblázata, helynévmutató stb. – támasztja alá kutatási eredményeit, a mű szerkezete így válik teljessé.

A szerző minden fejezet elején tisztázza az alapfogalmakat, rávilágítva az összefüggések bonyolult rendszerére. A bevezetésben részletesen elemzi a hódoltság fogalmának egykori és az általa bevezetett új interpretációja közötti különbség mibenlétét. A korabeli szóhasználat a magyar végvárak mögött fekvő, de a töröknek is adózó vidékkel azonosította a hódoltságot. Szakály Ferenc ezzel szemben ezt a területet „hódoltsági peremvidékként" emlegeti, a szó jelentését, fogalmát kiterjeszti: a török várak által közrefogott, a török hatóságok által ellenőrzött, ténylegesen megszállt országrészeket érti rajta.

A magyar adóztatás a török hódoltságban címet viselő alfejezet a magyar királyoknak és az erdélyi fejedelmeknek a megszállt területhez való viszonyát tárgyalja; ti. mindvégig igényt tartottak az egész (alávetett) terület feletti joghatóságra, és a törökkel semmilyen területi korlátozásról nem voltak hajlandók alkuba bocsátkozni. Ezt a minimálprogramot csaknem maradéktalanul sikerült is végrehajtani, leszámítva a magyar végvár-

vonalról nehezen elérhető, természeti akadályokkal is védett Szerémséget és Temesközt. A történész több szemszögből is bemutatja az állami és magánföldesúri adóztatás sajátosságait. Újdonságnak számít Szakály Ferenc azon észrevétele, hogy időnként maga a magyar adóztató hatalom is két, egymással rivalizáló oldalra hasadt szét: bizonyos települések nem kettős – török és magyar –, hanem hármas adóterhet viseltek, utalva ezzel az erdélyi fejedelmek hatalmának és befolyásának – a tizenötéves háborút követően bekövetkező – kiterjesztésére.

Az első nagy fejezet a török megszállás ellenére változatlan maradt hódoltsági viszonyokat ismerteti. Közismert, hogy mindkét 1526-ban megválasztott magyar király – Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János – önmagát tekintette az egész ország kizárólagos urának és egyedüli jogforrásának, s gátlástalanul eladományozta a ténylegesen a másik fél hívei által birtokolt fekvőségeket. A magyar állam legfelsőbb vezetése a török berendezkedés első pillanatától kezdve példamutató gondossággal őrködött afelett, hogy az elfoglalt terület birtokrendszerében ne keletkezzenek zavarok, és a magyar birtokjog semmilyen tekintetben ne szenvedjen csorbát.

A szerző érdekes összehasonlítást végez a Királyi Magyarország és Erdély országgyűlései által alkotott törvények között. Újabb izgalmas kérdéseket vethet fel a kortársak hódítókkal szembeni ellenszenvének megnyilvánulására utaló források vizsgálata.

A következő fejezet a hódoltsági magyar struktúra maradványaival foglalkozik. A történész több szemszögből is tárgyalja az oszmán hódítók és az alávetett népek bonyolult kapcsolatát, miközben cáfolni igyekszik azt a széles körben elterjedt hiedelmet, mely szerint a törökök sehol sem voltak tekintettel a bekebelezett tartományok eredeti berendezkedésére. További érdeklődésre tarthat számot az a vizsgálódás is, amely a megszállt országrészek nemességének szerepét veszi nagyító alá. Köztudott, hogy voltak olyan országos vagy helyi körökben tekintéllyel bíró magyar urak, akiket a törökök készséggel használtak fel saját céljaik elérésére.

A hódoltsági nemesség elvándorlása – különbséget téve a főurak és a köznemesek között – a menekült nemesi vármegyék kialakulása és tevékenysége külön-külön is tárgyalásra kerül. Egy újabb alfejezet foglalkozik a magyar birtokigazgatási szervezet helyreállításával, amelyre a lehetséges alternatívát az officiolatus birtokhasznosítási rendszer kialakulása kínálta.

Egy újabb fejezet tárgyalja a tizenötéves háborúnak a hódoltsági magyar hatalom alakulására kifejtett hatását. A tizenötéves háború (1593–1606) valósággal szakadékként ékelődik a magyarországi török uralom két évszázada közé. A történész rávilágít arra az összetett lélektani állapotra, amely a hosszú háborúskodás hatására kialakult.

A Mohács és a századforduló közti háromnegyed évszázadban is záporoztak a megrendítő erejű csapások, de egyelőre minden helyrehozhatónak tűnt, amennyiben a töröktől idejében sikerül megszabadulni. A csalódást eredményező háború azonban egy csapásra véget vetett az oktalan reménykedés időszakának: tudatosította a közvéleményben az ország megosztottságának és szétdaraboltságának állandósulását és bizonytalan ideig való elhúzódását; illetve azt a tényt, hogy a pusztulások következményeként Magyarország már soha többé nem lesz olyan, amilyen a török uralom kezdete előtt volt. E felismerésnek adott hangot a kor legfényesebb magyar elméje, gróf Zrínyi Miklós, amikor saját századát sommásan „a magyar romlásnak századának" nyilvánította. A magyar rendiség térnyerése a Habsburgokkal és a törökökkel szemben, illetve a bécsi udvar – a magyar arisztokrácia és nemesség visszaszorítására irányuló – politikája részletesebben is kifejtésre kerül. A hódoltságbeli településszerkezet pusztulása és az újjátelepülés egy újabb alfejezet témája.

A negyedik fejezet a földesúri felügyelet eszközrendszerét, annak eredményességét vizsgálja. Szakály Ferenc mutatott rá arra, hogy a hódoltságbeli birtokigazgatási szervezetnek két szintje alakult ki: a hódoltsági vagy helyi „tagozat" és a kinti „tagozat", amely már magasabb szintet jelentett. (Lényegében a hódoltság területén belül elhe-

lyezkedő, illetve a hódoltságon kívüli birtokokon szerveződő apparátus működését ismerteti a kiváló történész.)

Ezt követően részletesen elemzi a birtokigazgatási szervezetben kiépülő hierarchia jellemzőit, nagy súlyt helyezve az egyes tisztségviselők elkülönítésére. A szerző jól érzékelteti azt a bonyolult folyamatot, amelynek eredményeként a magyar birtokigazgatási szervezet helyi és kinti „tagozatának" összeolvadása végbement; a földesúr addig csak a kinti tiszttartóknak kijáró hatáskörrel ruházta fel a helyi gondviselőt. Végezetül az ún. „erdélyi hódoltságban" kialakult birtokviszonyokról csik szó, összehasonlítva a Királyi Magyarországon elterjedt változattal.

Külön fejezet tárgyalja a magyar jobbágyrendszer sajátosságait. Varga János monumentális monográfiában tárta fel a magyarországi jobbágyrendszer változásait – a 16. század derekától az 1767. évi úrbérrendezésig. Érdemeit Szakály Ferenc is méltatta, sőt kutatási eredményeit is alapul véve alakította ki saját véleményét.

A tizenötéves háború pusztításai mérhetetlenül megnövelték a munkáskéz értékét, amire a földesurak ellentmondásos módon reagáltak: egyfelől kényszerű teherkönnyítésekkel, másfelől azzal, hogy a telepítőlevelek, a kötés- és hitlevelek kibocsátásával igyekeztek alattvalóikat az örökös jobbágyi státusz vállalására és ezzel helybenmaradásra kényszeríteni. A szerző nagyon pontosan bemutatja azt az összetett folyamatot, hogyan alakulhatott ki két, egymással homlokegyenest ellenkező tendencia: a szabadmenetelű, saját ügyeit alsó szinten igazgató réteg megerősödése, illetve a jobbágyrendszer megszigorítására irányuló földesúri törekvés egymás mellett létezése.

A hatodik fejezet a hódoltsági nemesség számának és tekintélyének növekedését veszi nagyító alá. A szerző a török uralom addigi évtizedeit átvészelt kisnemesség öntudatra ébredésével, illetve a paraszti nemességvásárlás szokásának elterjedésével hozza összefüggésbe a nobilitas helyzetének megszilárdulását. Megállapításait bizonyítékok egész sorával támasztja alá, lásd Pest-Pilis-Solt megye, Heves-Külső-Szolnok megye, illetve Békés megye dika- és dézsmajegyzékeinek részletes elemzését. Makkai László – akinek érdemei vitathatatlanok ezen szakterület kutatásában – figyelt fel elsőként erre a jelenségre, nagy jelentőséget tulajdonítva annak, hogy az egykori nemességvizsgálatok tanúi is élesen szembeállították egymással a nemesi vármegyék helyreállítása előtti és utáni időket. Szakály Ferenc véleménye szerint a jobbágynemesítés kérdése két eltérő felfogású táborra osztotta a nemesurakat: míg egyesek kifejezetten buzdították módosabb alattvalóikat a megváltásra, másoknak nem volt ínyére a kiváltságosok sorainak ilyen módon való felhígulása. Érdemes megvizsgálnunk a magyar és a török álláspontot is. Az oszmánok továbbra is csak a jobbágygyal bíró, jószágos nemeseket tekintették „igazi nemeseknek", míg a magyar fél valamennyi réteget mentesíteni kívánta – az una eademque nobilitas elvéből kiindulva – a hódítók által kivetett adók és szolgáltatások alól.

A hetedik – egyben utolsó – fejezet a menekült nemesi vármegyék szervezetét, működését mutatja be. A szerző – az olvasó tájékozódását megkönnyítve – összehasonlítást végez a hódoltságon kívüli és a menekült vármegyék között, jól hangsúlyozva a fennálló különbségeket. Szakály Ferenc kutatásait Heves-Külső-Szolnok és Pest-Pilis-Solt megye működésének tanulmányozására alapozta. Ezen vármegyék ránk maradt jegyzőkönyveiből és irataiból pontosan rekonstruálni lehet a hódoltságban illetékes menekült nemesi vármegyék működésének mechanizmusát: ezek a megyék jól kiépített, keményen kézben tartott hódoltsági ellenőrző és végrehajtó apparátussal rendelkeztek.

Az összes többi menekült vármegye – ha egyáltalán szabad így nevezнünk őket – lényegében csak nevében létezett. Ezt követően Szakály Ferenc annak fontosságát emeli ki, hogy a hódoltsági nemesség számának, illetve befolyásának növekedésével egy olyan – a hódoltságban addig hiányzó – bázis jött létre, amely összekötő kapocsként szolgált a Királyi Magyarország és Erdély felé. Végezetül – de nem utolsósorban – figyelemreméltó az a vizsgálódás, amely a vármegyei

tisztségviselők – egyben hódoltsági birtokosok – és a szomszédos török földesurak közötti „kényszerű" kapcsolatokat tárja föl.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Szakály Ferenc szakértelme és a témában – illetve az egész korszakban való – jártassága jelentősen előrelendítette a történeti kutatást.

Jelen kötete – amely sajnos az utolsó is – egy nagyon termékeny, elismerésben és sikerekben gazdag, de sajnálatosan rövid életpálya lezárása.

Horváth Brigitta

Egy arisztokrata a nagy változások Európájában

Philip Mansel: *Le charmeur de l'Europe. Charles-Joseph de Ligne 1735-1814.* Paris, Stock, 1992. 325 old.

A szerző, Philip Mansel, akit elsősorban az újkori francia királyi udvar szakértőjének ismernek, ebben a munkájában a 18-19. századi európai történelem egyik legeredetibb szereplőjének, Charles-Joseph de Ligne hercegnek az életét kívánja felidézni. A könyv egyszerre jelent izgalmas szellemi kalandozást és az igényes olvasó tudásszomját kielégítő történelmi olvasmányt. Szakmai szempontból sem lebecsülendő alkotásról van szó, mert a szerzőnek tekintélyes adatgyűjtő és rendszerező munkát kellett végeznie, hiszen Ligne herceg egymaga hatvanöt kötetnyi nyomtatott munkát hagyott az utókorra, tudhatjuk meg a mű részletes bibliográfiájából. Ehhez kapcsolódik az a kiterjedt levelezés, amelyet a herceg az európai arisztokrácia számos tagjával folytatott hosszú éveken keresztül. Philip Mansel figyelme kiterjedt ezenkívül, olyan rendkívül terjedelmes levéltári forrásokra is, mint például Zinzendorf francia nyelvű naplója, amelyet több mint ötven éven át vezetett a szerzője, s feldolgozta a már publikált emlékiratok tömegét is. E hatalmas forrásanyag ismeretében igazán nehéz lehetett leszűkíteni a nem mindennapi egyéniség forgatagos életének hetvenkilenc évét ebbe a kétszázötven oldalas könyvbe. A jobb követhetőség érdekében a korabeli Ligne- és a Habsburg-dinasztia családfája és gazdag fényképanyag áll az olvasó rendelkezésére. A könyv függeléke tartalmaz egy csokornyi eddig kiadatlan levelet is, amelyek illusztrálják e színes egyéniség legkülönfélébb arculatát.

Az életrajzírás kicsit hasonlít a portréfestészet művészetéhez. Ahogyan az arcvonások mögött felsejlenek a személyiség legjellegzetesebb vonásai, úgy tükrözi a jó életrajz is a főhős egyéniségét. De a hiteles történeti portré elképzelhetetlen a korabeli történeti háttér, a politikai és társadalmi viszonyok meggyőző ábrázolása nélkül, amelyek révén az egyes ember sorsa kifejezi az adott kor szellemiségét is. Mansel könyvének lapjain nemcsak egy elmúlt kor szereplői elevenednek fel, hanem a szerző hitelesen ábrázolja azt a hajdanvolt európai identitást is, amelyről napjainkban oly sok hamis képzet él a köztudatban. Ugyanis Ligne herceg, amint erre a könyv címe is egyértelműen utal, vérbeli európai volt. Kozmopolita életvitele révén játszi könnyedséggel illeszkedett be az úgynevezett európai elitbe. Könnyű dolga volt, hiszen ekkor szinte valamennyien beszéltek franciául, és a későbbi soviniszta nacionalizmus – amelyet mellesleg a francia forradalom keltett életre – ekkor még szinte teljesen ismeretlen volt. Ligne herceg így egyszerre több hazát is magáénak vallhatott: elsősorban szülőföldjét: Flandriát, valamint a későbbi Belgiumot, a Német-római Birodalmat, Ausztriát, Franciaországot, Lengyelországot, Oroszországot, sőt életének alkonyán még Magyarországot is.[1] Mansel könyvéből megtudhatjuk azt is, hogy Ligne herceg európaiságának legmegfelelőbb keretét éppen az a Német-római Birodalom adta, amely több félszuverén állam federációjaként nemcsak a mai Európai Közösség egyik korábbi előképe volt, hanem a Habsburgok vezetése alatt Közép-Európa legstabilabb politikai rendszerét biztosította.

A herceg családja egyike volt a legrégebbi németalföldi nemesi dinasztiáknak.

[1] Ligne herceg kérvényben fordult 1808-ban a magyar indigenátus megszerzése érdekében. Kérvénye vázlatos életrajzával együtt a Magyar Országos Levéltárban található (Ph. Mansel által megadott jelzet: OL Mss. 84496, 84497). Kiadta Mansel Philip: *Le Prince de Ligne candidat à l'indigénat hongrois. Une autobiographie inédite* című munkájában. In. Nouvelles Annales Prince de Ligne Tome VII, Bruxelles (Hayez), 1992. 7-30.

A család nemesen egyszerű címere – sárga alapon rózsaszínű sáv – kifejezi annak nevét (*ligne* franciául vonal, sáv, egyenes) és azt a töretlen elkötelezettséget, amellyel a család a 15. század óta szolgálta a Habsburgokat. A Birodalom iránti elkötelezettség és a család erős flamand öntudata ellenére Ligne herceg franciául tanult meg beszélni, és ezen a nyelven alkotta meg a későbbiekben élete számos irodalmi művét is. A gyermek Ligne a család ősi *Beloeil* nevezetű kastélyában nevelkedett. A kastély korabeli ábrázolását megtalálhatjuk a kötet egyik illusztrációján is, a hétéves Ligne herceg egészalakos festményén. Apja kívánságára, valamint a Ligne-család szokásainak megfelelően a gyermekkort hamarosan felváltotta az udvari szolgálat, amely szinte élete végéig elkísérte a legkülönfélébb európai uralkodók környezetében.

Tizenötéves korában Mária-Terézia kamarásaként kezdte el udvaronci pályafutását a bécsi Hofburgban. Ligne itt valódi életelemében érezte magát, és buzgón szolgálta a császári uralkodócsaládot, amely ekkoriban érte el történetének talán legdicsőségesebb korszakát, és tette a császárvárost virágzó közép-európai metropolisszá. A kor arisztokratáinak szokását követve, Ligne herceget viszonylag hamar, húszéves korában megházasította apja. Egy Liechtenstein hercegkisasszonyt vett feleségül, ám a vele való házassága teljesen formális, leginkább levélváltási kapcsolattá laposodott. Időközben kitört a hétéves háború, amelyből az ifjú herceg alaposan kivette a részét. Apja a *Ligne-Infanterie* ezred tulajdonosa volt, amelynek a joga később reászállott. Ligne itt ismerkedett meg a magyar huszárvirtussal és annak olyan jeles képviselőjével, mint például Nádasdy Ferenc gróf, akiről később igen elismerően írt visszaemlékezéseiben. Ligne részt vett több jelentős ütközetben, megalapozva ezzel későbbi katonai hírnevét. Nem volt véletlen tehát, hogy 1787-ben éppen őt küldték katonai misszióba az orosz hadsereghez, Patyomkin herceg mellé.

Apja 1766-ban bekövetkezett halálával Ligne herceg törvényes örökösként tetemes vagyont örökölt, ami lehetővé tette, hogy hosszabb időt Párizsban töltsön, ahol elsősorban az élvezetek hajszolásával töltötte az időt. A kor arisztokrata szokásának megfelelően vetette bele magát a párizsi bohéméletbe, és a nagyvárosi szórakozás szinte valamennyi lehetőségét kipróbálta. Hedonizmusát lukulluszi lakomákban, véget nem érő ivászatokban és megszámlálhatatlan szerelmi kalandban élte ki. Ezek krónikáját saját maga örökítette meg emlékirataiban, amelyek mellett még a legendás Casanova élményei is eltörpülnek. Természetesen a versailles-i udvarba is bejáratos lett, különösen Marie-Antoinette királynő megérkezése után, akinek egyik leghívebb hódolójává vált. Párizsi szórakozásainak csak mértéktelen kiadásainak anyagi következményei vetettek véget.

A gyakori pénzhiány miatt időlegesen visszatért németalföldi birtokára, illetve a bécsi udvarba, ahol továbbra is a rangjához illő kamarási címet viselte. Az új uralkodó, II. József puritán személyisége kevésbé nyerte el a herceg tetszését, ezért kapcsolatuk leginkább hivatalos jellegű volt. Nem becsülte túl sokra a szerencsétlen sorsú francia király, XVI. Lajos társaságát sem. Ligne erősen rosszallta a kissé magának való király saját udvarán belüli elszigetelődését, és az udvari élet hanyatlásában látta a későbbi forradalom egyik legfőbb okát. Még kevésbé kedvelte meg II. (Nagy) Frigyest, a porosz katonakirályt, akivel 1780-ban oroszországi utazása során ismerkedett meg, és akiről emlékirataiban igen kritikus hangon szólt. II. (Nagy) Katalin cárnő keleties jellegű udvara azonban valóságos csemege volt az európai udvarok immár tapasztalt szakértőjévé fejlődött herceg számára. A cárnőt kedvesnek, sőt kifejezetten vonzónak találta, aki viszonzásul elhalmozta a keleti despota összes elképzelhető kegyével. Legemlékezetesebb oroszországi látogatása alkalmából elkísérte a cárnőt híres 1787-es krími útjára, amely a köztudatban leginkább a híres Patyomkin-falvak története[2] révén maradt fönn. A herceg itt is a szemtanú hitelességével tájékoztatja az olvasót a mesés Kelet világáról. Az uralkodók portréit Philip Mansel vidám

[2] Lásd ehhez: Angi János: A Potyomkin-falvak mítosza. História, XIX. évfolyam, 1997. 8. szám, 23-25.

anekdotákkal és pajzán históriákkal tette még érdekesebbé egy olyan szellemes egyéniség élettörténetén keresztül, mint Charles-Joseph de Ligne.

De a herceg nemcsak a koronás fők világában érezte magát otthon. Hasonlóan nagy érdeklődést mutatott a korabeli írófejedelmek társasága iránt is. A szinte kötelező látogatás Voltaire és Rousseau házában természetesen nemcsak Ligne herceg kiváltsága volt. A párizsi szalonokban megismerkedett azonban számos olyan közismert íróval is, mint Diderot, Beaumarchais vagy Marmontel. Életének alkonyán a csehországi fürdőhelyen, Teplitzben (Teplice) való tartózkodása során kötött ismeretséget korának több olyan ismert személyiségével, mint Johann Wolfgang Goethe vagy a Waldstein gróf könyvtárosaként tevékenykedő, hajdan hírhedt, velencei származású kalandor és emlékíró: Giacomo Casanova. Ez utóbbival szövődött barátságát különösen hangsúlyozta az életrajzíró, tekintettel a két személy közötti igen határozott szellemi és lelki rokonságra. Bécsi tartózkodása alatt kötött barátságot a későbbi híres orientalistával, Joseph von Hammer-Purgstallal és az író Friedrich Gentzcel.

A herceg életének legmegrázóbb élménye a francia forradalom volt. Nemcsak egy történelmi korszak végérvényes lezárását, illetve Ligne számos személyes ismerősének – köztük Marie-Antoinette királynőnek – tragikus végét jelentette ez a történelmi esemény, hanem a herceg családi életére is nagymértékben kihatott. Egyik fia, Louis de Ligne francia, a másik, Charles de Ligne pedig osztrák szolgálatban állt. Noha Charles 1792-ben emigrált, és így elhárult az a veszély, hogy a két testvér egymás ellen küzdjön, ez az év mégis egy igen nagy veszteséget is jelentett az öregedő herceg számára. Ekkor veszítette el ugyanis a számára annyira kedves Charles fiát, aki a francia forradalmi háború legkorábbi szakaszában esett el. A francia forradalmi hadsereg előrenyomulásával a Ligne-család anyagi biztonságot jelentő németalföldi birtokai is idegen kézbe kerültek. Ennek következtében a herceg családjával egy szerény bécsi házban húzta meg magát, innen ostromolta a császári udvart beadványaival, amelyekben a francia forradalmi kormányzat, majd pedig az örökébe lépő Napóleon Bonaparte megbuktatását szorgalmazta. Kapcsolatba lépett a francia emigráció olyan neves bécsi képviselőivel, mint Sénac de Meilhan, Bonnay márki vagy Napóleon korzikai ellenlábasa: Charles-André Pozzo di Borgo[3]. Néhány magyar arisztokratával is megismerkedett, közülük a legismertebbek a múzeumalapító gróf Széchényi Ferenc és gróf Batthyányi Lajos voltak.[4] (Igazán sajnálatos, hogy nevük helyesírása kissé csorbát szenvedett Mansel művében...) Valószínűleg az ő tanácsukat megfogadva utazott Pestre 1809-ben, amikor Napóleon csapatai elfoglalták Bécset. Pesti tartózkodását viszonylag részletesen leírja a szerző, annak ellenére, hogy Ligne herceg nem érezhette igazán jól magát a „szemetes és poros" városban, ahogyan ezt búcsúepigrammájában elég érzékletesen kifejtette. Elete utolsó éveiben még megérhette Napóleon hatalmának megrendülését és Ausztria megerősödését, amiben mindig is bízott. Végül 1814. december 13-án hunyt el Bécsben.

Egy ember élettörténete ritkán zár magába annyi eseményt és annyi neves ismeretséget, mint Ligne hercegé. Életrajza egyszerre biográfia és korrajz, történet és történelem. A könyv egyik kétségkívüli érdeme e harmonikus kettősség kiemelt ábrázolása. Többéves kutató- és elemzőmunkája eredményeképpen Philip Mansel sikeresen birkózott meg ezzel a feladattal. Ugyanakkor a szerző ezzel hitet tesz azon történelemszemlélet mellett, amely szerint az egyes korok szereplői képesek meghatározni az emberiség történelmét, és nem egyszerűen a történelmi korok által determinált, erősen korlátolt szabadsággal rendelkező szereplők.

[3] Életéhez lásd: McErlean, J. M. P.: *The Young Corsican Politician: Charles-André Pozzo di Borgo 1789-1793.* In. The Consortium on Revolutionary Europe 1750-1850. Florida State University, 1994. 19-26.

[4] Rajtuk kívül még bizonyíthatóan levelezési kapcsolatban állt Mednyánszky Alajos báróval is. Az egyik neki küldött levele, 1811-ből az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestárában található.

Az angolszász történetírásban egyébként igen nagy hagyományokkal rendelkező individualista történelemszemlélet (Th. Carlyle, Th. Macaulay stb.) egyik kései remekének is tekinthető e munka. A szerző néha észrevehetően azonosul könyve főhősének erősen szubjektív szemléletével, vagy éppen saját gondolatait véli felfedezni Ligne herceg írásaiban. Mindenesetre a mű igen gyakran tartalmaz olyan jogos vagy jogtalan – ennek eldöntése természetesen nem a történész feladata! – kritikai jellegű megjegyzéseket, ítéleteket és aktualizálásokat, amelyek kétségkívül elgondolkodtatóak, de gyakran anakronisztikus hatásúak. Mindez az eddig felsoroltakon kívül abból az igen közvetlen, szellemes és olvasmányos stílusból is következik, amely a könyv egyik leginkább kiemelendő erénye. Bizonyíték arra, hogy egy komoly tudományos értékű munka is lehet szórakoztató olvasmány.

Tóth Ferenc

A 15 éves háború a Vatikán szemszögéből

Marko Jačov
I Balcani tra Impero Ottomano e Potenze Europee (sec. XVI e XVII)
Il ruolo della diplomazia pontificia
Periferia, Cosenza, 1997. 280 old.

A szerző eddigi munkássága többek között a Pápaság balkáni politikájának vizsgálatára irányult: Rómában 1991-ben napvilágot látott kötetében a Szentszék és az ipeki pátriarkátus kapcsolatát vizsgálta az 1557-1699 közti intervallumban. E most megjelent könyve – több szempontból is megtévesztő címet viselve – e tematikát, a közép-és délkelet-európai térség politikai és hadtörténetét bővítve tárgyalja. A címből azonban nem derül ki, hogy a könyv a zárójelben megjelölt két évszázad egy aránylag rövid szakaszát, a 16. század utolsó és a 17. század első évtizedének felét vizsgálja, az ún. hosszú vagy 15 éves háború (1591-1606) időszakát. Azt is meg kell jegyezni, hogy a Balkán szó szerepeltetése egy olyan munkában, amely döntően az egykori Magyar Királyság területén zajló háborúról szól, a magyar olvasó számára mindenképpen különösen hat.

Marko Jačov kétségkívül fontos témát dolgozott fel, amikor a történeti kutatásban eddig kevésbé tanulmányozott 15 éves háború történetét mutatta be speciális, de mindenképpen lényeges szemszögből. Míg Paul Niederkorn 1993-ban megjelent könyvében átfogó igénnyel tárgyalta az európai hatalmak és a diplomácia szempontjából a korszak e kiemelkedő eseményét, addig Jačov egy jóval szűkebb nézőpontból, a pápai diplomácia szemszögéből tekintette át a háború történetét. Jačov majdnem kizárólagos igénnyel azokat az információkat, híradásokat adta közre könyvében, amelyek a Pápaság, illetve tágabb értelemben az itáliai államok rendelkezésére álltak a háború eseményeivel kapcsolatban. E munka hasznos a háború történetére vonatkozóan is, de még inkább abból a szempontból, hogyan láthatta a háborút maga VIII. Kelemen pápa (1592-1605), akinek pontifikátusa szinte teljesen egybeesett a hosszú háborúval. E Róma-központú, s éppen VIII. Kelemen pontifikátusához igazodó, 1592-1605 közötti időszakot feldolgozó mű érthető módon leginkább a vatikáni könyvtár (Bibliotheca Apostolica Vaticana) és levéltár (Archivio Segreto Vaticana) anyagaira, továbbá kiegészítő jelleggel a kortárs itáliai krónikások, történetírók híradásaira épül. A háborúra vonatkozó szakirodalomból is főként azokat hasznosította Jačov, amelyek kapcsolódnak a pápai diplomáciához. Emellett a dalmát származású szerző horvát, s kisebb részben német nyelvű könyveket, tanulmányokat is felhasznált. Bár a szerző nem turkológus, mindenképpen sajnálatos, hogy Hammer és Iorga kétségkívül kiváló, de helyenként talán már elavultnak is ható munkáin kívül más oszmanisztikai szakmunkát nem használt. Művének másik hiányossága az, hogy a háború történetére vonatkozó magyar szakirodalmat egyáltalán nem ismeri, sem a bibliográfiában, sem a jegyzetekben nem találkozunk magyar tanulmánnyal. Tény persze, hogy a háború történetével foglalkozó, főként a múlt század végén készült tanulmányok eredményeinek felhasználása a magyarul nem tudó kutatók számára komoly nehézséget jelent. Azt is meg kell azonban jegyeznem, hogy például Paul Niederkorn legalább hivatkozott könyve bevezető részében e magyar munkák nagy részére, jóllehet nyelvi problémák miatt aligha tudta ezeket hasznosítani.

Jačov munkája hat nagy fejezetre tagolódik, ezek pedig sok kisebb-nagyobb alfejezetből állnak. A szerző a háború hagyományos szakaszolását (1593-1596, 1597-1603, 1604-1606) egyáltalán nem követte, sokkal inkább a pápai diplomácia, illetve saját szempontjai alapján osztotta részekre munkáját. Kissé zavaró számomra, hogy egy-egy fejezet valamikor a hadjárati év közepén szakad meg, s innen folytatódik a következő fejezetben.

A rövid bevezetés utáni első nagy fejezet a *Hosszú menetelés Európa szíve ellen* hangza-

tos címet viseli. Ebben a szerző bemutatja a háború kezdeteit, a horvátországi bevezető csatározásokat 1591-92-ben, Haszán boszniai pasa 1593. június 22-i sziszeki vereségét, az 1593. évi oszmán és császári hadműveleteket Magyarországon és Horvátországban, valamint az 1594. évi harcokat. A háborús események tárgyalása mellett több alfejezetben elemzi a külpolitikai hátteret, különös tekintettel a Szentszék diplomáciai tevékenységére (például Giovanni Francesco Aldobrandini spanyolországi vagy Fabio Genga és Alfonso Visconti erdélyi missziói). Emellett a valóban balkáni vonatkozású eseményeket is bemutatja, így például az Oszmán Birodalom elleni 1594. évi szerb felkelést, az albán területen való mozgalmat, továbbá a román vajdaságok (Havasalföld, Moldva) és Erdély törökellenes küzdelmeit. Az utóbbi események kapcsán az 1595. évre vonatkozó eseményeket is tárgyal Jačov, így az 1595 januárjában II. Rudolf császár és Báthori Zsigmond fejedelem között megkötött prágai egyezményt, valamint a Ferhád pasa által 1595 májusában megkezdett havasalföldi hadjáratot.

A második nagy fejezet a Szentszék kísérletét tárgyalja Magyarország és a Balkán felszabadítására. E fejezetben elsősorban az 1595-ös év hadi és politikai eseményeiről olvashatunk, de a következő, 1596. év bizonyos történéseit is idekapcsolta a szerző. Jačov bemutatja Esztergom és Visegrád visszafoglalását, amelyekben része volt a pápai segélyhadaknak, valamint kitér a dél-dunántúli harcokra is. Elég részletesen tárgyalja a Ferhád helyébe lépő Szinán nagyvezír havasalföldi hadjáratának kezdeti sikereit, majd kudarcát, az erdélyi belpolitikai eseményeket, továbbá az oszmánellenes balkáni megmozdulásokat 1595-1596 folyamán.

A harmadik fejezet a *Szultán Magyarországon* címet kapta. E részben a szerző az 1596. évi oszmán hadjáratot mutatja be az itáliai források tükrében. Tárgyalja a hadjáratot névleg vezető III. Mehmed szultán Magyarországra vezető útját, Miksa főherceg haditevékenységét, Eger török ostromát, Báthori Zsigmond csatlakozását Eger felmentése érdekében, s nem utolsó sorban az egész háború legnagyobb hadieseményét, az 1596. október 22-26. között vívott mezőkeresztesi csatát. Itt megjegyezném, hogy a szerző – szemben a magyar történeti kronológia II. kötetében szereplő helytelen október 26-28-i keltezéssel, amely azóta számos hazai kiadványban felbukkant – eltekintve az alfejezet címében szereplő 23-25-i dátumtól, itáliai forrásai alapján helyesen datálja az eseményt.

A negyedik fejezet a pápai diplomácia újabb vállalkozását elemzi, amikor az egyrészt Lengyelországot próbálta bevonni a törökellenes ligába, másrészt újabb sereget indított a magyarországi frontra. Az események sorában a szerző bemutatja Szaturdzsi Mehmed pasa 1597. évi hadjáratát, a keresztény szövetségesek sikeres pápai és kudarccal végződő győri ostromát, Báthori Zsigmond Temesvár elleni támadását. E fejezet az előzőekhez hasonlóan átnyúlik a következő esztendőre, hiszen Győr 1598. március 28-29-én történt visszavételével zárul.

Az ötödik fejezet az 1598-1601 közötti politikai és katonai eseményeket vázolja. Kisebb alfejezetek tárgyalják többek között Báthori Zsigmond fejedelem lemondását, Szaturdzsi Mehmed Erdély elleni eredménytelen 1598. évi hadjáratát, a császári csapatok magyarországi foglalásait. Az 1599. év eseményei között olvashatunk Báthori András kardinális hatalomra kerüléséről, Vitéz Mihály havasalföldi vajda általi legyőzetéséről és haláláról, valamint a hajdúk törökök elleni akcióiról. Az 1600. év vonatkozásában külön alfejezet foglalkozik Kanizsa elestével, valamint az erdélyi eseményekkel, Vitéz Mihály vereségével. A következő, 1601. évet illetően az erdélyi belháborún kívül Székesfehérvár visszavételét és Kanizsa sikertelen ostromát mutatja be egy-egy kisebb alfejezet.

Az utolsó, hatodik fejezet a *Végső magyarországi hadműveletek* címmel a 15 éves háború utolsó éveiről szól, az 1602-1605 közötti intervallumban. Ezek sorában említhetjük Székesfehérvár török általi visszafoglalását, Buda sikertelen császári ostromát, az 1603. évi erdélyi eseményeket (Székely Mózes fellépése és veresége), továbbá a Bocskai mozgalmat és törökkel való kapcsolatait. A szerző röviden utal a zsitvatoroki békére

is. A munka végén Jačov rendkívül röviden összegzi a háborút a „balkáni népek" szempontjából és kitekintést ad.

A kötetet bibliográfiai rövidítésjegyzék és a könyvben szereplő hely- és személynevek mutatója zárja. Ez utóbbi igen alapos, bár a magyar hely- és személynevek kapcsán a magyarul szemmel láthatóan nem tudó szerző számos hibát vét, s nem csak a magyar ékezetek általában helytelen írását lehet megemlíteni. A németül Altenburg néven szereplő helységet például Óvár helyett Magyarvárosnak fordítja, a németesen Rakoschnak írt Rákos mezejét a mutató tévesen csata helyszínének tünteti fel, holott a kötetben helyesen Bocskai és Lala Mehmed találkozójának színhelyéül említi a szerző.

Jóllehet Jačov a balkáni népek nézőpontját is igyekezett érvényesíteni munkájában, s ezért minden fejezetben kitért egy vagy több alfejezetben azok mozgalmaira (értelmezésében ez nemcsak a román vajdaságokat, hanem Erdélyt is magában foglalja), e törekvése kevesebb sikerrel járt véleményem szerint, s a munka szerencsére inkább a jórészt Magyarországon folyó nagy háborúról szól. Számos hasznos adatot tárt fel Jačov alapvetően primér forrásokra támaszkodó könyve, s ezek kapcsán néhány jó turkológiai vonatkozású megfigyelést is tett. Ezek sorában említeném a török hadicélok felsorolását: Magyarország Habsburg kézen való részének elfoglalása, Bécs és Prága bevétele, a Róma ellen való vonulás (vö. 27. o.). A vatikáni forrásokra épülő megállapítást alátámasztják velencei követjelentések és más források is.[1] Egy másik jó megállapítása a magyar szakirodalomban általában jól „megöregített", 80 évesnek feltüntetett Szinán nagyvezír életkorára vonatkozik. A szerző ugyanis utal arra, hogy ha 1581-ben egy velencei forrás 53 évesnek nevezte, akkor 1593-ban mindössze 65 éves lehetett (27. o. 40. jegyzet). A jó megállapítások mellett azonban több tévedéssel is találkozunk a munkában. Olykor maguk a források is rejtenek magukban hibákat, s a nem hadtörténész szerző korábban nem foglalkozott a háború történetével. E tévedések sorában tallózva megemlíteném, hogy a székesfehérvári (pákozdi) csata bizonnyal nem november 2-án (35. o.) hanem 3-án volt, Füleket nem 1593. november 25-27 között, hanem november 19-27 között ostromolták a császári csapatok, s a Füleket felmenteni igyekvő török csapatokat sem november 27-én (36. o.), hanem 21-én (a Magyar történeti kronológia II. kötete szerint tévesen 11-én) győzték le. A jórészt a magyar történetírásban is előforduló kronológiai jellegű hibák egy része abból fakad, hogy a szerző nem vette észre, forrásai egy része a régi, Julianus-naptár és nem az 1582-ben bevezetett Gergely-naptár szerint keltezte az eseményeket. Így Veszprém török ostromát a szerző tévesen tette szeptember 22-27-re, Palotáét pedig 30-ra (34. o.), ezeket az Újnaptár alapján október 2-7-re, illetve november 10-re tehetjük. Az pedig alapvetően hibás, hogy a törökök 1593 októberében elfoglalták volna Pápát (36. o.).

Jačov könyve tévedéseivel együtt is kétségtelenül fontos hozzájárulás a 15 éves háború kutatásához, az általa feltárt levéltári és könyvészeti adatokat bizonnyal hasznosítani tudják a korszak kutatói.

Tóth Sándor László

[1] Lásd erről bővebben Tóth Sándor László: Szinán nagyvezér tervei 1593-94-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1982. 159-174.

Egy dunántúli végvár a 15 éves háború forgatagában

Tata a tizenötéves háborúban
Annales Tataienses I. Mecénás Közalapítvány, Tata, 1998. 170. old.

A múlt évben jelent meg a Mecénás Közalapítvány gondozásában az Annales Tataienses elnevezésű helytörténeti sorozat első kiadványa, amely a kora újkori magyar történelem neves kutatóinak részvételével 1997 májusában Tatán megrendezett tudományos ülésszakon elhangzó előadások szerkesztett és jegyzetekkel ellátott változatát tartalmazza. Megjegyzendő, hogy konferenciakötet címe – *Tata a tizenötéves háborúban* – és a benne lévő tudományos munkák tartalma az esetek többségében nem fedi egymást. A helytörténeti kiadványba belevett nyolc előadásból csupán három foglalkozik Tata, illetve a tatai vár történetével, a többi a 15 éves háború egyes aspektusait valamely segédtudomány – például a fegyvertörténet, a numizmatika, az esztétika, illetve a kortárs historiográfia – segítségével dolgozza fel.

A kötetben első helyen álló előadás, amelyet R. Várkonyi Ágnes tartott, a *Történelmünk nemzetközi jelenlétének alternatívái* címet viseli. Ez a tanulmány nincs szoros kapcsolatban a végvári harcokkal vagy a konferenciának helyet adó észak-dunántúli város történetével. Az írásos változat lényegében egy francia történész, a Sorbonne emeritus professzora, Duroselle 1990-ben napvilágot látott és azóta több kiadást is megért *Európa népeinek története* című könyvének ismertetése. A szerző hiányolja a kontinensünk históriáját feldolgozó műből Magyarország történelmének és kultúrájának leírását. „Bemutatásunk ugyan majdnem lebilincselő: »Ez a csodálatos nép«, nevez meg minket, a honfoglalást és az államalapítást *Európa ostrom alatt* részben *A szlávok* cím alatt ismertető néhány sor, majd így folytatja: »900 és 950 között csaknem egész Közép-Európát rémületben tartotta kalandozó hadjárataival«. A következő elismerő szó 1989: a magyarok törték át szimbolikus értelemben az Európát megosztó falat. Ami a közbeeső ezer évben történt Európában, abból Magyarország kimaradt. A hosszú évszázadok alatt a magyarság legfeljebb elmosódó árnyék a statiszták között, vagy említést sem kap, s évszázadokra kiesik, eltűnik Európa történetéből." (9. o.) A könyv egyes fejezeteiről szólva az előadó furcsának tartja, hogy nem esik szó benne a magyarok törökellenes harcairól vagy a vallásszabadság Európában akkor még egyedülálló intézményi garanciáiról az Erdélyi Fejedelemségben. Duroselle a reformkor eseményeiből csupán a nacionalizmust emeli ki, a polgári szabadságjogokért vívott harcot és a gazdasági átalakulást, illetve a népképviseleti rendszer megvalósítására tett kísérletet meg sem említi. Hasonlóképp kimaradt hazánk a könyv kultúrtörténettel és művelődéssel foglalkozó részeiből. R. Várkonyi Ágnes nem csupán a könyv szerzőjét bírálja, hanem a magyar tudománypolitikát is. „Nehezen érthető, hogy a magyar történettudománynak régen volt, ma nincs világnyelven megjelenő folyóirata. Hogy könyvtárainkba az utóbbi években egyre kevésbé jutnak el a külföldön megjelent művek. Hogy pénzhiány miatt nem jelenhetnek meg magyar művek más nyelven, hogy könyvkiadásunk és könyvterjesztésünk tehetetlen. ... Tudomásul kellene vennünk, hogy szomszédaink frissebben és nagyobb gonddal törődnek történelmük nemzetközi jelenlétével, hiszen ez szerves része az ország megítélésének. Számunkra viszont ebből további nehézségek következnek." (15-16. o.)

A következő két tanulmány a tatai vár tizenötéves háborúban játszott szerepét és a végvári rendszerben betöltött hadászati jelentőségét tárgyalja. Tóth Sándor László megállapítása szerint ez az Oszmán Birodalom és a Habsburgok között a Kárpát-medence fölötti hegemónia megszerzéséért és fenntartásáért a 16. század végén kirobbant

háború „mind ez idáig kevéssé vonzotta a kutatókat, kevés tanulmány született e korszakról." (19. o.) Tény az, hogy még a háború olyan jelentős eseményéről sem készült szakszerű és részletes történeti munka, mint az Észak-Dunántúl legjelentősebb várának tekinthető Győr elfoglalása és visszavétele. Ugyanez mondható el a dunántúli védelmi vonal egyéb részeiről is. Ezt a hiányt ezen tudományos ülésszak mellett a már szinte hagyománnyá vált, kétévente megrendezésre kerülő egri végvári konferenciák igyekeznek pótolni. A szerző főként a helytörténeti szakirodalomra, a háborúval, illetve általában a végvári harcokkal és a magyarországi oszmán terjeszkedéssel kapcsolatos feldolgozásokra, kortárs történetírók forrás értékű beszámolóira támaszkodik, amikor a vár építéstörténetét és a háború előtti évtizedekben játszott szerepét taglalja. A téma kutatói között konszenzus uralkodik abban a következtetésben, miszerint a másodrendű várnak, Komárom elővárának tekintett erősség geostratégiai adottságai miatt útjában volt a birodalmi főváros felé törő oszmán hadaknak. „Tatát földrajzi helyzete szintén predesztinálta arra, hogy a Bécs irányába vezetett oszmán hadjáratok érintsék, s előrenyomulásuk során elfoglalják." (24. o.) A Tatához hasonló, másodrendű várak külső segítség nélkül egy hétnél tovább nemigen tudtak ellenállni az ostromnak. 1594 júliusának végén a vár török kézre került, Győr elestével pedig Tata hadászati fontossága leértékelődött, mivel „míg korábban a győri végvidéki főkapitányság első vonalbeli vára volt, most elővédi funkcióját elvesztve messze az előretolt pozícióba került székhely mögött helyezkedett el, mint annak szandzsákja." (29. o.) Tata Pálffy Miklós által történő 1597. májusi visszafoglalása szorosan összefüggött a győri vár felszabadítására tett előkészületekkel. Olyannyira, hogy Tóth Sándor László szerint „az 1598. márciusi győri vállalkozás főpróbájának tekinthetjük." (32. o.) Összegzésképp az előadó szerint megállapítható: Tata „az egyik leggyakrabban vívott vár a 15 éves háborúban." (36. o.)

Más szempontból vizsgálta a Komárom melletti erősség szerepét Kelenik József. Véleménye szerint a végvári rendszer kiépítésében a fő szerepet természetföldrajzi adottságok játszották. Ezeket igyekszik bemutatni előadásában. Hangsúlyozza, hogy „a háborús viszonyok miatt, a kor technikai színvonalán, az adott klimatikus viszonyok mellett nem volt lehetőség a természeti környezet átalakítására, csak felhasználására." (45. o.) Ebbe az ökoszisztémába illeszkedett bele Tata mint „egy kiterjedt mocsársáv legfontosabb, ha nem egyetlen átkelőhelye." (47. o.) Ebben az időben a drinápolyi béke ellenére nem volt a Hódoltság és a Királyi Magyarország között egyértelmű, mindkét fél által elfogadott határvonal. Létezett ugyanakkor olyan „meglehetősen széles, bizonytalan jogi és katonai státusú sáv, amire mind a török, mind a magyar oldal igényt tartott." (49. o.) Ilyen övezetben helyezkedett el Tata is. Az előző szerzőhöz hasonlóan Kelenik is elismeri: „A hosszú háború idején a harc egyértelműen az olyan nagy, hadászati jelentőségű erődökért folyt, mint Győr, Komárom, Esztergom, Buda, Eger. A kisebb erősségek ostromai, a nyílt ütközetek csak mint az ezekért folyó küzdelem részei jöhettek számításba." (49. o.) A szerző hadtörténészként az úttörő jelentőségű fegyvertípust megillető terjedelemben ad leírást a Pálffy Miklós által alkalmazott petárdáról. Részletesen tárgyalja a várostromkor történt alkalmazását is.

A kötetben lévő utolsó, kifejezetten Tatával foglalkozó írás a vár ostromának képi ábrázolásaival foglalkozik. Kiss Vendel elemzése szerint „a várak és városok grafikai ábrázolása önálló műfajként a 16. század első felében jelent meg." (77. o.) Metszetek tanúskodnak arról, milyen komoly érdeklődés övezte Tata visszafoglalását. A figyelmet „a visszafoglalás különleges módja váltotta ki" (78. o.). A magyar hadszíntéren ugyanis – ahogy azt már említettük – ekkor alkalmazták először a petárdát. Sajtótörténeti szempontból mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a vár bevételéről tudósítások jelentek meg a korabeli német nyelvű újságokban. A drezdai Newe Zeitung, a hasonló című Augsburgban megjelenő lap, illetve egy nürnbergi újság is hírt adott róla. Az ábrák és a szöveges tudósítások természetesen a kor színvonalán álltak, és maga a szerző is

felhívja rá a figyelmet, hogy ezeket a dokumentumokat erős kritikával kell kezelni. Emellett még jó néhány metszet és rézkarc jelent meg az eseményről. A Franz Hogenberg kölni rézmetsző és könyvkiadó által indított Geschichtsblätter című metszetsorozat is bemutatja Tata visszafoglalását. A fia, Abraham Hogenberg által folytatott vállalkozás pontosan a 15 éves háború periódusában működött. Emellett a 17. század elején megjelent historiográfiai művek is tartalmaznak illusztrációkat. A szerző szerint általánosságban elmondható, hogy a képi anyagok „művészi színvonala igen csekély, ez azonban nem meglepő tudva azt, hogy feladatuk a tájékoztatás, ismeretterjesztés volt." (86. o.)

Fatuska János előadása, amely a weikersheimi Hohenlohe-kastély 15 éves háborúval kapcsolatos csataképeit ismerteti, a kötet legnagyobb terjedelmű írása. Az előadó bemutatja a Hohenlohe család történetét a 12. század elejétől, valamint a kastély építészeti stílusjegyeit és jellegzetességeit. Emellett megismerjük az 1569-ben született Georg Friedrich von Hohenlohe-Weikersheim életútját és a magyarországi hadi eseményekben játszott szerepét. Az utóbbit elősegíti a tizenkét festmény rövid elemzése és a róluk készült jó minőségű fotókból összeállított melléklet. A tanulmány írójának saját bevallása szerint nem sikerült a háborúval, illetve Hohenlohe magyarországi tevékenységével kapcsolatban új információkat feltárni, de ezek a műalkotások „bár különösebb újdonsággal nem szolgálnak, monumentalitásuknál és a ruházat, valamint a fegyverzet részletes és hű ábrázolásánál fogva gazdagítják ismereteinket e korról." (113. o.)

Kedves Gyula hadtörténeti feldolgozásában a 15 éves háborúban használt fegyverzetet és hadfelszerelést tekintette át. „A tűzfegyverek elterjedése volt a legnagyobb hatású változás, amely teljességgel átalakította az európai hadseregek szerkezetét, s alkalmazási formájukat. Ennek számos megnyilvánulását éppen a tizenötéves háborúban figyelhetjük meg." (59. o.) A tűzfegyverek elterjedésével a nehézfegyverzetű lovasságot mint domináns fegyvernemet a muskétával felszerelt gyalogság váltotta fel. Ez persze csak fokozatosan, egy „hadügyi forradalomnak" nevezett évszázados átmeneti korszak alatt valósult meg. Így természetesen a 15 éves háború ideje alatt is végig jelen voltak a középkorra jellemző lovagi harcmodor jellegzetes fegyverei. Az új harci eszközök között találjuk a Tata, majd Győr visszafoglalásánál alkalmazott petárdát is. Haditechnikai szempontból rendkívül fontos az a tény, hogy az ekkor használatban lévő kézi lőfegyverek „egészen a 19. század közepéig azonos alapelven működtek, ez az elöltöltő tűzfegyverek kora." (61. o.) Prototípusként már ekkor is léteztek hátultöltő fegyverek, ám ezek sorozatgyártása akkor még technikai és gazdasági okok miatt kivitelezhetetlen volt. Az egylövetű elöltöltős puskáknak a töltése is meglehetősen időigényes, így „a muskétások minden ügyessége ellenére előfordult, hogy a töltést nem tudták időben végre hajtani, s egy hirtelen lovassági támadás ilyen helyzetben katasztrofális lehetett." (66. o.) Ez is magyarázza, hogy a hagyományos fegyvertípusok, például a pikák ebben az időben még nélkülözhetetlenek voltak. A fejlődés tehát nem egyik napról a másikra ment végbe, hiszen ezekben az években „a katonák nagyobb része Magyarországon még lovas." (68. o.) Ugyanakkor e fegyvernemen belül is jelen voltak a „lóra ültetett gyalogságnak" (70. o.) tekinthető dragonyosok. Létrejött a könnyűlovasság elitjének tekinthető huszárság. A téma kutatója arra a konklúzióra jutott, hogy a keresztény hadak tűzfegyverei jóval hatékonyabbak voltak a törökökénél. Ez a fölény a 17. század végére az Oszmán Birodalom számára egyre nyomasztóbbá vált. „A nagyszámú török lovasság nem tudott mit kezdeni a keresztény haderő tűzharcra alapozott taktikájával, bár ez teljes egészében csak a közel száz év múltán lezajló visszaszerző háborúkban mutatkozott meg" (74. o.) – fejezi be tanulmányát a szerző.

Héri Veronika numizmatikai munkája a törökellenes háború győztes csatáinak emlékére kibocsátott érmeket tárgyalja. Ezek kidolgozása eltér egymástól. Az egyik egy „czüst csegely – a numizmatikában a nem kerek érmet így nevezik" (129. o.), előlapján Rudolf császárt ábrázolja, a hátlapon pedig

a folyamisten ül egy kockára támaszkodva. A másik érem Esztergom 1595-ös elfoglalásának tiszteletére készült, és Michael Sock körmöcbányai műhelyéből került ki. Győr visszafoglalása alkalmából a császár Te Deumot rendelt el, amelyet 1598. április 2-án tartottak meg. A mise szellemiségét két érme is tükrözi. Egy háromszög és egy négyszög alakú csegelyről van szó, „mindkettőn a feltámadt Jézus áll a csodálkozó tanítványok között, előtte Tamás térdel." (133. o.) Az előadó következtetése szerint ezek az érmék propagandacélból és állami megrendelésre készültek, „mivel a verdék királyi fennhatóság alá tartoztak, a független művészek pedig meg akartak élni, közvetlenebb és hatásosabb befolyásolásra törekedtek." (136. o.)

A kiadványt Szabó Péter Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultuszáról szóló rövid referátuma zárja. A két magyar főúr „image"-ét komparatív módszerrel vizsgálja, mivel „a tizenötéves háború két nagy hadvezére körül kialakult kultusz egymástól nem független, sőt nem tudjuk egyiket sem a másik ismerete nélkül megrajzolni." (139. o.) Állítása szerint Pálffy haditetteit a Német-Római Birodalom lakói elsősorban a Fugger-rokonság miatt ismerték meg. Ugyanígy a hazai történetírók közül Illésházy István is elfogult sógora, Pálffy Miklós javára. Nádasdy Ferenccel meglehetősen mostohán bántak a kortársak. Vitézi kultusza igazából csak halála után vette kezdetét. Gyakran az utókor is megfosztja valós érdemeitől. Így például Nagy László *Az erős Fekete Bég* című művének mellékletében lefokozza fővezérből parancsnokká – kifogásolja a szerző. Nádasdy vitézi kultusza – Pálffyéval ellentétben – nem volt szervezett, és „kiszorult a végekre". Nádasdy soha nem tudta magáévá tenni az osztrák hadseregben általános autokratikus vezetési modellt. A végvári katonaság körében viszont egyfajta sajátos katonai demokrácia uralkodott, és Nádasdy népszerűségét nyilvánvalóan növelte, hogy az osztrák és a Habsburg-barát magyar katonai vezetőkkel szemben képes volt ezt tolerálni. Nem lehet hát csodálkozni azon, hogy „Nádasdy hadvezetési gyakorlata, vallása, a rendek képviseletére predesztinált származása nem volt jó ajánlás a bécsi udvari körök számára. Vele szemben ott állt a császárnak minden tekintetben megfelelő Pálffy Miklós." (145. o.) A prágai Hradzsin komor falai közé zárkózó Rudolf aligha értékelte Balassi Bálint sorait: „Vitézek mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél." (145. o.)

A Komárom-Esztergom megyei és a tatai önkormányzat támogatásával kiadott kötetet aligha lehet helytörténeti kiadványnak nevezni, inkább tematikus, a 15 éves háború különböző részterületeivel foglalkozó tanulmánygyűjteménynek. A könyv további elmélyült kutatómunkára ösztönözheti a téma iránt érdeklődő szakembereket.

Vadkerti Mária

Egy török végvár a Dunántúlon

Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről
Szerkesztette: Tóth G. Péter
Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.
Veszprém, 1998. 192 old.

1997. május 7-én a veszprémi városháza adott otthont annak a Gizella-napok keretein belül megrendezésre került konferenciának, mely a *Veszprém a török korban* címet viselte. A konferencia aktualitását az adta, hogy az 1997-es év Veszprém első török megszállásának 445. évfordulóját jelentette. A meghívott, nemzetközileg is elismert kutatók előadásait 1998-ban szerkesztették össze tanulmánykötetté azzal a céllal, hogy megjelentetésével – mint a szerkesztő bevezetőjében írja – egy modern és a mai kor ízlésének is megfelelő kiadványt vehessen kézbe az olvasó. A kötet jelentőségét az is kiemeli, hogy ilyen, a hódoltság kori Veszprémmel kapcsolatos helytörténeti munka utoljára Hungler József tollából jelent meg 1986-ban (*A török kori Veszprém.* Veszprém, 1986). Természetesen kutatástörténeti szempontból itt lehet megemlíteni Erdélyi Gyula, Lukcsics György, Pákay Zsolt, Szántó Imre nevét is, akik túl azon, hogy helytörténetet írtak, elhelyezték a Veszprémben történteket a kor eseményeinek sorában. Jelen kötet hét tanulmányból áll, s mindegyik angol és német nyelvű rezümét is tartalmaz.

Fodor Pál nem helytörténeti ihletésű *Török politika Magyarországon (1526-1541)* című dolgozata nyitja meg a sort, mely inkább átfogó jellegű, mint részletekben elveszős munka. A tanulmány tulajdonképpen az 1526-tól Magyarország három részre szakadásáig vezető folyamatokat kíséri nyomon érdekes aspektusból, török szemszögből nézve. A szakaszos hódítás elméletéből indul ki, de hangsúlyozza, hogy 1527 után, a Habsburgok magyarországi színrelépésével az oszmánok taktikája jelentősen módosult, amennyiben Magyarország leigázását „kerülő úton", egy Bécs elleni döntő csapással akarták megvalósítani. Ezt szolgálták volna az 1529. és 1532. évi hadjáratok. Az 1530-as évek végére azonban az oszmánok számára egyértelművé vált, hogy szükséges Magyarország közvetlen megszállása és a magyarországi ingatag hatalmi struktúra felszámolása. A szerző végkövetkeztetése szerint az 1538. évi váradi egyezmény, valamint a magyarországi, Szapolyai János halálát követő belháborúk csak a döntő lökést adták meg Magyarország középső részének bekebelezéséhez. Az Erdélyi Fejedelemség létrejötte pedig leginkább annak volt köszönhető, hogy kívül esett az oszmán hódítás fő irányán (Bécs), s ezért a szultán nem kívánt azon területek megszervezésével bajlódni.

Ezt követi Dávid Géza *Török uralom Veszprémben (1552-1566)* című tanulmánya, mely egy korábbi, a *Keletkutatás* című folyóirat 1992. évi őszi számában megjelent munkáján alapszik (*A Veszprémi szandzsák*). Választ ad arra a kérdésre, hogy Veszprém 1552. június 1-jén történt török megszállása után mikor lett egy, a budai vilajethez tartozó szandzsák központja. A budai rúznámcse alapján sikerül kimutatnia, hogy az első veszprémi szandzsákbég, Mehmed hivatalba lépésének dátuma 1552. július 3-a és 12-e között lehetett, s nem 1554. február 15-e, mint azt Káldy-Nagy Gyula gondolta. A továbbiakban pedig betekintést ad a szandzsákbég jövedelmeibe, a szandzsák történetébe, és behatárolja annak feloszlatásának idejét.

Az előző tanulmányhoz szorosan kapcsolódik a kötet harmadik, Hegyi Klárától származó írása, mely a *Veszprém török őrségei* címet viseli. A cikk helytörténeti kiegészítés a szerző 1995-ben megjelent *Török berendezkedés Magyarországon* (Budapest) című könyvének *A hódoltság várkatonasága a 16. században* című fejezetéhez. Hegyi Klára jelen munkájában Veszprém 1552 és 1566, illetve 1593 és 1598 közötti török megszállásának időszakát vizsgálja. Teszi mindezt azért, mert e helytörténeti jellegű vizsgálattal próbál közelebb jutni a török megszállás

egész kérdéskörének jobb megismeréséhez. Kutatásának tárgyát a vár török katonaságáról fennmaradt négy zsoldlista képezi, melyek közül három az első, egy pedig a második megszállás idejéből származik. Az őrség létszámának nagyságával, gyors utánpótlásával, összetételével bizonyítja Veszprém várának „középnagy" mivoltát, s új urainak, az oszmánoknak a vár iránti megbecsülését, mely az első megszállás idején volt leginkább érzékelhető. Ez azzal magyarázható, hogy akkor Fehérvár tehermentesítését kellett – Tatával együtt – megvalósítania, míg a 15 éves háborúban a korábbi határterületről a törökök által uralt terület belsejébe került. A szerző mindezen túl nagy figyelmet fordít az őrség katonai, etnikai és vallási összetételének bemutatására is. A cím megkövetelte volna azonban, hogy legalább említés szintjén szó essék Veszprém várának további két alkalommal történt török kézre kerüléséről (1605-1608; 1683) is.

A negyedik tanulmányban a veszprémi vár történetét jól ismerő Veress D. Csaba a 15 éves háború időszakát eleveníti fel. Munkájának címe: *Veszprém a tizenötéves háborúban (1593-1606)*. A szerző egy korábban megjelent könyvében már foglalkozott a témával (*Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete.* Budapest, 1983), most azonban a kutatás új eredményeit, ezen kötet fentebb ismertetett munkáit is felhasználta. A terjedelmi korlátokhoz képest részletes leírást kapunk Veszprém 1593. évi török ostromáról, annak előzményeiről és körülményeiről, a szembenálló felek erőviszonyairól. Ezt követi az 1598. augusztus 3-4-én lezajlott visszafoglalás és az azt követő események bemutatása. Említést nyernek még a krími tatár kánság lovashadainak 1601. és 1605. évi Veszprém és Pápa környéki portyázásai, valamint a 15 éves háború utolsó éveinek veszprémi eseményei.

A következő tanulmánynak a szerző, Varga J. János a *Kara Musztafa 1683. évi hadjárata és Veszprém* címet adta, s – mint a cím is sejteti – az 1683-as év eseményei között igyekszik elhelyezni a Veszprémben történteket. Dolgozatának keretét – szinte változtatás nélkül – a *Magyar História* sorozatban, 1986-ban megjelent *A fogyó félhold árnyékában. A török kiűzése Magyarországról* (Budapest) című könyvének megfelelő részei adják. Erre fűzi fel vár- és vicekapitányi levelekből idézve a régió s ezen belül Veszprém adott évi eseményeit, török általi elfoglalását és a visszafoglalást.

Molnár Antal írta a kötet hatodik tanulmányát, mely *A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején* címet viseli. E munkájában a szerző bemutatja, hogy az említett egyházmegye és a Dunántúl egyik legjelentősebb egyházi és kulturális központja, Veszprém miként jutott a teljes pusztulás szélére a mohácsi csatát követő másfél évszázad folyamán. Feltárja a pusztulás okait, méreteit és következményeit. Kiemeli, hogy e romlásban a török hódítás mellett az 1526 utáni évtizedek állandósult belháborúi is jelentős szerepet játszottak. A tanulmány három témakör köré csoportosul: 1. a katolikus egyházi struktúrák pusztulása a veszprémi egyházmegyében, 2. a katolikus megújulás kezdetei a veszprémi egyházmegyében (1628-1683), 3. egyházi élet az egyházmegye hódoltsági részén.

A kötet utolsó, nagyon sok újdonságot felvonultató tanulmánya Pálffy Géza tollából született. Ennek a mintegy száz oldalas munkának a címe: *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16-17. század)*. A dolgozat jelentőségét az emeli ki igazán, hogy mindeddig nem volt olyan magyarországi végház, melynek török kori fő- és vicekapitányairól ilyen pontos összeállítással rendelkeztünk volna. A szerző jelen vállalkozását egy nagyobb, török kori archontológiai lexikon szeleteként képzeli el, mely alapján elvégezhető lenne a török kori végvári katonaság két évszázados történetét és fejlődését jellemző országos tendenciák bemutatása, általános jelenségek szemléltetése és különféle „karrier-modellek" felállítása. A veszprémi kapitányokra vonatkozó adatok fényében minderre kísérletet is tesz Pálffy jelen dolgozatának bevezetőjében. Ezt követően a tulajdonképpeni adattárat három részre tagolja: 1. A veszprémi végvár főkapitányainak archontológiája (1542-1700), 2. A veszprémi végvár vicekapitányainak archontológiája (1570-1700), 3. A veszprémi

végvár fő- és vicekapitányainak „életrajzi lexikona" (16-17. század). Az első két részben a fő- és vicekapitányok veszprémi tevékenységét tárgyalja dátumra bontva, a harmadik részben pedig ezen személyek teljes életpályája kerül terítékre alfabetikus sorrendben. Ezen utolsó fejezet nagyobb összefüggések meglátására is lehetőséget ad az egyes kapitányok életútja kapcsán.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy szükség van az ilyen jellegű konferenciákra és konferenciakötetekre. Jelen kiadvány jól szerkesztett, bőségesen illusztrált exkluzív munka, mely módszerét tekintve inspirálólag hathat más helytörténeti műhelyek tevékenységére.

Vörös Gábor

Számunk szerzői

Bagi Zoltán	*PhD hallgató, ELTE Budapest*
Cieger András	*történész-politológus, MTA Történettudományi Intézet Budapest*
Claudia Römer	*orientalista, Bécsi Egyetem*
Dariusz Kołodziejczyk	*történész, Varsói Egyetem*
Dávid Géza	*turkológus, ELTE Budapest*
Feridun M. Emecen	*történész, Isztambuli Egyetem, Isztambul*
Fodor Pál	*történész, MTA Történettudományi Intézet Budapest*
Horváth Brigitta	*egyetemi hallgató, JATE Szeged*
Ivanics Mária	*turkológus, JATE Szeged*
Markus Köhbach	*orientalista, Bécsi Egyetem Bécs*
Maróti Egon	*történész, JATE Szeged*
Nenad Moačanin	*turkológus, Zágrábi Egyetem, Zágráb*
Nótári Tamás	*egyetemi hallgató, JATE Szeged*
Novák Veronika	*PhD hallgató, ELTE Budapest*
Papp Sándor	*történész, JATE Szeged*
Tóth Ferenc	*történész, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Szombathely*
Tóth Sándor László	*történész, JATE Szeged*
Vadkerti Mária	*egyetemi hallgató, JATE Szeged*
Velich Andrea	*történész, ELTE, Tanárképző Főiskolai Kar*
Vörös Gábor	*PhD hallgató, JATE Szeged*
Zakar Péter	*történész, JGYTF Szeged*

A fordításokat BLUMENTHAL DIÁNA, NOVÁK GYÖRGY, PAPP SÁNDOR és REDL EMŐKE készítette.

CONTENTS

Essays

DÁVID, GÉZA
The life-story of Dervish, the first sancakbeyi of Szeged 5

FERIDUN M. EMECEN
The recent discovery of an old image: Oguz tradition and knowledge of Central Asia in the first Ottoman chronicles 19

FODOR, PÁL
On the crisis of the Ottoman monetary system in the 16th century (notes on the depreciation of 1585/1589) 27

IVANICS, MÁRIA
Crimean Tartar envoys to the Court in Vienna, 1598-1682 41

NENAD MOAČANIN
The Captancies in the Bosnian Frontier Area in the 16-18th centuries 51

BAGI, ZOLTÁN
The siege of Esztergom in 1595 59

CLAUDIA RÖMER
An Ottoman tombstone from the Fifteen Years's War in Steyersberg, Lower Austria 66

PAPP, SÁNDOR
The diplomatic lessons of the rise to power of ruling Prince Mózes Székely of Transylvania, and the origins of a Grand Vizier's report (*telḫīs*) 71

TÓTH, SÁNDOR LÁSZLÓ
Some remarks to the activity of Küçük Mehmed in Hungary 89

NOVÁK, VERONIKA
„This was the talk of the day in Paris..." (News in the Diary of the Citizen of Paris) 100

VELICH, ANDREA
The role of festivities in the relations between Henry VII and London 123

Workshop

DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK
The problem of Ottoman "militay backwardness" and the East European theatre of war 142

Documents

NÓTÁRI, TAMÁS
Stages of Turkish expansion in Aeneas Syilvius Piccolomini's *Europa* 149

Theory and Method

CIEGER, ANDRÁS
The beginnings of Hungarian microhistory 163

Beyond the Borders

"Nevertheless I think that that we'll need source publications for a long time." Interview with Markus Köhbach, director of the Institute of Oriental Studies, University of Vienna 168

Bibliography of the works of Markus Köhbach 173

MARKUS KÖHBACH
Çasar or *imperator*? – On the titles of Roman emperors used by Ottomans after the Peace of Zsitvatorok 177

Reviews

New synthesis on the Turkish occupation
(Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. História Könyvtár, Budapest, 1995.)
BAGI, ZOLTÁN 184

Citizen of a legitimized revolution
(László Elek: Egy Gyulafehérvári Polgárnak Naplója az 1848/9. évi forradalom alatt. S. a. r.: Sávai János. Szeged, 1998.)
ZAKAR, PÉTER 187

Church and state in late Antiquity
(Rigobert Günther: Hosiana dem Sohn Davids. Kurze Geschichte des frühen Christentums. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 1998.)
MARÓTI, EGON 192

The life of Hungarian society during the Ottoman occupation
(Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997.)
HORVÁTH, BRIGITTA 195

An aristocrat in the Europe of great changes
(Philip Mansel: Le charmeur de l'Europe. Charles-Joseph de Ligne 1735-1814. Paris, Stock, 1992.)
TÓTH, FERENC 199

The Fifteen Years' War from the Vatican's point of view
(Marko Jačov: I Balcani tra Impero Ottomano e Potenze Europee [sec. XVI e XVII] Il ruolo della diplomazia pontificia. Periferia, Cosenza, 1997.)
TÓTH, SÁNDOR LÁSZLÓ 203

A Transdanubian castle in the whirlwind of the Fifteen Years' War
(Tata a tizenötéves háborúban. Annales Tataienses I. Mecénás Közalapítvány, Tata, 1998.)
VADKERTI, MÁRIA 206

A Turkish border castle in Transdanubia
(Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerkesztette: Tóth G. Péter. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9. Veszprém, 1998.)
VÖRÖS, GÁBOR 210

Authors 213

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.
A folyóirat előfizetési díja egy évre 1040 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 260 Ft+postaköltség, könyvesboltban 320 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvárus, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvárus, Petőfi S. sgt.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola jegyzetboltja, Sóstói utca 31/B
Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.
Szombathely: Berzsenyi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja Károli Gáspár tér

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
Telefon:62/454-000/31-85
e-mail:aetas@jate.u-szeged.hu
http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Benkes Réka
Technikai szerkesztő: Lengyel A. Gábor
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc
Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó és Nyomdaipari Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Bolti ár 122325 - Ft
Előfizet 320 Ft

Ezt a 16 század végi „pénzreformot" általában az oszmán gazdaságtörténet egyik legdrámaibb fordulópontjának tekintik, ám okairól és következményeiről, például az oszmán „árforradalomról", élesen megoszlanak a vélemények. Abban azért szinte mindenki egyetért, hogy az akcse megrendülése felborította a hagyományos társadalmi egyensúlyt, és kikezdte a hatalom legitimitását. A 14-16. században ugyanis mind a kormányzat, mind az oszmán társadalom úgy hitte, a rendezett pénz- és árviszonyok, azaz a szilárd pénz(ek) és a viszonylagos olcsóság a társadalmi béke legfontosabb feltételei közé tartozik. Az a felfogás uralkodott, hogy a gazdaság célja nem a haszonszerzés, hanem a társadalom szükségleteinek kielégítése: olcsó és jó minőségű áruk biztosítása olyan mennyiségben, hogy az alapvető cikkek mindig mindenki számára hozzáférhetők legyenek. Ezt a célt a termelékenység és a szállítás korabeli körülményei között csakis úgy lehetett elérni, ha az állam politikai ellenőrzése alá vonta a gazdaságot. Mindez a termelési tényezők: a föld-, a munkaerő- és a tőkemozgás, valamint a piaci (kereskedelmi) tevékenység szigorú szabályozását kívánta meg. Erre szolgált a pénzverés monopolizálása, a pénz- és nemesfémforgalom ellenőrzése, a központi árszabás intézménye, valamint a kivitel korlátozása és a behozatal bátorítása. Az 1580-as évek közepén hozott intézkedésekkel és az ezutáni pénzpolitikával viszont az állam mintha lemondott volna a pénzrendszer teljes ellenőrzéséről, feladta volna a belső ellátás elsőbbségét biztosító, a bérből és fizetésből élő rétegek védelmét szolgáló tradicionális politikáját, és ha egyelőre korlátozottan is, de rászabadította volna a társadalomra a szabadpiac könyörtelen törvényeit.

Fodor Pál tanulmányát számunk 27. oldalán olvashatják.